

ВАСИЛЬ СОКІЛ

ЗДАЛЕКА ДО БЛИЗЬКОГО

СПОГАДИ
РОЗДУМИ

diasporiana.org.ua

Спогади письменника Василя Сокола, які сягають початків двадцятого століття, переплітаються з головними етапами українського життя в радянських умовах. Сокіл описує сільське дитинство, переживання під час революції, перші кроки в журналістиці та знайомство з відомими письменниками 1920-их років. На початку сталінського лихоліття Сокіл — газетний кореспондент, якого висилають у голодуюче село звітувати про “нові робітничі кадри”. Під час війни він скитається з Харківською музкомедією по Центральній Азії, відтак потрапляє в армію і повертається до Харкова. Розповідаючи про післявоєнні десятиліття, Сокіл обговорює взаємовідносини мистецтва та політики: життя харківської організації Співки письменників; кар’єру свого сина Юрія, відомого кінооператора; врешті неймовірні цькування, що їх зазнає радянський громадянин, який намагається емігрувати. У спогадах повно бистрих спостережень і маловідомих деталей, кожен читач знайде щось несподіване й цікаве.

Vasyl Sokil

From far away to close at Hand
(Memoirs and Reminiscences)

**Canadian Institute of Ukrainian Studies
University of Alberta
Edmonton 1987**

Василь Сокіл

Здалека до близького
(спогади, роздуми)

**Канадський інститут українських студій
Альбертський університет
Едмонтон 1987**

**Copyright © 1987 Canadian Institute of Ukrainian Studies
University of Alberta
Edmonton, Alberta, Canada**

Canadian Cataloguing in Publication Data

Sokil, Vasyl, 1905--

Zdaleka do blyz'koho : spohady, rozdumy

ISBN 0-920862-51-9

1. Sokil, Vasyl, 1905-- —Biography. 2. Authors, Ukrainian—20th century—Biography.

I. Canadian Institute of Ukrainian Studies. II. Title.

PG3949.29.O42z47 1987 891.7'93 C87-091066-3

All rights reserved.

No part of this publication may be produced, stored in a retrieval system, or transmitted in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording, or otherwise without the prior permission of the copyright owner.

Cover design: Sam Budman

Printed in Canada

Distributed by the

University of Toronto Press
5201 Dufferin St.
Downsview, Ontario
Canada M3H 5T8

СИНОВІ

Василь Сокіл

ЗМІСТ

Від видавництва	xi
1. Дитячі мрії — сни	1
2. Далекі, недсяжні обрії.....	9
3. З глушини — до великого міста.....	13
4. І відразу — до політики!.....	19
5. Стихія бунту.....	24
6. По хліб	29
7. Літературні кроки, людські долі	32
8. Навчальні справи, родинні клопоти	40
9. Арешт, тюрма	44
10. Козацьким ходом	49
11. Літературні бурі	56
12. Харків, де твоє обличчя?	63
13. Два письменники — дві совісті.....	69
14. Тепло весни і холод півночі	75
15. Свобода, радість, — де вони?!	80
16. Перші грозіві удари	84
17. А світ не знав правди.....	91
18. Будинок “Слово” — “БУПР”	100
19. “Чуждый элемент”	104
20. Темні ночі, чорні дні	110
21. Дорогі мої школярики!.....	119
22. “Говорить Москва”	126
23. Циганські мандри.....	134
24. Бухара, Термез, Ашхабад.....	140
25. Фергана і знову Термез	147
26. Перед поверненням в Україну	152
27. До Самарканду линуть вісті з України.....	159
28. В дорозі до рідного краю.....	168
29. Солдат запасного полку	176
30. Коли бува потрібен безпартійний журналіст.....	181
31. І знову безробітний на своїх харчах.....	190
32. Сатира вбиває, тільки кого?.....	203
33. “Ніщо не забуто, ніхто не забутий”	210
34. П'яте березня 1953 року	223
35. Гей, у лузі червона калина!	228
36. Молоді належить іти попереду	240
37. Школа, — краща за інститут.....	254
38. Навіщо літераторові спілка письменників?.....	259
39. В лабетах партійних наглядців	269
40. Червоні маки Іссик-Куля.....	284
41. Оцей ганебний закордон!	298

42. Як горохом об стінку!	309
43. “Доки море перелечу . . . ”	315
44. Чекання, тривоги, зневір’я, надії	322
45. Не вві сні, а наяву	338
46. Прошло шість років	348

Від видавництва

Василь Сокіл — один з небагатьох письменників, які не тільки пережили весь радянський період історії України, але й написали свої спогади про ці десятиліття. Через призму індивідуальної біографії, читач слідкує за головними подіями: революція, культурне відродження 1920-их років, сталінський терор і великий голод 1932-33 рр., друга світова війна, відлига пізніх 1950-их і ранніх 60-их років. Дуже часто, автор представляє ці події з несподіваної перспективи, навітлює маловідомі факти.

Він розповідає про знайомство з такими письменниками, як Майк Йогансен, Василь Мисик і Борис Тенета; про театральне життя 1920-их років; про останню екскурсію з Дмитром Яворницьким на Дніпрові пороги перед будовою Дніпрельстану. Про голод пише він з погляду газетного кореспондента, який опиняється в селі й спостерігає “виконання колгоспами хлібоздачі”. Під час війни, Сокіл мандрує по Центральній Азії як сценарист Харківської музичної комедії, відрядженої до Бухари. Хрущовсь відлига віддзеркалюється і в уривках з листів авторового сина, видатного кінооператора Юрія Сокола, який тоді починав свою кар’єру. Згодом Василя Сокола приймають у члени Спілки письменників України, — він докладно описує життя харківської організації, — але не дозволяють йому здійснити творчих задумів. Починається боротьба за виїзд на Захід, яка завершується успіхом після довгих поневірянь і безперестанного цькування радянською бюрократією. Це — тільки маркантніші моменти спогадів. Ціла картина багато складніша й більш різноманітна, і кожний читач знайде для себе щось нове та несподіване.

Значення цієї книжки спогадів ніяк не вичерпується тим, що вона дає свіжі інформації. Наш демократичний вік, який виносить таких, як автора, з сільського загумінку в широкий світ, теж жорстоко перетворює індивідуальні людські долі в маси статистичних цифер. Так буває зокрема з режимами, які наголошують засаду “Все для людини”. У спогадах Василя Сокола читач ознайомиться з думками та почуваннями не вигаданої, не абстрактної, а справжньої людини.

1.

ДИТЯЧІ МРІЇ — СНИ

Згадую далекі роки дитинства, вдивляюсь у пожовклі батьківські фотознімки — і у тьмяному мереживі минулого бачу круглолицього хлопчика з уважними, допитливими очима.

Відколи пам'ятаю себе, найбільшим бажанням моїм було якнайшвидше про все на світі дізнатися. Непокое́ла мене невгамовна жага до всього незнаного, невідомого, до всього чарівного в своїй не-досяжності. Так жадібно мріялося про далекі країни, позначені на глобусі та географічних мапах, так хотілось обійти, об'їздити, облітати, обдивитися навколишній світ. Розповіді про невідомі краї породжували в моїй уяві такі мандрівки, такі неймовірні пригоди у дивовижних умовах, які могли тільки з'явитись у сні.

Повірте, я всі ті дива бачив, бо сам туди літав. У снах... Вільно пролітав над чарівними краями, над горами, долинами, річками; в одну мить перелітав з холодної півночі (адже шойно продивився ілюстрації до книжки в синій палітурці під назвою "Среди льдов во мраке ночи" Р. Амундсена) до гарячих тропіків — (книжки Дж. Ф. Купера та Миклухо-Маклая), де мав цікаві зустрічі з дикими народами...

О! Як я літав! Майже щоночі. Не лише в дитячі літа, а й пізніш, іноді й зараз, на старості літ літаю. І щоразу дивуюся, чому люди не розуміють і не користуються такою легкою і доступною можливістю бачити все, що забажаєш. А мене й до нинішньої пори, коли, пробачте, не завжди, як слід, слухаються старечі ноги, — ні на хвилину не залишає моє казкове вміння літати. І все бачити у барвах, у кольорі, мов живе. Я навіть ладний був поділитися досвідом і показати, як це легко робиться. На очах здивованих друзів я піднімав, мов крила, вгору руки, легенько, але пружно відштовхувався пальцями ніг від землі, — і, будь ласка, дивіться, як просто подолати закон земного тяжіння. Я демонстрував, як ледь помітним поворотом голови, рук, тулуба змінювати напрям і швидкість лету.

Відчуття було справді казкове. Пролітаючи, скажімо, над повноводною Амазонкою, я повільно знижувався до річки, лягав на хвилі і далі вільно плив. Виявляється, й у воді не потрібно було прикладати жодних зусиль — варто лише складеними до купи долонями скеровувати рух навіть проти течії. Потім я висковзував з поверхні річки, піднімався вгору і летів над луками, селами, містами, гірськими лісами, розкошуючи в польоті і не боячись зіткнутися будь з чим. Мов нинішня "крилата ракета", — фантастичний винахід семидесятих

років нашого століття, — обминав будь-які перепони на шляху свого нестримного лету. Летів, куди хотів!

А до чого долітався?

В дитячому та юнацькому віці, очевидно, тільки фантазія могла так високо піднімати мене на своїх крилах. Але що дорослішим ставав, усе дужче хотілося мені справді полетіти до іншого, невигаданого, реального світу.

І таки полетів. А почався політ ще тоді, в селі Гусарка . . . У чудових снах.

Реальністю ж ці польоти зробилися, — гірко сказати, — тільки через багато десятків років. Але про той політ іншим разом.

Дитяча цікавість розкривала перед моїми очима багатючий світ природи і то не лише на широких просторах таврійських степів, а й на шматочку землі, в траві незайманого степу. Які там я бачив могутні дерева, непролазні хаші, таємничі закутки, дивовижні сплетіння рослин, серед яких проповзали дивовижні звірі! Я міг годинами лежати в цілинній траві, обіпершись ліктями в землю, і невпинно дивитись, як тонкі стебельця перетворювалися на могутні дерева, а комашки, коники, метелики на фантастичних тварин!

А що за краса — оглядати далекі обрії з високої точки! Таких для мене було дві: високе дерево біля нашої хати і невеличка дерев'яна споруда висотою метра два-три з пласкою покрівлею. З дерева незручно було роздивлятися на всі боки, тому я віддавав перевагу тому дерев'яному приміщенню для свиней, що звався сажем. З його покрівлі можна було цілком вільно вести круговий огляд усього навколишнього світу. Варто було мені з тієї метеорологічної станції глянути на обрії, як я авторитетно заявляв, — буде чи не буде сьогодні дощ. Прогноз мій був майже безпомилковим. В наслідок чого мені всі пророкували саме цю професію.

На превеликий жаль, у пізніші роки я ніяк не міг передбачати, коли і звідки налетять гурагани і вдарять громи. А тоді з дитячого обсерваційного пункту відкривався переді мною далекий степ південно-східного краю України на стику Катеринославщини з Таврією, — вдалині, мабуть, кілометрів за двадцять п'ять мерехтіла древня Токмацька могила; праворуч пролягав від нашого села курний шлях на Кінські Роздори та Пологи; ще далі праворуч видно було залізничну колію (Олександрівськ — Волноваха), по якій нечасто пробігали здаля наче лялькові потяги, ховаючись за горби, за якими десь далеко було село Царекостянтинівка, а ще трохи, замикаючи коло мого огляду, ген туди в напрямку до Озівського моря, про яке тоді тільки чув, лежав неозорий степ. Степ первісний, незайманий, з дикою ковилою, густими як ліс травами, в гушавині яких вільно гніздилися великі, як струсі, міцні дрофи. За моїх дитячих років там були такі дивовижні птахи, завбільшки як три-чотири гиндики. Цей птах довгі віки панував на степовому привіллі, поки не прийшла цивілізація. Пам'ять моя зберегла і цих дроф, і сріблясту ковилу, і навіть диких степових

кабанів, які гуртувалися по невеликих чагарникових урочищах біля весняних струмків.

Річок у нашому краю було обмаль. Посеред села протікала одна миршавенька, яка за літо майже цілком висихала. А в степу в бік залізниці теж мабуть колись протікала річечка, але за моїх часів збереглася лише в одному місці глибоченька яма, в якій збиралася ґрунтова вода, поповнювана дощами. У цій круглій ковбані діаметром три-чотири метри ми, мов чорти в пеклі, пірнали до тих пір, поки чорна від мулу вода не заліплювала нам очі. Не біда, наступного дня мул осідав, і ми знову приймали грязеві ванни.

Село Гусарка, в якому я народився на початку нинішнього століття, нічим особливим не визначалося, — звичайне, простеньке село, — але воно лишилося для мене незабутнім, рідним.

Такі села були засновані ще за часів Катерини Другої, яка, заходившись творити Новоросію, насамперед почала заселяти загарбовані нею землі півдня України поселенцями з Росії, Білорусі, Литви. То ж прийшли вони на майбутню Катеринославщину і почали хазяйнувати, зайнявши родючі чорноземні землі. Так і з'явилися Гусарка, Бельманка, Царекостянтинівка та інші села, мешканці яких говорили сумішшю білоруської та російської мови. Для мого батька Гусарка являлася своєрідним місцем заслання. До цього він учителював по українських селах, — Кушугумівці, Федорівці, Гайчурі, Жеребці і, вірний своїм переконанням, був визнаний царськими урядовцями “неблагонадійним”, і за свої, як тоді казали, українські погляди, потрапив у таке зросійщене село. А втім, від цього він не змінив своїх переконань.

З глибокою пошаною згадую своїх батьків головним чином тому, що вони достойно виховували дітей в любові і відданості своїй вітчизні Україні. В нашій сім'ї завжди лунала українська мова, в хаті мали чимало українських книжок, дитинство проходило в атмосфері народних пісень та казок.

Відомо, для виховання дитини важливі перші п'ять років. Очевидно, в цей період найвиразніше формується дитина фізично, інтелектуально, емоційно. Для наших батьків, безумовно, не було таких спеціальних підручників, як нині відомого доктора Спока.* Вони поклалися на власний досвід та здорову інтуїцію, щоб прищепити нам, п'ятьом дітям, основні і непорушні життєві принципи. Батько наш, син кріпака-коваля, — покараного на смерть паном Канкрином за непокірну вдачу, власною наполегливістю домігшись з малописьменного селюка досягти рівня сільського вчителя, навчав нас, власне, непомітно навіював на все добре у світі. Мати, що мала добру педагогічну освіту, напевне ще більше впливала на наше виховання, хоч ми ніколи не помічали цього. Все було без жодного

* Спок — американський лікар-педагог, автор книжок про дитяче виховання.

натиску, без жодних повчань, — загальна атмосфера в хаті була настільки педагогічно розумна, що процес виховання і навчання відбувався абсолютно вільно і непримушено.

Згодом батьки розповідали, як ми навчилися грамоти. Вони не силували ходити до школи, скажімо, до шести-семи років, як звичайно водилося. Однак, ми вже в чотирирічному віці вміли самі читати. Я, наприклад, на шкільних перервах (школа містилася поруч з нашою хатою) випитував у школярів, яку сьогодні літеру показували та як вона пишеться. Через недовгий час батько був вражений, почувши, як я, сидячи на горшку, читав заголовок газети: “Р-рус-скіе ве-до-мос-ті...”

Село наше було невелике: розташоване вздовж маленького безіменного струмочка, воно мало чотири подовжні вулиці — і, здається, стільки ж поперечних. Посередині в центрі майдану височіла досить зграбна церква, а навкруг неї сільська “розправа”, школа, бібліотека, попівська хата, крамниця, громадська комора, — звана гамазей. По другий бік села згодом була збудована ще одна школа меншого розміру. Ці будівлі були з цегли. Чимало сільських хат заможних господарів також були цегляні. Загалом люди жили не бідно, добре господарювали, бо мали по кілька десятин родючої землі і навіть деяку техніку: косарки, молотарки з мотором, віялки, дволемешні плуги. Недалеко господарювали німці-колоністи, даючи приклад іншим. А в Єлисаветграді завод “Ельворті” тоді вже випускав сільськогосподарські машини.

Наша хата, збудована з цегли, мала чотири кімнати з кухнями по обидва боки. Призначена була для двох учителів, але батьки одержали в своє користування обидві половини. Хата мала просторе горище під бляшаною покрівлею, як і приміщення школи на дві великі кляси. У дворі мали довгий глиняний сарай-корівник, в ньому тримали дві корови, — було своє молоко, масло, сир; над сараєм горище з багатьма дикими голубами, м'ясом яких ми також харчувались; була велика клуня, в якій крім іншого зимувала батьківська пасіка, погріб, колодязь і згаданий уже саж. В саду росло і добре родило багато вишень (батько робив смачну наливку з медом), абрикосів, слив, яблук та груш. В саду була могила, таємниця якої нас дуже хвилювала. Ми навіть намірялись її розкопувати, та батько заборонив. Попід вікнами хати росли пишні кущі бузку та горіхові дерева. А через увесь сад з двору аж до вигону пролягала алея, обсаджена кущами жовтої акації.

Землі навкруг було, очевидно, так багато, що ця частина степу в мої дитячі роки лишалася необробленою, вкритою з ранньої весни суцільним килимом трав. Переважав жовтий колір. Земля золотилася буйним квітом свиріпи, жовтцю, гірчиці. Серед літа до цієї мальовничої розкоші додавав своєї медової барви кущистий буркун. Окремими цятками впліталися до жовтого килима весняні вічка пролісків, а згодом сині волошки.

Отакою забарвленою двома кольорами, жовтим і блакитним, залишилася в моїй душі навечно весна моя степова.

В нашому домашньому вихованні велику роль відіграла загальна культурна атмосфера. Батько мав скрипку, грати на якій, певне, сам навчився. Як потім говорив він, — такий інструмент потрібен кожному вчителю. І справді, на уроках він грав на скрипці ті чи інші мелодії, переважно, народнопісенного характеру, а учні навчалися співати цих пісень. Ми, діти, майже щодня слухали свого домашнього скрипача, який хвацько, по-вуличному, награвав веселі, танцювальні мелодії, а ми завзято підспівували і підтанцювали. Лише далеко згодом я зрозумів, яке велике бажання було у нього навчитися бодай так грати на скрипці, — адже він мав скалічену праву руку і смичок тримав єдиним скривленим великим пальцем. (Про своє каліцтво розповідав, що немовлям випав з коліски і ручкою шурхнув у вогонь, і поки на крик прибігла мати, чотири пальчики цілком спеклися.)

В нашій хаті стояла велика шафа з книжками. Ще не вмючи читати, я з любов'ю торкався палітурок, перегортав сторінки, — і запах тодішньої друкарської фарби навіть зараз не могу забути. Не випадково, видно, пізніше потягнуло мене до журналістики, письменства, а перед тим до поліграфічного виробництва.

З далекої глушини, півтори сотні кілометрів до найближчого міста Олександрівська, — (нині Запоріжжя) батько спромігся виписувати чи передплачувати багато художньої літератури. Особливо збагачувалася наша бібліотека передплатою популярного щомісячника “Нива”. В річних додатках до журналу одержували повні зібрання російських та європейських клясиків, репродукції картин відомих малярів. Хоч і нелегко було, батько мав у своїй бібліотеці чимало українських видань. Була за два роки “Основа”, кілька років якимсь чудом приходив зі Львова “Літературно-науковий вісник”, “Киевская старина”. Батько десь діставав можливість мати окремі видання Нечуя-Левицького, Мирного, Глібова і, звичайно, патріотичного, хоч і не вельми талановитого Кашченка. Звичайно, “Кобзар” був однією з перших прочитаних мною книжок. “Історія України” Аркаса та “Історія України-Русі” Бантиш-Каменського поряд з книжкою французького інженера Боплана про Запорізьку Січ лежали на почесному місці в нашій гусарській — кацапській хаті.

Ця бібліотека стала для нас своєрідним вікном у великий світ. Навіть не вмючи читати, можна було уявити, що то таке, наприклад, “Серед льодів у півній ночі”, бо в книжці за такою назвою подано було так багато виразних малюнків, географічних мап з накресленими маршрутами експедиції полярного дослідника Амундсена, — що тільки перегортаючи сторінки, я мав можливість відважно мандрувати, пробиватися крізь льоди в півній ночі, замерзати і перемагати! А коли згодом мені, вже більш грамотному, книжки повніше розкривали свої сторінки, — куди я тільки не лігав, не плавав, де тільки я не бував! Будьте певні, бував я і в походах запорізького війська на Кафу та

Синоп, і, за нинішньою термінологією, брав непосредню участь в їхніх диверсіях, визволяючи невільників, а в боях під Пилявою, Корсунем і Берестечком ішов у перших лавах. На превеликий жаль, а може й “навмисне”, — не запросили мене на Переяславську Раду . . .

А покищо далі Гусарки я не виїжджав. З свого обсерваційного пункту на сажі я пильно вдивлявся в обрій, прогнозував завтрішню погоду, — ніколи не помилявся, всі, здається, пророчили мені кар’єру метеоролога, але не знали, що для цієї спеціальності також потрібно бачити не тільки цей, а й багато інших світів.

Любив я батька за те, що він не раз брав мене у далекі прогулянки. Спочатку виходили поблизу в дикий степ, шукали і знаходили чудернацькі степові гриби-сморчки, яких потім наварювали великий казан, а я їх чомусь не міг їсти; потім зважувалися мандрувати за кілька верст аж до лісу, який у тих степових умовах був винятковістю, — там переді мною поставав цілком інший світ. Мабуть, це був не звичайний ліс, а залишок чогось правічного, — все там дико виростало, квітло, в’яло, знову виростало, розквітало, на галявинах бушував така оркестра барв, ароматів, що здавалось у цьому безумстві природи людина зайва, бо якщо вона сюди прийде, усе це торжество знищить.

Тут батько ставив свою пасіку. Він дуже любив бджіл, і вони його. Він провадив на той час прогресивне бджільництво, — замість примітивних дуплянок придбав новітні на той час так звані даданівські вулики, двоповерхові, листувався з іншими бджолярами, купував вошину спеціально для таких вуликів.

Перший мій вихід, власне, виїзд у “великий світ” відбувся 1910 року, коли батько взяв мене з собою на всеросійську промислово-господарську виставку в Катеринославі. У пам’яті моїй, — п’ятирічного хлопця лишилися тільки окремі деталі тієї події. Пригадую шахту, — експонат з донецького вугільного району: в ній діяла справжня кліть, якою спускали охочих на глибину, де можна було подивитись на штреки та забої. Це справляло сильне враження на дитячу свідомість: підземне таємниче царство, тьмяні вогники шахтарських лямпочок, навислі над головою загрозливі шари землі. Яким ясним та радісним являвся соняшний світ після підйому нагору! Запам’яталися дивовижні, ніколи не бачені механічні іграшки: заводні на пружинах паротяги, автомобілі. Крім тодішньої техніки, пам’ятаю виставку меду. Яких тільки кольорів не було там виставлено: усіх відтінків жовтий, червоний, коричневий, навіть зелений. Мед з батьківської пасіки, хоч і не здобув високих призів, однак, викликав жвавий інтерес у перекупщиків та приватних осіб. Як пізніше говорилося, наш гусарський мед з диких трав у спеціально роблених бочоночках користувався не абияким попитом у катеринославських панів.

Пасіка у нас один час доходила до кількох десятків вуликів. Як працювало, трічі на рік, — весною качали легкоплинний світложовтавий мед з свиріпи, акації; влітку — густіший, темніший на колір, здобутий

з різноманітних диких квітів у лісі, куди перевозилася пасіка; а восени — важкий, як розтоплений бурштин. Осінні квіти: буркун, синяк, будяк тощо давали немало нектару роботящим бджолам. На зиму в ярмцях кожного вулика лишався достатній запас на бджолину сім'ю.

Розташування нашої хати було симетричне, — з одного краю мали ми гарячу кухню, а з протилежного, через чотири кімнати і коридор таке ж приміщення звалося холодною кухнею. В ній на зиму переховувались вулики (коли їх не було занадто багато). Температура трималася на потрібному рівні, вікна запинались ряднами: ідеальна обстановка для зимівлі бджіл.

В цій же кухні стояли дві-три медогонки, залиті по вінця медом для власних потреб. В сім'ї мед був у великій пошані. Про мене казали, що я за день з'їдав мало не кілограм твердого, засахареного золотистою брилою меду.

Дитячі роки, дійсно, лишилися у моїй пам'яті солодкою і нічим не затьмареною згадкою. Заробіток вчителя, звичайно, не дозволяв особливо розкошувати, однак, проблема харчування цілком розв'язувалася домашнім господарством: мали корови, свині, кури, гиндики. Поки не вивезли нас у "світ", одягались у вбрання власного пошиву материними руками з допомогою швацької машини "Зінгер", а взуття старших доношували менші діти. Щось таке "городське" я вдяг, коли мене чепурили і готували до вступу в гімназію.

Але до цієї події мине ще кілька років. Тим часом місяць за місяцем минав у тихому селі, — визначними подіями тут були лише свята Великодня, Різдва та Нового року. Пишні, барвисті великодні свята згадуються радісними клопотоми мами у печенні пасок. Певна річ, ми всі охоче помагали розділяти жовтки від білків у неодній сотні яєць, завзято перетирали їх у великій макітрі з цукром, стежили, як мама вимішувала тісто, як воно сходило у високих металевих формах, потім дружньо носили оберемки запашної соломи топити піч, і нарешті наставав урочистий момент ставлення пасок у розжарений отвір печі. Мама закривала його жестяною заслінкою, а ми, малі діти, змушені були йти спати, бо випікання завжди відбувалось у пізні години вечора. Кожен з нас потім поспішав швидше прокинутися вранці, щоб першим подивитися на випечені паски. А вони вже стояли довгою шеренгою на столах, — високі майже до півметра, сантиметрів двадцять у діаметрі, — золотисто-коричневі, ароматні! Однак, ніяка спокуса не дозволяла навіть шматочка покуштувати паски до свячення їх у церкві, — власне, навколо церкви. Цей ритуал, як відомо, відбувався опівночі, а ми, певна річ, спали в цю пору. Коли попідростали, і нас брали на свячення.

Великодні свята — це завжди весна. Дитячі гри з крашанками, борюкання на пухких муріжках, гра в ловитки вздовж акацієвої алеї в саду, де під куцями чигали на тебе "противники", мимо яких треба було пробігти до кінця. Скільки радості мали діти у дні цих свят!

А зимові свята! Різдвяна ялинка стояла не лише у нас дома, але й ще більша для всієї дівчорідини у великій клясній кімнаті. За кілька днів до свят прибували замовлені батьком пакунки ялинкових прикрас, які доручалося нам розпаковувати. В тих пакетах та дерев'яних ящиках лежали нечувані, небачені речі. Певна річ, це завжди справляло на нас враження також чудесного відкриття світу, втіленого в переливчастій різнокольоровій скляній кулі, списи, зірки, гірлянди срібних та золотих шнурів, канітельної плутанини, химерні паперові звірятка та пташки. А яка відповідальна і надзвичайно приємна робота — прикрашувати ялинку!

І от вона у світлі різнокольорових свічок стоїть розкішною королевою, срібним шпилем торкаючися стелі, а з-під гілля визирав Дід-Мороз з загадковою торбою подарунків. Діти радісно збуджені, ледве стримуючи свої почуття, оточують щільним колом ялинку, — батько врочисто виймає з футляра стареньку скрипку, — починається імпровізований концерт. Дітвора підхоплює мелодію, всі, тримаючись за руки кружка пересовуються навколо ялинки, врешті переходячи на танець, — хто як уміє.

А чи можна забути ходіння засніженими вулицями морозним вечором із зіркою? Самі її робили, з кольорового паперу вирізали потрібного розміру і необхідної форми деталі, обклеювали приготований з трісок зірчастий остов, — а коли все було припасовано, приклеєно, зліплено, — ставили в середину зірки запалену свічку і шумливим гуртом ходили довгою вулицею від хати до хати, співаючи різдвяні псалми.

Ніколи не забудуться і колядування, новорічні посівання, свято Маланки. І зараз мені лунають по-гусарськи мелодії:

“А в полі-поле ходить Марєя, матір Марєя душу веселя, душу веселя, Бога прославля. Сею-вею посеваю, з празником вас поздравляю . . .”

А он чую, прийшли дівчата на “Маланку”:

“Наша Маланка скрозь хаділа, ложки-тарелкі піраміла . . .”

Бачу, як одна з Маланок хоче мене поцілувати, я тікаю у дальню кімнату, а вона все таки догнала, поцілувала . . .

Бідова була дівчина, звали її Настя, в ті роки я був у неї закоханий, — тільки, на жаль, вона про це не знала. Ставши парубком, я пригнався їй, вже давно заміжній, у колись такому щирому коханні.

Для дитини це теж було відкриттям світу . . .

2.

ДАЛЕКІ, НЕДОСЯЖНІ ОБРІЇ

Обрїї, які довгий час видні були лише з висоти сажу, чимдалі більше розкривались.

Перша досить тривала і повна пригод сімейна мандрівка відбулася, здається, 1912 року, коли в наших краях з'явилися випадки захворювання холерою. Тоді батько, склавши на велику гарбу такий-сякий скарб і скидавши на великі оберемки соломи п'ятьох дітей, найменшим з них було не більше трьох років, а я вже ходив семилітнім козаком-запорожцем, — і ми поспішно вирушили до нашого родича по материній лінії Кирила Григоровича Панченка. Він був земським діячем, володів землею, торгував зерном у своїй посілости в селі Преображенка біля містечка Оріхова, а дець верст сорок від Гусарки мав власний хутір, — який звався по-російськи “Цветная Пустошь”. Це була досить відлюдна місцевість, справді пустище, тому ми туди й тікали, — батьки сподівались, що туди не занесе холеру.

Їхали ми, не пам'ятаю, волами чи кіньми, однак худоба, вперше зустрівшись з технікою, так злякалася потяга, коли ми наближались до залізничного переїзду, що буквально перед самим паровозом перекинула нашу гарбу. В моїх очах і зараз стоїть картина: несамовитий рев паровоза, гарба, що стала перевертатися набік, — речі сипалися на землю, в соломі борюкалися, переверталися ми, а батько, вже випавши з гарби, якимсь неймовірним маневром устиг підставити плече під драбину, яка напевне могла придушити малих Віру й Володю.

Прибули ми до того хутора саме в жнива, і тоді я вперше побачив механізовану молотьбу. Врожай, певне, був добрячий, бо машини з раннього ранку до пізньої ночі не вгавали, гарби з снопами безперервно над'їжджали до молотарки, віялки безперестану очищали змолочений хліб, жінки лопатами згортали чисте зерно в пірамідальні ворохи, а солом'яна скирта поблизу весь час збільшувалась і вишир і вгору. Ми бавились, падаючи під волокушу і разом з соломою з-під молотарки вивозилися запряженим у волокушу конем на самий вершечок скирти. А звідти скочувалися назад для нового рейсу. В нашій веселій забаві найактивнішу участь брала маленька біла собачка “Розька”.

Багато тоді було в країні зерна. Усі мали добрий шматок хліба. Були справжні хлібороби. Годували навіть Європу... Не сумніваюсь, що й зерном з тієї “Цветной пустоши”...

До Панченків у Преображенку ми часто їздили. Дядько Кирило, чоловік Варвари, сестри моєї матері, був досить освіченою і шановною особою в тих краях. Не раз обирався до земства, служив писарем волосного управління, мав якусь юридичну освіту, бо давав консультації в судових справах, розбагатів на землі, — збудував велику кам'яницю з просторим амбаром для зерна, власного і купованого, провадив немало торгівлю зерном та іншим продовольством, зокрема, льняним зерном.

Панченки мали сина Гришу і дочку Катю. Я особливо здружився з двоюрідним братом, старшим від мене на шість років. Гриша був обдарований в прикладних науках: надзвичайно кохався у фізиці та хемії. Які ми вибухові речовини з ним вигадували! Лабораторію Гриша спорудив на горищі, туди мав право лише я входити, — там відбувалися таємничі експерименти з різними складниками, — бертолетовою сіллю, вугіллям, сіркою, гліцерином. Тут же випробовувалися ті чи інші комбінації, а вибухи, спалахи, потрясіння всієї хати були звичайним явищем, — всі знали, що винахідник щось надзвичайне створив! Ніхто не дивувався, коли ми спускалися з горища з обпаленим волоссям та попеченими пальцями, — все одно, завтра знову лізли туди і ще раз пробували вчорашню комбінацію вибухової речовини.

У великих масштабах силу нової вибухівки випробували у вигляді саморобних бомб, зроблених з металевих банок, скляних пляшок, начинених “динамітом Панченка”. Озброєні такими бомбами, сідали на велосипеди (я вперше їх тоді освоїв), рушали до ставка за три версти і там, коли починало смеркати (щоб легше було тікати), підпалювали спеціальний гніт, що не гаснув у воді, і кидали пекельне знаряддя у ставок. Після гучного вибуху спостерігали, як оглушена риба спливала животами вгору. . .

З Гришею ми дружили довгий час аж до тої пори, коли 1921 року він, романтично настроєний і відчайдушний у вчинках, попрощався зі мною на маленькій залізничній станції Ігрень між Катеринославом і Синельниковим перед тим, як сісти в ешелон врангелівців, які відступали з тих рубежів до Криму. На прощання подарував мені новенький маузер, з якого я потім ні разу не вистрелив.

А Гриша через три роки прислав мені своє фото і віршований лист з Альжіру. Розгонистим почерком писав:

“Журба? Дурниця, я щастя маю: люблю, кохаю. Нехай блукаю, за те все бачу і, власне, знаю. Чому журитись? Я радість маю, — орлом літаю. Хоч, правда, жаль, коли згадаю, як гляну в море, — широке поле. А доля каже, ти щастя маєш, живеш, кохаєш, — хоча й блукаєш, за те більш бачиш і радість маєш.”

Ці слова мене дуже хвилювали, ніби дорікали, чому я не маю щастя, бо не блукаю і не бачу світу. . . Один-єдиний лист мав я від нього. В ньому він ще писав, що працює в хемічній лабораторії — і дещо з своїх колишніх ідей мав щастя втілити в життя. Його юнацькою

мрією було створити промені смерти, — лазерну зброю.

Початок століття позначився прогресом у винахідництві та розвитку техніки. Про це, ми, діти села, частково чули з книжок або від людей з великих міст. На власні очі нам у дитинстві довгі роки була можливість бачити лише таку техніку, як залізничний транспорт. Не раз їздили потягом, що зрідка проходив з Волновахи до Олександрівська. Пам'ятаю непривітні, прокурені, брудні, напівтемні вагончики, освітлювані двома-трьома свічками в проходах. Швидкість була не більш 25 кілометрів. З нашої станції Магедово до Оріхова плентався наш експрес годин п'ять з численними зупинками.

Автомобіль уперше побачив я, коли мені було три-чотири роки. І в досить драматичній ситуації. В одну з моїх постійних обсервацій з висоти сажу, я зауважив, як з боку Кінських Роздорів по курній дорозі швидко рухався в бік нашого села високий стовп пилюги, попереду якого щось невідоме блищало. Перша думка була — це якесь дивовижне атмосферичне явище, вихор чи як тепер кажуть, — торнадо. В цю мить чую, — хтось гукає: “Ахтанабіль! Ахтанабіль!” Ну, звичайно, таке чудо — абсолютно потрясаюча подія в Гусарці. Як же його не побачити зблизка! Щоб устигти вибігти на дорогу, щоб перейняти “ахтанабіль”, лишались лічені секунди. Я прожогом стрибаю з двоєтрової покрівлі сажу, падаю, схоплююся на ноги і пориваюся бігти. Але щось, відчуваю, мені заважає. А те чудо-диво з густим хвостом пилюги вже наближається до нашої вулиці. Я з усіх сил натужився бігти, — і впав непритомний. З правої ноги текла кров, і мені привиділось, що я у щось узутий. Виявилось, що з сажу я стрибнув прямисінько на дощечку з гвіздком, який пробив наскрізь мою ступню.

Не можу з певністю сказати, що мене більше зажурило, — пробита звичайнісіньким у сільському хазяйстві гвіздком нога, чи те, що я так і не встиг побачити високотехнічне досягнення — новинку століття — залізний візок, що рухався без волів чи коней . . .

Коли почалася перша світова війна, мені сповнилося дев'ять років. Безумовно, всі ми були патріоти держави, яка заступилася за своїх братів-сербів, щоб покарати лютих ворогів-німців та австрійків. Нетерпляче чекав я прибуття свіжих газет, бо переді мною на стіні висіла мапа воєнних дій, на якій я пильно позначав червоними прапорцями на булавках щоденні зміни на лініях фронтів. Сувалки, Ейдкунен, Августово, Перемишль, Рава Руська, — я там щодня був, брав участь у боях . . .

Через якийсь час відгомін війни й до Гусарки долинув: не все йшло переможно, в газетах з'явилися заклики збирати пожертви на поранених і хворих солдатів та на допомогу біженцям з районів бойових дій. І у нас організувався такий комітет при школі. Збирали гроші, люди щедро давали і по копійці і по полтиннику. Касир записував пожертви в квитанційну книжечку. А я мав почесне доручення з заповнених книжечок на рахівницях підбивати підсумки пожертвуваних сум.

А ще згодом побачили ми й самих ворогів — австріяків. До нашого села надіслали на роботи полонених солдатів. Один з них працював при школі. Носив він уніформу, мав наплечну сумку, на поясі алюмінійову манірку з кришкою-кухликком. Неймовірно було те, що в тій посудині той вояка носив вино. Де він його брав, чи купував, чи з собою з Австрії бочку привіз, — вино у нього було майже щодня. І він же сказав, як воно зветься. Портвейн! Вперше я таке слово почув, уперше побачив, який той портвейн на колір густозолотистий, а на смак та аромат! Перший ковток я й досі відчуваю в роті!

Одного разу цей ворог-австріяк буквально мене ошелешив. Спершу я не звернув увагу, що він так добре володів українською мовою, якою ми в сім'ї говорили. Але якось він витяг з своєї похідної сумки книжечку і дав мені її почитати. Я глянув на обгортку невеличкої без палітурки книжечки: на ній було надруковано "Пам'ятка Українського Січового Стрільця". Не пригадаю змісту, але все, що тоді сталося, не могло вміститися в моє дитяче розуміння. Як це так? Як могло трапитися, щоб цей австріяк виявився січовиком? Адже Січ для мене тільки одна існувала, — Запорізька Січ. Вона зовсім неподалік від нашого села! На швидких степових конях рівним, як стіл, степом, який ліг своїм обрієм на захід аж за Токмацьку могилу, легко було домчати до дніпрових плавнів, а там радо тебе зустрінуть, приймуть після відомого ритуалу до мужнього ордену українських лицарів, і відтоді ти матимеш право зватися січовиком.

А тут, бачите, переді мною живий український січовий стрілець! Чудеса, та й годі!

Та ще й звідки він з'явився в нашу Гусарку! Аж з Австрії!

Батько дещо намагався мені пояснити, але я тоді був замалий до розуміння політики та історії.

3.

З ГЛУШИНИ — ДО ВЕЛИКОГО МІСТА

Восени 1914 року відвезли й мене вчитися до Катеринослава. Там уже були старший брат Микола та сестра Марія. Микола вчився у відомому комерційному училищі, яке готувало фінансових та господарських адміністраторів середнього рангу. А сестра — в жіночому приватному училищі Степанової. Для мене батьки визнали доцільним не комерційну, а гімназійну освіту. Очевидно, своїм педагогічним чуттям розуміли, що для кого краще. Справді, Микола став помітним у Донбасі гірничим інженером і дуже успішно прогресував, коли б не чорні тридцяті роки... Училище Степанової мало ухил в гуманітарну мистецьку освіту. Марія в тому училищі виявила вокальні здібності, згодом почала вчитися співу у відомої викладачки Катеринославського музучилища проф. Зінаїди Малютіної. 1925 року сестра була вже прийнята до Харківської державної опери, де почала блискучу кар'єру оперної співачки. А мене батьки спрямували на оволодіння гуманітарними науками.

Після року навчання в приватній гімназії Фавицького (пригадую неохайний вигляд житлового будинку, пристосованого так-сяк до шкільних умов, — темні клясні кімнати, недисциплінований склад учнів, непривітні вчителі, — я навіть зажурився...) мене перевели до Другої клясичної гімназії. В місті була ще й перша, але туди дітям простого походження двері були зачинені.

Гімназія містилася в спеціально збудованих корпусах на Соборній площі у верхній частині міста. Просторні, світлі кляси, велика зала, в якій перед уроками школярі ставали в шеренги і вислуховували молитву, після чого розходилися по клясних кімнатах. Дисципліна була зразкова. Суворі, але добрі були клясні вихователі. Директор Гучков страхав своїм велетенським ростом і широкою бородою. Навчатись у цій гімназії було приємно і легко. На перемінках (якщо було тепло) вибігали на площу перед гімназією, бігали, грали у футбол. Цей футбол на все життя запам'ятав: одного разу, набігавшись та розігрівшись, захворів на тиф і пролежав у маячні довгі тижні в палаті міської лікарні якраз з другого боку площі, саме проти гімназії.

Посередині площі стояв собор. Він відомий був мені тоді тим, що за проектом його мали збудувати розміром собору св. Софії в Константинополі, але мабуть грошей вистачило на значно меншу і скромнішу споруду. Однак, автор проекту побажав показати, якою мала бути

будівля, і навколо собору поставили цегляну огорожу точно за парметром константинопольської Софії.

Площа ця, розташована в нагірній частині міста, заснованого 1787 року, спершу плянувалась як центр міста, будованого князем Потьомкіним на прославу своєї коханки — цариці Катерини. Зліва від собору ближче до Дніпра спорудили палац і навколо нього посадили великий парк аж до високого дніпрового берега. З протилежного боку довгастої площі височів масивний корпус Гірничого Інституту з пам'ятником цариці перед головним входом. А неподалік від інституту місцевий меценат і amator науки й мистецтва Поль збудував невелике, архітектурно привабливе приміщення для історико-краєзнавчого музею, відомого тим, що керував ним і непинно його збагачував новими експонатами славетний український вчений — дослідник історії Запорізької Січі і ревностний збирач і охоронець матеріальної культури цього району України Дмитро Іванович Яворницький.

Катеринослав тоді вже був містом з понад 200 тис. мешканців. Від соборної площі й до вокзалу кілометри на два довжиною пролягла струнка магістраль — широкий проспект: — найширший, казали, в світі. Посередині бельгійська компанія ще 1898 р. вперше на Україні проклала дві трамвайні колії (за моїх юних років вагони були маленькі, відкриті з обох боків і з приступками). По обидва боки колій простяглися на всю довжину проспекту обсаджені деревами та кущами бульвари, створені ще в 50-і роки минулого століття. Направо і наліво від бульварів була бруківка, а ще далі тротуари вздовж кількох поверхових будинків.

Хоча тоді вони піднімались не більше трьох поверхів, мені уявлялись велетнями. Такого я ще не бачив! Відкрився переді мною ще один клаптик нового світу. Дуже я любив ходити невідомими вулицями, забридати бозна в яку далечинь і, на диво, — ні разу не заблудився. Мав звичку тримати в пам'яті не лише вигляд тої чи іншої вулиці, але й фіксував назву вулиці. Само по собі це вже було надзвичайним: вулиця мала назву! Чи могло бути щось подібне в Гусарці? Там казали: “сходи до Москальків”, або “та він живе біля греблі”. А тут з повагою читаєш: “Широка, Порохова, Чечелівська, Кам'яна, Звивиста, Лісова, Польова . . .” Чудеса та й годі!

Потьомкінський палац . . . З високого кам'янистого берега Дніпра, де він збудований, по той бік річки через Воронцовський острів видно було піщаний берег, на якому тоді одиноко зводились корпуси заводу німецького підприємця Гантке, де вироблялись в основному гвіздки, дрти та костилі для шпал на залізниці. Наліво вгору виднівся двоярусний міст через Дніпро довжиною майже з кілометр. Нагорі — для пішоходів та транспорту, а внизу в ажурному плетиві залізного тунелю проходила залізнична колія.

У мої дитячі роки навколо міста вже буйно виросла промисловість. А першою в місті ще в потьомкінські часи 1793 року постала суконна фабрика, яка проіснувала якихось тридцять років, після чого в одному

з її корпусів устаткували хлібопекарний завод. Здається, й зараз він існує. А цегляна біла будівля клясичного стилю тих часів з традиційними десятима колонами по фасаді зберігається як історична пам'ятка міста. Близькість криворізького рудного району з одного боку, і вугільного Донецького дали сприятливі умови для виникнення великої металургії. Невдовзі почав діяти Брянський завод, — тепер ім. Петровського, поруч з ним збудували металообробний т. зв. мостовий завод, який в кінці 1920-их років давав либонь основну масу металовиробів для Дніпробуду. По другому боці Дніпра проти міста виростав новий промисловий район — Нижнєдніпровськ.

Все це я обходив, обдивився (певна річ, зокола), вражався вечірніми картинами палаючих небес під час випуску плавки з доменних печей, лазив по купах ще неvistиглого шлаку-жужелиці поблизу заводу, знаходив різноманітні “багатства” у вигляді фантастичних рештків металевого виробництва (кишені обривалися від тягару такого скарбу!)

Не так легко було батькам з їхніми заробітками вчити відразу трьох дітей у Катеринославі. Однак, ми не відчували нестатків, були неголодні, вдягнені, взуті і, найважливіше, цим усім були забезпечені, живучи в одній сім'ї на повному, як то кажуть, харчі. Як пізніше я чув, батько в ті часи мав немалі хоч і не завжди безпечні стосунки з прогресивними українськими колами. Ще з Гусарки він підтримував знайомство і ділові зв'язки з Дмитром Івановичем Яворницьким. Пам'ятаю, у нашій хаті була чимала колекція археологічних знахідок, які батько вишукував у людей, а потім пересилав до катеринославського музею. Вміючи грамотно писати, він надсилав свої нотатки до журналу “Діло”, друкуючи їх під псевдонімом “Селянин”. Нема сумніву, що ці зв'язки допомагали і в нашому навчанні. Відомо, що брата Миколу прийняли до комерційного училища завдяки Дмитрові Івановичу, який познайомив батька з директором училища, освіченим українцем, “действительным статским советником” Антоном Степановичем Синявським. Між іншим, в тому училищі історію викладав Дмитро Дорошенко, згодом відомий державний діяч, міністер закордонних справ Української Держави, а на еміграції перший президент Української вільної академії наук — УВАН.

Не знаю, коли й як заприятинилися батьки з Іваном Михайловичем Трубою, але від якогось року, здається, це був 1916 рік, сім'я цього відомого в місті інженера-залізничника гостинно прийняла нас трьох до свого дому. Господар мав два будинки на Пороховій вулиці (тоді це була крайня вулиця в західній частині міста), — один чотириповерховий з червоної цегли казенного типу дім, квартири якого винаймались, а в середині двору — розкішного саду стояв просто казковий палац на два, ба навіть на три поверхи з фантастичними баштами, терасами, колонами, бальконами, відкритими і закритими верандами серед клюмб, квітників, декоративних дерев у садку з піщаними

доріжками, альтанками. В ньому жила родина Трубів. Дружина Івана Михайловича Віра Петрівна була лише домогосподаркою і дбайливою матір'ю трьох дітей, Олесі моїх років і менших Тараса й Бориса.

Не лише своїм незвичайним виглядом цей дід дуже запам'ятався мені, але головним чином надзвичайно милою, затишною атмосферою дружньої сім'ї. Труби мали багато друзів і близьких приятелів серед українських кіл. В їхньому гостинному домі завжди, а особливо весною та восени, було гамірно від гостей. Певна річ, я тоді не прислухався, які гості приїжджали, але згодом знав, що бачився з такими відомими українськими діячами, як Євген Вировий, Василь Доманицький, подружжя Кривинюків, Павловських. Одного разу, пригадую, гостювала Олена Пчілка, хоч жила вона далеко від Катеринослава. Бували у Трубів і Синявський та Дорошенко. Не раз був і Яворницький.

Пам'ятний мені цей дід ще й тому, що в ньому я вперше дізнався про кольори українського державного прапора. В це мене втаємничила Олеся, яка показала книжку, в якій розповідалось про козацтво, гетьманів України, про клейноди, булави, вбрання, зброю козацького війська. В книжці було немало кольорових малюнків, на одному з яких я побачив жовтоблакитний прапор.

В домі Трубів нам доводилось проходити нелегкий курс опанування міською культурою і належних правил поведінки. Великий клопіт я мав з російською мовою. В домі Трубів панувала українська мова так, як і в нашій сім'ї, але Віра Петрівна часто звертала мою увагу на неправильну вимову російських слів. Я це й сам знав і не раз червонів від сорому, коли гімназисти потішалися з моєї кумедної мови. Пригадую, скільки горя завдавало мені невміння знайти російський відповідник українського виразу “отакий завбільшки”. Кожен раз я казав: “вотакой завбольшкі”.

Немало ускладнень траплялось і з правилами поведінки за “панським” столом. Добре пам'ятаю суворого на вигляд Івана Михайловича, завжди чепурно вдягненого до обіднього столу, спортивного типу мужчину з чорною борідкою, подібною у декого з гостей Труби. Борідка така ніби стала тоді модою чи шо, бо пізніше я бачив на фотознімку Володимира Винниченка з точнісінько такою ж борідкою, як у Івана Михайловича. А потім ще й у Михайла Оверковича Авдієнка, одного з керівників катеринославської організації Української комуністичної партії — УКП. Хто ж у кого запозичив ту бороду?

Господар дому, видно, від усіх вимагав дисципліни, ввічливости, пошани до старших. Здається, всі його трохи побоювались, а надто ми, селюки-квартиранти. До столу завжди першим мав сідати Іван Михайлович. Моє ж місце, на превелику біду, було якраз на протилежному від господаря кінці продовгуватого столу, і ця обставина весь час тримала мене в напруженні й тривозі, щоб не дай Боже чогось не вчинити за таким столом і в такому вельмиповажному товаристві. І

треба ж було трапитися, щоб мов на гріх одного разу в тарілку супу мені поклали шматок курячої шийки. Я делікатно, щоб не капнути з ложки на чисту скатертину, з'їв суп. На дні тарілки лежав той злощасний шматочок. Після довгого роздуму, я вирішив не брати його пальцями, а вжити для цієї відповідальної операції культурних приладів у вигляді ножа й виделки. Ніж виявився цілковито тупий, і я марно намагався ним щонебудь відрізати від того шматка. Тоді я наколов м'ясо виделкою і спробував надкусити. Однак, курка була стара, а шийка така жилава, що потрібні були значні зусилля з боку виделки. Нею я енергійно потяг від себе той шматочок, який міцно тримав у зубах, але не розрахував зусилля і в результаті виделкою вирвав з рота ту прокляту шийку і, мов з праці, кинув її через весь стіл прямісінько в інтелігентну бороду господаря дому, шановного Івана Михайловича.

Характерно, що ніхто, крім мене, не засміявся з цієї комічної ситуації. Іван Михайлович щось вигукнув, торохнув рукою об стіл, схопився з місця і... Обід, певна річ, був зіпсований, а мене на другий день пересадили на інше місце. Відтоді я сидів проти сестри. Вона так, як і я, не була позбавлена почуття гумору, і ми з нею довгий час нишком пересміхувалися з приводу цієї повчальної для мого виховання пригоди.

Іван Михайлович і не думав гніватись на мене, незабаром сам жартома згадував мою невправність. Суворий він був зовні, фактично мав добре серце. Якось він навіть хотів нас повезти влітку на вакації разом з своєю сім'єю на дачу в Сосницю Чернігівської губернії, куди вони щоліта виїжджали. Але нам не довелося тоді побувати в тій далекій Сосниці, про яку так цікаво розповідала мені Олеся. На свої літні вакації ми поверталися до своєї Гусарки.

Мила, щедра, гостинна була сім'я. І ніхто не міг пояснити, що сталося через три-чотири роки, коли Іван Михайлович раптом залишив дружину й дітей і разом з деякими українськими діячами помандрував на Захід. І слід його пропав. А сім'я опинилась у великій скруті. Батьки чим могли допомагали, поки Віра Петрівна не виїхала з Катеринослава.

А про ту Сосницю довелось згадати аж через шістдесят років після того часу, коли в домі Трубів почув я цю назву. 1977 року їздив я туди з нагоди якогось ювілею Олександра Довженка, який народився в цій же Сосниці. Був я в музеї славетного мистця, — в хаті його батька Петра Довженка, який у гіркий час як заможний господар попав було під розкуркулення.

На диво, надзвичайно щедрою буває радянська влада! Після цілої серії витончених тортур і садистських знущань, скерованих на світової слави мистця, після передчасної в зв'язку з цим смерті Олександру Довженкові поставили — аж два пам'ятники! Перед ворітьми лицем до вулиці юний, впевнений, нічим не затьмарений Сашко рветься в світле майбутнє, а в глибині двору стоїть погруддя зрілого, задумливого, троху смутного Олександра Петровича.

Милуючись мальовничим селом, яке зберегло й після воєнної пожежі свій національний кольорит старовини, згадав я родину Трубів. Справді, вибір ними цього чарівного куточка над Десною для літуння був цілком зрозумілий.

4. І ВІДРАЗУ — ДО ПОЛІТИКИ!

Революція в лютому 1917 року відгукнулася в Катеринославі масовими демонстраціями. Далекий тоді від розуміння подій, я був захоплений видовищем: весь проспект з обох боків заповнили колони демонстрантів з прапорами. Зрідка траплялись і жовтоблакитні, але переважали червоні. Повсюди лунали пісні революційного характеру. Відчувалося загальне піднесення. Жодних інцидентів не видно було: всіх єднала одна вістка — скинуто царя, кінець війни!

Навчання в гімназії всього на кілька днів порушилось, але швидко увійшло у звичну форму, — порядок ні в чому не змінився, дисципліна додержувалась на належному рівні. Клясні наставники попереджали, щоб ми пильно готувалися до перехідних екзаменів, — закінчувався третій рік мого навчання в гімназії.

Літо, як завжди, проводили в Гусарці та Преображенці. Двоюрідний брат Гриша мав уже вісімнадцять літ і намагався, може переді мною, висловити свої міркування з приводу подій в країні. Запам'ятались його слова: “Буде велика війна.” — “З німцями?” — допитувався я. — “Ні, самі з собою будемо битись,” — незрозуміло для мене відповідав передбачливий брат.

Восени ситуація в Катеринославі змінилася. Батьки переселили нас на іншу квартиру по Казанській вулиці. Микола після закінчення комерційного училища поступив до Гірничого інституту і жив окремо від нас. А ми з сестрою розташувалися в бідненькій, вбого мебльованій, брудненькій кімнатці на першому поверсі з вікнами просто на тротуар. Після чудової хати Трубів це було мало приємно, проте, до всього звикнути можна, — згодом це житло навіть почало подобатись. Мабуть, тією свободою поведінки, яку вона нам давала.

Тієї ж осені я дізнався, що в місті є українська молодь організації, до якої закликали приходити для знайомства. Про це першим мені сказав один старшоклясник, ім'я не пам'ятаю, до того часу з ним я не приятелював, але він певне знав, що я з української сім'ї. Він мені назвав адресу. І годину, коли туди треба приходити. Адреса була не зовсім точна, — нелегко було знайти приміщення і вхід до нього. Це було на проспекті десь надалеко проти міського саду. Невеличкий будиночок знайшовся в глибині двору. Але на вхідних дверях висіла від руки написана табличка: “Польський клуб “Огніско””. Це мене здивувало, я вже хотів піти геть, коли помітив, як одна дівчина обійшла будинок зліва і увійшла в двері бічного приміщення. Я

попрямував за нею. Двері були незамкнені, я несміливо відчинив їх і зайшов до зовсім малесенької кімнатки, в якій на бічних лавках під стінами сиділо душ десятеро юнаків та юначок. Біля стіни за столиком стояв старший хлопець, який, не припинивши говорити, рухом запрошив мене сісти на вільне місце.

Чи то з несподіванки від першого приходу, чи розгублености, — для мене не був зрозумілим зміст його промови, але наприкінці стало ясним. Він голосно і врочисто проголосив: “Вся українська молодь повинна віднині бути членами УКРЮСу”. У мене не вистачило рішучости — (не хотів показати себе невігласом), запитати, що то значить. Однак, наступного разу мені розшифрували. Абrevіатура ця складалася з трьох слів — українська юнацька спілка.

Так я став членом УКРЮСу. Формально треба було подавати якусь заяву, я написав, що хочу вступити в цю організацію, бо вона стоїть за Україну. Не пам’ятаю, щоб давали якісь квитки чи посвідки. Хлопець-керівник знав нас особисто, до того й небагато нас було, — тому, мабуть, ніяких документів від нас не вимагалось. Просили приходити, здається, щосуботи. Щоразу помічав я нових людей, кімнатка робилася тісною, незручною. Бесіди нічого не лишали в моїй голові. Були вони занадто загальними: чулися заклики до єднання в боротьбі за вільну Україну, але чогось конкретного ніхто не пропонував. Через якийсь час я став відвідувати зібрання нерегулярно, а коли одного разу знову завітав, то на дверях того приміщення висіло оголошення про те, що організація юнацької спілки перебралася в інше приміщення, — адреса буде пізніш подана.

Не дізнався я про нову адресу. А якогось разу на дверях, де була табличка польського клубу, висіла інша: “Районный комитет комсомола”...

Така зміна вивісок характерна була для того вельми мінливого часу. Як по всій Україні, так і в Катеринославі органи влади мінялися часто. Центральна Рада, Гетьман, Директорія у змаганні за владу (принаймні в катеринославських умовах) не вели між собою збройної боротьби. Влада їхня зовні мало відрізнялась одна від одної формою правління. Глибшої аналізи такий хлопчина, як я, не міг робити, а практично, скажімо, з нашої родинної точки зору можна було бачити, що більшість громадських діячів чи урядовців лишалася на своїх місцях за всякої української влади. Батько мій, наприклад, весь час з деякими перервами від 1918 року до остаточного завоювання України більшовиками працював у різних відділах та комітетах народньої освіти.

Політичні партії, — українські соціал-демократи (есдеки) та соціал-революціонери (есери), організаційною і практичною діяльністю в нашому місті поступалися перед російськими, особливо, перед більшовиками, які вже перед революцією мали значний вплив на робітництво місцевих заводів, кваліфікований склад якого на той час був переважно російський. Український селянин тільки з революцією

потягся на заводи, але, не маючи відповідної технічної освіти, ставав переважно чорноробом, до того ще й не постійним, а сезонним. Хліборобства боявся кидати, поки колективізація не погнала його в пролетарят. Весною, літом та восени хазяйнував він на землі у приміських селах Діівці, Кам'янци, Сухачівці, Підгороднім тощо, а на зиму йшов заробляти гроші на металургійний Брянський завод та на численні нижнедніпровські підприємства.

В такій ситуації важко українським партіям було завойовувати вплив серед робітництва. Через кілька років на початку 1920-их років на цих заводах значно змінився національний склад. На українську частину робітництва відтоді в своїй діяльності стали орієнтуватися українські есдеки, а особливо партія укаїстів, катеринославська організація якої досить активно змагалася з промосковською партією більшовиків в Україні, — КП(б)У.*

А події в 1918-1920 роках блискавично мінялися. І такому наївно захопленому хлопцеві, як я, все здавалося великим спектаклем, в якому навіть дітлахам можна було пограти . . .

У мене, певна річ, всякі “комсомоли” та “соцмоли” не викликали аніякісінького інтересу. Вихований в патріотичній сім'ї, я тягся до національного середовища, в якому відчував себе легко. В Катеринославі, часто без певного проводу, стихійно організовувалися групи молоді, яку об'єднувала ідея “української справи”. Пригадую, збирались ми, душ десятеро, в квартирі якоїсь старшої пані, слухали поезію Шевченка, читали романтичні повісті Кашенка, співали українських пісень, пили чай . . .

Тепер можна висловити критичні зауваження і жаль, що не тим займались, проте ніхто не насмівся перекреслити значення бурхливого вияву національної свідомості української молоді, яка в ті часи, озброєна романтичними гаслами, співаючи патріотичних пісень, не раз відважно йшла проти московських завойовників, життя свого не шкодуючи.

За своїм юним віком я в ті дні не був готовий до таких активних дій. Однак, старші (і то на три-чотири роки) дівчата і хлопці почали діяти не лише за просвітянськими гаслами, а вдавалися до активного опору ворожим силам.

Десь у кінці літа 1918 року під час одного недового панування більшовиків у Катеринославі органами ЧК** була несподівано арештована сестра Марія, якій тоді сповнилося всього 16 років. Пригадую, арешт чомусь в сім'ї не викликав тривоги. Коли чекісти прийшли по сестру, мати, за своїм переконанням вірячи, що все що не робиться — все до кращого, також не виявила хвилювання. Тільки клопоталася, що не було чого їстинного дати Марії з собою, і не знайшла іншого,

* КП(б)У — (Комуністична партія більшовиків України).

** “Чрезвычайная комиссия” — каральний орган радянської влади.

окрім кавуна, якого й дала їй, щоб було чим гамувати спрагу на допитах . . .

Не пам'ятаю, їла вона той кавун, чи його забрав слідчий, однак, через кілька днів сестру відпустили, хоч справа, через яку її покликали до ЧК, виявилася аніяк не жартівлива.

А перед цим на березі Дніпра з боку Нижнєдніпровського жителі знайшли тіла двох замордованих мешканок того району. Одна з тих дівчат була знайома моїй сестрі. А в ЧК той слідчий суворо допитувався у Марії про її зв'язки з розстріляними дівчатами. Одна була по-другою сестри, — Марина Кривошия, якої я не знав, а з другою трохи був знайомий. Вона була здібна поетеса Олена Шпота. З офіційного повідомлення в газеті стало відомо, що в Нижнєдніпровському органами ЧК викрито українську націоналістичну організацію молоді, яка прагнула “повернути владу капіталістів та поміщиків”.

Слід сказати, що не так у самому Катеринославі, як у районі по той бік Дніпра, в Нижнєдніпровську, де створилася суміш сільського й робітничого населення, найактивніше виявився патріотичний український рух. Особливо помітний він був у навколишніх селищах Амур, Бараф тощо. Ще перед революцією там існували просвітнянські організації, одним з керівників яких був добре відомий тоді Ємець (на жаль, не пам'ятаю ні його професії, ні імени, але це прізвище й далі було відоме в тому районі). То ж і та група, в якій діяли Марина Кривошия та Олена Шпота, походила з цієї нижнєдніпровської дільниці. Загибель їх набирала трагічного характеру саме тому, що їхній розстріл відбувся буквально перед визволенням міста військами Директорії. І похорон цих двох відважних патріоток набрав урочистого характеру.

Тим часом згадуються трохи раніші дні . . .

На фоні пропагандистських “переможних” реляцій більшовицького уряду в Харкові, де говорилося про утвердження радянсько-московської влади, ранньою весною 1918 року з Києва пролунав 4-ий Універсал, який проголосив: “Однині Українська Народня Республіка стає самостійною, ні від кого незалежною Вільною Суверенною Державою Українського Народу”.

У святковому піднесенні, на всю широчінь проспекту, спливаючи з гори Соборної площі, прямувала велелюдна демонстрація. В її лавах бадьорим кроком, щоб не відстати, поспішав тринадцятирічний гімназист. Він стрався триматися на чолі колони поруч з кремезним дядьком у солдатській шинелі з прапором у руках. І на грудях демонстрантів ясным вогнем горіли весняні барви, як і на прапорах. І на розхристаній сірій гімназійній шинелі також красувався він, жовтоблакитний вогник.

Хвилі весняного пробудження перекочувалися довгим і широким катеринославським проспектом. Лунали пісні і дзвінки слова Олесевого вірша: “Яка краса! Відродження країни! . . .”

Пробудження природи! Відродження України!

Але швидко зів'яв весняний квіт, прийшла люта зима. Тільки в серці хлопця навічно лишився теплий спогад про радісні кольори: жовтий і блакитний.

Жовтий колір — це земля моя, де народився, весною вкрита медовим півтом свиріпи, жовтцю, гірчиці та запашного буркуну. А блакить — це широчінь моря нашого, глибочінь неосяжного українського неба. На превелику біду, на квіти короткої весни українського державного відродження повіяли мертвячі вітри московської півночі, і лагідні, ласкаві кольори, жовтий і блакитний, відтоді були оголошені смертельно ворожими для кольору червоного, жорстокого, кривавого.

Тоді той ентузіастично настроєний гімназист ще не усвідомлював небезпеки, зберігаючи довгі роки у своїх домашніх схованках веснянозапашну квітку державного прапора.

Щастя того хлопчини, що коли через сім років його заарештувало ГПУ,* у нього вдома не зробили трусу. А коли привели до камери губернської тюрми, яка нахабно височіла на тому ж проспекті, де він не так давно гордовито з жовтоблакитною стрічкою на грудях ішов у радісній колоні демонстрантів, — там йому пощастило зустрітися з кількома старшими товаришами-однодумцями, до яких він широко було перед тим прилучився, глибоко і, мабуть, наївно вірячи, що їхніми стремліннями можна буде знову піднести вгору прапор вільної Української Держави. Можливо, — думав він тоді, — хай буде на тому прапорі і червона смужка. Адже без крові не обійтися.

Але не поспішаймо з кров'ю і тюрмою. Повернімося назад, у 1918 рік...

З настанням революційних років батьки серйозно вирішили залишити село. Троє дітей уже майже постійно жили в місті, шлях їхній далі мав пролягати далеко від Гусарки. Тому батько наполегливо шукав можливості придбати в Катеринославі якенєбудь власне житло. Восени 1918 року натрапив він на одного заможного комерсанта, який передбачливо вирішив тікати з неспокійної країни в землю обітовану, Палестину. На вигідних умовах батько купив у нього чотирикімнатну квартиру з усіма меблями та хатнім, господарським начинням. І ми переїхали в цей будинок на Бородинській тихій вулиці, — у простору квартиру на другому поверсі з великим бальконом. На моє враження, це була справді панська хата з добротною меблею, килимами на паркетній підлозі і на стінах, великим дзеркалом, висячою на гірях люстрою на п'ять ламп і, диво-дивне, — з величезним концертним роялем червоного дерева. Я відразу ж вирішив, що буду піяністом, хоча першість віддавав сестрі, яка вже трошки вміла бринькати...

*ГПУ — (після ЧК стало Державне політичне управління, яке потім назвалося НКВД та КГБ).

5. СТИХІЯ БУНТУ

Весь 1918 рік в Україні тривали безперервні зміни політичної ситуації. Німці не сприяли створенню громадського ладу, пришельці домагалися лише одного: вивозу з України продовольчих товарів та промислової сировини. Влада українських урядів, які часто мінялися, не знаходячи належної політичної лінії, поширювалася далеко не на всю територію країни. Повсюди виникали місцеві влади, а найчастіш анархічне безвладдя. На південному сході з'явився Нестор Махно. Його рух блискавично охопив усю Катеринославщину та Таврію. В кінці 1918 року він зі стотисячною армією захопив навіть Катеринослав. А тим часом з Північного Кавказу через Кубань просувалася російська добровольча армія генерала Денікіна, десь у середині того року дійшовши аж за нашу Гусарку.

Мати з двома меншими дітьми в цих неспокійних обставинах все ще лишалася в селі, не передбачаючи небезпеки, на яку наражалась. Гусарка зробилася махновською. Анархічна стихія потягла за собою не лише бідняків, але й заможних селян, освічених. Дуже багато батьківських учнів посіли провідні місця в місцевих загонах. З одного боку близькість села від махновського центру Гуляй-Поля, з другого, національний склад сільського населення Гусарки відразу виявив свою антиукраїнськість — все це призвело до того, що велика частина не тільки молоді, а й літніх селян з запалом почали організовувати загни і швидко анархісти повністю захопили владу в селі. В ту пору ніхто цьому рухові не міг вчинити належного опору. Німців тут зовсім не було, представників українських урядів ніхто не бачив, більшовиками тоді і не пахло. Денікінці, одного разу дійшовши навіть до нашого села, через деякий час відступили. Махновці знову мали цілковиту можливість продовжувати свою діяльність.

Анархічні гасла махновців (між іншим, абсолютно тотожні з більшовицькими!): “Бий буржуїв! Влада народів! Грабуй награбоване!”) знаходили сприятливий відгук у широких масах політично малосвідомого народу. Органічна непримиренність до інтелігенції всіх рангів, яка переходила в люту ненависть до неї, характеризували цей руїнницький рух, що охопив майже половину України. В число цих “буржуїв-інтелігентів” потрапили й мої батько й мати — ширі трудівники на полі народньої освіти (виключно на селі), а їхні колишні школярі виявили себе готовими вбити, знищити їх, забрати майно, спалити хату.

Становище матері ускладнялось багатьма обставинами. Батька по-довгу не бачили в селі. А одного разу він з'явився . . . без вусів. Треба ж такому трапитись! Голячись, він необережно зрізав бритвою половину вуса. То ж не ходити з одним вусом, — і він зголив і другий! Що ж ви думали? Вся Гусарка заговорила: “Ми ж казали, що він німецький шпигун!” І про старшого брата твердили, що він пішов з “кадетами”. Бо ж не випадково, коли були в селі ці “кадети”, якийсь білогвардійський офіцер, грузинський князь, стояв зі своїм штабом у нашій хаті. Цих фактів та різних пліток було досить, щоб матір почали тягати на допити та слідства. І наприкінці розпорядилися провести над нею громадський суд (хтось домігся такої демократії!)

Небезпека зробилася такою невідворотною, що тільки чудо могло врятувати. І це чудо знайшлося у вигляді одного з кращих материних учнів Василя Гудини. Ризикуючи власним життям, він зважився. Як згодом мати нам розповіла з своєю лагідною усмішкою, прийшов до неї цей Василь і повідомив (він особисто чув про махновські наради і рішення), що її присудять до розстрілу, і наполіг, щоб вона негайно, того ж вечора виїхала з села назавжди. Він і бричку приготував. Мати за своєю звичкою похитала головою і сказала: “А мені вони всі здаються хорошими людьми”. Василь Гудина врешті примусив її зібрати таке-сяке в дорогу і буквально через годину одвіз на станцію Магедово.

А тим часом і мені з братом довелося зустрітися з махновцями в Катеринославі. З Гусарки тоді вже остаточно перебралася мати. Життя для нас налагоджувалося. До осені в місті було тихо. Функціонували школи, установи, десь у системі управління народньої освіти працював батько. Микола вчився в Гірничому інституті, Марія — в музучилищі, а я байдикував, бо гімназію закрили, а чогось іншого для мого дальшого навчання не знаходилося. Матеріально жити ставало скрутніше, але якось викручувались на пшоні, гарбузах, яшному борошні та олії, яку споживали краплями. Ще гірше зробилося, коли німці залишили Україну. В місті почалися грабунки, бандитизм.

Скориставшись з такої нагоди, Махно з величезною армією, яка на той час сягала понад сто тисяч, фактично без бою захопив Катеринославі. Військові частини Української Народньої Республіки не змогли вчинити опору стихійній навалі махновців. Сам Нестор Махно верхи на коні (я все це сам бачив) очолив пишний парад свого війська на славнозвісному катеринославіському проспекті. Все було добре організовано, можна сказати, респектабельно. Ішли дисципліновані колони піших вояків з рушницями, а не з відрізами, досі основним видом їхньої зброї, парадували знамениті тачанки з кулеметами спереду і ззаду, кавалерія демонструвала добрячих коней і обвішаних гранатами вершників, — попереду майорів у руках дебелистого дядька чорний прапор анархії.

Головна штаб-квартира махновців містилася в готелі “Асторія” на проспекті недалеко від центральної пошти. Почала виходити газета “Набат”, — редактором був відомий анархіст Волін. Хоча прийшла влада анархістів, які проповідували безвладдя, — в місті не відчувалося неладу. Подейкували, що Махно ніби намірився змінити де в чому свої принципи і, захопивши велике місто, відмовиться від тактики рухливої партизанської війни, а почне створювати Першу Республіку Анархії з столицею вже не в Гуляй-Полі, а в Катеринославі, перейменувавши його на Махноград. Ну, це так і лишилось анекдотом.

Масових грабунків не помічалось. Населення, особливо єврейське, чекало гіршого, проте, нікого не чіпали, — наш триповерховий будинок переважно був заселений євреями, і всі жили спокійно. Єдиний, кого забрали махновці з будинку, — був наш батько. Його допитали і, видно, хтось невдалий донос зробив, бо на другий день випустили.

Зі мною та братом справа оберталася більш небезпечно. Якось ми йшли вулицею неподалік від нашого будинку. Зустріло нас троє озброєних махновців. Ми спокійно пройшли повз них, хоч я звернув увагу, як пильно один з них глянув на нас. Дійсно, чуємо вигук:

“Стойте!”

Ми обернулися, спинились. Підходить той до нас ближче і, гостро дивляючись, з недоброю усмішкою каже:

“От і піймалися, кадети!”

Ми зацікавилися ошелешені. Якись знайомі інтонації в тих словах... Гусарці? Так і хотілося радісно вигукнути “Здрастуйте, земляки!” А той знімає з плеча рушницю, запитує:

“Колька? Васька? Учтітьови деті?”

Ми признаємось.

“Ну, то шо, — здесь вас порешіть, аль повесті до штабу?”

Інші двоє підходять, розпитують в чім річ. Гусарець, наш милий землячок, пояснює і також у них питає, що зробити з цими впійманими “кадетами”. Вирішили нас не ставити до стінки, а вести до штабу.

Йдучи, ми ще не розуміли всього жаху ситуації, але в якийсь момент Микола звернувся до нашого конвоїра:

“Я вас прошу, відпустіть його, він малий, хай піде додому скаже.”

А йому той відповідає:

“Нічого! Хай і малої ответіть! А до вашого дома ми ще даберьомся!”

Ідемо ні живі, ні мертві. Приводять до невеличкого особняка, впускають нас, рабів Божих, на страту. Не встиг слова промовити наш конвоїр, як з-за столу рвучко схопився стрункий парубіко у військового крою вбранні і кинувся до нас з розкритими обіймами.

Перед нами стояв радісно всміхнений і схвилюваний Василь Гудина!

Драматична історія закінчилася тим, що ми вже за годину були дома і розказували, що з нами трапилось. Батько, як завжди, гостро

реагував на нашу необачність (ніяк не було нам ясно, в чому була наша провина?). А кротка мати сказала: “От бач, я ж завжди вірила, що на світі є хороші люди.”

Увечері прийїхав до нас наш рятівник на підводі, привіз нечувані дари господні. Особливим скарбом у ті напівголодні часи був великий куль пшенишного борошна та чималенька сулія олії! Мати з Марією заходилися пекти коржі особливого “гусарського” типу, які звалися катлама, так звані складані коржі, дуже смачні, мати вміла їх якось своєрідно замішувати і смажити на сковорідці особливим способом. Василь, звичайно, і самогонки привіз.

Отак ми й самі поробилися махновцями. Василь Гудина з глибоких переконань пішов до Махна. Під час війни він дослужився до прапорщика, готував себе до вчительської професії, однак, начитавшись Кропоткіна, знайшов у його вченні щось позитивне. У махновців служив він одним з визначних працівників штабу великого гусарського загону. Отак нам пощастило.

Правда, наша дружба з махновцями не пройшла безслідно. Після місячного їхнього панування петлюрівські частини під командою Болбочана несподіваним ударом налетіли з півночі і заходу на місто. Махновці в страшенній паніці ледве врятувались від розгрому, бо шляхи відступу були цілковито відрізані, тікали вони через Дніпро плотами, коритами, вплав, бо човни захопили старші начальники. Кажали свідки, що на березі лежали купи награбованого добра, яке покидали втікачі, мало не догола роздягаючись, кидаючись уплав. Напевне, це була правда. Дні через два-три, коли в місті встановився такий-сякий лад, я з друзями ходив на той берег і бачив рештки негодящих речей. Все краще, звичайно, підхопили ті, що жили поблизу і прийшли першими на цей “ярмарок”. Позабирали вони собі добрячі хутряні шуби, чоботи, шапки, костюми. Спасибі Махну, — добре дехто вдягся і взувся.

А яке це мало відношення до нас, до нашої сім’ї? Дуже просте, як звичайний поговор. Пустили чутку, що до нас мало не сам Махно приїжджав у хату. Понавозив харчів та награбованого одягу на все життя. Почали тягати батька тепер уже представники свого, українського уряду. Не знаю, що саме інкримінувалось йому, але незабаром випустили, і він знову повернувся на працю в міське управління народної освіти.

1919 року я також пішов на працю. Хтось підказав, що в місті почала виходити українська газета, редакція якої потребує працівників. Я зрадів, сподіваючись, що відразу стану журналістом, а то й письменником. На жаль, в редакції мене не зрозуміли, і призначили кур’єром між редакцією і друкарнею. Певна річ, я повинен був вважати це відповідальною посадою, бо щодня в моїх руках були рукописи, які я носив у набір, а з друкарні приносив свіжі гранки. Уявляєте, якби щось було загублено? Газета б завтра не вийшла.

Газета звалась “Український пролетар”, орган катеринославського комітету партії боротьбістів.* Мені, хлопчаківі, було не до того, щоб пройматися політичним напрямом газети, — я не пам’ятаю нічого прочитаного в ній, — мені було лише цікаво близько побачити технічний процес випуску газети. У вільні хвилини, а часто після роботи я придивлявся до наборщиків, верстальників, друкарів, старанно вивчав назви й призначення тих чи інших шрифтів, місце кожної бабітової літери в набірній касі, запам’ятав поліграфічні терміни: верстатка, талер, верстка, шпаці, шпонки, пункти, корпус, петіт, цицера, нонпарель. Наука, власне, така практика багато чому мене навчила і придалась у моїй подальшій уже справжній газетярській роботі.

З приходом денікінців улітку 1919 року газета припинила своє існування. Боротьбісти вже тоді готувались до згубного влиття в більшовицьку партію і тому поступово обмежували самостійні дії.

* Боротьбісти — Партія українських соціалістів-революціонерів, яка називалася боротьбістами в ті часи.

6. ПО ХЛІБ

1921 року в Україні був великий голод. Офіційна преса пояснювала це посухою, яка охопила ще й Поволжя, що призвело до неврожаю. Скільки разів ще буде партія звалювати власні злочини в хазяйнуванні на несприятливі метеорологічні умови!

Головна причина, що призвела до голодної смерті сотень тисяч людей, полягала в руїницькій політиці радянської влади в сільському господарстві і в запланованій уже в ті роки партією програмі знищення українського хлібороба, названого клясовим ворогом. Тому-то, не зважаючи на дійсний недобір хліба, партія не тільки не зменшила, а непомірно збільшила продовольчий податок — продподаток, фактично забравши до зернини весь тогорічний урожай.

Доля трудівників землі її мало турбувала, головним завданням ставилися індустріялізація, розвиток важкої промисловости та електрифікація всієї країни. Саме таке гасло й підняла на щит комуністична партія: “Социализм — это советская власть плюс электрификация”. Під цим гаслом почалася втеча селян, переважно молоді до промислових міст. Особливо це було наочним саме на півдні України, сільська молодь якої приходила на заводи Катеринослава, Запоріжжя і Донбасу. Цей процес вважався позитивним, і партія не рахувалась з тим, як убожє село, як люди не хочать “робити хліб”, вірніше сказати, як відбивали у них бажання господарювати на селі. Не випадково, що найбільший голод був спричинений головним чином у найхліборобніших областях України, — на Таврії, Херсонщині, Катеринославщині, Одещині, де найбільш було розвинене прогресивне хліборобство, — згодом назване куркульським.

Голод 1921 року захопив не тільки село, але й великі міста. Відчувся він і в нашій сім'ї. Коли чутка пройшла, що на Київщині ще можна здобути борошна, у другій половині літа на сімейній нараді доручили мені стати рятівником сім'ї від голодної смерти. Десь роздобули дефіцитні порошки аспірину чи ще якісь ліки проти популярної тоді “гишпанки”, напукували їх в невеликий мішечок, наказали берегти як зіницю ока, бо то великий капітал, за нього можна виміняти борошна скільки зможеш підняти на плечі. Дали на те борошно мішки і вирядили мене, шістнадцятилітнього парубійка, в далеку і нелегку дорогу. В тих краях мені ще не доводилося бувати. Сказали, щоб я їхав на Київщину в район Сміли-Умані.

Хоч назви цих міст носили романтичний характер у зв'язку з Шевченковими "Гайдамаками", подорож моя була вельми прозаїчною і з немалими пригодами. Насамперед ні про які пасажирські потяги та купівлю квитків не могло бути і мови. Не знаю, чи взагалі були потяги для таких, як я, мішочників. Для такої категорії пасажирів існував єдино можливий вид транспорту: товарний потяг. Але не так легко було його знайти. Треба було обійти всі колії залізничної станції, щоб довідатись, що саме цей состав і в такий-то час піде на Київ. Тоді перед самим відходом потяга маса пасажирів кидалася до нього і з штурмом брала вигідні місця на даху вагонів. Треба було бути спортивним вправним, щоб на ходу злізти нагору.

Після ночі вичікування раннім ранком рушили!

Як їхалося туди, не пригадаю. Певне, особливих пригод не трапилось. До того я майже всю дорогу, підклавши під голову порожні мішки, а пакунок з медициною прив'язав під сорочку на поясі, проспав блаженно. З розмов супутників вияснив, що краще їхати не до Умані, а ближче, до Сміли. Сміла, — думаю, — хай буде Сміла!

У Смілі, звичайно, я бачив тільки базар. Приїхав десь о другій половині дня суботи, бо завтра, знав, у неділю мав бути великий базар. Перекунявши ніч на лаві смілянського вокзалу, раненько вирядився базарювати. Торговельна операція вийшла надзвичайно вдалою. Зрозуміло, оптового покупця на медицину на базарі не знайшлося, — довелось торгувати вроздріб: один порошок за миску борошна, а окремим бабусям віддавав і дешевше. У всякому разі, у збитках не лишився. Мої порошки та таблетки вмить розхапали, і за короткий час мій мішок заповнився борошном майже по зав'язку. Ледве на плечі його підняв. І вирушив на станцію чекати зворотного потяга.

Приміщення станції заповнили мішочники. Потяг, кажуть, тільки вранці буде. Треба, значить, моститися переддрімати. З чималим трудом знайшов вузеньку, вільну від людей смужку на кахлевій підлозі вокзального приміщення, поклав під стінку свого дорогоцінного мішка і прихилився до нього головою й спиною.

Прокинувся від людського гомону. Бачу, всі підхоплюються на ноги. Значить, потяг! Підхоплююсь і я. І не вірю очам своїм: нема мого мішка! Туди, сюди, — дивлюсь, може вбік зсунувся? Може, хто помилково прихопив? Таке! Хтось спритний прихопив! Помітив, як хлопчина солодко спить . . .

Ой, як гірко ж було мені повертатися додому!

По дорозі потяг, навантажений мішочниками з хлібом, продуктами зустрічали бандити, чи як їх, теж голодних і озвірілих назвати. На перегонах у зручних для них місцях, коли потяг притишував ходу, ватага таких мисливців вибігала з приколіїних посадок і кидала по верхах вагонів прив'язані до довгої вірвовки металеві тризубні якірки, звані "кішками", — ними з колодязя витягали обірвані відра. Кішки ті своїми зубами зачіпали або чийсь мішок або помилково самого мішочника і стягували на ходу з потяга. При мені стягли два мішки —

і одного хлопця. Здається, живий лишився, бо встав і побіг за потягом.
А я відчував себе в такому розпачі, що краще б мене скинули отак з
потяга!

7.

ЛІТЕРАТУРНІ КРОКИ, ЛЮДСЬКІ ДОЛІ

Роки йшли, а я все ще не визначив, де далі вчитися. Приклад брата Миколи на якийсь час захопив мене піти до Гірничого інституту на геолого-маркшейдерський відділ. Провчившись неповний рік, категорично відмовився від технічної науки, — не подобалась вона, нежива, суха, занадто точна, без фантазії. Може, я й помилявся, але не лежала у мене душа до всіх отих теодолітів та нівелірів.

В цей же час я познайомився з редактором Катеринославської газети “Зірка” Іваном Ткачуком. Родом з Західної України, під час війни він був мобілізований до австрійського війська, потрапив до полону та так і залишився на Україні. Набагато старший за мене, він швидко здружився зі мною. Вдачею надзвичайно чуйний до всіх інших, щирий, доброзичливий, скромний у житті. Писати почав ще в юнацькі роки, друкувався мало. 1923 року належав до літературної організації “Західня Україна”, а перша книжка оповідань вийшла тільки 1927 року. Як газетяр був добре кваліфікований, умів газету робити цікавою. Відразу ж запросив мене до роботи в редакції. Штат редакції був маленький, і для мене спочатку не знайшлося посади. Вирішив Іван Васильович, що я буду нештатним кореспондентом. Не можу з точністю згадати, які дотепні кореспонденції мої наштовхнули редактора на те, щоб запропонувати мені роль постійного фейлетоніста.

Отак 1923 року на сторінках газети “Зірка” з’явився Андрій Шпичка. На перших кроках намагався він наслідувати Остапа Вишню, а згодом знайшов власну манеру. За п’ять років ця Шпичка вражала своїм вістрям усе, як говорилося тоді й говориться й досі, усе те, що “в нашому світлому житті заважає бути ще світлішим.” Написав він за ці роки сотень п’ять фейлетонів, гуморесок і сатиресок. Не можу сказати, яка з тих п’ятисот шпичок по-справжньому, на смерть пришпилила якийнебудь важливий порок суспільства. Проте багатьом негідникам немало посував крові. І це давало автору певне задоволення. Він по натурі ніби й добрий, але фактично дуже злий на все, що недобре коїлось навколо. Уже тоді той автор відчув, що цей жанр дає хай не таку вже велику, але якусь можливість висловити своє критичне ставлення до фактів, які нібито належали б тільки хвалити. Для Андрія Шпички це була фактично єдино можлива форма протесту.

Сатира — небезпечний жанр, — це швидко зрозуміла партійна цензура. Не випадково найбільші обмеження їй ставляться й досі (може,

ще більші, ніж раніш) насамперед, у виборі тем, масштабі подій, а головне у виборі осіб, яких дозволяється критикувати. Один час навіть до такої нісенітничі додумались, що ставили вимогу в творах сатиричного чи гумористичного характеру брати в основу не негативні явища, а позитивні. Закликали сатириків не викривати чи таврувати зло, а вихваляти та підносити вгору виключно позитивне. Навіть абсурдну форму знайшли: позитивна сатира.

Навколо редакції “Зірка” гуртувалася творча молодь, яка потім стала основою катеринославської організації спілки селянських письменників “Плуг”. Ця організація в ті часи була найпопулярнішою і тому не дивно, що в промисловому місті з’явилися “плужани”. Власне кажучи, нам тоді було байдуже, як зватися, важливо, що знайшлися організатори, які об’єднали бодай формально всіх, хто мав нахил і здібності до поетичної творчості. Говорю, поетичної не спроста, бо всі початківці починали з віршування, наївно гадаючи, що поезія найпростіша, найлегша форма творчого виявлення.

Нас було в організації небагато. Головував Максим Лебідь, навколо нього збиралися на бесіди та читання творів Василь Чапля, Михайло Дубовик, Борис Тенета, Микола Мінько, Олександр Саєнко, журналісти Василь Орел, Трохим Романенко, Павло Козар. З Павлограду навідувався Василь Мисик, який потім короткий час жив у Катеринославі. І я з усіма швидко заприятелював, а з деяким міцно подружив на довгі роки. Ткачук уже тоді належав до організації західноукраїнського “Плугу”, і брав активну участь в роботі катеринославської організації.

Власне, то була діяльність, можна сказати, вузько лабораторна. Хто бажав почути думку про свій написаний твір, той мав відразу доброзичливу аудиторію. Всі ми тільки-но починали тримати в руках перо, науки спеціальної ніхто з нас ще не мав і через це такі читання служили своєрідним навчанням. Ніхто не ображався на критику. Уже трохи згодом дехто, як то кажуть, вбився в колодочки і став козиритися.

Майже всі катеринославські плужани стали професійними письменниками, але в кожного був свій, часом тяжкий шлях. Надовше мав я дружні стосунки з Ткачуком, Тенетою та Мисиком.

Іван Ткачук фактично був моїм літературним хресним батьком. Скупав у журналістській купелі, навчив газетним премудростям, штовхнув мене в живу воду літератури, навіть охрестив Шпичкою. Не маючи змоги здобути відповідну освіту, став він самотужки обізнаним у багатьох науках, головно, в науці громадської діяльності. Життєвий досвід дав йому матеріал до творчості, а здібності він мав достатні, щоб його оповідання, пов’язані з долею людей Західної України помітили і належно оцінили. Як редактор, — це помітно було по редагованому ним журналові “Зоря”, — він створив місячник різноманітний своїми темами, формою матеріялу і головне, — автурою, зумівши об’єднати навколо себе таких різнобічних літераторів, як пое-

ти з Києва О. Бурггардт, М. Драй-Хмара, Максим Рильський, Микола Зеров, письменники Харкова Іван Сенченко, Володимир Сосюра, Сергій Пилипенко, — катеринославські літератори, а поряд з ними Микола Тарновський з Нью-Йорку, Мирослав Ірчан з Канади та Василь Бобинський зі Львова. Це лише побіжний перелік авторів маленького розміром місячника “Зоря”, твори яких друкувалися на його сторінках.

Коли Ткачук переїхав до Харкова, приблизно в той час, як і я, він відразу продовжував працюю у ДВУ — Державному видавництві України. З великою приємністю і вдячністю згадую, що мої перші книжки були видані за його редакторством.

В роки сталінського погрому Іван Ткачук разом з іншими членами літературної організації “Західня Україна” був запроторений у північні концтабори, звідки перед війною повернувся скатованим і знівеченим фізично і морально. Його випустили з неволі, але не дозволили жити в Україні! Прописаний він був у Курську. Був радий і цьому, — все таки недалеко від України, можна бодай листуватись. Одним з перших я одержав від нього листа і негайно влітку 1940 року поїхав до нього. Сумна, тяжка то була зустріч. Змарнілий до такої міри, що я спершу його не впізнав, він плакав, побачивши мене. Обидва ми не могли почати розмови. Власне про що можна було говорити, коли невідомо, що з кожним трапиться далі?

Єдине, чого він бажав: повернутися до своїх рідних земель.

Писати більше він нічого не міг. Може, й писав, але ніде не друкувався. Як письменник він не був реабілітований аж до загальної реабілітації після сконання тирана. На горе, це вже було запізно. Восени 1948 року йому милостиво було дозволено повернутися до Львова, де він невдовзі і помер.

Багатьом початківцям показав шлях у літературу Іван Ткачук як редактор журналу “Зоря”. В ньому почали друкуватися поети Мисик, Тенета, Дубовик, Драй-Хмара, прозаїки Чапля, Ванченко, Штангей, Минко...

У кожного з них по-різному склалася доля, але у всіх вона була легка. Жодного не минула в тій чи іншій мірі кара від більшовицької диктатури: одних знищивши, інших катуючи в тюрмах чи засланнях, а тих, що вцілів, тримав у чорному тілі і давав можливість писати лише в рямцях чавуннонепробивної цензури. Дехто врятувався вимушеною відмовою від літературної творчості втечею з України.

Василя Мисика я знав з юнацьких років, коли він зрідка приїздив з Павлограда до Катеринослава на зустрічі в “Плузі”. На відміну від інших початківців, він поезію взяв, як то кажуть, на своє озброєння раз і назавжди, ніколи їй не зраджуючи. (Однак, під кінець життя опублікував кілька оповідань, таких поетично викінчених, що їх також слід вважати поезією.) Уже тоді він виділявся серед нас володінням формою, пошуками нових засобів вислову, певною майстерністю вирішування і, що важливо, суворим охоронцем чистоти української

мови.

У мене з ним непомітно встановилася дружба, викликана не лише особистими людськими якостями, але однаковим розумінням творчих проблем і прагнень. Згодом і в Харкові живучи, ми хоча й не так часто зустрічалися, — тримались у дружбі не тільки як земляки (народився він на Катеринославщині), але й як літератори з спільними переконаннями.

Замолоду він багато мандрував по Середній Азії. Навчався в Харкові в технікумі іноземних мов, закінчив таджицький відділ. В подорожах вивчав життя тих народів та вдосконалював знання їхніх мов. Добре оволодів Василь майже всі східні мови, читав в оригіналах твори кращих поетів Сходу, перекладав тих старих клясиків на українську мову.

Вихований і залюблений в українське село, Мисик у власній поетичній творчості ніколи не був і не бажав бути співцем патріархальності. Як справжній поет сполучав минуле з сучасним, оспівував джерельну міць землі селянської в поєднанні з могутністю промислового прогресу країни. Можна сказати, — в його поезії і в ранній період домінувала тема індустріалізації, висловлена барвистим словом рідної землі. Поетичне слово Мисика, як гранований діамант, було вагоме, добірне, точне і, як слушно оцінювали літературознавці, сказане не для однодення, а для вічного вжитку.

За кілька тижнів перед моїм виїздом з України навесні 1979 року ми з ним зустрілися на вулиці Павлового Поля, — недавно забудованого житлового району Харкова, — неподалік від будинку, де він мешкав. Я так само жив у цьому районі. Ми з ним пройшлися до яру, який він любив особливо влітку, коли на стрімких його схилах буйно розросталися дуби та осокори. Цей Саржин яр, згадали ми тоді, дуже часто відвідував інший український поет Іван Вирган, живучи тут, тільки з другого боку яру. Він любив і в товаристві і самотньо посидіти під широковітним дубом. Казав: “подалі геть від диму городського . . .” Друзі Івана навіть прозвали цей яр Яругою Виргана.

На цю згадку Василь Мисик у той день добродушно посміхнувся і зауважив: “То хороша пам’ять про поета . . . Тільки хто ж пам’ятатиме про Яругу Виргана?” І відразу посмутнів. Тоді минуло вже чотири роки, як ми в тяжкій жалобі поховали нашого друга, талановитого поета Івана Оникійовича Виргана.

Ще згадав я тоді, як за рік чи два до смерті, Іван настійно умовляв мене разом помандрувати пішки шляхами України.

“Повір, — казав він мені, — я просто вмираю тут, в оцьому задушливому місті! Слова рідного не почувеш . . . А сам вимовиш — глянуть на тебе як на ненормального. Ходімо, Василю, — хоч перед смертю хочу подихати пахощами рідної землі, намиливатись нескаліченим українським словом простої селянської жінки. А ти зауважив, — допитувався він, — що всупереч своїм чоловікам, які так легко і покірно русифікуються на селі, жінки, матері незламно стійко

зберігають рідну мову? І це, повір мені, запорука невмирущості нашої чудової мови. Бо як є, була і буде Матінка-Земля, так і Материна Мова житиме вічно. Отож я хочу перед смертю прихилитись серцем до живого джерела.”

При цій згадці про Виргана признався мені Мисик, що і в нього давно живе таке бажання бодай на часинку втекти з мовно спотвореного Харкова до землі, до людей, які хоч у мові зберігають національний дух.

В той похмурий день останнього побачення з Василем Мисиком я з глибоким болем у серці назавжди попрощався з ним. Він ніби хотів щось сказати, але тільки вимовив: “Хай щастить тобі... А я...” І мляво махнув рукою.

На превелике горе, не пощастило ні Вирганові, ні Мисикові здійснити своєї останньої мандрівки в чарівний омріяний світ, до простих людей, до щедрої землі, до живого джерела.

Василь останні роки був серйозно хворий. Далася взнаки сталінська каторга, яку він відбув аж до початку війни на справді каторжних роботах у північних концтаборах.

“Одного разу, — розповідав він мені якось, — зимою 39 року мало не загинув на лісосплаві. Лявина колод збила мене в крижану стрімку течію. Чудом, сам не знаю як, урятувався, — викинуло на берег. Пролежав трохи в таборній лікарні. Яке там лікування! Просто вилежав положені зекові шпитальні дні — і знову на лісоповал та сплав. А на спині і збоку відчуваю й досі ту сталінську колоду.”

По натурі неговіркий, зовні спокійний, стриманий, ніби сором'язний, однак не відлюдний, більше зосереджений у собі, Василь Мисик після повернення з концтабору зробився вельми пригніченим, ще більше замкненим, недовірливим. Певна річ, тяжкі поневірянні, брутально зранена його чуйна душа не давали забути нелюдську кривду, заподіяну йому. За яку провину так жорстоко було його покарано? Трагедія його, абсолютно невинного, побільшувалась ще й тим, що, як потім йому стало відомим, — арештували його за ордером ГПУ, виписаним зовсім на іншого письменника, прізвище якого було близьке до Мисиковаго, а ім'я цілком збігалось. Тільки, бачте, помилилися під'їздом і поверхом будинку. Гепеушникам було байдуже, — вони виконували плян арештів. До речі, той інший літератор, майже однофамілець, живий-здоровий, він не потрапив до плянового списа ГПУ.

Майже рівно через чотири роки після нашої останньої зустрічі біля Яруги Виргана Василь Мисик помер.

За життя поет Василь Мисик не зазнав прихильності офіційної критики. І в короткому офіційному некролозі сухо, формально, без хвилювання перераховувались його твори, навіть не всі, а вибірково ті, що дозволяється згадати. Лише один Іван Драч сказав, що Мисик належить до найвидатніших постатей в українській літературі, бо не лише спромігся створити свій оригінальний світ у мистецтві, а й

“переконав усіх ширістю вислову, мужньою ясністю свого болю, світлом своєї душі, що без нього нам, його сучасникам, увесь білий світ замалий і неповний.”

Крім власного поетичного скарбу Василь Мисик лишив у спадщину українському народові блискучі переклади поетів різних часів та епох. У скарбницю української поетичної культури навечно увійшли в його перекладах великі поети Заходу Роберт Бернс, Джон Кітс, Байрон, Вітмен, Шекспір, Гете, Шеллі та багато інших. З виключною любов'ю і віртуозною майстерністю він переклав з оригіналів кращі твори прославлених поетів Сходу: Омара Хаяма, Гафіза, Рудакі, Сааді, Фірдоусі.

До останніх днів Василь працював невпинно і плідно, — це було його життя. Незадовго до смерті в своєму нарисі в газеті “Літературна Україна” він уперше для українського читача розповів про недавно знайдений біля Ура-Тюбе на півночі Таджикистану поживклий рукопис з віршами доти невідомої таджицької поетеси минулого століття Ділдош-Барно. Мисик подав у своєму перекладі низку поетичних рядків талановитої жінки, яка своєю творчою діяльністю увійшла в непримиренний конфлікт з правлячими деспотами і все своє мученицьке життя гострим поетичним словом боролася проти несправедливості, за людську правду.

В цій талановито написаній публікації під назвою “І тільки ім'я увічниться”, високо оцінюючи таджицьку поетесу, український поет нагадує: “Державці-деспоти ніколи не мирилися з поетами, що не йшли на службу до них, не прославляли їх у віроповіданицьких одах, не бажали в історії увічнювати їх імена. В зв'язку з цим можна пригадати у нас літописного Митусу, а в нові часи — Шевченка, Франка, Грбовського. І ще багатьох, багатьох інших.”

Відомо, на кого натякнув Василь Мисик. І про себе. А про інших буде далі мова.

Не у всіх вистачило громадської мужності своєю творчістю відважно піти на непримиренну боротьбу з деспотизмом, — та тоді ще далеко було до переконання, що більшовицька система базується з одного боку на брехні — пропаганді — агітації, спрямованої на широкі маси, віруючих у “світле майбутнє”, а з другого — на безжальному терорі проти будь-якого вияву власної думки — заперечення чи протесту. Машина нищення почала вже розгойдувати свої маховики.

Трагічна доля спіткала своєрідного письменника Бориса Тенету, одного з друзів моїх ентузіастичних юнацьких років. Не збираюсь доводити правдивість його біографічних даних, але знаю з його слів, що він родом з досить заможної російської сім'ї Гуреєвих. Щось таке сталося у його взаєминах з батьками, що довело до його цілковитої відмови від них. Коли я з ним познайомився в Катеринославі, було відомо, що живе він самотньо, нікого з рідних не має. Постійного мешкання не мав, бо я ні разу не був у нього дома, хоч приятелювали

ми досить міцно.

Вбраний був розхристано; однак, на це не звертав жодної уваги. Пригадую, якось дівчата дорікнули йому за дивний крій його штанів, на що він, не без гумору, відповів: “а це мої штанізіровані кальсони.” Кишені його вбрання (штанів і сорочок) були повні клаптів паперу, на яких були записані його вірші. І під час наших зустрічей на засіданнях “Плугу” ніхто не дивувався, якщо наш Борис, мов фокусник, витягав то з цієї, то з іншої кишені папірець з записаними щойно віршами. Після прочитання він жмакав їх і закликав в якусь іншу кишеню.

Дивацтво цілком натуральне сполучалося з безумовним талантом. Отаким невпорядкованим, як то кажуть, “не от мира сего” поетом мені зустрівся ще один вельми талановитий поет — Арон Копштейн. Це тема іншого порядку, але принагідно не можу не сполучити дві долі в одну. Арон нагадав мені Бориса такими ж кишеннями, повними поетичних творів, нашвидку записаних на уривках газетного паперу. Дуже здібний був поет, український поет єврейського походження Арон Копштейн, міцно й нерозривно зв’язаний з херсонською землею, яка його виростила і з культурою якої він злився. Доля його була трагічна: рядовим солдатом, рятуючи свого товариша-бійця, загинув він 1940 року в снігах Фінляндії.

Певне Бориса Тенету швидше, ніж інших, заманув інший, більший світ. З Катеринославу він подався до Києва, де знайшов однодумців-протестантів і прилучився до щойно організованої літературної організації “Марс” (Майстерня Революційного Слова), до складу якої первісно увійшли Антоненко-Давидович, Качура, Косинка, Підмогильний, Плужник, Фальківський, Ярошенко.

Кілька років я не бачив Бориса. 1928 року, коли я приїхав до Харкова, зустрівся знову з ним, коли він вирішив жити в тодішній столиці. Був такий же неорганізований, невлаштований, але повен енергії і завзяття. Пригадую його фантастичні пляни втечі закордон, спочатку до Туреччини з Кавказу, потім з’явився інший варіант з Туркменії до Персії. Через якийсь час угамувався, — одружився, мав дочку. Багато і плідно працював.

Від 1927-го до 1931-го року вийшло чотири його книжки оповідань і повістей. Серед них найцікавіша на ті часи “Гармонія і свинушник”. Може, чи не вперше в той час у цьому творі ставилися проблеми етичні, питання людських взаємин у нових, тодішніх умовах, коли чисте кохання вважалось виявом ворожої, буржуазної психології, а сім’я — bastіоном міщанства. Борис Тенета в цій повісті став на захист справжніх людських почуттів, які топтали ногами революційні руйнітники старого світу, не маючи жодної уяви, яким має стати той новий світ, про який тільки й чули з партійного гімну: “Мы старый мир разрушим до основанья, а затем . . .”

1935 року Бориса арештували. Коли везли з Харкова до Києва, він у туалеті тюремного вагона повисівся.

Така версія була мені відома в ті роки, але я не ручуся за неї, бо нещодавно в журналі “Сучасність” (жовтень 1985 року) Григорій Костюк у своїй згадці про Бориса Тенету подав дещо інші обставини його самогубства.

8.

НАВЧАЛЬНІ СПРАВИ, РОДИННІ КЛОПОТИ...

Праця в редакції газети, участь в організації “Плуг”, перші надруковані в “Зорі” вірші остаточно визначили, куди мені слід іти. Саме два роки перед тим у Катеринославі почала діяти, як її тоді гучно називали, “вища навчальна установа революційної формації” — офіційне ім'я якої інститут народної освіти (ІНО). Ці інститути були організовані замість колишніх університетів, яких до того в Україні було чотири славетних, — у Харкові, заснованого Каразіним на початку 19-го століття, в Києві, Одесі і Катеринославі.

Продовжуючи діяти за принципом “старый мир разрушим”, усі “буржуазні” університети були ліквідовані, замість них створені пролетарські ІНО, які за цим же руїнницьким принципом через десять років будуть знову перетворені на університети. Формально ламаючи університетську структуру, замість історико-філологічного факультету організували нові за назвою відділи: профосу (профосвіти), соцвиху (соціального виховання) і робфак (робітничий факультет). Напрямок інституту визначений виховувати не вчених — людей науки, а педагогів для середніх шкіл, що тоді вважалося важливішим для побудови нового суспільства.

1923 року я вступив до профосу. Він мав три відгалуження: техноматематичний, агробіологічний і соціальноекономічний. Як видно, перші дві галузі назвою своєю свідчили про напрям і зміст навчання, — третій же здавався невиразним. Тільки обізнавшись з програмою, можна було побачити, що це по суті колишній історико-філологічний факультет. Більше того, в процесі навчання визначився й розподіл студентів: на істориків і на літераторів. Я став навчатися на літературному відділі.

Педагоги в основному лишалися старі, ще університетські. Українську літературу читав Петро Єфремов, російську — Циммерман, західньо-європейську Фогт. Викладачів нових дисциплін (політекономії, історичного матеріалізму, історії клясової боротьби, економполітики) зовсім не пам'ятаю, бо на їхні лекції рідко ходив, — благо, це дозволялось, аби справно здавав заліки та іспити.

Професорів літератури ми всі поважали. Лекції для нас, селяків, були вельми цікаві. Петро Олександрович, делікатний, ввічливий до кожного з нас, чарував студентів високою ерудицією і глибокою аналізою творчості того чи іншого письменника. Певна річ, ми тоді почули

найістотніші відомості про таких письменників, як Франко, Стефаник, Черемшина, Леся Українка, Коцюбинський, Вороний, Чупринка. В ті роки ще не всі “запроданці-націоналісти” були викреслені з української літератури. Петро Єфремов вільно і з любов'ю розкривав перед нами секрети творчості Винниченка, Олеся та інших, пізніше на довгі роки заборонених письменників. На лекціях не раз відбувалася безпосередня жвава бесіда між викладачем і студентами на теми сучасної літератури. Позиція професора була з педагогічних міркувань суворо об'єктивна. Лише пізніш ми бачили з журнальних публікацій Петра Олександровича його принципові погляди.

Професор Циммерман, завжди елегантно вдягнений, аристократичного вигляду і “панських” манер у поведінці, і професор Фогт, за національністю німець, європейськи освічений, зовні суворий, але повен молодечою енергією, темпераменту і гумору під час лекцій, — обидва користувалися любов'ю студентів, які старалися якнайкраще засвоювати їхні дисципліни.

Навчальна дисципліна не була суворою і дозволяла студентові вільно розпоряджатися часами відвідування лекцій. Не пригадую, щоб давали тоді якусь стипендію. Студент змушений був сам заробляти на прожиття. Переважно займались репетиторством. Я ж мав постійну працю в редакції, яка забирала багато часу. Траплялося, що я тижнями не мав змоги відвідувати лекції. Не дуже каралась і несвоєчасна здача заліків, контрольних робіт, перехідних іспитів, — просто тебе переводили до наступного курсу з “хвостами”, які зобов'язували ліквідувати. Пригадую, що я вже був на четвертому курсі, а мав декілька “хвостів” з другого року навчання. А траплялось так, що в результаті безперервних змін у програмах, якісь нездані дисципліни виявлялись ліквідованими (це щастя для студента!), а, на велику біду, з'являлись нові, часом дивні предмети навчання. До 1928 року я фактично пробув в інституті п'ять років і ніяк не зміг одержати диплому, — весь час заважали “хвости”. А крім того, коли я переїхав до Харкова, відбулася нова перебудова навчання у вищих школах, — інститути народної освіти ліквідувались і знову відкрились університети. Тільки 1932 року вдалось мені закінчити мовно-літературний факультет харківського університету, вже за новою програмою.

1924 року брат Микола з успіхом закінчив Гірничий інститут і дістав призначення на шахту “Бурос” недалеко від Макіївки. Для мене це стало щасливою нагодою побувати у нього в Донбасі, пізнати частину незнаного досі світу, — цього разу підземного. Це був період відбудови зруйнованого громадянською війною промислового господарства, і на мене велике враження справило не саме видовище затоплених шахт, а той ентузіазм, з яким шахтарі, техніки, інженери, адміністратори трудилися в тяжких умовах, прагнучи якнайшвидше відновити шахту. Брат почав з начальника дільниці, а через кілька місяців здобув вищу атестацію, згодом дістав призначення на головного інженера. За десять років він піднісся до посади начальника великої шахти в

“Червоному промені”. А згодом прийшов 1937 рік.

Сестра Марія по закінченні музучилища була прийнята до театру ім. Заньковецької, який 1925 року оснувався в Катеринославі. Вона грала виключно співочі ролі. Критики відразу помітили її здібності, високо оцінивши зокрема виконання ролі Панночки у “Вії”, виставі, зробленій за Гоголем з численними додатками на сучасні теми. Інтермедії до неї писав Остап Вишня. І, похвалюсь, — Андрій Шпичка.

Через два роки Марія за конкурсом була прийнята до столичної української державної опери і в перший сезон виступила у “Фавсті” Гуно. Блискуче виконана нею роля Маргарити поставила її на чільне місце в театрі. Кожна нова роля являлася новим успіхом на її артистичному шляху: Харків, Київ . . . Потім Львів, Варшава, Вільно, Берлін . . .

* * *

Батьки наші, вивівши трьох дітей у люди та на свої хліба, зажили вільніше. Мати облишила педагогічну роботу, пильнуючи менших дітей Віру та Володимира, які продовжували навчання, цього разу в якомусь технікумі. Мабуть, вибір виявився невдалим, бо 1927 року раптом хлопчак Володя заявив, що хоче бути артистом. Мати сказала: “Артистом — то хай і артистом, теж непогана професія”. Батько попередив: “Вольному — воля. Мовляв, іди і дивись, щоб не нарікав на когось”. Хлопця захопив заклик дирекції театру “Березіль”, який щойно почав працювати в Харкові, подавати заяви про вступ до театральної студії. Подав і Володимир, покликали на іспити, витримав, став навчатись у Курбаса, закінчив студію, зарахували до складу театру. Словом, не зажурив батька й матір.

Батько ще довго працював у школах міста. 1927 року міський комітет РОБОСу (профспілка робітників освіти) нагородив його з нагоди 40-річної педагогічної діяльності іменним срібним знаком. (Це одна з небагатьох родинних реліквій, які мені пощастило зберегти за стільки років.)

Отак ми всі разом з батьками вросли в міське життя, все більш і безповоротніше відриваючись від землі, на якій народились. Але зв'язку не втратили. Про Гусарку я не забув. Не знаю, з яких конкретно причин саме 1923 року забажалось мені провідати село. Пам'ятаю цю поїздку завдяки особливій обставині, що сталася тоді.

Потяг привіз мене на нашу залізничну станцію Магедово ввечері. До села кілометрів п'ять. Вийшов по той бік станції, питаю, чи є хто з Гусарки, щоб не одному йти. Хтось відгукується. Підходжу, стоїть дядько з батіжком у руках, пропонує одвезти. Пощастило, кажу. Сідаю я на візок ззаду, дядько спереду, — смикає віжки — “но-о!” цьвохає батіжком, і ми рушили. В дорозі мовчки їхали, думаю, неговіркий попався візник. Врешті запитую і дізнаюся, що привозив він рахівника сільськогосподарської артілі на потяг, — викликали його

привезти до районного управління відчитність тижневу. Дивуюся, чому це щотижня необхідно було тому рахівникові їхати до району особисто, а не послати відчит поштою або передати телефоном. Щось буркнув візник, я не зрозумів, перепитав.

“Там яни лічна нужни”, — пояснив гусарець своєю білорусько-російською мовою. — “Їм кажний раз там милють шию, інакше ніззя.”

Раз-у-раз він на мить одхилився, придивляючись, кого це він везе. І раптом смикнув за віжки, сказав смачно “тпру-у-у!”, повернувся до мене і різко запитав: “А скуль ти сам?” Кажу, з Катеринославу. А до кого їду? — допитується. До родички Варки, — відповідаю. Мовчить, не може пригадати такої. Хвицьнув батїжком, коні рушили.

Зовсім стемніло, далі ніби ні про що не могло бути розмови, коли несподівано чую: “А ти знаєш, Васька, хто тябе вязе?” Я ошелешився, не знаю, як реагувати. А візник далі веде: “Я ж тябе адразу впазнав, — ти ж учітілов син Васька?” Таїтись не було чого, признаюсь, — так, я син Івана Васильовича. “А хто ж ви?” — питаю.

Довго мовчав візник, потім, як грім з неба чую хриплий голос: “Я ж тябе з Колькой у Катярінаславе впаймав на вулице і хатєв тут жа парешіть. Я ж Парфєн.”

Вмить пригадав я того Парфєна з рушницею, спрямованою на нас і готовою вистрілити. Оце так зустріч! Що йому сказати? Спасибі, що не порішив тоді на вулиці? Не встиг я щось сказати, як Парфєн той каже: — “Значить, є Бог, що втримав мяне. Я ж не знав, що Іван Васильович не толькі нас навчав, а й Нєстар Іванавіч у яго чвився . . .”

Коли я потім розповідав батькові про цю зустріч, він не заперечив того, що молодий Нєстор Махно міг бути учнем у нього, коли він у перші роки вчителював у Гуляй-Полі.

Отак ще одна історична особа пов'язувалася з біографією і діяльністю мого батька. Кажу, ще одна, бо незаперечним був факт навчання у батька Власа Чубаря у Федорівській школі. Ця обставина згадалася тоді, коли батьків учень Влас Чубар був головою уряду Української радянської республіки, а вчитель цього учня сидів у радянській в'язниці по обвинуваченню в приналежності до Спільки визволення України — СВУ.

Спасибі, тоді допоміг учень. А коли через п'ятнадцять років треба було по-справжньому рятувати від загибелі батька, не було вже ні Чубаря, ні інших не менш поважних учнів скромного педагога-самоука.

9. АРЕШТ, ТЮРМА . . .

Відповідальним секретарем газети “Зірка” та журналу “Зоря” працював непомітний зовні, кваліфікований журналіст Антон Ковбаса. Тоді ще не стало обов’язковою умовою належати до правлячої партії, щоб посідати таку посаду. Тим паче, що й такі, як я, не були навіть комсомольцями. Редактор, ми знали, був членом партії, але не тільки КП(б)У, а й КПЗУ — Комуністичної партії Західньої України. То ж для нас було не дивним, а просто несподіваним, що відповідальний секретар органу губернського комітету КП(б)У був членом іншої партії.

Про те, що в той час існувала і діяла якась інша партія, ми, троє студентів ІНО, — історики Василь Короткий і Степан Шудрик, та я, початківець-літератор, дізнались десь наприкінці 1923 року. Про це нас поінформував Антон Ковбаса, який належав до цієї партії. Звалась вона УКП (Українська Комуністична Партія). Розповів він, що ця партія дотримується основних положень комуністичних партій, але в умовах України посідає опозиційні настанови відносно правлячої партії більшовиків і легально бореться за втілення в життя, як сказано в одній з її пропагандистських брошур, — “справжньої ленінської національної політики”. Це цілком відповідало нашим переконанням.

З немалими труднощами (не тому, що це було секретом, а тільки через непросту адресу) ми знайшли приміщення, де містився губком цієї партії. Це було на вулиці Широкій поблизу великого базару, так званої Озьорки. Неосвітленими вузькими сходами ми потрапили до досить скромного приміщення на другому чи третьому поверсі, яке складалося з просторої залі і малої кімнати збоку. Як було умовлено, нас зустрів Антон Ковбаса і познайомив з керівництвом губернського комітету УКП Антоном Драгомирецьким, Михайлом Авдієнком та Йосипом Дідичем. Нас радо прийняли, поговорили, розпиталися, ми попросили розповісти про те, що це за партія, — нам усе сподобалось, і ми дали обіцянку тримати з організацією зв’язки.

Між собою ми втрьох потім немало дискутували, але під впливом завзятого, бойово настроєного Степана Шудрика (до речі, мого земляка, — родом він з села Жеребець біля Преображенки), — вирішили стати укапістами. Нашим юнацьким устремлінням цілком імпонували програмові засади цієї партії, а керівники катеринославської організації, зокрема Авдієнко, відразу викликали наші симпатії.

Не скажу точно, які функції кожен з цих трьох керівників організації виконував. Легко можна було догадатись лише про ролі Йосипа

Дідича. Нижче середнього росту, худорлявий, з аскетичним блідим обличчям, в окулярах старомодного зразка, завжди з книжками, газетами в руках, — він був головним ідеологом у губкомі, агітатором і пропагандистом, умів переконливо виступати з політичними промовами, завжди аргументовано і дуже дохідливо. Антон Драгомирецький виконував роль представника чи зв'язкового від Центрального комітету партії, який був у Харкові, і часто туди їздив. Кремезний, у плечах широкий, робочого складу чоловік, повільний у руках, неквапливий у мові, він був цілковитою протилежністю енергійному, бойово настроєному Михайлові Авдієнкові. Цей товариш був високий на зріст, ставний, завжди усміхнений, з ясними, допитливими очима під густими бровами. У ті часи на Михайлові Оверковичу ще лежав відбиток недавньої військової служби, довгий час носив він куртку офіцерського крою. Між іншим, у перші хвилини знайомства він мені нагадав того солдата з жовтоблакитним прапором у руках, поруч з яким я завзято крокував у святково піднесеній демонстрації на широкому проспекті п'ять років тому.

Настільними політичними творами укапівців тих часів були статті партійних публіцистів, особливо, Василя Мазлаха і Сергія Шахрая, а їхній трактат “До хвилі” по суті був програмовим документом для членів партії. З цих книжок та з бесід-семінарів, які регулярно у вечірні часи провадилися в приміщенні губкому, ми дізнавалися про політичні обставини, що викликали необхідність створення партії українських комуністів, окремої від більшовицької партії. Незаперечним був аргумент укапівців, що вони являлись прямими продовжувачами в нових історичних умовах політики української соціал-демократичної партії, тим часом більшовики вели своє походження від російських есдеків. Тому укаписти домагалися панівного становища в усіх ділянках політичного, господарського, громадського життя Української радянської республіки.

Певна річ, нашим юнацьким настроям і прагненням цілком імпонували програмові засади укапівців. Проте слід сказати, що нас до членства в партії не дуже закликали. Довгий час я перебував на становищі симпатика (тоді казали, — співчуваючого), який після необхідного стажування згодом мав право подати заяву про вступ до кандидатів у члени партії.

Головним завданням катеринославська організація ставила якнайбільше поширення свого впливу на місцеве робітництво і за його рахунок поповнювати свої лави. Навколо були такі промислові велетні, як Брянський металургійний завод, численні металообробні заводи, Нижнедніпровські, Новомосковські та нові Кам'янські підприємства. Для агітаційно-пропагандистської роботи використовували і нас, молодих студентів, підготовлених для цього невтомним Йосипом Дідичем. Вплив укапівців на робітничі маси неухильно зростав. Національне питання турбувало місцевих робітників, бо це переважно були колишні селяни, міцно зв'язані з рідною землею. На

Брянському заводі діяла активна, хоч не дуже численна організація, очолювана кадровими робітниками — доменниками Скипою та Нелесою.

Не стану характеризувати вартості й недоліки партії укапівців чи нагадувати про її наївну віру в свою силу та марні надії на перемогу. Однак, скажу, що вона, хоч і нечисленна, чимраз далі ставала небезпечнішою для більшовиків своєю послідовністю і переконливою критикою більшовицької практики проведення національної політики в інтересах Москви. Фактів, доказів було багато, щоб довести їхнє ставлення до України як до своєї колонії.

Безсила змагатися силою ідей проти незаперечних фактів, влада більшовиків у Катеринославі, — очолювана одвертими україножерами типу Квірінга, Аверіна та їм подібними, — перейшла до застосування репресій. Восени 1925 року, — кого вдома, кого на праці, а інших просто на вулиці, — за один день було арештовано близько двадцяти активістів партії. Я, щойно тоді прийнятий до кандидатів партії, був при виході з чергової бесіди в робітничому гуртожитку на Чечелівці “запрошений” до міського відділу ГПУ, а звідти після формального допиту відвезений до головної (ще з царських часів) катеринославської тюрми у верхній частині проспекту.

Немало відтоді пройшло часу, писати щоденники було небезпечно, тому багатьох деталей того тюремного побуту не можу пригадати, проте деякі події лишилися у пам’яті, далєбі, навічно.

Спочатку нас поодиноці посадили в різні камери, але старші товариші, вже досвідчені в таких справах, — Михайло Авдієнко та Антон Драгомирецький, також арештовані і посаджені в окремі каземати, зуміли швидко налагодити зв’язок з іншими, щоб спільно зажадати зведення до однієї камери. Спочатку тюремна адміністрація відмовляла, посилаючись на неможливість знайти велике приміщення, однак, за два-три дні ми вже всі були в тісному гурті. Не тільки тому, що справді приміщення було мале (більшість спали на підлозі), а через те, що відтоді відчули себе справді тісно згуртованими.

Незабаром дали вістку про себе і на волю, на якій лишився Дідич. Про наш арешт він повідомив Центральний комітет, одночасно від імені губкому подав міським органам рішучий протест з приводу того, що сталося. Протест цей не дав позитивних результатів, і ми через кілька днів поставили перед тюремщиками категоричну вимогу відповіді, на якій підставі в Радянській Україні арештовуються комуністи. В своїй заяві попередили, що в разі відмови відповіді на нашу вимогу через двадцять чотири години оголошуємо голодівку, яку триматимемо до цілковитого звільнення нас з радянської тюрми.

Відповіді ми не дістали і розпочали голодівку. Дотримувались її дружньо й організовано. На другий чи третій день голодівки за ініціативою Авдієнка ухвалили написати листа — протест до Виконкому

Комінтерну,* секцією якого тоді ще була Українська комуністична партія, формально рівноправна з Російською партією більшовиків.

Нелегко було знайти на чому писати. З великими труднощами роздобули шматок товстого жовтосірого, цупкого обгортного паперу і заходились писати. Скористалися з історичних прикладів і, як заporожці, складаючи відповідь турецькому султанові, зібралися навколо писаря і диктували йому листа.

А писарем того історичного документу обрали мене. Дали в руки хемічного олівця і наказали слухати і записувати. Паперу виявилось мало, тому дбали про те, щоб лист був короткий. Кожну фразу обдумували якнайретельніше, щоб не робити в тексті будь-яких поправок. Мабуть, через це пам'ять моя зберегла перші рядки цього послання, піднесено врочистий початок листа: "Не в ім'я мерзеної дипломатії, а заради високої справедливості ми, члени катеринославської організації Української комуністичної партії (УКП), секції Комінтерну, звертаємося до Виконкому Комінтерну з камери міської тюрми . . ." Далі йшов виклад обурливого факту сваволі місцевих органів, що виявилася в насильстві над комуністами, і конкретні вимоги розібратися в цій справі, покарати винних, а нас випустити, щоб ми й надалі могли вільно провадити свою діяльність.

Лист цей щасливо (писався ж бо в одному примірникові) дістався на волю. Кілька днів ми нічого не знали, що діється. Голодівка не припинялась ні на мить, — всі готові були вмерти за справедливу справу!

На дев'ятий день голодівки холодної осінньої ночі нас вивели на тюремне подвір'я і, нічого не пояснюючи, посадили у відкриті вантажні авта просто на дошки і з вартовими по кутках машини повезли широким проспектом у напрямі до залізничного вокзалу. Там висадили і під озброєним конвоем, як важливих злочинців, по двоє заводили до неосвітлених пасажирських вагонів з загратованими вікнами. Всю ніч на обох дверях стояли вартові.

Раннім ранком поїзд зупинився в закутку якоїсь станції. Навколо нічого з вікон не було видно, скрізь мертво, глухо. Взагалі весь наш шлях з Катеринослава проходив у загадково загрозовій атмосфері. (Мовляв, "тремтіть небобитки ворожі!" І щоб не знали, куди й навіщо веземо вас . . .) Однак, незабаром розвиднилось, і ми впізнали Харків та стали робити різні припущення, до чого воно все йдеться. Тут подали команду виходити. Знову вантажні, по суті тюремні машини, пізніш відомі під назвою "воронки" або "чорний ворон", — тепер уже закриті зо всіх боків і згори, — і за кілька хвилин, — це зовсім близько від вокзалу, — перед нами розчинилися масивні ворота горезвісної ще з царських часів Холодногорської центральної тюрми.

* Виконком Комінтерну — Виконавчий комітет Комуністичного інтернаціоналу, який тоді перебував у Москві.

Голодівки ніхто не припиняв, не зважаючи на всякі харчові провокації. Всі трималися стійко, хоча стан декого вже був досить тяжкий. Я, наприклад, не пам'ятаю, з ким сидів на Холодній Горі і коли мене перевозили з тюрми до головного управління ГПУ на Чернишевську вулицю. Наче увісні пригадується один момент, коли хтось з наглядачів внутрішньої тюрми на Чернишевській ніс мене на руках вузькими сходами кудись то вниз, то вгору.

Очуняв у якійсь теплій кімнаті, був вечір, світила згори лампа. Довго я не міг отямитись, де я і що зі мною. Навколо чувся глухий, нерозбірливий, мов крізь подушку, гомін людей; я повернув голову, поруч стояла незнайома жінка і, нахилившись наді мною, припрошувала випити щось таке з склянки. О, який же то був смачний і життєдайний напій! Яка мила та ласкава була та жінка! Здалося, що то прийшла моя матір . . .

Отак ми того вечора були звільнені з тюрми і стараннями товаришів-харків'ян одвезені на квартиру партійної діячки Пісоцької, дружини Андрія Річицького, яка ото по-материнськи дбайливо відпоювала нас чудовим чаєм. Всі були раді шасливому визволенню і нібито здобутій перемозі. Відчували себе, як то кажуть, на сьомому небі. А до сьомого неба подібність була та, що квартира, до якої нас привезли з тюрми, містилася справді на сьомому поверсі будинку число сім по Пушкінській вулиці.

Святковий настрій, на жаль, тривав недовго. Голодівка та наш лист до Виконкому Комінтерну вплинули на те, що нас швидко звільнили з тюрми, але ні найменшої перемоги партії укапівців не принесли. Навпаки, все це лише прискорило ліквідацію партії. Суті не міняло формулювання ухвали Виконкому Комінтерну (головував на цьому засіданні Мануїльський), в якій записано, що мова йде не про ліквідацію партії українських комуністів, а про, мовляв, добровільне влиття її в партію більшовиків. Що це влиття означало, найближчі часи показали . . .

Коли я за кілька днів повернувся до Катеринослава, батьки не вимовили жодного слова докору, а мати знову запевнила, що все, що не робиться — все до кращого! У батьковому тоні я відчув навіть нотки поваги та визнання рівності з ним, — адже він уже не один раз був арештований і своїми і чужими. Довго і уважно він розмовляв зі мною, цікавлячись дальшими плянами.

Замість відповіді, я запитав, чи не траплялась йому десь у хаті моя колись така святкова стрічка. Він вийшов на хвилинку з кімнати і приніс трохи зім'яту, але все ще веснянозапашну квітку двох кольорів, — жовтого і блакитного.

10. КОЗАЦЬКИМ ХОДОМ...

1928 року я переїхав на постійне до Харкова. Але ще довгі роки не поривав з Катеринославом, який з 1926 року став називатися Дніпропетровськом. Майже щотижня провідував батьків. Потяг відходив пізнім вечером і рано вранці прибував до Катеринослава. Щоб довше погостювати, виїжджав у п'ятницю, а вранці в понеділок повертався, щоб і на роботу встигнути.

Ці досить регулярні нічні поїздки робітничим поїздом мені й досі виразно згадуються тому, що трапилося так, — майже кожного разу моїм супутником був Льоня Первомайський. З ним я заприятелював, пригадую, ще до переїзду в Харків (очевидно, на плужанському з'їзді 1926 року), а пізніше ще більше здружилися як початківці-поети. Молодший від мене і, певне, талановитіший, він уже 1929 року видав другу збірку поезій "Терпкі яблука". І саме про поезію у нас була з ним мова у нічних вагонах того потяга Харків-Катеринослав. Опинилися ми в тому потязі не випадково: він так само як і я, приїхавши до Харкова, постійно відвідував своїх батьків у Краснограді. Це якраз на півдорозі від Харкова до Катеринослава. Ці дві з половиною години ми провадили в палких розмовах про поезію, мистецтво, літературні дискусії тих запальних років, після чого я вже не міг заснути. Попрощавшись з ним, я довго стояв у коридорі вагону, крізь відкрите вікно чекаючи світанку.

До Катеринослава я їздив у ті роки ще й тому, що готував публіцистичний нарис про найвидатнішу будову того часу — Дніпробуд.

В журналі "Зоря" ч. 16 за квітень 1926 року (річний комплект цього журналу, подарений мені І. Ткачуком, зберігаю в своїй нью-йоркській бібліотечці) читаю замітку:

"Справа з Дніпробудом вступила, мабуть, в останню стадію свого вирішення. Комісія тов. Троцького вже закінчує роботу. Недавно комісія обмірковувала проєкт Дніпробуду проф. Олександрова в обох варіантах, з технічного й кошторисного боку. Обидва варіанти (одна чи дві греблі) передбачають міль Дніпробуду в 350 тисяч кінських сил на перший період і 650 — на другий. Проєкт вражає своєю величністю. Станція буде найбільшою гідроелектричною спорудою в Європі. Після спорудження гребель через Дніпро заввишки в 37 метрів, ріка залле береги на 90 верст угору від Запоріжжя. Чимало селищ доведеться перенести. Шлюзи дадуть можливість пароплавам проходити

пороги . . . ”

Будівництво завершилося 1932 року. Про цю станцію багато писалося в пресі, випускалися окремі брошури. І я, захоплений величию будови, написав і видав чималеньку книжечку про цю “першу будову комунізму”. Коли почалося будівництво, приїздив набиратися вражень. А вражала насамперед величезна кількість людей у глибоких котлованах, викопаних не машинами, а просто вручну лопатами, кайлами, ломами. Техніки будівельної майже не було видно, і наполегливий труд багатотисячної маси людей, переважно, сільської некваліфікованої молоді, дійсно викликав почуття гордості за тих, що наважилися на таку справу, як перегородити стрімкий Дніпро, затопити древні пороги, примусити ріку осяяти країну вогнями електричних лампочок. В такому дусі писалися численні вірші, поеми, оди.

І я також писав . . . Мовляв, все вірно, все закономірно, якщо “мы старый мир разрушим до основанья . . . ” І тим часом сумно ставало, коли подумаєш, що навки зникне з очей така надзвичайна краса природи, як Дніпрові пороги, якою подивлялася людність протягом тисячоліть, а видатні письменники далекої минувшини, літописці Плїній, Геродот, Костянтин Багрянородний, з захопленням і подивом описували це грандіозне явище . . .

Реве та стогне Дніпр широкий . . . Б'ють пороги . . .

Можливо, мені одному з небагатьох випала нагода востаннє почути, як б'ють пороги та як реве та стогне Дніпр широкий.

А сталось це так. Уже живучи в Харкові, я одержав запрошення від Дмитра Івановича Яворницького ввійти в групу обраних ним наукових працівників та студентів для “походу на дубах — як він писав, — за старовинним звичаєм через дніпрові пороги” перед затопленням їх водою після побудови греблі. З великою радістю прийняв я запрошення і в призначений день був у професора в Катеринославі.

Ще приємніше було дізнатися, що в складі цих “козаків-запорозців” я побачив своїх друзів по ІНО, зокрема, Короткого і Шудрика та ще декого з журналістів. З інформації Дмитра Івановича, яку він зробив на зборах групи, виразно лунали нотки жалю і туги за втратою видатного пам'ятника давньої історії України і настійне прохання вченого, щоб ми, молоді, розповіли нащадкам про красу і велич цього чуда природи.

“Пізніш, — казав він засмучено, — ніхто вже цього не побачить . . . ”

Експедиція була організована професором ідеально. Дмитро Іванович, можна сказати, знав кожен камінчик на всіх дев'яти порогах, сам неодноразово проходив їх “козацьким ходом”, мав не просто знайомство, а дружбу з усіма відомими на ті часи лоцманами та майстрами будівництва дубів запорізького зразка, пристосованих до виключних умов проходження через кам'яні лави.

В останнє літо перед затопленням ми вирушили на дубі в таку цікаву і небезпечну подорож. Дуб наш мав сажнів п'ять у довжину, а

шириною трохи більше сажня, цілком достатнього “тоннажу”, щоб нас, душ десятеро з двома старими лоцманами, розмістилося на ньому. Вирушали ми від берега біля Старого Кодаку перед першим порогом, Кодацьким.

Кодацький поріг один з найбільших на Дніпрі. Довгий майже на пів кілометра, він поділявся на чотири лави або тераси, по яких спаладала вода. Висота перепаду в кінці порога сягала майже два метри, а швидкість течії понад чотири метри на секунду.

Перед тим, як вирушити, Дмитро Іванович повів нас на руїни Кодацької фортеці, збудованої 1635-7 рр. французьким інженером Бопланом, що був на службі у польського короля Владислава. Ця фортеця мала бути заслоном від постійних походів запорізького війська проти польської шляхти. Однак, збудована в липні 1635 року, вона вже у серпні була розгромлена з усім польським гарнізоном запорізьким гетьманом Сулимою, який щойно повернувся з переможного походу на Туреччину. Згодом відбудована, ця ненависна в Україні фортеця ще раз і вже остаточно була зруйнована Богданом Хмельницьким 1648 року. На жаль, пізніші лихоліття знищили пам'ятник гетьманові Богдану на території фортеці, поставлений на початку нинішнього століття губернською, так званою, Архівною комісією. Слід зазначити, побудова пам'ятника була здійснена чималою мірою завдяки заходам молодого тоді запорожознавця Дмитра Яворницького.

Похід наш дотримувався суворих правил Січі, — дуби проходили тільки козацьким ходом через кам'яні лави. Відомо, що майже на всіх порогах для зручності плавання були пороблені канали. Розпочали їх робити ще за часів Катерини, а остаточно були закінчені вони за Миколи Першого 1854 року.

Цими каналами ніколи не ходили справжні запорожці, та ми на такому дубі почували себе геройськими нащадками славних лицарів України. Відважно ми довірилися своїм лоцманам, які вправно маневрували серед бушуючих валів, — дуб наш здавався не раз нікчемною тріскою, яка то вистрибувала вгору, то провалювалась у прірву серед каміння.

Але це був лише перший поріг, і не такий, як той, що нас чекав далі.

За Кодацьким легко пройшли коротенький Сурський, історично цікавий тим, що біля нього є велике село, створене виведеними запоріжцями 1770 року з дунайських країв волохами. Таку назву воно і придбало — Волоське. Третій Лоханський поріг не такий безпечний, бо мав понад триста метрів довжини з трьома перепадами. Благополучно й його пройшли в супроводі підбадьорюючих вигуків “головного нашого лоцмана” Дмитра Івановича. Усю дорогу він тримався на диво настільки молодечо, що більшість з нас не могли з ним зрівнятися. Співав пісень, розповідав різні приповідки з того чи іншого приводу. А мав він тоді далеко за сімдесят.

Недалеко від Лоханського лежав Звонецький поріг. Він не такий стрімкий, хоч і мав чотири лави. Коли пропливали його, Дмитро Іванович нагадав, що назва його, занотована Костянтином Багрянородним ще в X столітті, походить від особливого його звучання, дзвінкого стогону, як висловився грецький письменник. Цього дзвону ми, на жаль, не почули, хоч і пильно прислухались. Певна річ, треба було слухати поріг з берега, а не в клетоті води.

Найбільшим випробуванням мужності і лоцманської майстерності був найбільший і найвеличніший поріг на Дніпрі — Ненаситецький. Це дійсно надзвичайне явище природи: на протязі майже 850 метрів вода з швидкістю до шести метрів на секунду спадала через 12 лав, хаотично розташованих, на п'ять з половиною метрів з верхньої до нижньої точки. Простий підрахунок свідчить, що майже кілометр дуб пролітав за дві хвилини і двадцять п'ять секунд. Але ж які це секунди! Кожної миті здавалося, що перед дубом непрохідна стіна каміння, і потрібно було щоразу лоцманові знайти єдино можливий шлях, щоб не розбитись. Стрімка течія з диким ревом просто таки рвала каміння, пінилася, кипіла, знімала фонтани бризок, утворюючи справжнє пекло. Саме “пеклом” і зветься місце порога під Манастирською скелею, де вода спадала з височини двох з половиною метрів пінявим водоспадом. Немало за свої тисячоліття поховав людей у пекельних бурунах ненажерливий Ненаситець. Звідси й походить одне пояснення назви порога. А ще в народних переказах звать його Дідом. Очевидно, за свій постійний піняво-сивуватий вигляд від бризків води.

Вся наша мандрівка супроводжувалась розповідями, по суті лекціями професора, який весь час повторював:

“Для вас це, може, й не новина, хлопці, але я вас прошу, — дивіться, слухайте і не забудьте розказати людям про те, чого вони вже ніколи в житті не побачать. Скажете їм, що ми з вами востаннє бачили цю красу і велич, неповторний пам'ятник вічної історії нашої землі.”

Нагадав він нам про те, що з Манастирської скелі на Ненаситця дивилася Катерина “Вторая”, котра “доконала вдову-сиротину”. А царські підлизи не знали вже як вознести її, то знайшли на тій скелі заглибини, які назвали “ногами цариці.”

Ще нагадав Дмитро Іванович, що до останніх днів можна було на Манастирській скелі побачити чавунну дошку, прибуту Архівною комісією з написом, що на Дніпрових порогах 972 року поліг у бою з печенігами київський князь Святослав.

За Ненаситцем проф. Яворницький звелів зупинитися на острові Зміїному, на якому ще й тоді водилося немало змій. “Запорожці, — казав він, — нічого в світі не боялись, — ні чорта, ні змій, бо мали проти них імунітет: пили оковиту. Тому ніякий біс їх не брав”. Хтось з жалем сказав, що ніхто з нас не подумався проти змій прихопити бодай пляшку горілки. Професор хитро посміхнувся і розпорядився варити кашу. Цю справу так само готували за професоровим, тобто,

стародавнім рецептом, — не тільки з пшоном та салом, але й з якимись одниму йому відомими травами, що тут же, на Зміїному острові він знайшов.

Наварили каші у великому казані на тринозі. Дбайливий батько роздав дітям ложки, і тут він сказав:

“Стривайте, лишень. Покладіть ложки . . .”

Ми, зацікавлені, поклали кожен біля себе ложку і стали чекати, що ж далі буде. Професор пішов до човна і за хвилину повернувся з чимсь загорнутим у ряднинку чи мішок. Поволі розмотав і ми побачили . . . Ні, спершу почули, як він промовив урочисто і вагомо:

“Оце ж вам, хлопці, ліки й захист проти всяких чортів та змій, що водяться на цьому острові”.

Він витяг з тої ряднини чотиригранний високий штоф темнозеленого кольору товстого скла.

“Вип’ємо ж, братці, справжньої запорізької оковитої! Таких пляшок я з могил викопав кілька. Три з них лежать на стенді в музеї. А ця була в запаснику. Значить, добре я знав про який запас вона зберігалась”.

Затамувавши дихання, слухали ми його, а перед очима бачили запорізького козака Дмитра Явора, який появився до нас з глибини віків.

Розкубрив він засмолену пляшку і налив нам з неї кілька-століть-давньої запорізької оковитої. Чарок не було, то налив усім у ложки. Промовив:

“За славу наших предків!” і жартома додав: “Пийте, тільки не кривіться!”

Пригадую, в ложці було щось густе і чорне, наче смола. Хтось таке й сказав, на що Дмитро Іванович вигукнув:

“Запорожець не боявся пити і смолу!”

Все це лишилось у моїй пам’яті як неймовірна, просто фантастична подія. Запорізька оковита! Скільки віків пролежала в землі! І от, ми куштуємо її! То ж не мало жодного значення, що оковита була вже не до пиття, перетворилася в густу темнокоричневу масу солодкавого смаку і ледь відчутного градусу хмільності. На це Дмитро Іванович зауважив:

“Техніка самогоноваріння в Запоріжжі була на дуже низькому рівні. Відомо, що запорожець одним духом випивав ківш горілки. Гадаєте, такий був міцний той козак? Горілка була слабенька, всього не більше двадцяти градусів. Ото ж вони й були такі герої-випивохи, по півлітри відразу ковтали і не закусували . . .”

Певна річ, і серед нас ніхто не сп’янів від тої оковитої. Зате всі почували себе безмежно щасливими, що покуштували унікального напою.

Дмитро Іванович з цієї нагоди розповів про зустріч з Нестором Махном під час його перебування в Катеринославі. Яюсь завітав Махно до музею. Дмитро Іванович водив, показував зібрані пам’ятки

матеріальної культури Запорізького краю. Махно з зацікавленням вислухав усі пояснення професора і наостанку звернув увагу на зелений штоф на стенді, запитав, що то є. Директор музею пояснив і додав, що цей штоф він особисто розшукав при археологічних розкопках у Таврійських степах. Махно вигукнув: “То в тій пляшці, мабуть, горілка за стільки років так вистоялась, що напевне спиртом стала? А чи дасте попробувать?” Сказано це було так, що важко було відмовити. Дмитро Іванович відкрив засклений стенд і віддав пляшку Махнові: — “Пийте, сказав, на здоров’я”. Махно взяв пляшку, навіть подякував: написав охоронну грамоту на музей і квартиру професора Яворницького.

Дмитро Іванович наприкінці згадки про цей випадок, хитро підморгуючи, сказав:

“Виходить, таки справді запорізька оковита страшує від усяких чортів та гадів . . .”

Переночували на Зміїному острові, поснідали ще раз звареною кашею і рушили далі.

Наступні три пороги, Вовнігський, Будилівський та Лишний менш цікаві і досить зручні для проходу. Минули їх без пригод. Останній, Вільний поріг, каверзний, довший за Ненаситця і не менш небезпечний за нього. В цьому місці Дніпро, прориваючись через вісім кам’яних лав, ніби востаннє забажав виявити гнів і лють. Поріг кипів, пінився і стугонів далеко навкруги.

Проминувши пороги, Дніпро недалеко від Вільного починав різко вужчати і стискуватись у скелястих берегах, які з обох боків піднімалися до 70 метрів угору і утворювали так зване Вовче горло довжиною понад два кілометри. Тут річка мала всього біля 170 метрів ширини і до 30 метрів глибини. На цій вузькій протоці перекинута прямо з одного берега на другий залізничний Кічкаський міст. В далеку старовину тут існувала Крарійська переправа, а за часів козацтва перевіз, уже тоді званий Кічкас, від татарської назви слова перевіз. Через цей перевіз пролягав чумацький шлях на Крим.

Все це зараз у минулому. Нема ні порогів, ні славетних островів на Дніпрі, ні високих скелястих берегів, — уся ця минувшина покритася сорокаметровою товщею води з своїми невідданими скарбами. Часу лишалася занадто мало, щоб археологи до початку робіт на Дніпробуді були спроможні провести глибокі дослідження території, що мала бути затопленою. Про це нам з великим жалем говорив Дмитро Іванович, який сам намагався зробити все можливе, щоб урятувати історичні реліквії. Державним указом було створено спеціальну історико-археологічну комісію, але функції її обмежувалися лише наглядом за територією, де будувалась сама гідроелектростанція.

1932 року Дніпрельстан дав перший струм.

Потім побудували цілий каскад гідроелектростанцій на Дніпрі. Створили нові “моря”. Спрямували Дніпрову воду по каналах у Крим, у Донбас. Оце зараз почнуть реалізувати проєкт каналу

Дунай-Дніпро. Виходить, випили всю дніпрову воду...

“Ми не можемо чекати милостей від природи, — казав радянський учений Мічурін, — ми повинні взяти їх”. Керуючись цим гаслом, почали безоглядно брати за горло природу, не рахуючися з наслідками в майбутньому. Всі греблі, канали, даючи певні вигоди для індустріялізації, водночас безповоротно нищать неповторні багатства природи. Ліси гинуть, чорнозем стає пустинею, риба гине в гнилих нових “морях”, — клімат міняється...

А може це нормальний, закономірний прогрес в умовах соціалістичного господарювання? Після мене — хоч потоп!

11. ЛІТЕРАТУРНІ БУРІ...

До переїзду в Харків на довший час я не раз бував у ньому, починаючи з 1925 року. Вперше побачивши його, я був розчарований, що таке непривабливе, забруднене, непорядковане місто йменується столицею України. А тим часом це таки справді була тоді столиця. В ній зосереджувалося кипуче життя двадцятих років. В цьому місті діяв уряд з більшими, ніж у пізніші часи правами. В ньому буяло творче кипіння пристрастей, — народжувались нові ідеї, випробовувались новітні методи, змагались, сперечались, дискутували, сварились, ворогували, дружили, єднались, роз'єднувались. Відстоювали свої позиції. Відмовлялися від них, шукали нові, організовувались, розбігалися, знову гуртувались, в чомусь каюлися, громили противників, визнавали помилки. Все це відбувалось на всіх ділянках культурно-мистецького життя республіки.

Скільки літературних організацій! Календар не має значення, не стану йти за ним, тільки нагадаю сучасному читачеві, який розмах літературно-мистецького і театрального життя вирував у ті незабутні роки, бурхливі, як вулкан, що прорвав крізь віковичний шар мерзлоти і вдарив увись фонтаном національного відродження: — Спілка селянських письменників “Плуг”, спілка пролетарських письменників “Гарт”, спілка футуристів “Аспанфут”, горезвісний “Пролеткульт”, згодом — “Комункульт”, київські “Ланка” і “Марс”, неоклясики, — комсомольський “Молодняк”, “Нова генерація”, “Авангард”, “Вашпільте”, “Пролітфронт”, Група “А”, ВУСПП...

А видавництв? А журналів? В одному лише видавництві Центрального комітету профспілок (тоді могутня організація!) виходило майже десять місячних і тижневих журналів, серед яких такі популярні, як “Нове мистецтво” та “Музика — масам”. А скільки книжок художньої літератури видало видавництво профспілок “Пролетар - Пролетарій” (на двох мовах)!

Державне видавництво України (ДВУ), кооперативні (уявляєте, були тоді й такі!) видавництва “Книгоспілка” та “Рух” завзято конкурували одне з одним, випускаючи, наприклад, навіть твори В. Винниченка.

Серед десятків різних журналів чільне місце посідав у ті роки “Червоний шлях”. Щоденні обласні та республіканські газети публікували вірші, оповідання, фейлетони, гуморески, статті на різні теми. Газети “Вісті”, “Радянське село”, робітнича газета “Пролетар”, “Селянська

правда" були всеукраїнськими трибунами для літераторів та журналістів у тодішніх гарячих дискусіях відносно багатьох проблем тодішнього життя. А які імена в ту врожайну добу з'явилися на українському літературному обрії! Павло Тичина з "Пługом", "Вітром з України" та "Соняшними клярнетами"...

Володимир Сосюра з "Червоною зимою", "Залізницею", "Багряними гонами"...

Валеріян Поліщук з "Думою про Бармашиху" та "Громохким слідом"...

Андрій Головка з "Дівчиною з шляху", "Червоною хустиною", "Пилипком"...

Іван Дніпровський з "Яблуневим полоном"...

Олесь Досвітній з новелами про закордонне життя...

Василь Блакитний з збіркою "Удари молота і серця"...

Майк Йогансен з першими збірками "Крокове коло", "Ясен"...

Олександр Копиленко з своїм "Македоном Блином" та "Сенчиними пригодами"...

Григорій Косинка з "На золотих богів" та "Мати"...

Микола Куліш з "97" та "Народнім Малахієм"...

Іван Ле з "Романом Міжгрі'я"...

Яків Мамонтов з "Коли народ визволяється"...

Петро Панч зі збірками "Бій преподобний" та "Мишачі нори"...

Леонід Первомайський з "Комсою" та "Терпкими яблуками"...

Валеріян Підмогильний з повістями "Остап Шаптала" та "Син"...

Максим Рильський з "Під осінніми зорями", "Синя далечінь" та "Тринадцята весна"...

Яків Савченко з "Азіятським апокаліпсисом"...

Михайло Семенко з "Кобзарем"...

Іван Сенченко з "Славгородом"...

Олекса Слісаренко з "На березі Кастальському" та "Плантації"...

Юрій Яновський з "Прекрасною Ут" та "Романом Ма"...

Микола Хвильовий з "Синіми етюдами" та бойовими памфлетами, які започаткували запальну до найвищої температури дискусію про майбутнє не тільки літератури, а й усього державного життя України.

А поряд з літературними спірками стільки було гострої боротьби в театральній ділянці! Щойно до Харкова приїхав на постійне "Березіль" з мистецьким бунтарем Лесем Курбасом. А досі ж тут привільно діяв театр, який очолював Гнат Юра, рабський продовжувач етнографічного українського театру, якому новаторства Курбаса вважалися смертельно небезпечними.

Невдовзі у змаганні ідей на літературному фронті створився трикутник — Хвильовий-Пилипенко-Блакитний, а в театральній галузі непримиренні принципові позиції посідали Курбас, Юра і Марко Терещенко.

Певна річ, полеміка ця зачепила й таку периферію, як Катеринослав.

З цього приводу відразу ж одгукнувся оперативний Андрій Шпичка. В березневому числі “Зорі” 1926 року він розпочав подавати своєрідні відчити. Наважуюся затримати вашу увагу, шановні читачі, на його фейлетоні — “Дискусії шмат перший”, щоб бодай такої форми передати характер тодішніх літературно-громадських спірок.

Шляхи втоптуємо (дискусії шмат перший)

Катеринослав “хвилюється”, околиці “пилипенчаться” . . .

Питання ж бо такі пекучі, гарячі, — у всіх накипіло, наболіло, — треба врешті вяснити їх, а у “Плузі” як у зеленому лузі, — все студії та студії, лабораторії, секції, — словом поглиблена машинізована оранка. Горік, як виїздив плуг на Катеринославську цілину верхи на деклараціях, так по ці пори . . . ай-яй-яй! скільки трави витолочив!

Десь б'ються, лаються, захвильовуються, панч-каються, е/о/пікаються, шляхи української літератури протоптують, а ми сидимо, як у лісі, й нічого не робимо.

Отож справа в тому, що таке література і “камо, вона, ботошна, гряде”? Починаємо й ми дискусію.

Один-нажди. Плужани. Зібрались. Авдиторія силенна. Плакат: “Шляхи розвитку української літератури”.

Головує, як завше, Лебідь Макс, — він же по совместительству (ну, як це скажеш по-українськи?) і голова всього Кат-ського “Плугу”, — ще не зовсім лисий, але пише).

Дзвоник. Тш-ш-ш . . .

— Отож, шановні товариші, з чого почнемо?

— Президію треба обрати! — хтось гука.

— Дубовика Михайла! — пропонує якась дівчина ззаду.

— Я не можу, — каже Дубовик, — бо я за Хвильового.

Всім ніяково. Притихли. Павза.

— Обійдемося без нього!

— Не треба ніяких президій! Хай Лебідь керує. Свобода слова!

— Тоді я вважаю, — мовить голова, — що комусь треба висловитись.

— Чому комусь? — хтось обурюється.

— Хто бажає?

Довго ніхто першим не наважується. Врешті осмілів пристяжний плужанин Сокіл Василь.

— Я сьогодні не хочу говорити з Марсом, — починає він читати свого вірша. Його перебивають:

— Чули вже!

— Так в чом дело? — веде він далі. — Власть советська? Советська. Література українська? Українська. Писати можна? Можна. Чого ж вам іще треба? І я не помімаю, чого то Пилипенко та Хвильовий таку волинку здійняли . . .

Підхоплюється Ткачук Іван (письменник з Галичини, випадково потрапив у Катеринослав. Пише. Всю Західню Україну від Збруча до Вінніпеґу списав. Голова й ноги шойно організованого “Молота”):

— Попередній оратор занадто нападав на Пилипенка, а по-моєму, відтак, винен у всьому Хвильовий. Не можна ж так дути в пузир і вихвалитись усякими Європами. Бачили! І відносно азійського ренесансу, так це, як то говориться, Хвильовий на бога бере і дим пускає. Нам ще неписьменність треба ліквідувати.

Дубовик вистрибує:

— От-от-от! Правильно, а ви письменниками приставляєтесь. Думаєте це легко. Хвильовий прав, — спочатку перша ступінь школи — “Плуг” чи “Гарт”, далі піднімайтесь вище. На свої хліба вибивайтесь. Виходьте на санаторійну зону. Далі робфак. Потім Вільна Академія Пролетарської Літератури . . . Хай живе Вапліте со чадами своїми!

Дзвоник. Голова закликає до порядку.

Причиний виступ юної поетеси (ховається за псевдонімом) Галя К.Т.М.

— Невідомими, незайманими шляхами йде українська література — співає вона. — Хвильовий, Сосюра (я закохана в нього . . .) і Тичина — це три поети, які я визнаю. А ви говорите якісь “незнані ще не чувані слова”. (Мало не плачучи). То я й не знаю, кудю йти, кого питати . . .

Чапля Василь (письменник, портрет його в альманасі “Плуг” бачили? Отож!) — голосно кричить: Ва-плі-те! Це вже не “Плуг” і не “Гарт” і не якась культкомісія чи навіть “Просвіта”. Це вам А-ка-де-мі-я! І власне, зовсім не вам, а тим, хто “вперекидь та впричал!” Це я сам себе цитую . . . От і все.

Голос ззаду: — Як можна записатися до Вапліте?

Голова: — Здається, тільки по дванадцятим святим. І то не всім.

Дубовик і Чапля (разом): — Просимо на осіб не переходити!

Ткачук і Сокіл (разом): — Сосюра — да, Тичина — да, а Хвильовий? Академіком пролетарським зробився? Не харашо! Думає, він один може монополізувати всю пролетарську літературу? Не дозволимо. Яловий ще трохи, вирости треба. Інакш одразу “зкоцюбється”.

Саєнко Омелько (по-модерному Еміль) деклямує:

— Моє вікно зажурене, зажурене, заабажурене . . .

Невже мене обдурено, одурено, зажмурено? . . .” — А впрочім, — пробачте, — згоріть ви всі разом з усякими Ваплітами, — для справжнього поета то все ніщо . . .

Голова (врочисто підводиться): — Ну, що? Всім ясно? (Всі мовчать.) Тоді переносимо на інший раз.

Переносять. Секретар запихає протокола в кишеню. Розходяться . . .

* * *

Того ж року в квітні в Харкові відбувся третій всеукраїнський з'їзд "Плугу". Після майже річної дискусії про "шляхи розвитку української літератури", після розпаду організації пролетарських письменників "Гарт" та створення ВАПЛІТЕ — Вільної академії пролетарської літератури рядові плужани сподівалися, що і в їхній організації стануться також кардинальні зміни як наслідок недавніх дискусій.

Однак, з'їзд пройшов надзвичайно тихо, мирно, наче не було жодної критики на адресу керівництва "Плугу" з боку, особливо, Хвильового. Наче не було "Про сатану в бочці, або про графоманів, спекулянтів та інших просвітян". Це був перший памфлет, націлений саме на "Плуг". Наче не чули вигуку-заклику "Європа чи Просвіта?" Наче ніяк не зреагували на докори в просвітянському масовізмі... Як дотепно писав Хвильовий: "Чи до вас у Плуг можна записатись?" — "А хто ви і звідки?" — "Та от з Микитівки, хлібороб". — "Чому ж, будь ласка, подавайте заяву". І подавали і приймали. По всій Україні нараховувалася, мабуть, не одна тисяча "письменників" з "Плугу".

Андрій Шпичка, безумовно, теж був на тому з'їзді і дав свій відчит про нього:

Шляхи в диму (дискусії шмат другий)

...І з'їхалося до Харкова 3000 поетів-незаможників і письменників-бідняків. З Ромен, Лубен, Кобеляк, Зачепилівки, навіть з Києва та Москви. Одне слово, з усіх сіл, хуторів, вишневих садків та зелених левад, а до того і з містечок і великих міст, які всупереч географії щільно згуртувалися навколо спілки селянських письменників "Плуг" та її столиці Харкова. З'їхався туди з своїми сільписьменниками й Катеринослав, як вроді би найпервіше село на Україні.

Зібрались на Чорну Раду в справах Всеукраїнської ваги, вирішити, як город городити і що в тому городі садити. Озираючись, що ми нарobili і куди далі йти, куди заворачувать.

Питання гострі стояли, серед них: "Організація виробництва пристойних творів і путящих письменників для масового вжитку".

— "Потреба в цьому, товариші, величезна, — так було сказано першим промовцем. — Читач виріс і хоче читати. Хоче читати, а нема чого читати. Нема чого читати, бо ви чорзнащо пишете. Так і хочеться сказати: — або путне пишть, або воли пасить!"

Головний доповідач Коряк сказав: “Чотири роки на плузі їдете, наорали 30% всієї худлітпродукції. Я вас вітаю, — живете в неповторну епоху, — то ж дайте такі твори, такі запашні твори, щоб можна було сказати, оце Лохвиця, а це Кобеляки, а он то Келиберда. Дайте український Провансаль! Свіжого аромату епохи дайте!”

Авдиторія понюхала. Запахло “Мишачими норами”, Європами, “Горном з Лубень”, трактором, “Солом’яним димом”...

В резолюції записали: “О земле, велетнів роди!”

Обіпершись на породильні здібності землі, рушили далі по шляхах розвитку української літератури.

На шляхах сіли, перепочили, підвелись, загукали:

“Подай, подай перевозу! Та пода-ай перево-о-озу!”

Аж Сенченко заплакав: “Та ж до яких пір ми будемо селянськими письменниками?!”

Резолюцію закінчили врочистими словами:

“Упродовж стількох років “Плуг” твердо стоїть на власних ногах і ніколи не думає сходити з цих ніг, а коли хто й намагатиметься збити його з ніг, це їм не вдасться, і ми ніколи ні на які інші ноги не ста-не-мо!”

Упродовж усіх засідань фотографували. В профіль, анфас, спереду і ззаду. Особливо в перший день такого диму напустили Панів та Биковець своїми фото-вспішками, що зовсім не стало видно шляхів.

Якимсь чином пронюхало ВУФКУ, що ми засідаємо і прислало кіноекспедицію. Метушня, галас, хвилювання... Хто? Кого? Та ну?!

— Хто виразно став на письменницький шлях, будьте ласкаві виходьте наперед!

Усі стали на письменницький шлях. Попереду, звичайно, папаша Пилипенко. Іде, веде всіх, як Мойсей через Червоне море і ще й пальцем шлях показує...

Картину показуватимуть по всіх кінотеатрах. Спеціальна українська троїста музика “бас гуде, скрипка грає та ще й бубон вибиває...”

З’їзд приходили вітати. Навіть Олімпи. Говорив президент Вапліте Яловий: — Ми, каже, не проти, — пишіть. Пишіть, може, й вийде з вас якийсь толочок. Але ви все таки з-під нас пролетарського ґрунту не виб’єте. Ми, каже, коли що, і в Азію підемо, а за плугом не ходитимем!

Вітав і “Авангард”. Організація, що складається з Валеріяна Поліщука та його однодумця Поліщука Валеріяна. У своєму вітальному виступі вітав себе. Вихваляв авангард свого Авангарду — конструктивну дівчицю з вивихнутими плечима, диктову мадонну, яка висить на вітрині магазину на Сумській і рекомендує твори Поліщука: “Читайте! Купуйте! Пара — п’ятак! Три поеми на гривеник! По случаю приїзду з закордону всі твори за пів ціни! На кіло дешевше...”

Автор уже перестав ходити з соняшником у кишенці сорочки, але дух Гомера революції палає в ньому. “Громохким слідом” зіп’явся він на верхні полиці книгарень і сидить там.

Власне, за великими людьми я загубив з очей і “Плуг”. А він, виявляється, все засідає й засідає. Три дні без передиху. Керівництво гордо походжає, а периферія сидить, як пришлепкувата, і мовчить, тільки слуха. Та час від часу погляда на всі боки, — мовляв, якщо буде помітно кулацький ухил, то, хлопці, наслинуйте руки.

Хтось з трибуни поінформував, що торік у спілці була проведена чистка і біля сотні незаможників-поетів забракували. Тепер у “Плузі” виключно видатні письменники, які голова зборів дуже просив учитись і вчитись, як Ленін казав.

Пропозицію перейменувати “Плуг” на “Трактор” провалили як провокацію. “Рало” також не пройшло.

З'їзд закінчився пізньої ночі.

Так що й не дочекались, щоб розвиднилось...

12. ХАРКІВ, ДЕ ТВОЄ ОБЛИЧЧЯ?

Восени 1928 року я вже був у Харкові. Певна річ, кожного з провінції тягло до столиці, і хоч жаль було залишати Катеринослав з мотивів переважно сентиментальних, я відразу відгукнувся на запрошення Михайла Авдієнка. Він сповістив, що дасть мені якусь роботу в Центральному статистичному управлінні (ЦСУ). Спочатку я відчув внутрішній опір: мовляв, як це я, поет, письменник, людина романтичних ідеалів, раптом піду в якусь статистику? Ще не знаючи, що саме мені буде запропоновано, я все таки погодився приїхати.

В той час у Харкові були сестра Марія і молодший брат Володимир. Марія успішно завойовувала харківського глядача і офіційних критиків блискучим виконанням у державній опері таких відповідальних ролей, як Маргарита з “Фавста” та Мікаела з “Кармен”. Володимир добре зарекомендував себе в студії “Березоля”. Так що не випадало мені пасти задніх. Перербрався до столиці й я, повний, звичайно, намірів завоювати її.

Михайло Оверкович запропонував мені посаду відповідального секретаря газети “Радянський статистик”, органу Центрального статистичного управління УРСР. Для мене це було прийнятним. Матеріальне забезпечення давалося значно більше, ніж у Катеринославі. Досвід журналістики та видавничої справи я мав достатній і тому легко опанував специфіку цієї газети, навіть знайшов у ній, так би мовити, поезію чисел.

Управління і редакція газети містились у двоповерховому приміщенні колишньої гімназії на Мар’їнській вулиці на початку Москалівки. Пригадую, кімнати здавалися маленькими, заваленими паперовими пакунками, пакетами документів, складених не тільки на високих аж до стелі полицях, але й на підлозі. Редакція газети, що виходила щотижня великим форматом на чотири сторінки, складалася... з одного мене. Звичайно, був редактор, не пам’ятаю, хто саме, — очевидно, плянування чисел та основну редактуру вони провадили, мені ж належало технічно підготувати рукописи до відсилки в друкарню, вичитати коректуру набору і верстки. Статті, як правило, були великого розміру, і верстка газети (роблення макету) не справляли для мене труднощів. Фактично, для видання цього тижневика вистачало два-три робочих дні. Решта — вільні. З дозволу редактора я мав змогу займатися й літературними справами.

Саме тоді я писав повість “Потоки сил”. Тепер її читати важко, а в ті роки я з великим натхненням писав цей твір про молодих ентузіястів — робітників катеринославського мостового заводу, які виготовляли металеві конструкції для Дніпрельстану. Серед персонажів повісти головне місце посідала робітничка молодь, кваліфікована, комсомольська, самовіддана, а поруч селянські хлопці, які на заклик уряду прийшли на завод. І мобілізований в армію юний робітник цього ж цеху — ударник. Ото ж вони, — робітник, селянин, червоноармієць — і мали втілювати своєю працею ті могутні потоки сил, які в третій вирішальний рік першої п’ятирічки здобували перемоги. У ті часи, часто буваючи на тому заводі, я на власні очі бачив справжній ентузіязм, який і мене захопив під час писання повісті. Дійсно, то були справжні потоки будівних сил.

1925 року в журналі “Червоний шлях”, великому столичному журналі, Іван Сенченко надрукував мою невелику повістину про безпритульних “Мандри”. А до Харкова у своїй торбі я привіз повість “Надри”, написану під враженням перебування у брата Миколи на шахтах Донбасу. Таким чином і “Потоки сил” були радо зустрінуті у ДВУ. Тим паче, одним з редакторів цього видавництва тоді вже працював Іван Ткачук, який також у ці роки залишив Катеринослав. Повість, — без жодних рецензій, — пішла в друкарню. Закінчив я її десь 1931 року, а в кінці 1932 року мав уже книжку в руках. Потім якийсь час тривав творчий розгін. Але настав 1933 рік . . .

* * *

Невеликий, миршаво зеленого кольору двоповерховий будиночок ч. 19 по Клочківській вулиці за ухвалою органів місцевої влади 1925 року став гуртожитком для артистів державного столичного театру опери та балету. Подейкували про досить грайливе минуле цього будиночка поблизу центра міста, — колись це були дешеві “меблірашки” для проживання на одну ніч чи дві-три години кому загодно з вулиці.

Кімнатки розміром на одне ліжко, столик, стілець і маленьку канапку, без туалету, без води, без елементарних послуг. В кінці довгого темного коридору містилася кухня, користуватись якою можна було лише маючи власний примус. В кутку кімнати на стіні висів рукомийник з мискою під ним, а воду треба було носити і виносити надвір. Там же в глибині двору була вбиральня, — страшно зайти!

У цьому підозрілого характеру будиночку жили згодом славетні артисти столичної опери, творці спектаклів першого українського театру опери й балету, майбутня слава музичного, театрального мистецтва: драматичне сопрано Марія Литвиненко-Вольгемут, бас Іван Паторжинський, лірико-драматичне сопрано Марія Сокіл, ліричний тенор Микола Середа, баритон Будневич, солісти балету Лерхе, Мономахов . . .

Дивна річ, які ж обставини примусили уряд держави поселити працівників оперового театру в таких жажливих умовах? Але те ж саме було і з акторами театру “Березіль”. Вони мали такі “палаці”, як “Вілла Жаткіна” та “Гонолулу”. Перша була на набережній понад Лопанню, однією з трьох річок, про які казали: “Харків, хоч Лопни — Не-тече”. Друга “вілла” — на площі поруч з відомим “Сільбудом” — штабквартирою “Плугу”. “Вілла Жаткіна” — так звався до революції низькопробний, хоч і багатий кафе-шантан. При ньому існували і номери, так би мовити, спеціального призначення. Так, як і на Клочківській. Ці номери стали кімнатами для акторів українських театрів. А готель “Гонолулу” — ще одне приміщення для акторів драматичних театрів. Воно було, за моєї пам’яті, таке трухляве, що страшно ступити на сходи на другий поверх, де жили актори.

Про “Віллу Жаткіна” у мене збереглося більше вражень тому, що в ній жив Дем’ян Козачківський, актор і режисер, з яким я ще в Катеринославі познайомився й надовго здружився. Тут жили березільці: Лесь Курбас, Чистякова, Гірняк, Бучма та багато інших акторів. З багатьма я тоді вже був знайомий.

Пора ентузіастичних захоплень! Перший український театр опери! Перший державний театр! Українізація! Урбанізація! Творимо нову культуру, новий театр, нове мистецтво! Харків — столиця Української Республіки! Українські газети, журнали, книжки, плякати! Навіть вулиці перейменовані на український лад! А чутка тоді вже пішла, що й проститутки заговорили українською мовою!

То яке мало значення, де жити творцям нового мистецтва? Ми творимо історію! І хай історія нас оцінить!

А покищо я поселився з прімадонною харківської опери Марією Сокол в одній з кімнаток у зеленому будинкові на Клочківській вулиці № 19. (Наче історичний пам’ятник, стоїть він і досі, — ніякий прогрес соціалістичного будівництва його не зачепив.)

Миршавенький, неохайний будиночок... А втім, що нам, молодим, невибагливим було тоді клопотатися — ми ж бо прийшли завойовувати місто — столицю республіки. Можете повірити, ми дуже зручно влаштувались в отій кімнатці. Два ліжка з обох боків, посередині стіл під маленьким віконечком у захаращений сміттям двір, один стілець, — гості сідали на ліжка, — ну, чим не панські апартаменти! Крім того, які могли бути претензії до цього житла, якщо воно служило нам виключно, щоб було де переночувати. Зранку ми розходились, — сестра, можливо, перед виставою приходила сюди на годинку відпочити, а я раніш пізнього вечора не приходив додому. Отож, як згодом личило завжди говорити, — спасибі партії та уряду, що не кинули напризволяще, дали притулок від сльоти та морозів! Ба, не тільки за це спасибі, — тут уночі, коли сестра спала, я дописував свої “Потоки си т”. Бачите, і сили для цього були!

Прошу пробачити, шановні, за дещо легковажний тон розповіді, але повірте, в той час багатьом з нас усе, що діялось у країні,

вважалося принципово чудовим. Через короткий час за все це приходила розплата. За наївну довірливість, за осліпленість від парадних вогнів, за глухоту від гучних гасел... Іншим діставалося за невдале прислужництво або, навпаки, за занадту сміливість, за небажання коритися парадним гаслам. А великій кількості за те, що мовчали, ховались, слова не сказали...

От і зараз дивлюсь на пожовклий від часу примірник республіканського тижневика “Нове мистецтво” за 29 листопада 1927 року і ще раз користуюсь нагодою глянути здалека на близьке...

З чільної сторінки журналу пильно дивиться, сказати б, у світле майбутнє молодий, повен грандіозних плянів і надій, скульптурно вирізьблений Олександр Довженко, режисер фільму “Звенигора”, який саме тоді виходив на екрани України. Юний, мужній, відважний майстер, готовий до праці й боротьби і безумовно певний, що все задумане буде здійснене.

І дійсно ніби нічого ще тоді не загрожувало творчим плянам літераторів, театральних та кіно-діячів, зокрема, ні Довженкові, ні Курбасові з “Березолем”, в приміщенні якого, до речі, містилася редакція цього журналу, ні взагалі всім творцям нового мистецтва, які бурхливо і різноманітно вирували в ті роки.

Читаємо реклямну сторінку: в театрі “Березіль” з 29 листопада до 5 грудня 1927 р. йтимуть — оперета М. Йогансена та О. Вишні (за Салліваном) “Мікадо”, драма І. Дніпровського “Яблуневий полон”, трагедія Карпенка-Карого “Сава Чалий”, ексцентріяда В. Ярошенка “Шпана”, мелодрама В. Гюго “Король бавиться”. Оголошуються нові прем’єри: “Бронеползд” В. Іванова та “Седі” В. С. Моема, в якій, як потім напише Микола Хвильовий: “безумствувала Ужвій і “Березіль” давав ілюзію екзотичної зливи. А сьогодні над Харковом зупинились табуни хмар...”

Далі читаємо, що державна опера, яка відзначала своє дворіччя як перша в історії національна українська опера, показувала прем’єру “Вибуху” Б. Яновського. Повідомлялось, що на гастролі приїхав відомий російський тенор Смірнов, який (нічого дивного, адже приїхав з іншої республіки) співатиме партію Ленського українською мовою. В іншому драматичному театрі, керованому режисером О. Загаровим, який недавно приїхав з закордону в Україну, йшли вистави: “Республіка на колесах” Я. Мамонтова, “Пурга” І. Щеглова, “Люкреція Борджіа” В. Гюго. Державний український театр для дітей показував “Тимошеву рудню” та інсценізацію повісті Бічер-Стов “Хатка дядька Томи”. Театр “Веселий пролетар” закликав на прем’єру сатиричного огляду тогочасних подій у світі “Землетрус”.

Невеликий розміром журнал умістив різноманітну інформацію про один тиждень культурно-мистецького життя Києва, Одеси та інших міст України, про визначні події в театральному житті Росії, зокрема, про український театр у Ленінграді, який там уже не перший рік успішно працював. Тут же подано цікаву інформацію про мистецьке

життя Європи, Сполучених Штатів Америки, Канади.

Перегортаю сторінку за сторінкою, а думка весь час повертається до чільної обгортки журналу, з якої так надійно дивиться в майбутнє відважний Довженко, і нічогісінько, Боже мій, не бачить, що справді діється навколо. Та чи він один був сліпий і глухий? Далєбі, ніхто з свідомої інтелігенції тоді не усвідомлював, що не один рік як почався і вже ні на мить не зупинявся, а все більше шаленів жорстокий процес планомірного нищення національної культури українського народу. І тієї, що віками створювалась у минулому, і новостворюваної... Ніхто цього не помічав. Ніхто не відчув, скажімо, жодної тривоги з приводу ліквідації двох українських партій, — боротьбістів та укапістів, які намагалися бодай у дозволенних формах скерувати політичне та громадське життя України відповідно до національних інтересів народу. І ніхто з керівників тих партій не усвідомлював, якою смертельною пасткою було їхнє “втягнення” (Ленін так і писав — “вовлечь боротьбистов”!) до більшовицької партії. Боротьбісти дали себе “втягти” 1920 року, а вже за кілька років майже всі були знищені як антирадянські змовники. Василь Блакитний — видатний діяч на ниві культурно-мистецького життя, — не дожив до того, щоб так, як інший боротьбіст Панас Любченко, зрозуміти трагедію становища. Після боротьбістів прийшла черга й на укапістів, на партію, особливо небезпечну для більшовиків, бо вона була визнана в міжнародному масштабі, будучи секцією Комінтерну, рівноправною з Російською компартією. Її за тим же ленінським принципом “втягли” до КП(б)У, щоб згодом знищити.

У ті дні, коли наш видатний кінодіяч позував для першої сторінки “Нового мистецтва”, в кабінетах ГПУ на Чернишевській вулиці Харкова писався та в усіх деталях розроблявся майстрами-провокаторами політичних процесів грандіозний сценарій першої української трагедії, через два роки майстерно розіграний на сцені і в залі першого українського оперного театру під назвою “Процес СВУ”. Гучний процес цей, який багатьом тоді здавався таким собі цікавеньким спектаклем, започаткував серію подальших розправ над українською національно свідомою інтелігенцією, яка повірила була, що в Україні справді відкрилася широка можливість розвивати не лише культуру та мистецтво, а й державне життя українського народу.

Навіть українська еміграція ввіймалася на гачок облудної пропаганди. В Україну повернулися такі запеклі вороги більшовизму, як Михайло Грушевський, перший президент вільної Української Народньої Республіки, як міністр закордонних справ УНР Андрій Ніковський, навіть Юрій Тютюнник, що збройно громив червоногвардійських напасників.

Більшовицькі правителі в Україні з наказу Москви знали, що робили: страшні й небезпечні за кордоном буржуазні націоналісти прийшли самі, самі себе тут виявили, бо повірили брехливим гаслам і не крилися з своїми політичними принципами, і таким способом самі

віддали себе до рук каральних органів. Нема потреби сперечатися відносно того, чи була така організація, як СБУ, чи це все вигадано з початку і до кінця. Якщо згодитися з тим, що той же Сергій Єфремов, зустрічаючись, скажімо, з Ніковським чи Старицькою-Черняхівською, цілком вільно, не ховаючись, мав право обговорювати ті чи інші болючі питання тодішнього життя в Україні, — то вже цього було достатньо, щоб вони признавались на сцені театру опери й балету в існуванні такої зустрічі. Учасники процесу були заздалегідь спровоковані на відвертість і ширість визнання власної незгоди з політикою більшовиків в Україні.

В цьому числі тижневика “Нове мистецтво” згадуються великі успіхи так званої українізації. Трохи згодом народній комісар освіти Микола Скрипник на одному з державних форумів з гордістю доповість про високі темпи українізації в різних ділянках господарського, суспільного та культурного життя України, похвалить “передовиків” і погудить “відсталих” у цій, як він слушно скаже, державній справі. А потім багатьом стане ясно, що ця українізаційна кампанія розпочата була з провокаційною метою. Москва до якогось часу приглядалася, вичікувала, а потім хвалена українізація, проголошена перед цим як державна справа, виявилась “буржуазним українським націоналізмом”, боротьба з яким відтоді і стала першочерговим і постійним завданням більшовицької влади. Розправа з усіма українізаторами почалася на всіх ділянках життя.

Подальшою політикою стверджуватиметься, що в більшовицькій системі господарство України не розвиватиметься в інтересах народу, який творить ці багатства, а все буде вивезене “для блага всього Союзу”. Українська культура буде позбавлена можливості стати виразником національного духу народу. Україна лишатиметься тільки “складовою частиною могутнього Союзу”. Мова українська в умовах радянської влади не стане державною, ніде не буде обов’язковою, ні в дитячому садку, ні в школах, ні в установах. Культура України у всіх своїх формах приречена буде стати “виразником вдячності великому братові-росіянинові”, а він у віддяку за це дозволить танцювати гопака на сцені кремлівського театру.

13.

ДВА ПИСЬМЕННИКИ — ДВІ СОВІСТІ

Харків середини двадцятих років ще не був затьмарений відкритими процесами-погромами. Культурне життя столиці розвивалося бурхливо, динамічно, перспективно і різноманітно. Літературне життя було в дискусіях, усних і друкованих. З'являлися нові журнали, засновниками яких були групи мистців різного напрямку, — кожен мав можливість висловити власну думку на ту, чи іншу подію, посперечатися, шукаючи істини, знаючи, що тільки у вільному змаганні тверджень народжується правда. В Харкові утверджувалися певні осередки культурного життя для обміну думок, для творчого і ділового єднання. Незабаром чітко визначились два клуби, навколо яких щільно гуртувалися діячі літератури, театру, преси, люди ділового характеру — інженери, економісти, соціологи. Таким спочатку став так званий Діловий клуб на розі Сумської і Римарської. Але найвидатнішим центром культурного і взагалі громадського життя не лише Харкова, а фактично, всієї України був Будинок Блакитного.

І знову пожовклі аркуші та фотознімки нагадують мені про ті незабутні дні. В журналі “Всесвіт” ч. 6, 1927 р., є два фото: фасада будинку Блакитного і “група членів Всеукраїнського з'їзду пролетарських письменників у буд. ім. В. Блакитного”, як свідчить підпис під знімком. У правому кутку стоять Іван Ткачук та Василь Сокіл (ми тоді вже “порвали” з “Плугом” і стали членами ВУСППу (Всеукраїнської спілки пролетарських письменників). На перший з'їзд цієї організації, який відбувався 25-28 січня 1927 року, приїхав і я. Біля мене Олекса Кундзіч, а за столом Іван Кириленко, Антон Дикий (з Винниченківської борідкою), Макс Лебідь (тоді вже директор Будинку Блакитного), Василь Мисик, Євген Кравченко у військовій тужурці, Сава Божко, а збоку читає газету Павло Усенко, інших не впізнаю.

З тих фото війнуло вітром давноминулих днів. Будинок Блакитного... Так його тоді називали і таким він увійшов в історію української культури. Двоповерховий, з великим напівпідвальним приміщенням, на вулиці Каплунівській No. 4. Не знаю, що раніш містилось у цьому особняку. Відомо, що він кардинально був перебудований групою архітекторів, художників та майстрів-меблярів.

Панелі на стінах, одвірки, лутки, вікна, двері, суцільні на весь прольот будинку дерев'яні сволки, всі меблі, — крісла в залі, столи, стільці, шафи, все було зроблено з монолітного мореного дуба в

стилізованому національному стилі.

На першому високому поверсі, куди з вулиці вели широкі мармурові сходи, містилися через вестибюль затишна вітальня, читальня, бібліотека, кабінет директора. На другий поверх з вестибюлю йшли такі ж сходи до просторої залі з високою стелею. Ще вище, на дерев'яні "хори", що оперізували залю, вели вузькі сходи. З першого поверху такі ж сходи йшли вниз до ресторану в підвальному приміщенні. Ззаду, з невеличкого дворика, був ще один хід до будинку.

У будинку завжди було людно, — а під час зборів літераторів різних організацій, на численних диспутах та творчих обговореннях було, як то кажуть, зовсім завізно. Якщо перший поверх служив місцем особистих зустрічей, ділових розмов, праці в бібліотеці, то другий — заля (називали її тоді пишно Сесійна заля) — по праву вважався центром усього літературно-мистецького життя республіки. В ньому відбувалися усі головні події, пов'язані з розвитком тодішньої української літератури. Тут у бурхливих пристрастях точилися запеклі диспути, — на той час особливо гостро викликані бойовими памфлетами Миколи Хвильового. Ці творчі "бойовиська" притягували до себе сотні "болільників", серед яких приходили не тільки послухати, але й самому взяти участь у таких змаганнях. Кого тут не було! Неодмінним учасником і активним промовцем був Микола Скрипник. А на особливо відповідальні зібрання приходило відразу по кілька секретарів ЦК та членів уряду. В перші часи їхні виступи слухалися як виступи рядових опонентів, не зважаючи на чини і звання. Згодом уже їхні промови звучали як грізні накази, недвозначні погрози, від яких важко було відмахнутися.

До Харкова приїжджали групи діячів культури з різних країн світу, окремі письменники. Можна було б написати докладну історію таких візитів, якби... Якби не цілковитий розгром славетного Будинку, вчиненого каральними органами після 1934 року. Разом з надзвичайно цінними матеріалами та документами тієї неповторної епохи безслідно зeszла й книга візитерів з їхніми автографами та відгуками. Максим Лебідь — директор будинку — запровадив цю книгу, великий фоліант сторінок на триста цупкого паперу, беріг її під сімома замками, які, на превелике горе, не змогли зберегти її від варварського знищення.

В цій залі 1929 року проходив так званий Всесвітній з'їзд прогресивних літераторів капіталістичних країн. З'їзд цей мав виключно пропагандистський характер: більшовики почали активно загравати з західними діячами культури, вихвалитися перед ними "успіхами й досягненнями", заманювати, улещувати, спокушати, — що їм у деяких випадках пощастило зробити. Наприклад, з Андрі Барбюсом та Роменом Роланом. А з румунським письменником Панаїтом Істраті вийшов, так би мовити, прокол шини. Довго його вмащували, видали великим тиражем роман "Кіра Кіраліна", возили, показували, агітували, намовляли, а він, невдячний, заробивши нема-

лі гроші, повернувся на Захід і написав правду про все побачене в “квітучій країні соціалізму”. Відтоді прокляли талановитого і чесного письменника.

Панаїта Істраті я добре запам’ятав під час помпезної подорожі делегатів цього з’їзду разом з українськими письменниками на могилу Тараса Шевченка. Серед пасажирів цього “Ноевого ковчега” був і я, як близький друг одного з організаторів цієї імпрези, Максима Лебеда. До Києва їхали в спеціально виділених вагонах, — майстри з Заходу в м’яких, ми — у звичайних третьої класи. Гостей у Києві поселили в кращому готелі “Континенталь”, а ми прості смертні ночували в колишніх келіях Лаври, в той час уже перетворених на кімнати для приїжджих. Кілька днів гостей кияни возили по своїх пам’ятних місцях, а потім усі вирушили на могилу Тараса Шевченка.

Для подорожі до Канева надано було окремих пароплав. Чудові каюти, розкішніший і безплатний буфет з різними “наїдками та напیتками”, невидимий оркестрик весь час награвав “не наші” мелодії, в ресторані інтимно пригашене світло, — затишні столики з м’якими кріслами... Словом, організатори не вдарили лицем у грязь. Хай, мовляв, ці капіталісти почувають себе як удома.

За одним таким столиком, у товаристві композитора Козицького й Лебеда, я ближче познайомився з Панаїтом Істраті. Румун за національністю, досить вільно говорив російською, трохи й українською мовами, а писав і по-французьки.

Ми відразу близько зійшлися без попередніх заходів. Ще на засіданнях конгресу мені, як то кажуть, упав в око спортивного, ковбойського вигляду хлопчина, манерами подібний до Майка Йогансена, з яким я також заприятелював від перших днів свого приїзду до Харкова. То ж цілком зрозуміло, що під час усієї подорожі до Канева і назад ми трималися один поблизу одного. На пароплаві з Києва прилучилися до нас багато письменників із західних країн. Пригадую Анрі Барбюса, Оскар-Марію Графа, який ще в Харкові у дні того конгресу демонстративно ходив вулицями у шортах, а ми, невігласи, називали їх підштантами. На пароплаві були японці, італійці, але від мене, найменитого парубіка, ці літератори були далеко: їх частувало вище начальство. А з Панаїтом Істраті, на моє задоволення, я провів майже всю ніч за дружнім столом пароплавного ресторану.

Панаїт Істраті тоді саме вперше завітав до нашої країни і ще не міг стримати захоплення від усього баченого. Натуру мав ширу, одверту і у всьому вбачав тільки ширу правду і одвертість. Країна тоді ще жила в достатках, — багато чого лишилося від НЕПу, старців не було видно на вулицях, а на базарах (він казав, що знайомство з новими містами завжди починає з базарів) повно харчів та веселих, бідових молодичок зі своїм товаром. А які театри! “Березіль” полонив його до краю. “Такого театру, — запевняв він, — нема в Європі. Їй треба вчитись у вас. У всьому, — в господарюванні, в театральній справі, в літературі...”

Але потрібно було йому якихось півтора роки, щоб облудний чад вивітрився з його довірливої голови навіки.

Після відвідин могили Шевченка він якийсь час зробився задумливим, замкненим у собі, зосередженим. На пароплаві, коли поверталися до Києва, сказав, що ми, українці, щасливі, маючи такого поета-велетня. Так би й нічого нового не сказав, але в його устах ці слова прозвучали тоді особливо значущо. Мабуть, кожен з нас задумався над майбутнім щастям нашої країни...

* * *

Будинок Блакитного був свідком багатьох подій в житті України, зокрема, в громадсько-культурній діяльності. Пригадую зустріч українських письменників зі шойно прибулим з закордону Максимом Горьким.

Тоді більшовицька влада не тільки серед “прогресивних” діячів капіталістичного Заходу намагалася вербувати прихильників і друзів, але й мобілізувала всі засоби впливу на діячів культури дореволюційної Росії. З українцями-емігрантами діаманювання не пішло далі кількох вельми довірливих та наївних осіб. Марні були спроби спокусити Володимира Винниченка, хоча з’являлись моменти, що от-от і він кльоне на приманку. А з російськими письменниками, що повтікали після жовтневого захоплення влади більшовиками, справа робилася з кожним роком все складнішою: ніхто з них, ні Бунін, ні Купрін не хотіли й слухати про повернення в Росію. А для престижу Москви потрібно було мати хоча б одного-єдиного.

Цим єдиним став Максим Горький, який більшовицький переворот не лише не прийняв, а й критикував владу, що тримається на насильстві і терорі. Як і інші розсудливі діячі, залишив Росію і на довгі роки оселився в Італії. Пізніш це пояснювалося не політично-суспільними мотивами, а потребою зберегти здоров’я видатного прогресивного письменника. На початку 30-х років, очевидно, здоров’я його настільки зміцніло, що більшовикам неважко було умовити його повернутися в Москву. Казали, чи що ж він там, на чужині, являє собою? А на батьківщині, — побачите, — одержить усі заморські і місцеві блага та ще й стане головою всієї советської літератури. Зважив — і погодився. Головне, відчув, що його потребує Сталін. Не знав лише одного, на який час він буде йому потрібен?

Приїзд його до Москви, поворот “найвидатнішого” російського письменника набрав такої урочистості, наче це був... Ні, ніякі міркування не дадуть відповіді, чому такої слави раптом заслужив літератор, значно гірший тих, які не побажали служити деспотичній владі, — і не кращий тих, що вже вислужувались...

Невдовзі завітав Горький і до Харкова. Офіційні урядовці зустріли його відповідно до московських вказівок. А літератори України вельми стримано, бо ще свіже було в пам’яті зухвальство “видатного”

російського письменника, який 1926 року (саме в zenіті українізації) образливо висловився відносно української мови. І, що було для багатьох незрозумілим, — у подальші роки не вважав за необхідне бодай якось виправдатися.

Немало існувало різних думок, як могло статися, щоб Горький, який високо цінував творчість Михайла Коцюбинського, приймав його у себе на Капрі, — і раптом написав такого ганебного листа?

Не всім цей лист відомий. То ж прочитаємо його ще раз хоча б у скороченому вигляді.

Це відповідь Горького на вельми делікатний, по суті формальний запит редактора Державного видавництва України Олексі Слісаренка з проханням дозволити надрукувати повість “Мати” українською мовою. Цей лист Слісаренка за всіма міжнародними нормами слід вважати виявом поваги до автора, — і більш нічого. Що ж відповів цей “найвидатніший” російський письменник?

“Мне кажется, что и перевод этой повести на украинское наречие тоже не нужен. Меня очень удивляет тот факт, что люди, ставя перед собой одну и ту же цель, не только утверждают различие наречий — стремятся сделать наречие языком, но еще и угнетают тех великоросов, которые очутились меньшинством в области данного наречия”.

Усім відомо, — царський міністер Валуєв сказав, що такої мови, як українська, “Нет, не было и быть не может”. Так це ж було коли? Давні часи... А тепер пролетарський письменник російського роду сполошився, що ця мова не тільки існує, але в умовах радянської системи “пригнічує нещасних великоросів”.

Яка ж справжня причина, що новітній Валуєв, проживаючи в Італії на острові Капрі, підняв свій вологодський голос на захист “гноблених” великоросів? Нема підстав гадати, що русотяпський вибрик був випадковим чи помилковим. Горький був точно орієнтований, що діється в Україні. В результаті революції російська імперія зазнала чималих тріщин: втрачено Фінляндію, Польщу, Литву, Латвію, Естонію. А тут, — бачите, й Україна прагне самостійності і починає з того, що “наречие стремится сделать языком”. Горький не посмів би виступити з таким паплюженням української мови, коли б не був переконаний, що великоруська, більшовицька влада вже в середині 20-х років почала всіма засобами утверджувати могутність колишньої царської імперії. І як наслідок, — через чотири роки він дав згоду Сталінові прийти, щоб рятувати “угнетенных великоросов” від тих, хто “утверждает различие наречий”.

Приїзд Горького в Україну і зустріч його з письменниками в харківському будинкові Блакитного повинні були б стати слухною

нагодою для діячів української культури з усією одвертістю поставити перед ним усі досі згадані питання і зажадати ясної відповіді.

Що ж відбулося насправді? Пригадую, в президії за довгим столом сиділи головним чином довірені особи на чолі з Андрієм Хвилею, секретарем ЦК партії по пропаганді, керівники ВУСППу Микитенко, Кириленко, — ще, здається, був Панч і ще хтось, не пригадую. В кімнаті людей повно, всім не було на чому сидіти, всі стояли в напруженні, в чеканні запального бою. Слісаренко звернувся зі словами докору, вимагав відповіді. Горький підвівся з-за столу президії, і почав говорити. Глухо, повільно, кахикаючи, окаяючи, мнучись і благально розводячи руками, щось белькотав . . . Мовляв, мене не так зрозуміли, я цілком поділяю ваші національні прагнення . . . На його порятунок кинувся Хвиля. Повів запальну мову про дружбу народів, інтернаціоналізм, про величну справу побудови нового суспільства . . . Не забув і про велику історичну місію старшого брата, руського народу, який і т.д.

Справжнього бою не відбулося. Стріляли холостими патронами. Врешті у виступах запанували микитенки та кириленки. Вигукували гасла міцно тримати прапор дружби між народами, єднатися навколо рідної партії і давати відсіч . . .

Словом, усе закінчилося пшиком.

Незабаром Максим Горький на організаційному з'їзді єдиної спілки письменників оголосив рішучу боротьбу з будь-якими проявами інакодумства, яке було породжене існуванням окремих літрганізацій, зажадав ліквідації їх та абсолютного підкорення всіх письменників генеральній лінії партії, а в творчості — вигаданому ним методу соціалістичного реалізму.

Покладені на нього завдання Горький успішно виконав. Сталін був вельми задоволений. Незабаром “величайший русский писатель”, “Буревестник революции” одержав належні нагороди . . .

Через пару літ він вельми несміливо спробує скористатися з свого авторитету (може, совість замучила) і намагатиметься висловити якісь слова незадоволення репресіями проти інтелігенції, це викличе незадоволення партії, — його відішлють відпочити до санаторії, а коли він раптом забажає поїхати полікуватися на своє Капрі, авторитетний консиліум доведе, що Італія йому пошкодить. За якихось чотири роки Максима Горького використають на всі сто процентів, — далі він стане не тільки непотрібним, але й небажаним. Може наслідиться піти шляхом Істраті чи Кестлера?

18 червня 1936 року Максим Горький при загадкових обставинах помре . . .

14.

ТЕПЛО ВЕСНИ І ХОЛОД ПІВНОЧІ

На мистецькому фронті точилися гострі і чимраз жорстокіші ідейні бої особливо з переїздом театру “Березіль” з Києва до Харкова восени 1926 року. Через рік загострилася офіційно проголошена боротьба партії з “націоналістичним ухилом” Хвильового-Шумського. Хвильовий змушений безупинно кається і обіцяти “виправити лінію”. Шумського та Гринька, — відповідальних державних діячів зняли з посад і вислали в Москву, щоб там легше і непомітніше розправитися з ними.

Лесь Курбас разом з Миколою Кулішем ставали все більше небезпечними для партійного керівництва в галузі театрального мистецтва. Наприкінці 1927 року почався наступ проти інакодумства в театрах, насамперед, постановою ЦК ВКП(б)* “Тези про театральну критику”. Було одверто наказано: “нещадно переслідувати і виживати всякі прояви недобре засвоєної політики партії в справі мистецтва. Не менш рішучу та енергійну боротьбу треба повести в справі ліквідації всяких спроб будувати критичні думки або оцінки непартійного характеру”. Це було не просто попередження, а програма дій. Зрозуміла річ, весь вогонь насамперед спрямувався на “Березіль” та на його непримирного в своїх принципах керівника Леся Курбаса.

Саме в цей період “Березіль” показує Кулішевого “Народнього Малахія”. Всіма можливими і недозволеними засобами офіційні чинники намагалися не дозволити показу вистави. Майже місяць тривала боротьба за життя цього театрального шедедру і лише в кінці березня 1928 року відбулася прем'єра.

Про “Народнього Малахія” та загальну атмосферу в зв'язку з виставою я не наслідую написати краще за Йосипа Гірянку в його чудових “Споминах”. Скажу лише, що це був режисерський шедевр Леся Курбаса, неперевершено майстерна гра Крушельницького, Гірянки, Чистякової, вражаюче сценічне оформлення Меллера. Разів п'ять я дивився на виставу, і щоразу вона справляла на мене все більше враження. Окремі сцени, весь геніяльно зроблений перший акт і досі стоїть перед очима.

“Березіль” привіз до Харкова і вистави минулих років. Кожна з них являла собою мистецький твір, не подібний до інших. Сміливі

*ВКП(б) — Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)

режисерські розв'язання сцен, оригінальне трактування акторами ролей, барвисте, справді театральне оформлення, — все це для харківського глядача було небачене новим, — свіжим вітром після застиглої атмосфери побутового театру ім. Франка. “Джиммі Гігінс”, “Шпана”, “За двома зайцями”, “Жакерія”, “Седі”, “Пролог”, “Сава Чалий”, “Мікадо”, “Гайдамаки”. Які різні змістом і формою вистави! З якою творчою вигадкою і сміливістю створені ці спектаклі! Глядач ходив на них і почував себе як на святі. Вистави “Березоля” дійсно були святами українського культурного життя тих часів. І всі нетерпляче чекали нових прем'єр, нових творчих відкриттів славетного театру, керованого Лесем Курбасом.

Шість років творчої діяльності “Березоля” в Харкові. Шість могутніх кроків до все ясніших вершин театральної майстерності.

І потім — усьому кінець. Загибель, смерть, нищення. Та ще й таке, щоб і сліду не лишилось! . . . Усе убито, все сплюндровано.

А суду над убійниками хіба не буде? Ні, пам'ять усе збереже і стане на тому суді суворим свідком і суддею.

* * *

З театрами у мене ще в Катеринославі накресливалися зв'язки. Коли театр ім. Заньковецької 1925 року почав постійно працювати в тому місті, ми, газетярі та літератори, активно підтримували його, відгукувалися на вистави. Пригадую, яку сенсацію у провінційного, до того ще й великодержавницького глядача викликала поставлена П. Сакаганським вистава “Отелло” Шекспіра. У зв'язку з цим Андрій Шпичка в ч. 14 “Зорі” в міру свого сатиричного таланту написав рецензію не так на виставу, як на того глядача. Вистава “Отелло” пройшла з величезним успіхом, чому сприяла чудова гра Б. Романицького (Отелло), В. Любарт (Дездемони) та В. Яременка (Яго).

Дуже швидко здружився я з акторами театру Дем'яном Козачковським (на довгі роки), Григорієм Лавриком та Михайлом Донцем, з завідуючим музичною частиною театру Михайлом Баком. До театру я заходив, як до своєї хати. Навіть надумав стати актором. Саме ставили, як сказано в театральній програмці, театральне видовище “Колнарвиз” (п'єса Якова Мамонтова “Коли народ визволяється”). Для масових сцен запрошували охочих. Я виявився таким охочим і виконував ролю одного з численних зброєносців невідомої національності, з алебардою чи мечем у руці. Потрібно було відповідно пересуватися по різних станках-конструкціях, але я не завжди витримував режисерські вказівки, бо не зводив очей з Гетери. Не пам'ятаю, хто вона була по п'єсі, — для мене вона являлася центральною героїнею. Гетеру, величну, динамічну, акробатичну (того вимагав режисер), чарівну жінку грала ще чарівніша, юна Варя Маслоученко, в яку я на репетиціях закохався, а під час вистави робився цілком нестямний від її блискавичних рухів, динамічних

перемішень на декоративних станках. Однак, дивно, — актриса жодної уваги не звертала на мої закохані погляди . . .

Ще один шанс на особисту удачу мав я у зв'язку з виставою “Вія”. Інсценізацію, яка вже йшла по інших театрах, для заньківчан узялися ще раз перероблювати кілька літераторів, наближаючи її до сучасності (це тоді зробилося дуже популярним). Було написано чимало вставних сцен, автором більшості з них був Остап Вишня. Однак, і Андрій Шпичка щось свого вступив, — адже не гоже було місцевому гумористові лишатись непричетним до створення вистави. Деякі інтермедії Шпички таки вийшли на сцену. В одній з них брала участь і Варя Маслюченко. На жаль і на превелике моє здивування, і це не принесло мені успіху. Варя недвозначно зігнувала дрібненького Шпичку, віддавши своє серце і все своє життя славному Вишні . . .

З Остапом Вишнею ми були знайомі ще з тих катеринославських часів, а в Харкові вважалися давніми друзями. Людина вельми товариська був Павло Михайлович. У нього в невеликій тоді ще холостяцькій квартирі на самому верхньому поверсі будинку в кінці Сумської без будь-якого попередження могли зібратись у першу-ліпшу годину компанії друзів, журналістів, літераторів, акторів. Не можу ствердити, що Павло Михайлович пив тільки молоко, — як то згадує всезнайка-Смолич, знаю, що товариські зустрічі не обходилися від пляшки горілки і традиційної закуски з оселедцем, який тоді ще ловився, редиски, огірків (солоних або свіжих залежно від сезону) та картоплі в “мундирах”.

* * *

З відкриттям Будинку Блакитного місцем зустрічі друзів став його підвальчик, в якому господарював Ніколай Михайлович. Цей ресторан, як його потім називали, закритого типу, в багатьох випадках ставав вельми зручним місцем для продовження дискусій, проваджуваних офіційно на горішньому поверсі, в сесійній залі. При вході до ресторану потрапляєш у чималеньке приміщення з кількома столиками для обідів на три-чотири чоловіка. Зліва під стіною містився, по-теперішньому кажучи, бар з різними напоями, хмільними і мінеральними. Про всякі нарзани та есентуки ми вже чули, але “калганівка” звучала для нас, невігласів, загадково. То чи не вперше з того ресторану пішла на довгі роки слава цієї горілкової настійки, вперше тоді рекламованої Ніколаєм Михайловичем. Пробачте, первісну ідею, здається, подав Павло Михайлович. Рецепт простий, але необхідно було дістати траву калган, яка росте виключно на цілних гірських землях. Не знаю, звідки ту травку дістали, але її було вдосталь, щоб частувати калганівкою всіх бажаних протягом багатьох шасливих років існування будинку і того знаменитого ресторанчика. Пригадую, що смак української калганівки достойно оцінили всі питущі делегати всесоюзного конгресу пролетарських письменників. А Панаїт Істраті

записав навіть рецепт цього напою.

Для окремих компаній та особливих нагод використовувалася невелика кімната в глибині підвалу. Там стояв довгий дерев'яний стіл з лавами по обидва боки. Якщо там збиралися, скажімо, ваплітянці, плужани не заходили. Якщо ж там вели свої "змови" вуспівці, двері до них були відкриті, але ніхто до них не заходив. Шеф-повар Ніколай Михалович не зважав на міжлітературні конфлікти і приносив на ті бенкетні столи однаково розкішні порції шашликів та різних люляке-бабів, несучи їх, високо тримаючи в руках.

Поруч цієї кімнати була більярдна невеликого розміру, якраз на стіл кабінетного розміру. Його продав будинкові Маяковський. Більярд нібито він купив у німецької фірми, а взяв за нього чимало грошей у правління будинку. Проте стіл був вартий тих грошей, — ще зовсім новий, з пружними бортами (легко і точно можна було бити навіть триплети), з абсолютно строгими лузами (мікронна неточність удару не пропускала більярдну кулю). Майстрами відразу об'явилися і негаймо це довели Майк Йогансен, Володимир Сосюра і частий гість на більярдну гру інженер Ривкін. За ним тяглися гравці меншого калібру, — Олесь Копиленко, Олекса Слісаренко, Микола Дукин, Василь Вразливий, Юрій Вухналь... Десь позаду плентався й я, іноді, правда, здобуваючи перемоги навіть у визнаних майстрів. Частіше, звичайно, лазив під стіл. Почин такій формі розплати за програш, як відомо, зробив Маяковський, коли на таке парі програв Йогансенові. Про це докладно і досить правдиво розповів Юрій Смолич у своїх загалом партійно прилизаних спогадах "Розповідь про неспокій". Щодо вміння грати в більярд він даремно вихваляв себе. Смолич виявився значно вправнішим в інших "іграх": не одного звалив з ніг підступним ударом під час багаторічної, вірної служби режимові, — чи то в реперткомі, особливо в період цюкування Курбаса і ліквідації "Березоля", чи в пізніші часи в комітеті культурних зв'язків з закордоном.

Не посмів він сказати правди про загибель цінної бібліотеки, зібраної Максимом Лебедем у Будинку Блакитного. Навпаки, навмисне приховав істину, зваливши все на гітлерівців. Він пише: "На початку війни ми впакували книжки в ящики... але вони зникли невідомо де... а в час окупації міста гітлерівці просто викинули рештки бібліотеки на смітник... Але бібліотекарка Демидова дещо врятувала..." Війна почалася влітку 1941 року, а будинок Блакитного був розгромлений ще 1934 року. Бібліотека, її безцінні видання та матеріали тогочасної історії української літератури й культури були знищені за сім років до приходу фашистів-гітлерівців.

Смолич добре знав, які фашисти понижили скарби нашої національної культури.

А, пишучи про Василя Блакитного, які крокодилячі сльози пролив Юрій Смолич! "Дивно, — пише він журливо, — але ніде в Харкові не залишилося жодної меморіальної пам'ятки про Василя Блакитного: ні

на Будинку Блакитного, ні на будинку, де він жив і помер, ні на будинку, де працював у редакції, ні на будинку друкарні, де містилася й редакційна партійна організація. Нічого! Ані в Харкові, ані деінде . . . ”

Дивно?

Можна ще додати. Через рік після смерти Блакитного поблизу театрального майдану було поставлено йому невеличкий бюст. Дивно? Але невдовзі його зняли, — лишився низенький постамент, який згодом теж “невідомо куди” зник.

Дивно, що така ж доля спіткала й пам’ятник-бюст Михайлові Коцюбинському . . . Дуже дивно?

15.

СВОБОДА, РАДІСТЬ, — ДЕ ВОНИ?!

Будинок Блакитного з тихими, затишними кімнатами, з бібліотекою послужив мені місцем літературної праці. Траплялися дні, коли в редакції “Радянського статистика” роботи не було, або я встигав підготувати черговий номер заздалегідь і мав зовсім вільний день. Тоді я поспішав до клубу, де зранку не було ще так людно, і в тиші кімнати докінчував повість або накреслював щось нове. Надходив обідній час, я спускався вниз, де вже хтось з друзів чекав за столиком чи в більярдній... Увечері неодмінно відбувалися цікаві бесіди в більшому чи вужчому гурті. Час минав швидко, — не зчуєшся, як уже й до півночі наближається. Тьмяно освітленими, тихими вулицями повільно йдеш через площу, на якій тоді ще стояла Мироносицька церква (якраз проти сірого будинку ГПУ. Церкви вже давно нема, а похмуре громаддя карального органу стоїть...), прямуєш Сумською, повертаєш за театр “Березіль” і похилим Бурсацьким спуском доходиш до своєї “рідної” Клочківської...

Досить швидко Марія вибралася з цього кубла, винайняла на Чайківській вулиці окрему кімнатку в сім'ї надзвичайно милої вірменки Танатар, колишньої артистки. Я лишився в “апартаментах на Ключках” сам, приходячи туди лише для ночівлі. Якийсь час до мене поселився Степан Шудрик, який після закінчення катеринославського ІНО,* продовжив навчання в Харківському (власне, він був республіканським) інституті марксизму-ленінізму. Степан, фізично міцний, вольового характеру хлопець, жадібний до суспільних наук готував себе до високого посту в політичній чи державній діяльності. В інституті його вважали здібним молодим науковим діячем, активну участь він брав у політичних дискусіях того часу, виступав, правда, не дуже часто і в пресі, а загалом дотримувався дозволюваних тоді норм вільного обміну думок і поглядів.

Факт входження УКП (членом якої він був) до КП(б)У ні на йоту не змінив його принципових поглядів на розв'язання національного питання, навпаки, він вважав, що в єдиній партії легше буде провадити справжню ленінську національну політику. Висловленнями Леніна з цього питання, цитатами з його робіт, промов була вщерть набита його голова, одного з кращих студентів Інституту марксизму-ленінізму.

*ІНО — інститут народньої освіти.

А коли нагрянули тридцять роки . . .

Завдяки Степанові, я відчув певний інтерес до газети Статистичного Управління. Суха, протокольна, без емоцій газета “Радянський статистик” для нього являлася джерелом справжнього натхнення. Він і мене буквально заразив своїми захопленнями від публікацій, скажімо, даних демографічного характеру, риночних цін, відомостей про культурно-освітнє життя країни, — уміючи вбачати в голих числах глибинні процеси, живий пульс господарчого, культурного діяння. В статті аналітичного характеру вчитувався він особливо уважно, випишуючи собі в зошит найцікавіші абзаци, з величезним інтересом стежив за дискусіями економістів, соціологів, політиків, матеріали яких вмщувала газета. І я чимдалі став любити цю суху газету статистиків. Часом було й мені дуже цікаво стежити за диспуатами в “Радянському статистикові” не менш, ніж за літературними дискусіями, бо на всіх ділянках буяло кипуче життя України.

В березні 1930 року газета “Радянський статистик” була ліквідована. Занадто багато неприємних відомостей і ганебних для влади фактів вона мала в своєму арсеналі і, публікуючи їх, правдиво освітлювала процеси, що відбувались у країні. Відтоді всі матеріали ЦСУ стали державною таємницею, а те, що час від часу публікувалося, подавалось у препарованому вигляді.

Тепер мені здається ще ясніш, яка ж то цікава, важлива й необхідна була газета під такою казенною назвою “Радянський статистик”, відповідальним секретарем якої я так безвідповідально прослужив два з половиною роки . . .

Майже півтора роки після звільнення з “Радянського статистика” я не мав ніяких ділових пропозицій на роботу. На сьомій сторінці моєї трудової книжки, яку як документ державної ваги я з величезними ускладненнями вивіз з України, записано під восьмою графою: “1930. III. літературна робота вдома”. Приємно згадати, що “робота вдома” тоді вважалася достойною, щоб її було записано в офіційному документі — трудовій книжці. Пізніш це вже звалось “кустар-одиначка”, — безправний недобиток приватновласництва.

Не можу не тільки згадати, а й уявити, на які кошти я ці півтора роки жив. Можливо, на аванси з видавництва. В ті часи я закінчив свої “Потоки сил”. Перед тим подав рукопис повістинки “Надри”. Отож, на прожиття вистачало, тим паче, що харчі були дешеві. І навіть горілка. Не треба було скидатись “по рубчику”, на півлітри на трьох.

Взаємини автора і видавництва в ті часи встановилися досить просто: автор приходив до редактора, скажімо, ДВУ, подавав писемну заяву, що він зобов’язується через такий-то строк подати рукопис книжки, зміст якої коротко зазначав. На цій підставі з автором підписувався договір, який з належними підписами автор, сповнений творчої нетерплячки, сам відносив до бухгалтерії і там же негайно і безповоротно одержував 25% договірної суми. Така, бачте, була

зацікавленість видавців у авторах. Чесно кажучи, я ні разу не порушив договору. Бо знав, таке довір'я до автора існувало лише на один раз. Обдурив — більше не потикайся до видавництва. Шукай інше . . .

Свобода відносин, свобода поведінки, свобода творчості, свобода дискусій, — тобто все, що властиве демократичним устроєм, — все це становило характерну прикмету двадцятих років. Для мене в ці роки з новою силою прозвучали Олесеві ентузіастичні рядки: “Яка краса! Відродження країни!” Тільки набрали вони інакшого змісту: “Яка краса! Держави будівництва!”

Про тодішні вияви демократичності свідчить і така дивовижна історія . . . Десь улітку 1929 року, не пригадую, з якого приводу з ініціативи енергійного Михайла Биковця ми вчотирьох (він, нас двох початківців, що не мали ще жодної виданої книжки, один літературознавець) сіли в потяг і поїхали зустрітися з письменниками братньої республіки Білорусії!

В пізніші часи мені також іноді дозволялось їздити в складі делегації на різні зустрічі з письменниками братніх республік і зазнавати належних у таких випадках почесностей, однак те, як нас тоді зустріли в Менську (— так він тоді йменувався), не вкладалося ні в які пізніші офіційні “протоколи”. Ніхто не дорікнув нам, яке ми маємо право репрезентувати українську літературу в столиці Білоруської Республіки, — навпаки, нас іменно й зустрічали, як справжніх представників України. На вокзал (все таки Биковець попередив про наш приїзд) прийшли найвидатніші білоруські літератори Міхась Чарот, Алесь Зарецький і Цішка Гартни. Поселили нас у найкращому готелі, возили по місту, на підприємства, в інститути, де ми виступали. В газетах безперервно день-у-день подавались інформації про наше перебування, вміщували наші фото, брали інтерв'ю. Йї-право, так бучно приймати належало тільки президентів країн. Або світового масштабу письменників. А тим часом ми, нікому ще не відомі, отак бучно подані були на очі білоруського слухача і читача.

Ми пробули там понад тиждень, хоча мали на увазі не більш, як на два-три дні зробити приватну візиту для особистого ознайомлення з літературним життям столиці Білорусії. А нас, як бачите, вітали так широко для демонстрації дружби двох слов'янських народів. Без третього, російського . . . Ця деталь мені довго пам'яталася після поїздки до наших вірних “сябрів”. Про історичні зв'язки, про спільність прагнень наших двох народів, про безкорисливу дружбу між поетами й письменниками говорили ми за гостинними столами щедрих господарів.

Двічі нас запросив до себе Янка Купала. Не забуду просту хату, збудовану з дерева, в одній з кімнат якої нас гостинно приймали господарі, — Янка з своєю милою дружиною. Посередині стояв довгий дерев'яний стіл, чисто виструганий, без скатертини, біля нього з обох боків просто збиті, може й самим господарем зроблені соснові лави. На столі знаменита білоруська бульба! Частували не тільки нею, але,

вбийте мене, нічого не лишилося в моїй пам'яті, окрім бульби. Варена. Печена. Смажена. По-різному. Щоразу інакша. Господарі не відкрили секрету, і ми були вражені різноманітністю приготування такої елементарно звичайної картоплини. В тім то річ, що то була не тривіальна картопля, а білоруська бульба. Її треба вміти зварити так, щоб одна й та ж бульбина смакувала по-різному. Жаль було прощатися з милими Купалами...

А ще більш гірко й тяжко було на душі, коли через якихось п'ять-шість років загинули в сталінських тюрмах і Міхась і Алесь...

16.

ПЕРШІ ГРОЗОВІ УДАРИ

1930 року збудували “Слово”. За порадою Михайла Биковця я за рік до того вступив у число пайщиків цього письменницького будинку. До цього часу в нас обох були погані житлові умови. Я далі не міг жити на Клочківській, фактично, став безпритульним. Михайло жив трохи краще, — мав маленьке, але досить зручне мешкання при школі на Басейній вулиці.

До школи він не мав ніякого відношення, а кімната та, як я розумів, була сторожкою і мала окремий від шкільного вхід. Як Михайло поселився в ній, невідомо. Школа була на особливому становищі й у всьому підпорядковувалася безпосередньо комісаріатові освіти. Навчалися у ній діти урядовців і в усіх відношеннях вважалася зразковою. А в кінці двадцятих років сам нарком Микола Скрипник опікувався цією школою. То можливо, Михайло колись і звернувся до Миколи Олексійовича з проханням допомогти йому знайти житло. Наркоми тоді були демократичніші і доступніші для простих людей, ніж тепер міністри.

Останні місяці перед закінченням будівництва “Слова” ми з ним удвох жили в тій сторожці. А тільки-но оповістили, що можна вселятись, миттю склали свої манатки і перебрались до чудової квартири № 14. Михайло ще кілька днів збирав речі, а я увійшов у свою порожню кімнату з одною валізкою та торбою з постіллю, розстелив на підлозі газети, поклав на них подушку і відразу ліг спати, бо був пізній вечір, а світла до будинку ще не підключили. Потім казали, що я виявився першим поселенцем у “Слові”.

Будинок цей чекає літописця, який спроможеться розповісти все, що зв'язане з ним від перших днів і до останнього часу. Я, признаюсь, нездатний на це, бо неможливо вмістити в один твір усі недовгі радості перших років з нескінченними трагедіями, що відбувалися в стінах цього знаменитого і Богом проклятого будинку.

Темносрій п'ятиповерховий з закритими балконами зовні справляв він похмуру вражіння. Архітектори чи проєктувальники щось не подумали, або перемудрили. У зв'язку з дальшими подіями говорили, що наш будинок, — гнітючо сіре громадя бетонно важкої споруди — не світлий дім творчих дерзань, а мертвий склеп, тяжка тюрма. І ще називали його БУПР (будинок попереднього ув'язнення).

Будинок був споруджений у формі літери “п”, але з розтягнутою верхньою лінією, — там знаходилося три під'їзди. Бічні палички —

перший і п'ятий під'їзди, — в них було по сімнадцять квартир, а в середніх по десять, всього понад шістдесят. По всьому периметру будинку розташовані підвальні і напівпідвальні приміщення. Під першим під'їздом перед війною зробили бомбосховище. Під другим і третім містилась кочегарка будинку. А в напівпідвальному приміщенні п'ятого під'їзду з двох квартир зробили їдальню для мешканців будинку. Хороша була їдальня, чудові кухарі та кулінари в ній працювали, — вона становила до певної міри конкуренцію ресторанові будинку Блакитного.

У будівництві тоді запроваджувався стандарт, однак, для будинку письменників дозволено було застосувати інші норми. Висота кімнат — три з половиною метри. Між стінами проклали ізоляційний матеріал з вовни. Сходи широкі, некруті у просторому колодязі, — розраховували поставити ліфти. На покрівлі над першим і другим поверхами спорудили солярій. Парадні двері — з масивного дуба. Поряд з будинком розпльнували чималий садок з клумбами. Просторий двір, частина якого призначена була для волейбола, а взимку цей майданчик заливався водою для сковзанки. Весь будинок, сад і подвір'я були обнесені невисоким цегляним парканом. З одного боку — ворота у двір, а між будинком і садком — хвіртка. Вздовж садка над вулицею уже в перший рік росли стрімкі тополі. Такі ж тополі посаджені були понад стінкою у дворі.

Веселий, дружній, радісний був будинок. Відкритий для всіх, гостинний.

В першому під'їзді, де я жив з Биковцем, жили: Л. Чернов, А. Панів, О. Копиленко, А. Головка, О. Донченко, М. Хвильовий, М. Йогансен, П. Тичина. В інших — О. Варава, І. Дніпровський, В. Сосюра, Н. Забіла, О. Досвітній, П. Панч, І. Кулик, С. Пилипенко, М. Семенко, О. Слісаренко, М. Яловий, Ю. Яновський, Д. Бедзик, Ю. Смолич, В. Поліщук, А. Любченко, М. Бажан, П. Усенко, Л. Первомайський, О. Вишня. Лесь Курбас і В. Чистякова жили в п'ятому під'їзді, там же мешкав і В. Меллер. З художників ще знаю Падалку, Седяра та Петрицького. Композитор П. Козицький жив у третьому під'їзді. Одне слово, весь квіт молодої української культури!

Згадав, я, можливо, лише тих людей, з якими мав більш-менш постійні і дружні стосунки. Майк Йогансен мешкав на одному з нами поверсі, в квартирі No. 12. Для мене він вважався недосяжним у багатьох відношеннях. Старший на десять років, автор тоді вже десятка книжок поезій і прози, активний літературно-громадський діяч, знавець, я переконаний, абсолютно всього, він вільно володів кількома мовами, був майже інженером за своїми технічними знаннями: спортсмен, волейболіст, тенісист, ковзаняр, шахіст і врешті король більярду та завзятий мисливець. Заприязнилися ми вперше на волейбольній грі. Я, пригадую, грав у команді проти нього. Ми виграли. Вирішальний м'яч забив я. На мене звернув увагу Майк (Я теж його так називав, усі тоді були між собою без прізвись, тільки на ім'я). Він кинув: "Ти

молодчина. Я не люблю програвати, але це твоя перемога". Від такої похвали я не знав куди й подітись. З надмірної скромності не схотів скористатися з ситуації, щоб не виглядати нав'язливим. А Майк сам прийшов до мене. З шахівницею. — "Може, — каже він усміхаючись, — ти й тут майстер?" Я програв. Взагалі ніколи у нього не міг виграти, — він вживав такі комбінації на дошці, що мені важко було збагнути, як він, буквально граючись зі мною, примушував здаватися уже на перших десятках ходів. Згодом я став краще грати, придивляючись до його гри. Він у грі виявляв лицарську вдачу: давав можливість повернути невдалий хід, пропонував розіграти варіанти, а іноді в скрутній для мене ігровій ситуації віддавав мені свою позицію, ми продовжували грати, і він за мене вигравав . . . Ця риса спортивного благородства була характерна для Майка. Вигравати він волів не у слабенького противника, тому й старався піднімати його до свого рівня. Одночасно з цим він виявляв себе розумним педагогом. Багато всього знаючи, він ніколи не вихвалявся, а як щедрий багач готовий був безкорисливо поділитись своїм скарбом з іншими. Не знаю точно, яку освіту він мав, але, здається, не існувало жодних наук, яких би він не знав. Про нього, звичайно, не можна сказати, що він у всіх науках був фахівцем, але знавцем, умільцем оперувати різноманітними знаннями виявляв себе на кожному кроці і робив це впевнено і переконливо.

А було й таке: в січні 1929 року з'явився перший номер дивовижного журналу, одним з редакторів був невгамовний Майк Йогансен. Обгортку цього місячника зробив вигадливий художник Анатоль Петрицький. Авторами цього журналу (першого номера) були, — читаємо: Остап Вишня, С. Червоний і О. Мар'ямов, Леонід Чернов, Юрій Шовкопляс, Валеріян Поліщук, В. Джекобс, Майк Йогансен, Іван Кулик, Василь Хмурий, Юрій Смолич. Усе в журналі звучало сенсацією, незвичною для харківського обивателя. Для прикладу наведу вміщений в першому числі журналу відгук на книжку В. Коряка "Українська література" (1928 р.). Це не рецензія за звичним поняттям, а вбивча добірка "глибокодумних" висловлювань цього партійно стійкого критика. Ось кілька цитат з цієї книжки:

"Богемський бунт футуристів та імажиністів проти символічного баракла, був корисним процесом". "Складний сюжет, накопичений з неймовірних пригод, є хибою, запереченням дійсности". "Закоханий в позу, з настановкою на оригінальність і високу філософію, Копиленко починає викомарювати з головоломними сюжетними будовами", "Грицько Коляда — химерний юнак-"халамидник", що любить футуристичні вибрики і задля ефекту не гребує нічим". "Нині буяє літературне юродство: розперезались різні блазні на штиб Йогансена".

Цей "Універсальний журнал" ("УЖ") проіснував недовго, але був помітним явищем в ряді інших бойових періодичних видань того часу. Одним з ініціаторів видання "УЖ", повторюю, був Майк Йогансен.

В ту пору свободи вислову для таких негатованих, як Йогансен, було широке поле творчої ініціативи. Тоді ще не треба було критись у виданні, — досить невеликої групи літераторів, щоб почати випускати свій, незалежний, скажімо, від “Плугу”, чи “Вапліте” друкований орган. Хай існував він рік-два, але сказав своє слово, і воно лишилося в історії. Ми вдячні, що була така ліберальна епоха, з джерел якої можна і зараз вивчати і намагатися розуміти всю складність тогочасної політичної, громадської і літературної ситуації.

В товаристві Майка завжди було цікаво. Експансивний, рухливий, непосидючий, розумно балакучий, привертав він до себе увагу всіх. Про що б не говорив, стільки вкладав запалу в розповідь, що й сам слухач так захоплювався, бо й йому хотілося додати свого вогню. До мене в кімнату Майк міг заходити без попереджень, у першу-ліпшу хвилину, питав, правда, чи не заважатиме, — заходив, сідав на стілець, виймав якусь книжку і починав нею хвалитись. Не пригадую тільки, щоб це була книжка художньої літератури, переважно то була якась чергова новинка з галузі техніки, яку він по-дитячому полюбляв. В його кабінеті в найнесподіваніших місцях, не говорячи про підлогу, лежали в такому безладді, в якому здатний був розібратися тільки він сам, — різні інструменти, прилади, деталі якихось апаратів, гвіздки, шурупи, гайки, обценьки, молотки, сікачі, викрутки, пилки... Тут же валялись аркуші чистого і списаного паперу. На канапі могла лежати мисливська рушниця, а на стіні висіти в'язка сушеної тарані. З кишень часто він міг замість насипаної туди махорки витягти якісь цвяшки, мотузки, клаптики курильного паперу.

Ніяких клопотів не хотів він мати з харчуванням та вбранням. Домашнього начиння, певне, не мав, бо дома їжі не готував, — їв усухом'ятку. Як лінгвіст, з прикрістю казав, що не може знайти українського слова-відповідника до цього російського виразу. При цьому він глузливо зауважував: “що значить сухо м'яти? Що м'яти? Чому не жувати? То вже краще було б “сухожвачка” або “сухожуйка”. Певна річ, харчувався він у ресторані будинку Блакитного, у слов'янській їдальні, а вдома мав готові продукти, — хліб, печиво, ковбасу, сир, овочі. Чай любив і, коли з появою в моїй кімнаті господарки-дружини Езі з'явилися і в моєму хазяйстві чайники, склянки, вазочки для варення, Майк з радістю відгукувався на запрошення господині випити чайку.

Одягався переважно по-спортивному. Якийсь період носив чудернацькі для харківського дивака штани “гольф” і високі до колін гетри. Однак, різноманітністю одяг його не відрізнявся. В холодну пору носив одне й те ж демісезонне пальто і легеньку кепку. Проте, будь-який одяг на ньому виглядав елегантно, хоч і трохи потріпано.

Майк майстерно грав у теніса. Недалеко від “Слова” починався парк (це вже був північний край міста), в якому розбудовувалися різні спортивні споруди, серед них тенісні корти. Я з заздністю дивився на тренування Майка, на вправність та гнучкість його тіла. А чи можна

було бути байдужим, чуючи, з яким звуком ракетка біла по м'ячу, — наче туга пробка виривалася з пляшки шампанського. Після цього повнозвучного удару, починався каскад маневрів гравця, неможливих перехватів м'яча, фантастичних відбоїв під час сміливого виходу до сітки. Дійсно, це був фонтан шампанського.

Так умів мене захопити Майк Йогансен. Давав мені запасну ракетку, і ми разом вправлялися на кортах. Дуже красива, динамічна, віртуозна спортивна гра. І як тоді казали, аристократична. Це вже звучало образливо для нас, людей, що проголосили “мы наш, мы старый мир разрушим . . .” Ми, пролетарі, — не повинні були грати в цю буржуазну гру. Дуже жаль, можливо, був би я чемпіоном Вімблдону. Майк усім твердив, що я подавав великі надії.

Всі ми подавали великі надії . . .

Мали великі надії.

То ще була пора великих надій і нездійснених сподівань.

І навіть дехто віврив (як і я грішний) — пора великих можливостей. Можна писати, можна друкуватись, можна дискутувати, сперечатись, можна помилятись.

Хто сказав це? Партія ніколи не помиляється!

Так було сказано Петрові Панчу, який після війни, тобто через двадцять років після тих “вільнодумних” років відважився на всю Україну виголосити: “Письменник має право на помилки!”

Його так смикнули, що він потім ніколи не помилявся.

А в ті далекі роки діячі літератури й мистецтва щиро вірили, що можна. Можна! Виявляй себе в тій мірі здібностей, що маєш.

Згадати зобов'язаний у зв'язку з цим я й Михайла Биковця.

Не був він аніяким літератором, ні рядка пунного в художньому розумінні не написав, ні на що не претендував, — був, як зневажливо називали, пристяжним Пилипенка, популяризатором його статей, протоколістом засідань, хлопцем на “побігеньках” . . . Все це було, — він ішов весь час у парі з Сергієм Пилипенком і тоді, коли організувалася спілка селянських письменників “Плуг”, тримався Пилипенка й далі, в роки літературної дискусії, сам іноді досить влучно виступав на захист “Плугу”, до кінця не зрадив організації. Але ніхто, крім мене, не знав, яку в цей час він провадив, без жодного забезпечення чи так званих санкцій, науково-дослідну працю. Про неї я дізнався лише тоді, коли ми разом поселилися в “Слові”. З собою привіз він кілька валізок. Я здивувався, скільки у нього, тоді холостяка, майна. Через якийсь час я побачив на полицях ним зроблених шаф-стелажів тисячі карток стандартного статистичного типу.

Михайло Биковець усе своє свідоме життя збирав і занотовував відомості про діячів політичного, громадського, літературного, театрального життя України з давніх-давен і до останніх років. 1930 року на полицях його кабінету в квартирі №. 14 будинку “Слово” до самої стелі стояли картотеки на кожного українського діяча всіх епох. На всіх, незалежно від будь-яких обмежень. Це була унікальна

біо-бібліографічна картотека — неоціненний скарб історії культури України.

Де вона, ця величезного значення праця?

Вона безслідно зникла в підвалах ГПУ, куди потрапив і автор найвидатнішого свого твору.

Хто відповідь за цей злочин?

* * *

Занадто жорстокими робилися часи. І навіть тепер, після стількох років, відчуваєш їх у всій гостроті. Хоча слід було б давно визнати, що на минуле треба дивитися здалека і згори. Звідти видніше. В головних деталях.

А коли раптом, не знати, з якого боку, насувалася чорна хмара і смертельна громовиця потрясала землю, важко було передбачити час її появи, щоб урятуватися. А загрозові гromи і блискавки давно вже почали потрясати обрії.

Кінчилося тимчасове господарське благополуччя. Після ліквідації НЕПу виникли нескінченні, на довгі десятиліття “тимчасові труднощі”. Труднощі “росту”, коли весь час на шляху “переможного” соціалістичного будівництва з’являлися люті шкідники, вороги народу, зрадники батьківщини, запродавці та агенти імперіялізму. Де б не трапився провал більшовицької господарської політики, по своїй суті авантурної, шкідливої, — відразу знаходилися винними організації диверсантів, націоналістів, монархістів, анархістів.

Перший гучний грім пролунав 1928 року на Шахтинському процесі. До цього розправлялися з “противниками соцбудівництва” поодиночі, без великого шуму. Коли ж, скажімо, відбудова донецьких шахт не могла здійснитися в намічений строк, — привселюдно оголосили, що відповідальність за це повинна понести шпигунсько-шкідницька контрреволюційна підпільна організація верхівки старої буржуазної інтелігенції (головним чином інженерів), що прагнули до реставрації капіталізму. Таке стандартне формулювання застосовувалося з деякими варіаціями в усіх подальших процесах.

На початку 30-го року відбувався процес СВУ. Більшовикам він був украй необхідним, щоб ударити по українським національно свідомим силам, саме існування яких було трактовано як головна причина небажання селянства йти в колгоспи. На лаві підсудних, бачте, сиділи шкідники в різних галузях життя: науки, культури, медицини, освіти, промисловости, сільського господарства з детальними розгалуженнями — агрономії, насінництва, машинізації, тваринництва, буряківництва тощо. Сиділи на сцені оперного театру головні ватажки, під керівництвом яких, мовляв, діяли сотні й тисячі членів злочинних організацій по школах, інститутах, колгоспах, лікарнях, фабриках... Скрізь і всюди вони “чинили запеклий опір соціалістичному будівництву, прагнули дезорганізувати і руйнувати

за вказівками західних розвідок весь державний лад.” Процес СВУ закінчився відомим присудом. А скільки неоголошених присудів було виконано над тисячами ні в чому не винних людей, зарахованих до СВУ тільки за те, що вони свідомі українці, тобто, потенційні вороги, шкідники, агенти.

Батько мій також був арештований. Як учитель початкової школи в Катеринославі обвинувачувався у шкідництві всеукраїнського масштабу в галузі народної освіти. На щастя, сестра Марія зважилась піти до Власа Чубаря і попросила заступитися за батька. Вона нагадала голові українського уряду, що він учився у Івана Васильовича Сокола, коли той вчителював у селі Федорівка, де народився майбутній державний діяч. Спасибі йому, згадав, пообіцяв. І дійсно швидко батька випустили. Видно, такий він був злочинець — шкідник, диверсант, агент, терорист . . . Власне, як і всі інші “диверсанти, агенти” на процесі СВУ.

Відносно невелике покарання підсудних на Харківському процесі СВУ (а прокурор вимагав високої міри) викликало серед літераторів деяке здивування, але кожному здравомислячому цей процес нагадав, що надалі будь-який прояв самостійницької думки каратиметься суворіше.

Процес Промпартії, що відбувався в кінці 1930 року в Москві носив значно грізніший характер, хоча й він мав основним своїм завданням звалити власну провину за господарські “прорахунки і недоліки” на “буржуазних” спеціалістів, а одночасно попередити всіх спеціалістів, що їхні знання можуть успішніше використатися в умовах концтаборів. Так почалося з Рамзіна, головного обвинуваченого в справі Промпартії. Талановитий інженер-конструктор тоді вже прославився своїми сконструйованими в тюрмі технічними котлами, які потім так і стали зватися — прямоточні котли Рамзіна.

З українськими “буржуазними націоналістами” не поводитися так ліберально. Намічались нові процеси. Недалеко вже були 32-33-34-35-ті роки. Що не рік — то трагедійні події.

17.

А СВІТ НЕ ЗНАВ ПРАВДИ

Від березня 1930 року до грудня 1931 року я не мав постійної служби. На один місяць у грудні 1930 року Іван Ткачук (керував він культурно-побутовим відділом газети “Комуніст”) запросив мене попрацювати літературно-мовним правщиком. Восени 1931 року для заробітку змушений був піти працювати в редакції заводської багатотиражки “Генератор” на заводі ХЕМЗ.* Праця там була абсолютно нецікава, але мене привабила можливість наблизитись до робітничого середовища. В той час я задумав великий прозовий твір про робітничу сім'ю. Крім того, поруч з тим електромеханічним заводом тривало будівництво тракторного заводу. (Пізніш ХТЗ** поширився далі від ХЕМЗу, але початок цієї будови містився на тому місці, де зараз турбінний завод.) Будівельний процес вражав своїми протилежностями. Так, як і знайомий мені Дніпробуд, новобудова ХТЗ здійснювалася руками чорноробів при найменшій технічній забезпеченості. Котловани під фундаменти заводських корпусів копалися переважно вручну (принагідно згадалось, що таким же способом тисячі харків'ян улітку 1941 року копали навколо Харкова протитанкові рови), а земля вивозилася тачками, важкі залізні конструкції переносилися вручну під вигуки “Ей, ухнем!” Але треба визнати, за таких каторжних умов ентузіязм робітників був непідробно щирий . . .

Тут зручна нагода згадати, який “ентузіязм” довелося спостерігати через якихось сорок років на одній з таких “будов комунізму”. Харківський тракторний завод в подальші часи надзвичайно розрісся і постала необхідність спорудити новий ковальський цех поза межами Харкова. Обрали чималу територію поблизу Лозової. Це мав бути по суті великий завод на кілька корпусів з новітнім устаткуванням. А будували в 70-их роках цей об'єкт в'язні, для яких поставили тимчасові бараки поблизу будівництва. В цьому концтаборі тримали робочу силу — переважно молодь з західних областей України. Дали їм за вигадані кримінальні злочини покарання по кілька років для того, щоб використати на примусових працях. Не зважаючи на тюремну дисципліну, результати їхньої праці були жалюгідні: ніяк не спромоглися звести стіни корпусів навіть за два-три роки, протягом яких я туди

*ХЕМЗ — Харківський електромеханічний завод.

**ХТЗ — Харківський тракторний завод.

часто найжджав. А поруч просто неба скидані були варстати, машини, багатюще устаткування, куплене за золото в Західній Німеччині. За пляном будівництва вже слід було б монтувати це устаткування, але не було де, — все ще зводили стіни. А фірма всі умови точно виконала, в строк постачила і гроші одержала . . . За два бездоглядних роки все це устаткування було цілковито знищено, — цінні деталі машин розікрали, а решта поіржавіла. Провину за це звалили на в'язнів, дали їм додаткові роки примусової праці.

1931 року, безперечно, спостерігалось чимало неподобств та марнотратств і на будові ХТЗ, однак винні в цьому ніколи не були робітники. В ті часи карали керівників, постачальників, організаторів, серед яких як правило знаходили “шкідників та диверсантів”. Правда, на цій будові ніби не трапилося нагоди вчинити шкідницький процес.

Цікавим для мене був інший процес — масовий приплив сільської молоді до міста, на виробництво. Насамперед, на такі промислові будови, де потрібна була некваліфікована робітна сила. Як і в минулі роки, зокрема, в часи згадуваного Дніпробуду, влада весь час широко агітувала молодь з села йти на “величні будови комунізму”. І молоді хлопці охоче відгукувалися на цей заклик, — тим паче, на селі справи ставали все гіршими і безнадійнішими. Уже перші роки колективізації в корені дезорганізували одвічну систему українського хліборобства. Не вдаючись у деталі, слід зазначити, що сільська молодь тоді знайшла для себе вихід: тікала з колгоспів до промислових міст. Цей процес триває й до цих пір! Як допомога радянській системі господарювання в її клопітній проблемі ліквідувати нестачу робітних кадрів! І в той же час не турбуючись, а хто ж хліб робитиме?

Того ж 1931-го року восени довелось мені за дорученням заводської газети побувати в двох селах Харківського району, щоб щось написати на цю тему. В обох селах, Циркунах та Черкаських Тишках, з давніх давен жили й працювали справжні українські хлібороби. Тепер там були вже колгоспи.

Стояла тиха пізня осінь. Ці два села, особливо, Тишки зберігали національні риси: рівні вулиці з садками перед хатами, неодмінні чорнобривці, айстри, майори . . . І ні душі на вулиці! Ні, не вимерло село, — бо з димарів подекуди здіймався димок, — мабуть, вечерю готували. Але складалось вражіння навислої загрози, — все живе ніби поховалось. Навіть собаки мовчали, коли я йшов до правління колгоспу.

В конторі нікого не було. На мій стук у двері вийшов сусіда по двору. Показав, де живе голова, і відразу ж повернувся до хати, не поцікавившись, хто я і навіщо мені голова. Орієнтири той сусіда дав точні: “отуди до вугла, повернете на праву руку, минете колодязь, візьмете вліво, побачите купу глею, а за нею — дві тополі, — отам і живе голова, — ворота в нього зламані . . .” Голова, якого я досить легко розшукав, зустрів мене без жодного ентузіазму.

Питаю голову:

— Щось порожнє у вас на вулиці. Люди, мабуть, на полі?

— Які люди? — кинув він дразливо.

— То, значить, — намагався не загострювати ситуацію, — на полі вже всі роботи закінчили?

— Якби то, — буркнув голова і смикнув себе за вуса. — Там ще ого скільки роботи! Добре, що погода стоїть. Стоїть, — додав він по хвилі. — Усе стоїть . . . Ви питаєте, де люди? Ви ж з города приїхали, вам і видніш, де наші люди. От і ви, напевне, приїхали агітувати, щоб люди наші їхали на заводи. Така, бачте, кампанія. Індустріялізація! Машинізація! Електрифікація! То вам, — скажу прямо в вічі, — уже й не треба нікого агітувати та мобілізувати. Ніякої мобілізації — молодь добровільно втікає на будову тракторного, до вашого Харкова, — благо, недалеко він . . . Так що коли ви за цим сюди появились, вам нічого тут робити, вказівки і директиви партії виконані.

Розмова несподівано для мене набрала одвертого і досить різкого характеру. Я почував себе дуже незручно, бо саме одним з редакційних завдань і було питання приходу сільської молоді на виробництво. Я облишив цю тему, поцікавився колгоспними справами. Голова перечеислив досягнення та успіхи, навіть хотів свої слова підтвердити цифрами, але я перебив його, запитавши про виробничі пляни на майбутнє. Голова помовчав, знову якось характерно посмикав рудого вуса і сказав:

— Пляни у нас чудові. Можу показати цифри. Та вам нецікаво. І правильно. Чи виконаємо ми ті чудові пляни? Ви тільки, будьте ласкаві, не пишть про це. Скажіть, раз зобов'язались — значить виконаємо. Але, скажу не для преси, — важко буде. Уже зараз важко. А буде ще важче. Нема з ким робити. Скоро одні баби зостануться в колгоспі. Молодь тіка з села. Хлопці на стройки комунізму, а дівчата в домашні служниці, — заміж за городського вийдуть, — чого їм у коровнику вік вікувати . . . Правда ж це? А ми що можемо вдіяти? Чим ми можемо втримати їх? Ні клубу, ні кіна, ні танців, ні театрів, ні бібліотек путніх. А тут Харків, тридцять верст, — тікай, не оглядайся. І ще вам по секрету скажу, чим це все скінчиться?

І наче в воду глядів той рудовусий немолодий голова колгоспу:

— Великим голодом.

Я тоді сказав:

— Нема підстав для таких висновків . . .

— Дай Боже, дай Боже, — перебив мене він, — хоч мені кажуть у Бога не вірити . . . Але повірте мені, Бог тут не допоможе. Земля перестане родити. Почнуться посухи, дощі, грози, заморозки, суховії, бурі. Обуриться земля. А люди мовчатимуть і вмиратимуть з голоду, бо не зуміли шанувати матінку-землю.

Ми сиділи удвох за столом у хаті, — нікого біля нас не було, але мені здавалось, що голова навмисне зробив, щоб не було свідків нашої розмови, — не знаю, чи хто ще був у сусідній кімнаті, — потім дізнався, що голова недавно поховав дружину, а син та дочка

комсомольці вже одними з перших відгукнулись на заклик партії.

— Я член партії, — почув я тільки голос голови, бо вже стемніло, — і відповідаю за свої слова. Ви можете за ці слова мене посадити, але не робіть цього, шукайте собі іншої слави, а мене не чіпайте, — я після перевиборів, — більше не хочу, не можу, не зумію... Виїду звідси назавжди...

До міста було далеченько. Голова підвіз мене до першої автобусної зупинки на так званій "прольотці", на якій їдеш, сидячи на дошці і звісивши ноги вниз під колеса. А на мою удачу пішов дощ у дорозі, то холоші моїх штанів обляпалися гряззю майже до колін...

* * *

Наступного, 1932 року після загалом непоганого врожаю в Україні в наслідок спеціально проти хліборобів запланованих партією заходів почався великий голод на селі. Навесні 1933-го він набрав масштабу поголодного вимирання сільського населення країни.

Засоби масової інформації, — газети, радіо, — ні слова не говорили про справжній стан речей, — навіть самого слова голод не вживали. Газетарі писали про "злобних ворогів соціалістичної перебудови села — куркулів, які зі зброєю в руках чинили опір хлібозаготівлям, гноїли хліб, руйнували колгоспи". І закликали: "Зламати хребет заплекому ворогові!"

Село вмирало з голоду, а місто фактично про це в повній мірі не знало. Міське населення, облудно інформоване, не уявляло розмірів катастрофи на селі і числа загиблих. Якщо на вулицях міста зустрічались жебраки, — переважно, діти, — нікого це не дивувало, — безпритульних не так давно було повно в місті. Міське населення (та частина, що була zatrudнена на підприємствах та установах) справжнього голоду не зазнавало. Певна річ, відчувались труднощі. Однак, мали можливість купувати бодай мінімум продуктів на місцях своєї праці. Існували, може, й не скрізь, так звані закриті розподільники. Працюючи в редакції газети електромеханічного заводу, я мав право там одержувати необхідні продукти. А, коли працював у радіокомітеті, був прикріплений до їхнього розподільника. Він, між іншим, тоді не був засекречений, як нинішні номенклатурні, — містився, пригадую, на людній Катеринославській вулиці, вхід вільний, але купити можна було лише по картці.

Постачання міського населення трималось на терпимому рівні. Це безсумнівно свідчило, що держава мала достатні харчові запаси для годування всіх людей, але сільське населення в навмисне створеному голоді змушене було вмирати тисячами, мільйонами. Політика божевільних? Змова злочинців? І те, і друге. Але мета існувала цілком реальна: — зламати хребет українському хліборобові — основі національної свідомості народу. А мета, як твердять божевільні і злочинці, виправдує засоби.

Мені випала гірка доля побачити одне з вимираючих сіл. Наприкінці весни 1933-го року я побував у Вербівці, Балаклійського району на Харківщині. Цього разу не про робітничі кадри з села йшла мова, а про виконання колгоспами “першого і найважливішого” державного завдання — хлібоздачі.

Які колгоспи? Який хліб? Яка хлібоздача?

Село було мертве. На вулицях лежали трупи померлих з голоду. Хати стояли з вибитими шибками, порожні. А по деяких хатах двері й вікна були забиті навхрест дошками. В конторі колгоспу мов після погрому безладдя. Активісти-комсомольці поводитись наче на фронті. Голова колгоспу похвалився, що йому дали нагана. Для боротьби з “запеклим ворогом — куркулем”, який ніяк не хоче признаватись, де сховав хліб.

— Ходимо оце тепер, — казав він, — від хати до хати, востаннє попереджаємо, щоб весь хліб здали, інакше . . .

— А чи багато хліба заборгував колгосп? — цікавлюсь.

— Та ми вже два плани здали! — вигукує голова. — Ми передовики. То нам ще набавили півпляну.

— А є чим виконати? Але ж неврожай був торік . . .

— Ото ж і є, що неврожай! — підхопив голова. — Через те куркульня й поховала хліб. А нам тепер задача державна — знайти його за всяку ціну. От підемо сьогодні на той край, там Семен Горішний сидить у своїй хаті з обрізом. І стріля в кожного, хто наблизиться. Двох уже поранив. Городські хлопці, з міліції прислані були нам на поміч. . . Ну, тому Семенові прийде ханá, — патронів у нього надовго не вистачить.

— Давно ж він одстрелюється?

— Третій день. Отака, бачте, у нас класова боротьба.

— А хто ж іще з ним там, у хаті? Жінка, діти?

— Нема, — зневажливо махнув рукою голова. — З голоду померли.

— Чого ж він? . . .

— Ото ж і я кажу, чого ж він на хлібі сидить, а діти з голоду помиралі! Куркуляка! Звірюка — не людина!

Ішли ми в той бік села, де Семен Горішний відчайдушно і безнадійно з обрізом в руках обороняв свою хату, своє добро, своє людське достоїнство від таких, як ото були ми. Нас ішло семеро, — крім голови та двох сільських активістів, троє осіб з міського спецзагону по боротьбі з бандитизмом, — у військовій формі, озброєні. І ті два комсомольці мали рушниці.

— Ви б, товаришу кореспонденте, — звернувся до мене один з того спецзагону, — краще б не ходили. Всяке може трапитись.

— У бою, як у бою, — посміхаюсь.

— Ну, дивіться.

Дивився я на забиті дошками хати, з яких мені вчувались приглушені стогони людей, і — неймовірно! — музика. Радіорепродуктор нікому вимкнути? Дивився я на померлих, які впали край дороги,

поруч якої колосилась пшениця нового врожаю. Бачив я й візок з трупами дітей, підібраних на вулицях села. Поруч, тримаючи віжки у худощої шкапи, понуро йшов такий же погонич. Обом їм лежав неминучий шлях до могили. Пізніш я бачив і ту могилу, — власне, велику яму геть за селом, куди звозили померлих з голоду. А з чорної радіотарілки на стовбі лилася танцюриста мелодія.

Край села ми зупинились. Голова показав:

— Ото хата Семена Горішнього.

Звичайна, простенька, зовсім не куркульська хата під соломою. На подвір'ї порожньо, — ні худоби, ні кішки, ні собаки.

Мене поставили під деревом, а наперед вийшов, певне, старший начальник цієї операції і двічі гукнув:

— Виходь! Здавайся!

Мовчання. Напружена тиша. Ще раз наказав здаватись. Мовчання. Гепеушники почали між собою радитись. Підійшов до них голова, шось сказав їм, глянувши на мене. Ті відійшли набік за сусідню хату. Голова наблизився до воріт і гукнув:

— Семене! Кидай зброю. Нічого тобі не буде. Виходь.

В цей час з боку сусіднього міста, бачу, — один з загону половз до хати Горішнього. В ту ж мить звідти пролунав постріл. Той схопився на ноги і почав геть тікати. Другого пострілу не пролунало. Голова довго сидів сховавшись під тином, потім повільно підвівся і гукнув:

— Семене, не стріляй. Давай поговоримо. Тут приїхав з міста кореспондент.

“Що він надумав? — вжахнувся я. — Провокація, хочуть виманути його. Мене підставляють під удар”.

— То може, — вів далі голова, — хочеш з ним поговорити. Що ж ти хочеш?

І тут з хати пролунав триповерховий прокльон відчаю:

— А йдть ви всі... Живий не здамся!

Усі відійшли в безпечне місце і почали радитись. Я не чув про що мова йшла, тільки побачив, як уся група зі зброєю в руках розділилась і поодинокі стали оточувати хату Горішнього з усіх боків. Через певний час почався обстріл хати. Оборонець відстрілювався. Коло оточення звужувалось. Постріли з хати лунали з різних вікон, потім з горища. На якусь мить Семен припинив вогонь. Всі прикинули в чеканні. Певне, кінчилися патрони? І тут з двох боків спалахнула стріха. І пролунав постріл.

Хата згоріла дощенту. На горищі, якимсь дивом зачепившись за вцілілу крокву, висів Семен Горішній з простреленою головою... То був його останній постріл.

* * *

А в ці дні на хвилях українського радіо лунали грайливі неаполітанські мелодії, танцювальна музика з кастаньетами та

гітарними переборами і до недавнього часу заборонена музика “буржуазного” джазу.

Певна річ, і масова пісня типу “Наш паровоз, вперед лети, в коммуні остановка” та маршова музика громадянської війни посідали належне місце в репертуарі радіоконцертів, але саме в голодні роки була дана “рекомендація” в одних випадках ширше використовувати клясичну музику (досі так звану буржуазну) а з іншого боку, — допускати до мікрофону такі “зловредні” інструменти, як саксофон, банджо, модерні гітари, комплекти ударних, різні барабани, мідні брязкальця, торохтьолки.

Хай голодний народ веселиться!

А було це так . . .

У грудні 1932 року я почав працювати у ВУКРІ (Всеукраїнський комітет радіомовлення). Директор Карпенко та його замісник Ястремський трохи знали мене і запропонували очолити сектор художнього мовлення, який об’єднував літературну і музичну частини. Постійних виконавців на радіо було мало: два-три співаки та співачки, для читання віршів запрошувались актори з театрів. Інструментальних ансамблів, не кажучи вже про оркестри, комітет не мав у своєму штаті. Користувались переважно грамофонними платівками. Репертуар цілком відповідав партійним завданням, — виконувалась масова революційна пісня разом з ідейно витриманими віршами. Завдання моє як керівника полягало фактично в затвердженні щоденних радіопрограм. Під моїм керівництвом працювали два редактори, обидва з відповідною музичною освітою, Юрій Ткаченко та Михайло Казневський, — які успішно “впорувалися” з складанням таких програм. Тим паче, що програми ці повторювались по кілька разів на тиждень. Вся увага працівників сектору зосереджувалась, щоб в ефір не вилетіла якась крамольна нотка.

А заборон, всяких обмежень існувало безліч. Десятки композиторів категорично були викреслені. Твори західноєвропейських композиторів могли виконуватись лише в тому випадку, коли в них лунав революційний дух. Розважальна музика дозволялась лише у формі “барини”, “камаринської” та народних мелодій. Необмежений доступ до мікрофону мали тільки балалаєшники, гармоністи-баяністи. Згодом залунали й мандоліни та домри.

Через кілька місяців після мого приходу до радіокомітету директор скликав вузьку нараду, під час якої сповістив, що є “побажання” поширити рямці музичних передач. Комітет одержав додаткові асигнування на організацію різноманітних ансамблів і дістав дозвіл поширити репертуар, включаючи раніш “нерекомендовані” твори. Я поцікавився, які саме твори і яких саме композиторів дозволяється включати до програм. Карпенко дорікнув мені:

“А це вже ваше завдання розбиратися в музиці. Я не знавець. Головне, в ефірі повинна лунати свіжа, нова музика, — певна річ, мелодійна, бадьора, оптимістична. Сентиментів якнайменш. Ясно? Часи

вимагають цього. І партія нам підказує. Хай музика надихає людей на трудові подвиги, а одночасно хай дає можливість приємно відпочити. Так, так, відпочивати також нашим людям треба! Щоб кожен трудовий день починався не лише з маршів, але й з витонченої музики Моцарта. Я правильно назвав композитора? Як бачите, вгадав. Ваше завдання — подати на затвердження кілька нових програм і пропозицій відносно організації музичних ансамблів”.

Коли я розповів про цю директиву начальства Ткаченкові та Казневському, вони аж за голову схопились від несподіванки, не вірячи в можливість так змінити характер убогих своїм змістом дотеперішніх музичних передач. Ткаченко навіть ще й перепитав: “А Стравінського та Рахманінова дозволять?” Я уникнув відповіді, сказавши лише: “Про них не знаю, а от що напевне дозволено, так це саксофон і навіть банджо!” Казневський вигукнув: “Оце досягнення!”

Спільно накреслили кілька орієнтовних програм, включивши в них платівки з комітетської закритої фонотеки, в основному, естрадно-танцювальні твори “ненаших” композиторів. Подали проєкт, як організувати хоча б камерний оркестр, вокальні ансамблі, розшукати і залучити до участі в радіо концертних майстрів і солістів на джазових інструментах.

Після тривалого обговорення у директора вирішили пустити в етер дві програми музики, цілком не схожої на вчорашню. Зважились не без сумніву, бо хоча нічого в них не було “злочинного”, з хвилюванням чекали реагування позакомітетського начальства. Знали, що, крім Карпенка, є значніші керівні особи, від яких залежала доля кожного з нас. На наше щастя, концерт сподобався, — більше того, звідти ще й підбадьорили: “Веселіш! Бадьоріш!”

Незабаром почав виступати малий (називали його неаполітанський) оркестр народних інструментів — різних тембрів балалайки, мандоліни, банджо, ксилофони тощо. Камерний оркестр струнних дав можливість значно поширити репертуар. Швидко постала і невелика симфонічна оркестра. Перед мікрофоном почали виступати солісти трубачі, скрипалі, саксофоністи, гітаристи. При мені в радіокомітеті вперше пролунало ім'я відомого тоді лише в Полтаві вправного гітариста. Ми негайно його запросили до себе. Його виступ з простенькою гітарою перед мікрофоном усіх зачарував: це був талановитий музикант. Його зарахували до штату радіокомітету. Швидко цей гітарист виявив себе й з іншого боку: став диригентом оркестри. Звідси, з невеличкої концертної радіостудії почався триумфальний шлях відомого диригента найбільших симфонічних оркестр, народного артиста СРСР Натана Рахліна, — колишнього гітариста з Полтави.

В ті часи радіоприймачів особистого користування було дуже мало. Але радіомовлення вважалось одним з найвпливовіших засобів пропаганди, тому й старалися його спрямувати безпосередньо до людських вух. Газет люди могли не читати, але радіо змушені були слухати, бо

чорні гучномовці висіли скрізь, — на вулицях, майданах, скверах, аби був стовб у місті чи селі. І того чорного гучномовця ніхто не міг виключити. Цілісінький день, від рання до пізньої ночі, — гримів він на всю округу. Гримів переможними реляціями, бадьорими запевненнями в чудовому майбутньому.

Радіопропаганда в СРСР завжди пристосовувалась в своїх інтересах до поточних подій та важливих життєвих обставин. Якщо, скажімо, господарські невдачі побільшувались — по радіо передавали виключно позитивного змісту інформацію. Якщо трапилась авіакатастрофа, — про неї ні слова, зате в ефір летіли слова маршової пісні: “Все выше, выше и выше стремим мы полет наших птиц!” Якщо настирливо цілий день звучало: “Наш паровоз, вперед лети!” — можна з певністю сказати, що десь розбилися потяги.

То ж цілком закономірно, що в голодний 1933-ій рік пропагандистському апарату потрібно було відвернути людину від важких дум, одурманити голови приємною, заспокійливою музичкою. І ми, працівники сектору музичного радіомовлення, такою ж мірою одурені агітаційною мелодією, виконували наказ начальства: розважали вмираючих від голоду спеціально дібраними музичними програмами на кшталт “Гоп, мої гречаники” або “По дорозі жук, жук, по дорозі чорний . . .”

Визнаю, не розумів тоді я знушальницького характеру запровадженої в радіокомітеті реформи мовлення. Мене різонуло тільки тоді, коли в умираючій Вербівці по дорозі до хати Семена Горішнього я чув, як “чорний жук” — чорна тарілка гучномовця з високого стовпа передавала нашу програму танцювальних мелодій.

18. БУДИНОК “СЛОВО” — “БУПР”

На початку 1933 року Москва прислала в Україну, з необмеженими правами диктатора, вірного сталінця росіянина П. Постишева. З його прибуттям здійнялася грізна хвиля терору не тільки на господарчому фронті, а особливо на культурно-мистецькому відтинку. Його вустами було проголошено, що всі біди на селі, всі невдачі в колективізації, які довели села до голоду, є наслідком не лише шаленого опору куркуля, але й “замаскованих контрреволюціонерів-націоналістів у партії”. Це знаменувало розгортання погрому над політичними та громадськими діячами, які діяльність свою міцно зв'язували з долею українського народу. Знищуючи хлібороба, одночасно слід було громити національно свідому інтелігенцію.

Почалася перетруска керівних кадрів державного і політичного апарату на всіх рівнях. На верхах ця “реорганізація” зачепила насамперед українців-комуністів. Уласа Чубаря, голову Ради народніх комісарів України, зняли і перевели до Москви. Микола Скрипник був на черзі. Олександр Шумський уже чекав своєї долі у Москві. Загрозило пролунало повідомлення ОГПУ про викриття нової нібито контрреволюційної націоналістичної організації, на чолі якої стояв один з керівників наркомату земельних справ України Федір Конар.

Невдовзі повідомлялося про арешт у Москві О. Шумського, академіка М. Яворського та К. Максимовича.

Літературні організації ще 1932 року були ліквідовані під гаслом: “турботи партії про створення найсприятливіших умов для творчости в єдиній спілці письменників”. Літературна дискусія, започаткована Хвильовим у 1925 році, в якій спочатку брали участь літератори і до якої протягом дальших років включились економісти, історики, соціологи, філософи і видатні державно-партійні діячі, — з приходом Постишева була засуджена як прояв буржуазно-націоналістичних домагань клясового ворога. Хвильовизм-шумськізм названо антирадянською диверсією, а боротьба з ним, викриття його ворожої партії суті проголошувалось першочерговим політичним завданням.

Важкі хмари нависли над усім громадсько-культурним життям України. Після “Народнього Малахія” та “Мини Мазайла” Лесь Курбас попав під град безупинних нападів-ударів з боку присяжних критиків, вислужників перед диктаторською партією. Словесні бої на так званих творчих дискусіях та обговореннях прем'єр дуже швидко перестали задовольняти партійних босів. Дали знати, що пора кінчати

балачки, — настав час діяти. Наказами, попередженнями, суворими вимогами примушували митців додержуватися, зокрема, недавно оголошеної постанови ВУЦВК* і Ради народніх комісарів про державної театри. У затверженому ними уставі — як закон оголошувалось: “Державні театри... підлягають безпосередньому керівництву і контролю Наркомосвіти УРСР, якому... належить так само право затверджувати і звільняти директора, художнього керівника... затверджувати репертуарний плян, безпосередньо наглядати за художньо-ідеологічним напрямом діяльності цих театрів...” Відтоді вся діяльність такого видатного, світового масштабу мистця, як Лесь Курбас, підлягала керівництву і контролю невігласів з ЦК партії та наркомату. Їм давалось право *наглядати* за художнім керівником театру. Вони мали право звільнити його з роботи.

Контроль, нагляд, обмеження, заборони стали основним методом партійного керівництва літературно-мистецьким життям республіки. В уставі щойно створеної спілки письменників записано було (може й іншими словами) право партійних *наглядачів* невинно контролювати літературну діяльність письменників, стежити за художньо-ідеологічним напрямом їхньої творчості, дозволяти чи забороняти твори, в яких знайдуться найменші відхилення від генеральної лінії партії та недержання присписів єдиного (як у тюрмі) правила поведінки, — стилю соціалістичного реалізму.

Щодалі — щосуворіше. Контроль і нагляд — це лише ступінь до остаточної розправи з неугодними людьми. Почались масові арешти, тюрми, заслання. І розстріли.

Наприкінці квітня 1933 року арештували одного з одностумців Миколи Хвильового Михайла Ялового. Хвильовий кілька днів перед тим повернувся з поїздки разом з А. Любченком на Полтавщину. Він там побачив страшну картину. Наводимо рядки спогадів Любченка:

“Бідняцький люд, а не куркулі, яких уже давно не було, почав братися за сокиру й рубати з відчаю хлібзаготовачів... Голод охопив цілі села й райони... Люди намагаються тікати... А куди? Загалом, — безнадія, відчай, жах, безладдя, розгубленість влади, а від того ще більше її осатаніння...”

Повернувшись до Харкова, Хвильовий дізнається про зняття Скрипника з поста народнього комісара освіти і про підвищення в державному становищі головного свого противника, секретаря ЦК партії по пропаганді Андрія Хвилі. В цьому він відчув реальну загрозу собі, Миколі Кулішеві та Лесеві Курбасу.

А як останній удар — арешт Ялового.

13 травня, здається, була неділя, бо я був дома. Михайло Биковець десь вийшов з хати. Я сам збирався піти до друзів, — ранок заповідав

* ВУЦВК — Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет, — найвищий орган радянської влади.

приємний день.

Раптом різкий дзвоник на вхідних дверях. Іду відчинити — і бачу розгубленого, блідого Сергія Пилипенка. Чую глухий голос:

— Тількищо Микола застрелився.

Ту ж мить я кинувся до його квартири, він жив на тому ж поверсі, де й я. Двері розчинені. В середній кімнаті на столі склянки й тарілочки до снідання. Докладно не пригадую, кого я там побачив. Пам'ятаю лише Майка Йогансена, який закам'яніло тримався за одвірок у бік сусідньої кімнати-кабінету. Я зазирнув туди. У кріслі, схилившись на писемний стіл, сидів Хвильовий. На підлозі лежав револьвер. До Хвильового панічно то підбігала, то відбігала до присутніх дружина Юлія Григорівна, волаючи: “Лікаря! Лікаря!” Хтось з сусідів приніс шприц і зробив застрик. Марна річ.

Квартира все більше заповнювалася друзями Миколи. В третій кімнаті про шось вони стали радитись. Як потім стало відомо, ЦК партії було негайно повідомлено. Швидко з'явилися агенти з ГПУ і почали наводити “порядок”. Кабінет з тілом Хвильового замкнули після пильної ревізії. (Два листи, один до дружини, другий — довгий до ЦК КП(б)У так і зникли в результаті “ревізії”). Здається, тільки Григорій Епик прочитав той лист до партії.

Наступного, 14-го як докір лагідному дню квітучого травня труну з покійником привезли до будинку Блакитного, з трибун якого довгі роки лунав бойовий голос Миколи Хвильового.

Парадними мармуровими сходами внесли його на своїх плечах друзі: Куліш, Епик, Досвітній і Йогансен. Поставили в малій передній залі. Не дозволено було зробити традиційного проходу людей для прощання. Нашвидку якісь дижурні слова промовили, здається, Кириленко від партійної організації та хтось від профспілки. Почесну варту довгий час біля труни тримали Лесь Курбас і Павло Тичина. Певне, у кожного з них тоді серце ятрило одне і те ж горе, хоч подальша доля розвела їх на протилежні боки.

Тими ж парадними сходами винесли труну на вулицю і поставили на спеціальну плятформу вантажного авта, яка відразу була закидана вінками та букетами квітів. Повільно процесія рушила з Каплунівської вулиці на Пушкінську і попрямувала до головного тоді міського кладовища. Невелика оркестра профспілки друкарів весь жалібний похід супроводжувала маршем Шопена. Пам'ять моя не змогла зберегти багатьох деталей, — занадто все приголомшило всіх нас, — пригадую заплаканого Майка, мертво-сіру маску Павла Тичини, кам'яне обличчя Леся Курбаса і гострохижий горбатий ніс Петра Панча.

Похоронний похід, всупереч намаганням офіційних інстанцій, проходив величаво. Не було великих оркестрів, не було офіційних представників партії та уряду, — зате за труною Хвильового йшла довга, щільно згуртована колона друзів, шанувальників його літературного таланту, прихильників його політично-громадських поглядів, йшла

переважно молодь студентська, робітнича. А “загони спеціального призначення” супроводжували жалібну процесію, пильно занотовуючи, хто саме йшов у колонах слідом за труною, покладену на старенький автомобіль.

Людей на кладовище прийшло так багато, що до могили важко було досягнути, тому не чути було всього, що промовляли під час поховання. З пізніших інформацій відомо, що Іван Микитенко, який своєю рабською послужливістю допоміг убити Хвильового і Куліша, лив крокодиліачі сльози з приводу того, що небіжчик “втратив мужність і вирішив піти у забуття”. Петро Панч сказав зворушливіш, по-людському, закінчивши промову над труною Хвильового словами: “Хвильовий зробив постріл не тільки в свою скроню, але й у наші лави. Він зробив таку пробоїну, яку сьогодні комусь одному затулити не під силу”.

Будинок “Слово” скилив голову в глибокій жалобі. Після цього пострілу, який віщував важку долю багатьом мешканцям, усе в ньому принишло, завмерло, знітилося перед неминучим погромом. Усього якихось два з половиною роки жильці “Слова” раділи, що мають свій будинок з усіма вигодами, забезпечений від тарганів, мишей та молі, створений для творчої праці... І раптом — виявляється, не від молі та щурів прийде погибель “Слову”, інші тварі сплюндрують його. Настала мертва пора, — відтоді ніхто вже не виходитиме пограти у волейбол, нікого вже не побачиш за столиками в садку, а взимку двірник Яким перестане сковзанку готувати, усі й так відчують себе на небезпечно слизькій дорозі, почнуть озиратися, уникати товариських зустрічей. У кожного виникне безліч проблем, а порадитися не буде з ким, бо це ставало абсолютно виключеним, навіть небезпечним. Особливо, зустрічатися втроях...

Через недовгий час застрелився Микола Скрипник. Слідом за Хвильовим він цим пострілом заявив свій останній протест проти Сталіна, проти його згубної політики в національному питанні, яка вела до знищення української нації. Він гірко визнавав, що в багатьох питаннях помилявся, шукаючи якогось погодження між правовірним московським комунізмом і українським націонал-комунізмом, — коли насправді слід було рішуче стати на той чи інший бік. І знаменно трагічно звучали його слова після невеликого пострілу в себе: “І знову Скрипник помилюся...” Не відразу застрелив себе. Довгий час жив у муках. Його вже не рятували.

Ховали Скрипника не як державного та партійного діяча.

Ім'я його надовго було забуто в офіційних джерелах.

А ім'я Миколи Хвильового від тих років *заборонено згадувати* добрим словом. Лише злим. І досі він для московських прислужників смертельно небезпечний.

19. “ЧУЖДЫЙ ЭЛЕМЕНТ”

До будинку “Слово” я ще не раз повернуся тим паче, що з ним зв’язані всі страшні тридцять роки.

Служба моя в радіокомітеті тривала лише один рік. Пізньої осені 1933 року відбувалася чергова чистка партії. Я рахувався в ній кандидатом (так прийняли мене під час ліквідації УКП, в якій я на той рік не був повним членом, то в такому ж ранзі мене зарахували до КП(б)У.) Вісім років я числився в кандидатах, і, на диво, ні разу не домагався прийняття до членів партії. Інших, видно, це більше турбувало, ніж мене. Працював собі. Однак, згодом, коли прийшла чистка, мене насамперед запитали, чому я так довго перебуваю у кандидатах. Нечувано, — вісім років! Адже статут партії встановлює два, максимум три роки кандидатського стажу. Не пам’ятаю, що я на це відповів, але комісія, яка складалася з старих більшовиків-ортодоксів, заходилася допитувати мене, як кримінального злочинця.

Загальна обстановка цілком відповідала тюремному допиту. Довгий напівтемний коридор з обабічними кімнатами, куди нас поіменно викликали, справляв враження цілковитої безвихідности. Нас душ двадцять на лаві (здавалось, не підсудних, а вже засуджених на кару) сиділо мовчки, напружено дивлячись на двері, з яких виходив той, хто запрошував на судилище чи на страту. Отак і мене покликано.

Велика кімната освітлена тьмяно, — за столом похилені, похмурі обличчя членів комісії. Я ввійшов, сів на стілець. Голова мляво перегорнув мою справу, прочитав уголок, як на суді, основні дані про мене, глянув на членів комісії і байдуже запитав:

— Чи є в кого якийсь запитання до товариша?

Хтось озвався:

— По-моєму, все ясно.

Думаю, — “що ясно? Все гаразд?”

Підводиться такий собі миршавенький, заслужений більшовик з якогось там далекого року, низенький, з прискіпуватими очима, підходить ближче до мене і різко запитує:

— А скажите, зачем вы в партии?

Це абсолютного мене ошелешило. Я сподівався нормально ділової розмови, а тут ставлять переді мною таке кардинальне питання, — чому я взагалі в партії? Які мотиви мої? Які інтереси? Яка зацікавленість? Навіщо мені взагалі партія?

Признаюсь, у ту мить вилетіли мені з голови дижурні слова, не міг згадати елементарні гасла, — що партія — передовий загін, керівна сила... Як там казав Ленін? Забув, не пригадаю. Не зміг навіть сказати, що бути в такій партії — велика честь, що без неї не можна жити і що за неї слід віддати своє життя.

Нічого я не відповів. Мені сказали:

— Вы свободны.

Поняття “свободи” тоді означало щось протилежне. А цей вислів: — “вы свободны” свідчив, що ти вже виключений з орбіти. Далі крутишся як можеш. Будь вільним у своїх мріях, — ніхто тобі не допоможе. Віднині ти безпартійний. Та не просто, а іменно виключений, вигнаний з партії.

Так і було записано у рішенні парткомісії:

“Исключить из партии как чуждый элемент”.

І правду кажучи, для цієї партії я був категорично “чуждий”. Як і партія для мене.

Тільки це не могло радувати. На початку 1934 року я став безробітним. У трудовій книжці записано під No. 16: “Звільнено з посади згідно з наказом голови ВУКР^{*},* — розпорядження No. 9, 1”. Оскільки причина звільнення не сказана, з такою трудовою книжкою влаштуватися на роботу зробилося важко. Раз звільнено згідно з наказом, значить було за що, тому остерігайтесь цього суб’єкта.

Понад півтора роки ніхто нікуди мене не хотів брати на роботу. Опинився на утриманні своєї мужньої дружини, з якою побрались усього три місяці тому. Вона працювала в театрі піаністом-репетитором. Тоді ще діяла гуманніша система: жінок не карали за провини чоловіків, як то стало законом у подальші часи. І ми, молодожони, відтоді жили на одну зарплатню. Як у пісні: “Хоч хліб із водою, аби, серце, з тобою”. Отакий мали ми “подарунок” на наше одруження.

В другій половині наступного року випадково дістав я працю в поліграфічній фабриці ім. Блакитного. Вияснилося, фабрика шукала знавця мови. Після тривалих переговорів мене зарахували на працю коректором. Послужний список мій переконав начальника відділу кадрів фабрики (як правило, це люди зв’язані з органами ГПУ), що на такій відповідальній роботі, як коректура, я зможу зламати собі шию. Тому мене і взяли.

Не перебільшуючи, стверджую, що в ті часи коректорська праця була для мене особливо небезпечною. Варто було поставити або пропустити всього-на-всього одну літеру, скажімо, в прізвищі партійного вождя, — вважай, що тобі кінець. Було чимало прикладів “ворожих диверсій”. Розповідали, що одного неуважного коректора посадили в тюрму за те, що в газеті замість “Постишев” надрукували

*ВУКР — Всеукраїнський радіо-комітет.

“Пістишев”.

Провадив я коректуру майже всіх газет, які виходили в цій фабриці. Робота була переважно вечірня до пізньої ночі, аж до здачі газети в друк. Я сидів у маленькій комірчині, відгородженій від виробничих цехів тонкою фанерною перегородкою. Низько опущена лампа з широким абажуром різко освітлювала гранки чи відбитки сторінок газети. Шум цеху і яскраве освітлення вимагали невинного напруження зору. А боязнь зробити помилку тримала в постійній тривозі. Через два-три місяці в кінці робочої зміни очі буквально лізли на лоба. Треба було терпіти, — іншої роботи не міг знайти. Працював як заведений. Не раз ловив себе на тому, що, читаючи дома книжку чи газету, шукав на їхніх сторінках не змісту, а помилок. Збожеволіти можна!

А зміни ніяких не передбачалося. Тільки якась щаслива випадковість могла принести якусь іншу роботу.

І ця нагода трапилась.

Недалеко від “Слова” за будинком Держпрому виріс чималий житловий район з шестиповерховими спорудами, серед яких більшість призначена була для працівників різних професій. Так вони й досі зветься, — будинок спеціалістів, будинок тютюнків, будинок вчителів, будинок кондиторської фабрики, будинок профспілок. Взагалі тоді, не знаю, — випадково, чи навмисне згуртовували людей тих чи інших професій в один, так би мовити, табір. Згадуючи історію і долю письменницького табору “Слова” схилиюся до думки, що це робилося з абсолютно визначеною метою. За мешканцями таких будинків легше було *стежити*, зручніше було *наглядати* за їхньою щоденною поведінкою, за характером і змістом приятелювання. Це наочно виявилось у цілком неприхованому нагляді за небезпечними мешканцями будинку “Слово”.

Одночасно з житлом збудували і дві середні школи. Одну з них під числом 131 відкрили восени 1936 року. Містилася вона за три квартали від “Слова”. Завідуючою педагогічною частиною школи була Ольга Павлівна Кузьомінська. Як потім я дізнався, вона була землячка Петра Панча з Валок Красноградського району і через нього натрапила на мене, шукаючи викладачів до нової школи. Досить рішуча і вольова особа, — відразу ж запросила мене викладачем української мови і домоглася затвердження моєї кандидатури в міському відділі народньої освіти. На мою удачу, завідувачем міськнаросвіти тоді був Повх, з яким ми закінчували 1932 року харківський університет.

Таким чином, я “по благу” був прийнятий на роботу. Можна було догадуватися, що про мене йшла розмова і в інших інстанціях, бо спочатку мені довірили лише викладати мову в початкових класах, а до літератури не допускали. Крім того, до кожного уроку щодня я повинен був писати абсолютно точний сценарій: про які правила, які приклади, якими реченнями буду користуватися. І певний час на моїх уроках присутня була сама Ольга Павлівна або хтось з інших

викладачів, — мовляв, мені в поміч. Щоб це не вважалося спеціальним наглядом, мої уроки потім обговорювалися на педагогічних нарадах щотижня. Хвала Богові, жодної крамоли у мене не знаходили.

Я був задоволений педагогічною працею серед дітей. І діти-школярі мене полюбили. Особливо було приємно ще й тому, що школярі були переважно з російських сімей і спочатку до вивчення української мови ставилися недбало. Але невдовзі полюбили мову і робили хороші успіхи, — двоєшників не було. Перший мій навчальний рік закінчився благополучно.

Матеріально ми зажили добре. Влітку з дружиною провідали родичів у Дніпропетровську. Її батьки жили в тому ж місті і, на приємне диво, майже поруч з моїми батьками. Але я свою майбутню дружину Езю Черняк зустрів тільки в Харкові. А жили, бач, майже через дорогу. Така доля.

Погостювавши з місяць, я повернувся додому. Дружину залишив у її батьків. За кілька місяців чекали ми дитину, то й вирішили, хай буде під наглядом тітки-акушерки.

1 вересня 1937 року прийшов я до школи. Радісно зустрівся з дітьми. Директор натякнув, що, можливо, дадуть мені й старші кляси.

21 вересня одержав телеграму: “народився син!”

22 вересня одержав офіційне “привітання”: директор школи сповістив, що мене звільнено з роботи. Щоб не сказати справжньої причини — “я ворожий елемент”, наказ сформулювали безглуздо: “Звільнити з роботи в 131-й школі як такого, що не має спеціальної освіти”.

Це звучало загрозливо.

Одне за одним нагромаджувалося лихо навколо мене.

1933 року члени всіх окремих письменницьких організацій проходили приймальну комісію до новоствореної єдиної спілки письменників. Мене комісія “рекомендувала” не приймати. Я лишився на кілька десятків років поза письменницькою організацією. Це по суті означало заборону друкуватись, видаватись, обмежити будь-яку участь у літературно-культурному житті країни. Чому мене не прийняли до спілки, формально лишилось таємницею, хоча питання прийому вирішувалося тоді, коли я був вигнаний з кандидатів партії та звільнений з роботи в радіокомітеті. Це певною мірою й вирішило мою долю.

Крім того, ролю відіграли й родинні справи. Сестра Марія після великого успіху в Харківській опері була на сезон 1930-1 року запрошена до Києва. Наступного року вона одружилася з Антоном Рудницьким, композитором і диригентом, який два роки перед тим приїхав на тимчасову роботу в Харківську оперу, і разом виїхали до Києва. Антона Івановича настирливо умовляли прийняти радянське підданство і лишитися назавжди працювати в Україні. Обом їм обіцяли звання заслужених артистів, діячів культури, багато інших побутових вигод та всяких привілеїв. Рудницький одержав державне

замовлення і матеріальне забезпечення на написання балету. Крім диригентської роботи в оперному театрі, він викладав у консерваторії.

Проте ніщо його не спокусило лишитися в країні, де вже розгорталася шалена кампанія придушення національної свідомості. Власними очима він це побачив на сцені харківського театру опери, де відбувся процес СВУ. Він, безперечно, мав точнішу, ніж багато з нас, уяву про справжню суть цієї розправи над українською інтелігенцією, оскільки знав правдиву думку українських кіл у Львові, куди він щороку виїздив до матері. Антон Іванович зокрема догадувався, що він зацікавив радянську владу саме й тому, що його сестра Мілена провадила на Заході активну політичну діяльність національно свідомої людини. Сестра Марія розповідала, як настійно впливали на неї, щоб вона переконала чоловіка відмовитися від польського підданства і залишитися назавсім в Україні. А коли вони вдвох вирішили зробити навпаки, виїхати зовсім з України в Польщу, натиск на сестру ще більше посилювався. Одночасно й мене намагалися включити в цю кампанію. Викликали десь восени 1932 року до райкому партії і одверто погрозили, що намір сестри дорівнюється зраді батьківщини. Вимагали, щоб я втримав її від необачного кроку. Натякнули, що вся справа покладе пляму і на мою політичну репутацію. Я відповів, що навряд чи зможу вмовити сестру, бо знав, що намір Марії й Антона непохитний. Про це я згодом сказав тому ж райкомівцю, категорично додавши, що справа їхня викликана не політичними, а особистими мотивами.

Справді, Антон Іванович подав заяву дирекції театру, що з наступного сезону він не зможе працювати в Києві в зв'язку з погіршенням здоров'я матері у Львові, якою він опікується. Його прохання змушені були задовольнити, але сестрі погрозили розлучити з чоловіком навки: не випустити у Львів. Набравшись рішучості, сестра пішла аж до самого начальника ГПУ Балицького і стала доводити йому, що ніяк не має на увазі зраджувати батьківщину, навпаки, з радістю прославлятиме Україну на Заході, а коли прийде можливість, охоче приїде поспівати і в Києві. Адже ж, казала вона, живучи у Львові зможе так, як досі робив Антон Іванович, попрацювати якийсь сезон у Харкові чи в Києві.

Не знаю, які ще аргументи виставляла вона, однак, незабаром прийшов дозвіл на виїзд з України. Не виключено, що вони обидвоє мали належну підтримку з боку польської амбасад.

Марія приїжджала попрощатися з батьками в Дніпропетровську та зі мною в Харкові. Потім зі Львову писала, що ніяк не може забути, з якою тяжкою тугою в очах перед нею стояла при прощанні наша мовчазна і покірна матуся.

А я теж з важким почуттям помахав рукою вслід потягу, не вірячи, що колись зможу побачитися з доброю сестрою.

Чи похитнулась моя репутація після від'їзду сестри?

В очах усяких микитенків та кириленків я вважався причетним до її “зради” батьківщині. Ця обставина напевне також стала приводом для відомого графомана, але вірного партійного служачки Гавриленка, який, будучи членом приймальної комісії, посприяв, щоб мене не прийняли до спілки. Не виключено, що це враховувалось і під час партійної чистки 1933 року.

Відтоді мені повсякчас давали знати, що я “чуждий елемент”. А коли щастило мати якусь роботу, не забували нагадати, що це тимчасова і випадкова річ.

1937 року влітку арештували брата Миколу — гірничого інженера, який після кількох років піднявся від рядового спеціаліста на шахті до головного інженера, а згодом дістав призначення на посаду начальника відділу “Донбасвугілля”.

За рік до цього від розриву серця померла наша бідолашна мати.

За всіх нас вона без скарг і докорів переболіла серцем. Мабуть, від того, що тягар нагромаджених болів не полегшувала жалями та сльозами, серце і не витримало. Велике горе! . . . Природа наче побажала посилити жалобу: в день похорону саме в хвилини опускання в могилу сталося затемнення сонця. Це було 18 червня 1936 року.

Гірко склалися для мене обставини: в день смерті матері я перебував у таборі військової перепідготовки. На похорон матері не встиг, хоч і поспішав першим який трапився потягом. Усю ніч не спав, а ранком бачив, як перед моїми очима тьмарилося сонце.

20.

ТЕМНІ НОЧІ, ЧОРНІ ДНІ...

В роки страшного голоду і загибелі мільйонів трудівників землі з наказу Москви влада в Україні розгорнула шалену кампанію репресій проти української інтелігенції. Щоб приглушити враження від пострілів Хвильового та Скрипника, партія вистрелила в Кірова. Це був сигнал, за яким почались арешти, суди. Власне, які суди — просто катівська розправа. Навіть не подумавши якнебудь пов'язати вбивство Кірова з українським націоналізмом, нашвидку провели 1934 року жорстокий процес, розстрілявши велику групу літераторів та діячів культури України, серед них, Г. Косинку, Д. Фальківського, К. Буревія, І. Крушельницького, О. Влизька... Декому, як В. Мисикові та Л. Ковалеву, милостиво замінили вищу кару на тюрму та заслання.

Будинок Блакитного був розгромлений як гніздо контрреволюції та українського буржуазного націоналізму. Перший з'їзд новоорганізованої спілки письменників, що відбувався 1934 року в "атмосфері величезного піднесення" якраз і був підкріплений саме цим знищенням творчого центру національної української культури.

Реалізуючи основний принцип уставу нової спілки, кожен письменник, кожен творчий діяч був поставлений під суворий контроль. Благо для наглядців, усі літератори України в Харкові жили в одному таборі попереднього ув'язнення, — в 65-ти квартирах чудового будинку "Слово". З точки зору караючих органів це була фортеця націоналістичної контрреволюції, середовище антирадянських змов, бастион шпигунської діяльності резидентів усіх, які тільки тоді були можливі, іноземних розвідок.

Від якогось часу нагляд за будинком був поставлений за всіма правилами тюремного розпорядку. Будинок мав п'ять парадних під'їздів, — три з вулиці, один з боку садка і п'ятий з бічної вулиці. Раптом міліція в "інтересах безпеки мешканців — вельмишановних письменників України", захищаючи їх квартири від "грабунків", розпорядилась усі парадні двері замкнути назавжди. А коли замки зіпсувались, позабивали чудові дубові двері сосновими обополами навхрест наче як виморочне господарство. Нечувана річ! І ніхто не заперестував. Такий уже тоді був переляк.

До подвір'я будинку лишилося два входи: з однієї вулиці ворота, з другого хвіртка. Поблизу цих входів, нерідко просто на них стоячи безперервно цілу добу, вартували наглядачі. Це були наймані філери, — молоді хлопці, — яким були дані вказівки, як за цим "гніздом

контрреволюції” вести нагляд. Якщо, скажімо, двоє чи троє проходжувалися вздовж будинку, їх майже за спиною супроводжували “слухачі”. Пригадую, що спочатку дехто, не позбавлений почуття гумору, в таких ситуаціях навмисне різко спинявся, щоб наглядачі наштовхувались на них. — “Вам що — питає хтось з нас, — дати прикурити?”

“Прикурити” давали нам. Наглядачі справно виконували вказівки і пильно стежили за зустрічами, прислухались до розмов, напевне записували і подавали відчити до облікової картки кожного у відділ ГПУ. Що цим досягалось? Насамперед, жильці робилися застрашеними. По-друге, навіть малі дрібнички, зафіксовані наглядачами, згодом ставали в руках слідчого при арешті й допитах важливими аргументами обвинувачення у “злочинній змові”. — “Не відмовляйтесь, — казали, — а признавайтесь, ми все знаємо. Скажіть, про що ви розмовляли 15 серпня о восьмій годині з таким-то . . .” Або: “Скажіть, хто у вас був в гостях до першої години ночі?” Наглядач точно фіксував час, стежачи за вікнами.

Будинок робився мертвим домом. Особисті зв'язки між мешканцями рвалися. Не приходив уже Майк до нас пити чай, а я до нього пограти в шахи. У кожного слух увечері та ночами був настроєний на шум автомашини. “Наближається . . . зупиниться? . . . Ні, проїхала мимо . . .” Часом і без машини з'являлись. Раптово, щоб, розуміється, впіймати на гарячому, коли змовники бомбу починали вибухівкою. Після арешту Остапа Вишні двірник запевняв, що в стіні його квартири знайшли бомбу, якою він збирався вбити Постишева. Часом, як у клясичних детективах, злочинця ловили на вулиці, при виході з трамвая або при вході в крамницю. Так, здається, було “впіймано” тихого, скромного, лагідного дядька з неодмінною люлькою в зубах, одного з “керівників контрреволюційного підпілля” Михайла Биковця. Пригадую, його два дні чекала дружина. А дізналася про арешт, коли прийшли забирати його картотеку діячів української культури та численні фотопластинки. Швидко після пострілу Хвильового арештували в нашому під'їзді Андрія Панова. Ліричний поет зарахований був до терористичної організації.

Удень як правило в будинок не приходили арештовувати. Для посилення психологічного тиску каральні операції відбувалися пізніми вечорами. Кожен лягав спати в напрузі і тривозі, прокидаючись від шуму, намагаючись догадатися, до кого з'явились. Кудинебудь втекти, зникнути, сховатись? Може, де в кого й виникало таке бажання, але втекти з “будинку попереднього ув'язнення”, що перебував під невинним наглядом, було абсолютно неможливо. Власне, можна було це зробити з єдиним результатом: своєю спробою втечі дати в руки слідчих органів доказ власної вини і намагання уникнути кари.

Легше було тікати тим, хто мешкав не в “Слові”, а десь в інших будинках. Мій приятель, Микола Горбань, — за фахом історик і талановитий літератор, автор кількох творів, серед них найцікавіша

історична повість “Козак і воєвода”, вчасно виїхав з Харкова. За цей твір, в якому прославлявся збройний рух українського козацтва на Слобожанщині проти московських воєвод, йому б голови не зносити. Але автор зник, і довго ніхто не знав, де він. Лише перед війною я одержав від нього листа з Томська. В ті роки він викладав у тому далекому від України сибірському університеті історію.

Відомо, що й інші літератори повтікали з України до Середньої Азії, до Росії, в Сибір, на Кавказ. Дехто так і врятувався.

А Володимир Сосюра рятувався на Сабурці, відомій психіатричній лікарні у Харкові. Не скажу, що це була вигадка застрашеного поета, але він часто бував у тій лікарні. Не дивно, — чутливий, ніжний лірик, у часи, коли друзів одного за одним забирали з сусідніх квартир “Слова”, коли до краю вимучувало щоденне чекання, що от-от і тебе візьмуть, від цього дуже легко він міг насправді збожеволіти.

А з “Слова” забирали в тюрму безупинно. Вихоплювали то з цієї, то з тої квартири за пляном виробленим у кабінетах масивно-гнітючого будинку ГПУ з загратованими вікнами. Зникали в його застінках Сергій Пилипенко, Юрій Вухналь, Олекса Слісаренко, Павло Лісовий, Михайль Семенко, Василь Вражливий . . .

* * *

Я докладно нічого не знав про характер діяльності письменницької організації Харкова, бо не належав до неї. З газет довірливий читач міг дізнатись про “видатні успіхи” в написанні письменниками творів, які прославляли “світлу” епоху і не менш осяйне майбутнє. З’явилися нові імена. Натан Рибак протягом тридцятих років терору ні на день не припиняв писання, — щороку випускав іноді й по дві книжки. А Вадим Собко за ці роки надрукував понад п’ятнадцять книжок. Не відставали від цих передовиків соціалістичного реалізму Семен Скляренко, Любомир Дмитерко, Іван Ле, Володимир Владко, Ігор Муратов, Олексій Полторацький, Іван Шутов. Знищивши Миколу Куліша і його високоталановиту драматургію, впливли на поверхню прославителі сталінської доби спритні драмороби Іван Микитенко та Олександр Корнійчук. (Правда, Микитенко не дістав від “господарів” бажаної винагороди за вірне прислужництво і 1937 року покінчив життя самогубством.)

А тепер, перегортаючи виданий 1970 року в Києві досить повний біобібліографічний довідник “Письменники радянської України”, хотілось би зосередити увагу на тому “могутньому розквіті” творчості літераторів України в сталінські роки страшного терору.

Наведу спочатку дані про творчий доробок декотрих зі знищених письменників. От що вони написали за якихось десять років до своєї загибелі:

Дмитро Бузько — близько двадцяти прозових книжок.

- Петро Ванченко — близько десяти книжок оповідань і повістей.
 Олекса Влизько за сім років — вісім збірок поезій.
 Василь Вражливий — десять книжок прози.
 Юрій Вухналь — чотирнадцять книжок сатири і гумору.
 Юхим Гедзь — понад п'ятнадцять творів.
 Дмитро Гордієнко — понад двадцять книжок повістей, романів, нарисів.
 Олесь Досвітній — двадцять прозових книжок.
 Микола Дукин — понад десять книжок оповідань та повістей.
 Григорій Епик — п'ятнадцять книжок оповідань, повістей і романів.
 Мирослав Ірчан — більше півсотні книг.
 Майк Йогансен — близько тридцяти книжок поезії та прози.
 Іван Калянник — десять поетичних збірок.
 Григорій Косинка — п'ятнадцять збірок оповідань.
 Грицько Косяченко — десять книжок поезії.
 Гордій Коцюба — понад десять книжок прози (оповідання, романи).
 Іван Крушельницький — близько десяти книжок поезії.
 Микола Куліш — за вісім років десять п'єс. Та яких!
 Павло Лісовий — понад двадцять книжок прози.
 Валеріян Підмогильний — вісім книжок прози.
 Євген Плужник — за чотири роки творчого життя шість книжок поезії.
 Валеріян Поліщук — понад сорок книжок віршів, поем, романів, нарисів.
 Михайль Семенко — понад тридцять книжок віршів та поем.
 Олекса Слісаренко — понад сорок книжок поезії та повістей і романів.
 Борис Тенета — за чотири творчих роки шість книжок оповідань та повістей.
 Іван Ткачук — понад десять книжок прози.
 Дмитро Фальківський — за шість років чотири збірки поезій.
 Гео Шкурупій — понад тридцять книг поезії та прози.
 Володимир Штангей — близько десяти книг оповідань.
 Микола Хвильовий — було підготовано три томи прози, — вийшов лише один.
- Це, звичайно, неповний список і неточний перелік творчого доробку вбитих письменників, чиї праці відтоді стали забороненими, викресленими з золотого фонду української літератури. А скільки ненаписаних творів убито! Наймолодшому тоді в рік арешту Іванові Каляннику було 26 років. Найстаршому Миколі Кулішу — 42.
- Зрубано під корінь, скошено до пня квітучий сад щедро родючої весни короткотривалого українського Ренесансу. На довгі роки лишилася земля культури української голою, витолоченою.
- Не всіх, на щастя, винищило сталінське лихоліття. З того, першого покоління, деяких письменників лишили живими. І тоді ж ретиві

“гучномовці-славословці” режиму трубили: “Діячі літератури, вірні ідеалам партії, ще з більшим надхненням і захопленням славлять героїчні подвиги народу, будівника соціалізму. Українська література переживає новий розквіт”.

Подивімося ж на цей “розквіт” . . .

Скористаюся з того ж довідника, щоб на прикладах кількох уцілених письменників засвідчити, якої травми завдали їм погроми тридцятих років і в якому шоківі вони “славили героїчні подвиги будівників соціалізму”. Читайте:

Андрій Головка, мавши до 1932 року дванадцять книжок прози, потім майже двадцять років нічого не писав.

Олександр Копиленко до 1934 року видав майже тридцять книжок, а від того року до війни лише дві повісті.

Володимир Сосюра до 1933 року написав понад двадцять збірок поезії, а відтоді до війни — всього дві книжки чисто ліричних віршів.

Іван Сенченко — мав у своєму доробку двадцять прозових творів, а з 1935 році видав лише дві книжки.

Кость Гордієнко від 1934 до 1942 року не зміг написати жодного твору про українське село. (Згодом, правда, він пірнув у благодійну течію соцреалізму і в повоєнні роки відповідно оспівав “грандіозні досягнення колгоспів”.)

Микола Терещенко від 1933 року не випустив жодної нової книги поезій.

Юрій Шовкопляс — тридцять років нічого не видавав.

Юрій Яновський після роману “Чотири шаблі” (1930) у виснажливому змаганні з цензурою спромігся до війни видати лише один твір “Вершники”.

Петро Панч мав до 1934 року виданих 18 книжок, а до війни — жодної, окрім декількох казок для дітей.

Микола Бажан явно перебував у певній розгубленості: — п’ять років — жодної книжки. Незабаром зорієнтувався, прославивши Кірова та його вбивцю Сталіна, став на вірний шлях служіння режиму.

І нарешті одна з найтрагічніших постатей: Павло Тичина.

Співець соняшних клярнетів, всією своєю чутливою душею живучи в золотому гомоні, прислухаючись до космічних оркестрів, збагачуючись життєдайним вітром з України, — в жахливі тридцять роки, після довгого мовчання не знайшов достойнішого виходу для себе як поета, і принизився до такого блюзнірства та угодовства, щоб написати: “Та нехай собі як знають, божеволіють, конають, нам своє робить!” Рука поета зважилася в 1933 році написати прокляття тим, хто божеволів і конав у страшному голоді. Даремно він ховався за якихось “панів та буржуїв”. Які там пани та буржуї? Куркулі! Отож і читалося: “Всіх панів до ’дної ями, куркулів за куркулями будем, будем бити!”

Партія веде. Партія вказує шлях. Партія мобілізує. Партія оголошує призов.

Призов у партію. Призов на відбудову господарства. Призов у робфаки, профтехучилища. Призов на “стройки комунізму”. І нарешті, призов у літературу.

1934 року по літгуртках багатьох промислових підприємств (село ігнорувалося) підшукували, відбирали початківців, рекомендували до спілки, щоб замість “гнилого націоналістичного інтелігенства” збагатити українську літературу робітничими кадрами. Сталінське гасло: “Кадры решают все!” проголошене саме з цією метою, мало принести в цьому розумінні якісь наслідки.

Очевидно, призивалося чимало в розрахунку на “відсів”. Тому в членах спілки з цього призову лишилося небагато. Доля кожного складалася не так, як то мислилося “призовній комісії”. Серед відомих і часом близьких мені літераторів цього періоду один творчим устремлінням відразу став небажаним, і його негайно знищили. Це Іван Каляник, колишній робітник Харківського паровозобудівельного заводу, який за шість років написав 10 талановитих збірок поезій. Інші не спромоглися зорієнтуватись у складній тодішній ситуації і, видавши одну-дві книжечки, замовкли. Війна дала їм нові теми, але, на жаль, декому й життя обірвала. Загинув талановитий український поет Арон Копштейн у снігах Фінляндії, Давид Каневський, Йосип Фельдман, Юрій Корецький, — тільки-но почавши літературне життя, впали на полі бою в перші місяці другої світової війни.

Цікаво, — зі знайомих мені шістнадцяти “призовників” в українську літературу дев’ять були літератори єврейського походження, з них тільки два писали російською мовою — Зельман Кац та Олександр Хазин (жертва Ждановського погрому в повоєнні роки!), інші чудово володіли поетичною мовою країни, в якій вирости і виховались. В історії української літератури належне місце посіли, крім тих, що загинули на війнах, талановиті письменники єврейського походження: Леонід Первомайський, Сава Голованівський, Давид Вишневський, Леонід Юхвид.

Серед інших “призовників” дехто зробив надто блискучу кар’єру. Двоє з них, як то кажуть, з ходу, не відхиляючись ні на крок від генеральної лінії, рушили на вершини радянського Олімпу: це Вадим Собко та Ігор Муратов.

Про Собка була вже згадка. Повторюю, трагедійні тридцять років ані його, ні Муратова ніскілечки не схвилювали. Для них не існувало теми голоду 1932-3 рр., не стурбував їх ні постріл Миколи Хвильового, ні самогубство державних діячів Миколи Скрипника та Панаса Любченка, ні пляномірне нищення кращих людей української культури. Більше того, вони в той страшний час з усіх сил прислужувалися режимові, прагнучи слави, намагаючись стати клясиками соціалістичної літератури ще за свого життя. Характерно, — жадоба слави у Муратова була така велика, що він тоді, коли тільки-но був прийнятий до спілки письменників, постарався на власний кошт надрукувати листівку з своїм портретом і з підписом “відомий

український поет Ігор Муратов”. Ці призовники в літературу (не без формального таланту) щедро постачали видавництва своїми творами. Кожен з них видавав щороку від 1933 до 1941-го по одній, а то й по дві книжечки ідеологічно витриманого писання. Натужно вони виконували вказівку партії: заповнити пролом в українській літературі, яка зяяла кривавою раною після знищення кращих надбань національної культури та їх творців. Але жалюгідна була ця спроба жменькою піску затулити величезну пробоїну в тілі української культури.

Микола Нагнибіда, можливо, відчув якийсь потрясіння від 1933-4 року і не знайшов аж до війни жодного слова. Заговорив лише в повоєнні роки.

Лишаю дослідникам-літературознавцям уважніше опрацювати зачеплену мною тему. Я лише побіжно торкнувся цього болючого питання, вказавши на наочні і незаперечні факти майже десятилітнього мертвого періоду в історії української літератури й культури в наслідок сталінського терору.

Тюремний режим, постійний нагляд, невпинний контроль за людьми інтелектуальної праці, загальна атмосфера застрашування вбивали найменші спроби, точніше, будь-які намагання чесних письменників бодай усвідомити те, що відбувалося перед їхніми очима. Вимовити слово правди означало оголосити самому собі присуд — посадити в тюрму. Тільки вимовити. І ні в якому разі написати. Навіть у щоденнику. На майбутнє. Можна з певністю сказати, що жоден з тих письменників, що вціліли в тридцять роки, не зважувався вести щоденник. Навіть аркушеві паперу небезпечно було довіряти сокровенні думки.

А пам'ять людська багато чого ладна забувати. Особливо те, що було недобре. І коли цього злого, болючого, жахливого траплялося так багато. А те зло, той біль і жах, здавалося, були безмежні, і жити доводилось іноді без крихти надії на просвіток, наче в темну ніч без кінця і краю . . .

* * *

Єдина особиста наша радість тоді була — народження сина.

Щоб не тьмарити її, я й про звільнення з праці довго дома не казав.

У зв'язку з сімейним святом народження сина сталась іще одна радість: нам дали можливість переселитися до більшої кімнати та ще й з бальконом.

З квартири No. 14 Биковця (ще до його арешту) перебралися ми до квартири No. 54 у п'ятому під'їзді, де й жили разом з сім'єю Миколи Нагнибіди аж до війни.

Тільки через рік, на початку 1938-9 навчального року мене було поновлено на роботі в школі.

Наприкінці 1939 року після багатьох переробок за вимогами цензури харківський “Літературний журнал” надрукував написану шість

років назад повість “Сім’я Юнашів”. Спасибі Іванові Сенченкові, — він був редактором відділу прози, йому подобалась повість, навіть назвав її романом. Від зміни назви твір не став кращий. Мені ж він категорично не подобався, знівечений, покалічений, вимучений, — як продукт тогочасних умов і можливостей.

1940 рік з невідомих мені досі причин позначився ніби деяким пом’якшенням утиску. Що особливо було дивним, стали повертатися люди з заслання.

Повернувся Василь Мисик. Правда, його я побачив у Харкові вже після війни. Звільнений з північних таборів, він не мав права виїжджати зі свого села на Дніпропетровщині. А коли одного разу, приїхавши, так би мовити, на розвідку до Харкова десь перед війною, він на вулиці випадково зіткнувся з Нитченком (про це мені недавно розповів Дмитро Васильович у листі з Австралії), то так перелякався, що благов нікому не казати про цю зустріч. Дмитро Нитченко ще й подумав, мабуть, Василь утік з заслання.

Повернувся Іван Вирган. Він також, як і кожен застрашений табірним начальством, на люди довго не показувався. Лише по війні він, як і Мисик, мав право жити в Харкові. Невдовзі їх поновили в спілці письменників.

Повернувся і мій брат Микола з Колими. Його я побачив через кілька місяців у селищі Ігринь поблизу Дніпропетровська, куди він приїхав до своєї сім’ї. Навіть він нічого не розповідав про колимську каторгу. Таку підписку “не розголошувати державну таємницю” давав і брат. А їдучи з Колими на власний кошт, — тобто, якщо вдасться підчепитися до якогось товарного потяга, добрався він понад місяць і мало не вмер від голоду. Приїхав такий опухлий і в такому лахмітті, що діти довго не могли признати його за батька.

Повертався з каторги і Майк Йогансен. Повертався, та не повернувся.

Згодом переказували, що про його звільнення знала дружина і довго чекала. Те, що він уже їхав додому, не викликало сумніву. Але не приїхав.

Знову ж таки ще й такі про нього чутки: в дорозі, знесилений, захворів. І на якомусь полустанку в Сибіру скинули його з товарного вагону мертвого.

Так ж трагічна доля й Івана Калянника. Не можу точно сказати, — коли він помер у дорозі, чи їдучи на заслання, чи повертаючись додому.

Тоді ж повернулися Іван Ткачук та Борис Антоненко-Давидович.

Повернулися до Харкова колишні аспіранти інституту марксизму-ленінізму, мої приятелі Василь Короткий та Іван Ястреба. Повернувся колишній директор історичного музею Федір Сап’ян.

Можна по-різному пояснювати, які були у влади міркування відносно таких звільнень з таборів. Можливо, таку “поблажливість” перед війною було зроблено в зв’язку з подіями 1939 року. Возз’єднання

західних областей з корінними землями України вимагало якогось “пряника”, бо занадто багато вже було “батоги”. У вузькополітичних інтересах потрібно було “козирнути” помилюванням деяких письменників, про яких відомо було на західних землях. Не випадково вже в роки війни, коли йшло визволення України з-під гітлерівської неволі, випустили з концтабору Остапа Вишню. Випустили і негайно ж допустили до радіо, до преси.

Популярного письменника використали як зброю в пропагандистському арсеналі.

Принагідно згадаю, що договір Сталіна з Гітлером у ті роки людьми не був повністю зрозумілий. Розв’язка питання західних областей України та Білорусії, зважаючи на загарбання гітлерівцями Польщі, трактувалась як позитивне явище: мовляв, не дали українців та білорусів на поталу німцям. Хто насмілився б заперечити об’єднання віками розлучених українців в єдиній державі? Та ще й писалося великими літерами: в єдиній, суверенній державі. Чом не величне свято українського народу?

Сталіну в його завойовницьких плянах просування далі на Захід і не потрібно було слати кілька дивізій, щоб захопити західні області. Йому їх віддав Гітлер. А Сталіну лишилося для “наведення порядку” надіслати туди спецзагони МВД та КГБ, щоб вогнем і мечем пройти по “звільнених” краях української землі.

“Братня” рука стріляла в своїх же братів за те, що вони не бажали йти в нову неволю. А “дружні” обійми душили найменші прояви національної свідомости.

На превелику ганьбу, мало хто розумів у ті роки, що під гаслом возз’єднання України крилася імперська політика Росії.

21. ДОРОГІ МОЇ ШКОЛЯРИКИ!

За офіційним принципом, який фактично став законом “найдемократичнішої в світі країни”, зв’язок радянського громадянина з закордоном і до сьогоднішніх днів розцінюється ворожим, каригідним вчинком. До введення паспортної системи існував один документ, який грав ролю свідоцтва особи. Звався він трудова книжка, в якому була графа — “соціальне походження”. Кожен зобов’язаний був подати відомості про свій рід. За допомогою вміщених даних наглядчі доскіпувалися до найдальших предків, чи не були вони буржуями, поміщиками, та чи не повтікали за кордон. Сам факт листування з закордонним адресатом причисляв людину до “чужого” табору з відповідними висновками.

Не всіх, звичайно, відразу садовили в тюрму, але численними дискримінаційними засобами тримали в чорному тілі. Для слабодухих єдиним рятунком було відмовитися від цих “ганебних” зв’язків. І мене було попереджено (цілком недвозначним натяком), щоб я не листувався з сестрою. Інакше можуть бути ускладнення. Для відділу кадрів нічого не значило моє пояснення, що це виключно родинне листування. І що я готовий нести відповідальність, якщо наслідуюся писати будь-що антидержавне. Кому це я пояснював? Хто хотів мене слухати? Уже сам факт листування з закордоном являвся антирадянським вчинком. Якщо за кордоном у мене був не просто знайомий, а ще й родич, — провина значно побільшувалась. В конкретному випадку, — була сестра, з якою я мав спільні погляди і однакове розуміння політичних подій.

На довгі роки змушений був я перервати листовний зв’язок з Марією. Про неї дізнавався врядигоди від батьків, листування яких з дочкою підтримувалось. (Єдине, в чому їм довелось обмежити себе, це нічого їй не писати про мене). З її листів до батьків я знав про її успіхи на сценах оперних театрів Львова, Вільна, Варшави, Берліну.

1937 року вони удвох, Марія й Антон, вирушили з Польщі на вельми успішну гастрольну подорож до Сполучених Штатів Америки. Їхні концерти вітали численні слухачі десятків міст Америки, де були українські громади. Наступного року вони вдруге приїхали до Сполучених Штатів. Гастролі відбулися з таким же успіхом.

Збиралась повертатися до Львова. Але політична ситуація в Європі робилась усе тривожнішою і загрозливішою. Вирішили почекати, перебути... І не дочекались. Гітлер задушив Польщу. А до Львова

прийшов Сталін.

Так і залишилися назавжди в Америці.

Відтоді я мав уже родичів-американців . . .

Батько відразу мав неприємності за листування з дочкою. Поки він працював у школі, його тільки попереджали, щоб припинив листування. Потім його стали систематично викликати до міліції (розмовляв з ним працівник "органів"), погрожували репресіями, розпитували, кого він ще має за кордоном і з ким ще листується, та про що пише дочка. Одного разу, йдучи на черговий виклик, він приніс усі Маріїні листи і кинув їх на стіл, — самі читайте, яка там антирадянська змова. Невідомо, чи це так вплинуло, — більш його не чіпали. Однак, з школи перед самою війною прогнали. Щастя, що одержував якусь пенсію.

* * *

В останній перед війною навчальний рік мене запросили викладати мову й літературу ще в одну школу. Я міг сполучити цю працю, бо мої лекції в 131-ій школі відбувались у другу зміну, після обіду, а 32-га школа працювала в одну, ранкову зміну. Було легко вкластися, хоч навантаження стало досить важким. Однак, заробіток педагога був невеликий, необхідно було приробляти додатково.

32-га школа містилася недалеко, — на Басейній вулиці. Вона розташована далеко від вулиці в глибині просторного зеленого двору. Мені це приміщення було знайоме: саме в комірчині-сторожці цієї школи якийсь час я жив разом з Михайлом Биковцем.

Ця школа від 1920-их років вважалася зразковою українською школою, до якої приймали обдарованих дітей. Вчительський склад також добирався з належною увагою. Як було відомо, спочатку школа створена була не тільки для здібних, а головне для дітей привілейованих родин. Приймалися до неї сини та дочки державних та партійних діячів, діти письменників, працівників мистецтва тощо. Нею опікувався нарком освіти Микола Олексійович Скрипник. Можна вважати, що саме він був ініціатором створення такої школи, де відповідно його поглядам мала б виховуватись українська молодь. Що це, мабуть, так і було, свідчать подальші зміни статусу школи. Коли я прийшов до неї, Скрипника вже не було, і до школи приймали всіх дітей з навколишнього району. Лише в старших класах продовжували вчитися діти, прийняті ще в скрипниківські часи. Але про нього ніде не згадували.

Я викладав мову й літературу в двох десятих класах. В порівнянні з учнями 131-ої школи, де я й далі вчителював, тут хлопці й дівчата дуже відрізнялися високим рівнем знань, масштабом зацікавленості, зразковою культурою поведінки. Пам'ятаю, з якою увагою вони слухали мій перший урок. Здається, мова йшла про Коцюбинського. Коли я запитав, які твори письменника хто з них читав, у відповідь

вся кляса дружно й весело вигукнула: “Всі! Всі як є твори!” Я пожартував: “То, може, й не потрібно розповідати про цього письменника?” — “А ви нам розкажіть про Коцюбинського те, чого ми напевне не знаємо,” — під’юджувала якась бідова учениця.

Мене це приємно здивувало, але виникла проблема: як же з таким учнівським складом вести лекції, якщо я не маю права відходити від затверджених схем? Я повів про це розмову з директрисою школи, українкою вірменського походження Мелконян. Похваливши обізнаність школярів, запитав: “Чи ж мені на уроках повторювати підручник? Адже діти все те знають?” — “Напевне, ви без підручника можете розказати багато цікавого і потрібного для дітей,” — відповіла директриса. “А можна?”

На мою радість, виявилось, що можна. На моє здивування, в цій школі не вимагалось заздалегідь подавати і затверджувати пляни лекцій. І ще мене вразила нестандартна організація навчального процесу. На педагогічних нарадах говорилося саме про те, що мене турбувало, і завжди робився один і той же висновок: учнів, особливо, старших класів ні в якому разі не треба обмежувати матеріалом підручників. Педагог зобов’язаний дати більше, ніж записано в шкільній програмі чи в підручниках.

Велику приємність мав я від того, з якою уважністю слухали учні докладний аналіз художніх особливостей того чи іншого твору і тоді, коли незабаром я сам з захопленням слухав не просто формально правильний розгляд учнем якогось твору, а справді літературознавчу його доповідь. Кожен педагог міг би так радіти від того, як щиро ті хлопці та дівчата любили українську літературу!

І я згодом глибоко переконався, мої учні, незалежно від того, куди їх доля не закинула, не втратили цієї любови.

Немало листів я одержував від своїх вихованців з фронтів другої світової війни. Дивним способом розшукав мою адресу в Середній Азії під час нашої евакуації з Харкова учень 131-ої школи Костянтин. 26 липня 1944 р. він писав (перші рядки українською мовою, далі, висловивши пробачення, російською мовою. Подаю уривки в перекладі):

“Ви пам’ятаєте, як я, русак, у школі боявся української мови і важко її вивчав. А зараз я вдячний вам за прищеплену любов до неї і до всього українського... Пишу вам з фронту вже за Карпатами. А який шлях пройти довелося! Залишив я Україну у вересні 1941 року. Після закінчення військової школи в Сибіру відразу в бій на Північно-західній та Центральній фронти. Два роки не чув української мови... Мені було дивно, як це більш-менш освічені солдати моєї батареї не знали ні Лесі Українки, ні Тичини, ні Рильського, а про Котляревського щось плутане говорили... Два місяці з боями йшов я до України... І от перше село, де до мене заговорили дівчина українською мовою!... Не забуду цього довіку... А як заболело моє серце, коли підійшли до Дніпра... Зразу згадався

Тарас Шевченко... Реве та стогне Дніпр широкий, сердиті хвилі підійма... Від гуркоту гармат ревів та стогнав Дніпро... Широкий... А треба його переплисти... Сердиті хвилі від розриву бомб... Важкі часи, хвилини, секунди під час форсування. Хвала Богу, живий... Берегла мене, значить, Україна. І доки буду живий, благословлятиму її... Пишіть, якщо одержите цього листа... Польова пошта — 59968 - X...

Такі листи одержувати від колишнього учня — велика нагорода. А їх було немало.

З школярами, особливо, з старшокласниками, у мене встановилися дружні, довірливі відносини. Не дуже старшим я вважався для них. Як класний керівник одного з десятих класів я не раз був утаємничений у різні проблеми та “секрети” учнів. Намагався полагоджувати родинні конфлікти, запобігав недобрих впливів друзів з вулиці (траплялися навіть кримінальні ситуації), дізнавався про життєві прагнення учнів, подавав поради, допомагав їм визначити дальший шлях.

Можу з величезним задоволенням і до певної міри з гордістю сказати, що з кожного з них вийшли *люди*.

Війна відбрала життя у багатьох хлопців, але й у жорстокому бою ніхто з них не ховався перед небезпекою. Чимало повернулося з війни з заслуженими відзнаками.

Прощаючись на випускному вечорі 20 червня 1941 року, ми урочисто давали слово зустрітись через п'ять років. Зустрітись вдалося лише через тридцять літ. 1971 року. І саме в тому ж місяці, в червні.

Колішнім школярам під час тієї зустрічі було майже по п'ятдесят років. Вони посідали за шкільні парти в тій же класній кімнаті, де слухали мої лекції. За списком класного журналу я викликав кожного поіменно... Замість неприбулих хтось з присутніх сповіщав: “Загинув смертю хоробрих...” “Пропає безвісти...” “Замучений у гестапо...” “Не з'явився з поважних причин...”

Після переключення колишній класний керівник і викладач літератури звертався з традиційною фразою:

— На чому, діти, ми зупинилися минулого уроку?... Прошу відповісти, як хто виконав дане йому завдання...

З-за шкільних парт підводилися школярі з орденами й медалями, — посивілі хлопчики і дівчатка 1922-23 років народження і відповідали про виконання завдань, відчитувалися перед своїм класним керівником і педагогом, через які випробування пройшли і чим нині стали.

Урок “десятикласників” проходив зворушливо, широко. Кожному було що сказати.

Відбувалась одверта сповідь. Не переді мною. Перед власним сумлінням. Перед своїм майбутнім. Не лише про власні доблесті й героїства говорили, признавалися і в помилках, випадках невідповідальності перед людськими обов'язками, просили пробачення ті, що не змогли стати героями війни, інші запевняли, що не продалися...

шукали підпілля... рятували людей в часи гітлерівської окупації України... активно боролись у партизанських загонах.

На жаль, про багатьох будь-які відомості відносно партизанської діяльності втрачені. Лише про одну ученицю 32-ої школи можемо сказати.

Дочка Василя Блакитного Майя Вовчик лишалася в окупації. Невідомо, чи з спеціальним завданням, чи з веління власного серця, вона відразу включилась у протигітлерівську акцію. Не маю права твердити, як і коли це сталося, однак, про якусь дівчину без прізвища ми почули навіть у далекій Бухарі, яка в Харкові нібито вбила німецького генерала. Пізніш назвали ім'я. А ще точніш, коли ми з Середньої Азії повернулися до Харкова, прочитали повідомлення про Майю. Потім з'явилися легенди про якусь відважну розвідницю, яка героїськи загинула десь за Києвом. Казали, що це вона. Але Майя лишилась живою. Не певен, що вона дістала належну нагороду за свої подвиги. Адже була дочкою репресованої матері. І, напевне, потенційного націоналіста, агента іноземних розвідок батька Василя Блакитного. Хто зна, чи не був би він розстріляний, якби прожив ще кілька років. Став би ворогом народу.

А дочка стала героїнею. Трагічною героїнею.

А тим часом далі тривав той урок у десятому класі школи. Відчитувалися: скромна, лагідна чорноброва школярочка Міла — тепер головний лікар у Душанбе, столиці Таджикистану; Юра — полковник, професор військової академії; Маленька Туся стала інженером ковальського цеху великого заводу; Борис — інженер вугільного тресту; Лена — театрознавець і працівник радіо й телебачення; Анатолій — лікар-гінеколог; Валя — викладач літератури в університеті; Семен — історик; Костя — письменник, уже тоді автор кількох книжок; Зоя — санітарка на війні, потім завідувачка лікарні; Петро — інженер-будівельник; Саша — художник; Ніна — дитячий лікар; Володя — полковник авіації.

Шкільні роки не тільки добре й надовго здружили школярів, але й у кількох випадках звели їх у міцний сімейний союз. Перші несміливі вияви взаємних почуттів у класі вирости до широго кохання в подальші часи. Всі ще в школі знали і поважали романтичні взаємини між Костею і Ніночкою, хоча сиділи вони на різних партах. З початком війни Костя служив на Північному флоті. Ніна з батьками евакуювалася в Сибір. Почуття любови допомогли їм у важкі воєнні роки не загубити одне одного. Доля кидала Костю з півночі на південь. А Ніна знайшла його пораненого в Ташкентському шпиталі. Доглянула, виходила. Згодом і одружилися. Подібна ж історія кохання Зої та Володі. Обидвоє були в лавах діючої армії, але ніяк не щастило їм з'єднатись. За всі довгі роки війни лише двічі зустрілися на один день. І знову в пекло війни. Правду кажуть, шире кохання, віра в щастя, постійна думка один про одного врятували їх. По війні

зустрілися, щоб ніколи більш не розлучатись.

Я знаю їх чудові сім'ї, — Кості з Ніною і Зої з Володею.

Зараз у них уже внуки . . .

Знаменно, що всі мої школяри обрали виключно розумні, сказати б, людські професії. Навіть військовики Юра та Володя присвятили себе науково-дослідній справі, опрацьовуючи історичні проблеми. Лише один став кар'єристом — партійним чиновником.

На велике здивування, це був учень престижної 32-ої школи. Маленький на зріст, соромливий Вова, надзвичайно чемний і привітний у школі, відзначався як здібний учень, залюблений у літературу . . . І несподівано під час дальшого навчання став орієнтуватися на іншу кар'єру. Комсомольська робота, вступ до партії, повільне, але настійне просування по цій лінії довело услужливого Вовочку до обласного партійного комітету. На наш урок 1971 року він і не думав приходити. Власне, його не покликали. Не знаю, випадково, чи навмисне. Він уже був інструктором обкому партії. Швидко став замісником завідуючого, а зараз, — чув, — уже завідує відділом культури й мистецтва обкому. Тепер він принципово розмовляє виключно російською мовою. Навіть при зустрічах зі мною.

А уявляєте, яку радість принесла мені вість, що і в цьому краю, де ми зараз живемо з дружиною, знайшлися колишні мої учні харківської 32-ої школи! З одною з них пощастило навіть зустрітись під час мого перебування в Детройті влітку позаминулого року! Як то кажуть, вузький світ.

У похмурі, гнітючі тридцять років єдиною втіхою були часи моєї шкільної праці. В клясах перед лицем десятків школярів, які з жадобою слухають тебе, які вбирають у себе кожне слово твоє, ти на кожному уроці, як на святі, відчуваєш себе гідним, щоб тебе іменно слухали і вірили всьому, що ти кажеш. Відчуваєш себе в іншому світі, світі широти, незайманості, чистоти відносин. А навколо, поза школою — атмосфера недовіря, підозр, підступності, повна небезпек, непевностей, невідомостей, приреченого мовчання як наслідок безнадійного животіння.

А вже при самій лише думці, що завтра знову зустрінешся з дітьми, відчуваєш себе окрилений надією на краще.

Признаюсь, у такі моменти знову почали снитися молодечі сни — чарівні польоти над ланами, річками, горами та долинами . . .

Незабутній, по-родинному теплий, барвистий і веселий випускний вечір десятикласників 131-ої школи тривав до самісінького ранку 21 червня 1941 року.

Скільки було проголошено тостів за довгими столами в актовій залі! За чудове майбутнє, за вірну дружбу, за дальші успіхи в навчанні й радості в особистому житті, — всього не перелічити. І урочиста обіцянка, — де б хто не був, але через п'ять років усім знову зібратися в цій залі!

На світанку всі мої учні з великими букетами квітів проводжали мене додому . . .

22.

“ГОВОРИТЬ МОСКВА...”

Наступного ранку я вийшов гуляти з Юрком. Лагідний соняшний день неділі обіцяв приємну прогулянку з малим сином у міському саду по алеї розкішно розквітлих каштанів. Здавалося, що перед урочистою величчю весняної природи все примовкло, поринуло в благісну задуму. Не чути гучного гомону людей. На небі ні хмаринки. Тиша, благодать, як у храмі. Навіть гучномовці на стовбах замовкли...

І раптом — грім з ясного неба: “Внимание! Внимание! Говорит Москва. Слушайте...”

Спочатку не хотілося вірити. Може, це театральна передача? Інсценізація якогось твору?

Ні, дійсно говорить Москва. Говорить Молотов. Голос здушений, тремтливий... “В ніч з 21 на 22 червня... Німеччина віроломно напала... Літаки бомбили Мінськ, Київ, Брест...”

Яка Німеччина? Чому? А де ж договір про дружбу тридцять дев'ятого року? Не вкладалось у голову. Може, все таки це лише маневри?

Маневри Сталіна кінчились, його вірний друг і соратник пішов на нього війною.

Наступного дня всіх педагогів екстрено викликали до школи. Оповістили, що ми вважаємося мобілізованими незалежно від того, чи військовозобов'язані ми чи ні. Наказали з міста нікуди не виїжджати, чекати дальших розпоряджень. На початку липня знову покликали до школи і сповістили, що з учнів старших класів складені трудові бригади, на чолі яких призначили по два-три педагоги. Бригадам необхідно виїхати на села допомагати в збиранні врожаю.

5 серпня з групою двадцяти колишніх дев'ятиклясників разом з двома іншими педагогами прибули ми в радгосп “Комунар”, кілометрів двадцять від Харкова. Цей приміський радгосп в основному вирощував овочі та фрукти. Поселили нас у порожньому літньому бараці. Розшукали декілька залізних ліжок з металевими сітками, знайшли порожні мішки, з яких поробили матраци, набили їх соломкою, — ніхто не ремствував, навіть весело було від незвичайности такого “колективу”.

Нашій бригаді доручили збирати чорну смородину. Плантація була велика, урожай відмінний, ягоди швидко вистигали. Тільки-но проїдеш сьогодні рядок, завтра повертайся назад, — повно ягід, наче

вчора й не збирали. Працювали дбайливо, старанно ставилися до кожної ягідки, обережно ссипали до великих плетених сапеток поблизу битого шляху. Над вечір з'явилися вантажні машини, забирали ягоди і кудись відвозили. Але швидко машин поменшало, сапетки з смородиною стояли понад шляхом по кілька днів.

Наш трудовий запал став пригасати. Ми, керівники групи, поскаржилися директорові радгоспу. Він розпачливо знизував плечима, пояснював, що жодна з торговельних організацій, з якими він домовлявся, не поспішає забирати ягоди. Радгосп зазнає збитків, ягоди в сапетках стікають, допомоги ні від кого нема. Наприкінці третього тижня без будь-яких пояснень дирекція радгоспу оповістила, що за домовленістю з міськими організаціями нас відпускають додому.

Сапетки з чорною смородиною так і лишилися гинути понад шляхом, по якому машин ставало все більше. Тільки не було їм ніякого діла до наших ягід. Прямували вони в обидва боки, на схід і на захід. На захід, до фронту йшли військові автоколони з червоноармійцями, з різною технікою, а назустріч їм — різнокаліберні автомашини з цивільними людьми, що тікали на схід подалі від фронту. . . На їхню адресу лунали з боку військових машин вигуки: “Драпай, боягузе!” “Назад, до перемоги!” “Скільки барахла накрав?” “Усю свою лавочку забрав?” “Дезертири!” “Ми з вами ще почитаємось!”

Не сподівалися бойово настроєні хлопці, йдучи на ворога, що невдовзі доведеться їм цим же шляхом утікати назад під такі ж глузливі вигуки людей, які не змогли “тікати” від ворога. Не лише глузування в тих словах було, — скорше відчай (“На кого матір лишаєш?”), а то й гнівний докір (“Де ж ваша хвалькуватість поділась? Ні п'яді землі? Кордини на замку?”)

Понуро брели колони потріпаних військових частин. Фронт виразно подавав про себе грізну вість: все частіш у безборонному небі з'являлися не лише розвідувальні, але й бойові німецькі літаки.

В кінці серпня і Харків уже кілька разів бомбили. У “Слові” повилітали шибки з вікон, — одна бомба розірвалася на міському цвинтарі, — за кілька кварталів від нашого будинку. Німці знали, що там, під могилками, був великий склад боєприпасів.

В місті організовувалися полки народного ополчення, до яких брали всіх, хто з тих чи інших причин покищо не підпадав під призов до армії: старих, або ще зовсім юних. Спочатку використовували їх на цивільних роботах, але при наближенні німців, виряджали ближче до фронту, — аби рушницю вміли тримати.

Я звернувся до спілки письменників з проханням використати мене бодай як журналіста, бо знав, що чимало літераторів уже були мобілізовані для роботи у військових газетах. Мені відповіли, що мова йде виключно про членів спілки. В результаті мене районний військомат зарахував до народного ополчення і за домовленістю з відділом

народньої освіти призначив керівником учнівського загону моєї ж 131-ої школи. Оскільки загін склався чималий, його поділили по 16 душ і на кожную групу призначили трьох “командирів”, педагогів школи. Серед них я був наймолодший. В групі були виключно хлопці восьмих-дев’ятих класів. Лише одна дівчина, бойово настроєна, Галя Авраменко домоглася включення в групу.

Ми одержали наказ вирушити в район Коротичів і прилучитися до частин полку, який там розташувався. Суть завдання трималася в секреті. Але дивно, чому наш полк висунули не на захід від Харкова проти наступаючих гітлерівців, а кудись на схід за двадцять кілометрів від міста. Таємниця завдання розкрилася на місці: озброївши лопатами, нам наказали рити протитанкові рови.

Марно було дошкукуватися глузду в задумі військового командування, чому потрібно було споруджувати ті рови далеко на схід за Харковом. Невже на заході вже поставили необхідні канали? Швидше всього це наслідок загальної розгубленості?

Роздуми та сумніви в таких ситуаціях — річ абсолютно зайва. Дали лопати, — копай, скидай на дерев’яну тачку і вивозь нагору, роби непрохідний насип. Коли ми прибули на поле, канава була вже викопана метра на півтора глибиною. Довжина за горбами не була видна. Нашій шкільній групі позначили ділянку з не зовсім зрозумілого розрахунку. Грунт важкий, щільний, — лопати з трудом його брали, — мої хлопчики швидко потомилися, — ніхто ж з них досі може й не тримав лопати в руках. А тут треба було за день виконати певну норму.

Харчувалися непогано, за солдатською нормою з полкової кухні. Суп з перлової крупи або куліш з м’ясною заправкою консервів, на друге та ж перловка з консервами, — такий обід. Снідання та вечера також були досить тривними. Їли в полі, бо жили не в одній, а в багатьох хатах і перед роботою сходилися до тих ровів на снідання. Там же й обідали. Щоразу виділялось кілька хлопців чергових по кухні: вони допомагали кухарям, розвозили бачки з їжею і назад відвозили посуд для миття.

Людей у канаві як комашні. Перші дні де-не-де зривалися пісні. Працювали добросовісно, без примусу, з почуттям важливості праці. Перевтомлені за день школярі за ніч молодецького сну прокидалися бадьорі. Не пам’ятаю ні хворих, ні симулянтів. Наша дівчина Галя всім хлопцям подавала приклад, сором було відставати від неї.

Десь на початку вересня після тижня нашого копання нас провідав німецький літак. Пролетів несподівано і так низько, що ніхто з нас не розібрав, що то за літак. Навіть помахали руками як нашому. І пілот відповів тим же привітанням. Тільки-но пролетів він над нашими головами, як хтось несамовито вигукнув:

— Так це ж німець! Лягай!

Усі попадали на землю в рову. Проте німецький пілот більш того дня не з’являвся. Відтоді настрій різко змінився. Досі були тільки

звичайні собі балачки про гітлерівців, яких, мовляв, ні за що не пустимо в нашу країну, — станемо незламною стіною, неперехідною канавою, — і от тобі масте, — справжній німецький літак зі свастикою і пілотом, який ще й ручкою нам помахав, мовляв, до зустрічі, чекайте. Мимоволі холодок по спині пройшов. А що як він уздовж канави, повній беззбройних людей, застрочить з кулемета?

Не знаю, той самий, чи інший літак з’явився через кілька днів. Поява його також вразила своєю нахабністю: летів він низько, ніхто на нього не стріляв. Не встигли всі припасти до землі, як з літака посипалися летючки. Потрапила й до мене одна. Російською мовою надруковане було таке:

*Не старайтесь, дамочки,
Рыть такие ямочки, —
Нашим танкам, мамочки,
Они все до лампочки.*

“До лямпочки”, — тобто, це нас ніскілечки не турбує . . .

Серед загального переляку несподівано пролунав чийсь голосний сміх. І відразу ввірвався. Так що невідомо, чи то був нервовий сміх, чи елементарною людською реакцією на дотепну влучність віршика.

Пролунала команда:

— Здати всі летючки!

Потім хтось поправив:

— Порвати! І до роботи!

Робота до кінця дня явно не клеїлась. Люди весь час поглядали на небо, — чи не летить якийсь, може, з іншим привітом.

Вечорами все частіше бачили, як небо над Харковом перехрещувалося смугами прожекторів. З Коротичанського високого місця виразно було видно метушливі промені, які перепліталися в різних напрямках, шукаючи ворожі літаки. Здалеку зрідка чути було залпи гармат, хоча невідомо було, хто стріляв. Проте важкі вибухи ні в кого не викликали сумніву, що то гітлерівські літаки бомбили місто. Не так саме місто, як важливі залізничні шляхи з Харкова. Намагалися відрізати шляхи відступу червоної армії на схід.

10 жовтня одержали наказ: “Припинити роботи на протитанкових ровах, людей повернути до Харкова”.

У мене збереглася написана від руки офіційна довідка, без якої ніхто не мав права залишити Коротичі, — ми ж бо були солдати полку народного ополчення і підлягали законам воєнного часу.

12 жовтня прибули до Харкова. Видимих слідів бомбування не помітили. А за кілька днів дізналися, що важливе перехрестя залізничних колій, яким ми недавно проїжджали, повертаючися з Коротичів, влучним попаданням німецької бомби було знищено.

У самому місті наближення війни позначилося частішими нальотами розвідувальних літаків. Летіли вони не дуже й високо, і було дивно, що протиповітряна оборона абсолютно мовчала. Думали, — хитра стратегія.

В самому місті тривожна ситуація відчувалася насамперед у тому, що система міського управління розладнувалася на всіх рівнях. Міліціонери зникли з вулиць, — казали, в армію мобілізовані. Почалися грабунки крамниць і склепів. Чимдалі це набирало форм стихійного розгрому. Неподалік від “Слова” на площі Дзержинського за одну ніч був розграбований готель “Інтернаціонал”. Винесли дорогі меблі, коштовне опорядження номерів, харчові запаси ресторану, килими, люстри. Нікому не було заборони, — бери, неси як своє . . .

Вулицями їхали машини, навантажені валізами, вузлами, ящиками, — тікали на державних машинах сім’ї діячів нижчого рангу місцевої влади. Вишого рівня керівники заздалегідь відправили сім’ї з багатим багажем потягами. Особливо багаті екіпажі втікачів належали працівникам торговельної мережі. Відсутність елементарного ладу давала можливість одверто грабувати крамниці та склепи не тільки очочим з вулиць, але в першу чергу директорам та завідувачам торговельних закладів.

В середині вересня в продуктових крамницях несподівано з’явилися такі дефіцитні речі, як сухі ковбаси, високосортні сири, риб’ячі вироби, чорний і червоний кав’яр. Очевидно, запаси з склепів не було можливості вивезти, а лишати німцям не входило в інтереси влади, тому була дана “команда” пустити в продаж. Не зовсім ясно уявляючи ближче майбутнє, ми з дружиною купили лише велику банку чорного кав’яру, здається, на п’ять кілограмів. І то щастя! Коли тікали з Харкова на початку жовтня, той кав’яр був нам кілька днів у нелегкій дорозі основним продуктом харчування.

А фронт все ближче присувався до Харкова. Люди з тривогою прислухалися до скупих, таких гірких зведень “Совінформбюро” і в думках підраховували, скільки днів лишається гітлерівським дивізіям дійти до Харкова. Стурбовано поглядали в небо, на якому все частіш і безборонніш з’являлися німецькі літаки.

Наше особисте рішення було безумовне: залишити Харків, ні за яких обставин не лишатися в німецькій окупації. Втікачі зі Львова та Києва, яких ми зустріли в Харкові, розповідали про нищення гітлерівцями єврейського населення Польщі та України. То що нашу сім’ю чекало, якщо моя дружина єврейка?

А мій бідолашний батько, живучи в Дніпропетровську, плянував долю свою пов’язати з Миколою та Вірою, які жили поблизу. А нам було відомо, що брат і сестра з сім’ями не поїдуть ні в яку евакуацію, занадто вже натерпілися від сталінського режиму. Батько моєї дружини (мати померла 1938 року) виявився мудрим Соломоном і разом з сином Борисом і трьома його дочками та тіткою став вибиратися з Дніпропетровська на Кавказ. Молодший його син Лев, як і мій брат Володимир були вже в армії. У Дніпропетровську залишилися фанатично віддані “гуманній” нації Гете, Гейне, Бетговена та ще й Маркса двоюрідні сестри дружини. Одна з них, Ліза мала чудовий голос, — (вчилася в один час в музичному училищі разом з сестрою

Марією). Як ми їх не попереджали, що гітлерівці вже почали реалізувати в захоплених ними областях України політику “кардинального рішення єврейського питання”, вони уперто стояли на своєму безумному принципі: “ми з німцями порозуміємось, наша мова дуже схожа на німецьку . . .”

Не порозумілися. Три сестри, Татьяна, Єлисавета і Генрієта були знищені в ярах біля Діївки.

Про це ми дізналися, коли через три роки повернулись у визволений Дніпропетровськ і Харків.

А про мого батька, про сім'ю брата та сестри розповім трохи згодом.

День за днем минав, обстановка в місті погіршувалась, а можливість виїзду з Харкова лишалась цілковито неясною. Спілка письменників нічим не могла допомогти, я не належав до неї і не потрапив до списку тих, що вже евакуювались. До початку жовтня в основному керівництво організації використало всі надані спільці транспортні засоби: потяги, авто і, як то кажуть, вмило руки, виїхавши на схід. Чимало письменників були мобілізовані, а дехто й добровільно зголосився до армії, всі виїхали до військових частин за призначенням у газети.

Одним з перших вирушив на фронт Микола Трублаїні. І він же став першим письменником, що поліг на полі бою.

Миколу я знав з перших років приїзду до Харкова. Познайомився з ним в редакції “Вістей”, де він працював. Спокійний, ввічливий, спортивного типу хлопчина, з чіткими рисами вольової людини, — він насправді таким і був. Це був він безмежно мужнім і природженим мандрівником. 1928 року виїхав у відрядження від газети на Далекий Схід. А коли почалася кампанія освоєння Півночі, Микола Трублаїні домігся, щоб його взяли кореспондентом у заплановані арктичні експедиції. Пригадую, який він був тоді радий, домігшись цього призначення. Два роки плавав на криголамах, від 1930 року на “Літке” та “Сибірякові”, а 1932 року на криголамі “Володимир Русанов”. Збагачений вражіннями від цих плавань, написав кілька десятків нарисів та оповідань, ставши першим в українській літературі автором художніх творів про загадковий арктичний край. Всю творчість свою віддав романтиці незнаного, таємничого, пригодницького, оспівував людей відважних, стійких у найтяжчих умовах, прославляв людську чесність, непідкупність, готовність ту ж мить стати на оборону знедоленого. Він перший і єдиний в Україні організував при “Палаці піонерів” у Харкові гурток любителів Арктики. Сам провадив з дітьми бесіди, організував походи, зустрічі з людьми Півночі, видавав спеціальну газету краєзнавчого характеру, — був невтомним романтиком. Закоханий у красу природи, він прищеплював іншим благородне стремління невпинно прагнути якнайповніше вивчати світ і розкривати таємниці його. Він це робив у своїй щоденній діяльності і в чудових повістях та романах, серед яких

особливою популярністю й досі користуються “Лахтак” та “Шхуна Колумб”.

В останніх числах вересня 1941 року Микола Трублаїні виїхав на Південно-Західний фронт. Почав працювати в редакції фронтової газети. Відразу ж зажадав побувати на передових позиціях. Переказували, що поривався це зробити в перший день прибуття, навіть не одержавши повного військового обмундирування. 3-го жовтня Микола був на передній лінії оборони. Не відчував жодного страху, поводився мужньо. І необачно. Німецькі кулі вразили його в груди. 4 жовтня помер у санітарному потязі.

Звістку про це ми одержали далеко в дорозі до Середньої Азії.

А могло статися, що нам і не пощастило б вибратися з дезорганізованого Харкова.

Уже всі театри, — шевченківці, оперний, російська драма — виїхали організованим шляхом. Тоді ще регулярно ходили потяги і на Саратов і на Кавказ. Кожен одержував квиток, як у мирний час, кожному була можливість узяти необхідний багаж. Дирекція театрів задалегідь відправляла реквізит, бібліотеки, все потрібне для продовження роботи в нових умовах. А відносно театру музичної комедії, де багато років працювала моя дружина, нічого певного не було чути від наркомату культури. Невідомо було, де він і перебуває. Частина його зупинилась у Харкові, але керівництва театрального управління дошукатися не могли. І раптом за кілька тижнів до приходу гітлерівців директор музкомедії одержує від начальника республіканського управління Компанійця телеграму: “За розпорядженням управління театрами міністерства культури УРСР Харківський український державний театр музичної комедії ліквідується...”

Відповідальність наркомату за всіх працівників театру знімається. Рятуйсь, як можеш!

Рятувалися, дійсно, як могли. Розрахунки виїхати так-сяк організовано виявилися марними, хоча актори театру між собою намагались скласти групи, умовлялись разом виїхати, однак, усім це не вдалося здійснити. На всяк випадок ми з дружиною умовилися з кількома друзями зустрітись на Кавказі в Махачкалі на Каспійському морі. А добиратись туди яким завгодно шляхом.

Готуючись до виїзду, ми кілька разів перепакувували речі, які збиралися брати з собою. Особливих коштовностей не було у нас, єдине, що мало практичну цінність, це килими, переважно, гуцульські. Але куди ж їх брати? А що робити з бібліотекою? Не така велика, але багато в ній було ще з батьківського надбання: комплекти “Літературно-Наукового вісника”, “Основи”, “Історії Малої Росії” Бантиш-Каменського, чимало видань 18-19 століть. Все довелося залишити. Коли прийшов час рушати, розмір багажу обмежився речами, які могли взяти в руки та на плечі. Чотирилітній Юрко довгий час ніс великий чайник з узваром. Все інше лишили старенькій няньці

сина, фактичній господарці в нашій сім’ї, яка не побажала виїжджати. Та й ми думали швидко повернутись додому... Радіопропаганда запевняла, що от-от станеться перелам на фронтах. Переконувала не піддаватись панічним настроям, бо відступ наших військ був, мовляв, так запланований, що далі Куп’янська (приблизно сто кілометрів на схід) не відійдемо, а звідти вже як ударимо — відразу повернемося до домівок.

Отож з убогим багажем і вирушили в напрямку до того Куп’янська.

Не потрапили до нього, довелось іншими шляхами добиратися аж до Махачкали.

Видно, Бог таки оберігав нас і привів до цього далекого міста на Каспії. Тут ми, на щастя, зустрілися з акторами театру. Три дні лежали покотом на пристані серед тисяч біженців у чеканні можливости потрапити на пароплав. Щастя наше, що не були самі. Разом з акторами приїхав адміністратор театру, і це було нашим порятунком. В результаті складних заходів нам за гроші видали квитки на черговий пароплав через Каспійське море до Красноводська.

23. ЦИГАНСЬКІ МАНДРИ

Погода стояла чудова, тиха, безвітряна, — на душі стало спокійно, — розкішно було лежати на палубі понад правим бортом і мов казки розповідати синкові все, що я міг знати про море, яке він уперше бачив. Напевне у нього лишилося однобічне вражіння від нього, бо весь час плавання ні разу не довелося зустрітися з найменшим хвилюванням, — вода була ліниво плинна, як розтоплена синька. І старенький пароплав, очевидно, знав, що впливати в море йому було дозволено лише за такої погоди. При маленькому штормі він розсипався б, бо й так у дорозі загрозово поскрипували його ревматичні боки...

Пароплав легенько погойдувався, навіваючи мінливі думи.

Бачте, ніби справджуються дитячі сни: нові краї відкриваються переді мною. Правда, не так склалось, як у снах гадалось. Не вільна плавба, не вільний лет у бажаному напрямі, — рух твій скеровують непідвладні тобі сили, і чекають тебе у нових краях нові випробування.

Пароплав легко проминув уявну лінію кордону на морі між Європою і Азією, нічим не даючи знати про цю подію, а я в думках відзначив хвилини, коли доля кинула мене з однієї частини світу в другий. І ще згадав і здивувався, що досі нікуди з України не виїжджав, — навіть до Москви, чи до Ленінграду. Який то, бачте, далекий край! Чи мо' чужий? А от тепер відразу Азія... На далеку відстань відриваюся від рідної землі. Щемлива туга на серці і дуже дивна, ледь уловима нотка сподівань, — дай Боже, на краще! На переміну. На прояснення в душі. На блиск променя вночі. Адже повинно щось хороше статися після такого землетрусу. Не може бути, щоб вічно душила важка ніч! Невже знову доведеться до неї повертатись?

Пароплав прямував усе далі й далі. Незабаром залишимо Європу і будемо в Азії. Як же ж порозкидало всіх нас! Батько, брат Микола та сестра Віра з сім'ями лишилися в Україні. Сестра Марія в Америці. Батько дружини з старшим сином та трьома внучками мандрує десь на Кавказі. Молодший мій брат Володимир та брат дружини Левко — в діючій армії. Сестри дружини — в Дніпропетровську, а німці вже там. Чи зустрінемося? Що з нами станеться? Неспокій, тривога на душі. А ради — нема.

Пароплав невпинно віддалявся від Європи, наближаючись до азійського берега.

От і він. У великій затоці моря перед нашими очима постав на схилах жовто-сірих гір амфітеатр Красноводська. Перше місто, від якого почалися наші довгорічні циганські мандри по багатьох містах Середньої Азії.

І ще одне диво: почав робити записи в щоденнику — шкільному зошиті в клітинку! Дорога довга, але вражень покищо мало: краєвид пустельно одноманітний. Піски, піски... Каракумські дюни, вітер несе сірі хмари, пекуче сонце в тумані, жодного деревця, лиш подекуди сухий, безлистий, покручений суглобами карагач. З правого боку вздовж залізниці потягся на сотні кілометрів гірський кряж Копетдаг. Цікавість привертали лише екзотичні назви станцій: Джебел, Небит-даг, Казанджик, Іскандер, Кизил-Арват, Бахарден, Геок-Тепе, Безмеїн, Ашхабад... Столиця Туркменії — зелена оаза серед пустелі потішила нас чудовими тополями, які легеньким щемом у грудях нагадали рідний край.

Думка з'явилася було зупинитись, пошукати удачі в цьому привітному Ашхабаді. Але поїхали далі, до Ташкенту, де умовлялися зустрітись з іншими працівниками театру. Ашхабад від нас нікуди не динеться, — будемо і в ньому.

Ще кілька сотень пустельної дороги вздовж іранського кордону, сіру одноманітність якої скрашували тільки станції Теджен на річці тієї ж назви, Мари та Байрам-Алі на перехресті Мургабу і нещодавно проритого каракумського каналу від тієї річки до Аму-Дар'ї. Потім знову понад сто п'ятдесят кілометрів пустині з трьома лише залізничними полустанками, і нарешті доїхали до вузлової станції Чарджоу на Аму-Дар'ї, широкої багатководної річки, густожовтого кольору від глини та піску. Далі — веселіший пейзаж, — колія пішла понад Заревшаном. Станція Каган не привернула б нашу увагу, коли б нам не сказали, що в десяти кілометрах розташована столиця колишнього могутнього ханства, знаменита Бухара, велич, красу, багатство якої оспівували славетні поети древнього Сходу.

Узбекистан, територією якого ми вже їхали, виразно відрізнявся від пустельного Туркменистану зеленими долинами, рясними лісами, садами, виноградниками. Міста, досить густо розташовані, мали європейський вигляд. Уночі проїхали місто давноминулої слави Самарканд, не менш, ніж Бухара, оспіване поетами місто. А от уже недалеко й Ташкент.

Не пустили нас до столиці Узбецької республіки. Не знали, хто ми такі, що за майстри до них просяться? Спершу зажадали особисто познайомитися, подивитися на нас, глянути, що ми вміємо і чого варті.

І порекомендували спинитися в далеченькому від Ташкенту Янгі-Юлі.

Миле, соняшне містечко зустріло нас привітно. Місцева влада надала для життя досить вигідне приміщення з кількох кімнат на другому поверсі будинку поблизу базару. А базар той, хоч наша нація давно славна сорочинськими ярмарками, про що писав Гоголь (не буду

повторювати його слова захоплення), авторитетно засвідчую, — базар Янгіюльській у ті золоті осінні дні був для нас неймовірно казково щедрим на дари землі. При чому ми ще тоді не були такі голодні, як пізніш, однак, багатство, дивовижна різноманітність продуктів та овочів, фруктів буквально з ніг нас валила! Ніби тут не було ні радянської влади, ні колективізації, ні пляново придушуваного господарства.

Ми ще не побачили справжніх східних базарів Бухари та Самарканду, тому на нас таке велике враження справляв базар Янгі-Юля. Далі я матиму час вихвалити красу й багатство щедрих торговиськ Середньої Азії, а покищо скажу, що таких кавунів та динь, як у Янгі-Юлі, в житті не бачив. Не знаю, чи й повірите, тому беру на свою відповідальність: ми гуртом купили кавун вагою понад сорок кілограмів, діаметром не менш трьох чвертей метра, його нести неможливо, треба по землі котити, що ми й зробили. Шкіра на ньому була відповідно міцна, а середина мов жар горіла. Три дні нас семеро їли, ще й інших частували. А дині? Їх звуть навпаки, “каун”. На вигляд нічого незвичайного, — навіть викликає недовір'я. Зелена шкіра з дрібною мережкою, наче недоспіла диня. А розріжте її. Не поспішайте їсти, спочатку понюхайте. Відчуйте насамперед аромат. Слова безсилі, треба особисто пересвідчитись, що від одного аромату можна поеми писати. (Це й робили видатні майстри художнього слова старого Сходу.) А коли вкусите скибку золотавого м'якуша, зрозумієте, що лише в тому благодатному краю сонце і земля мають неймовірну силу творити таке чудо.

* * *

На невеличкій сцені місцевого клубу наша артистична група тримала іспит. Ми показали різноманітну програму з арій, дуетів, сцен з балетними номерами. Труднощі полягали в тому, що нотного матеріалу було обмаль, все виконували по пам'яті, і майже весь клопіт ліг на плечі моєї дружини, концертмайстра. Вона й розучувала речі з акторами і вела концерт, акомпануючи на розхристаному інструменті. Однак, успіх першого концерту перевершив найбільші сподівання, бо ніколи в житті публіка тут не чула ні таких артистів, ні такого запального репертуару. На другий концерт, посилений ансамблем у складі фортеп'яно, скрипки та контрабасу, прибули контролери-рецензенти з театрального управління наркомосвіти Узбецької республіки. Атестацію здобули відмінну.

Через кілька днів одержали з Ташкенту наказ: “Художній колектив артистів Харківської музичної комедії відрядити на роботу в Бухару, надавши йому приміщення місцевого театру”.

Бухара. З московського “Енциклопедичного словника” видання 1953 року читаємо: “Бухара, місто, обласний центр Узбецької РСР, 50,4 тисяч мешканців — (дані 1939 року). Залізнична станція Каган.

Обробка каракулевих смушків, шовкова, бавовноочисна, легка промисловість. Кустарні промисли — шовкоткацька, золотовишивальна, чеканка по міді. Педагогічний і вчительський інститути, сільськогосподарський технікум, педучилище. Бухара — одне з найстаріших міст Середньої Азії. Починаючи з 10 століття — визначний центр політичного і культурного життя Середньої Азії. У Бухарі багато архітектурних пам'яток”.

Уникнула Москва сказати правду, як імперіялістична експансія Росії душила на протязі цілого століття народи Середньої Азії та їхні віковічні центри політичного і культурного життя Середньої Азії та всіх інших суміжних держав і країн. Ніде не сказано, що протягом більш, ніж столітнього періоду російського завоювання цих земель, Бухарське ханство разом з Хівою уперто відстоювали незалежність від Москви. Лише на початку 20-го століття Бухара змушена була скоритися. Повторюю, — Бухара, — одне з найстаріших міст Середньої Азії і було воно протягом віків центром політичного культурно-мистецького життя всього краю. А тепер у цьому славетному своєю героїчною історією місті лишилися: “обробка каракулевих смушків, бавовноочисна та легка промисловість.” Та ще “кустарні промисли — шовкоткацька, золотовишивальна та чеканка по міді.” Такий грандіозний прогрес під рукою Москви!... Правда, — “багато лишилося руїн, архітектурних пам'яток.”

Такою ми й побачили славетне місто Бухару. Глиняне поселення з вузькими курними вуличками, з житлами без вікон убік вулиць, з вхідними дверями на зріст віслюка, щоб ворогові важче було дістатися до внутрішнього дворика. Кожне мешкання, кожна хатина — фортеця. З оборонних міркувань від таких вузьких вхідних дверей до двору йшла система заплутаних лабіринтів.

Ворог московський давно вже оволодів містом, проте й досі на сторожі його стоять не до кінця зруйновані міські стіни. Високі в деяких місцях, міцні, широкі. І деякі ворота, яких було одинадцятьоро, збереглися на чотирьох боках його. Самих воріт правда, нема, лишилися тільки отвори, за розміром яких можна уявити, які могутні були ті дерев'яні, міддю ковані ворота.

Серед давніх споруд лише в центрі трапляються сучасні будівлі, які мало гармонують з красою минувшини. Все місто лишилося в межах тих кріпосних стін і в такому ж розташуванні вулиць, як і тисячі літ назад. І нині помітно, як воно колись забудувалося. Відправними точками служили торговельно-ремісничі майдани, перекриті склепінням, під яким у вузьких нішах розташовувалися майстерні, де вироблялися прикраси з міді, золота, вироби з заліза, шовку та глини, які тут же й продавалися. Цю споруду перетинали навхрест вулиці, ведучи до сусіднього майдану з таким же склепінням. Ці склепіння, або як їх звали “куполи” й були основними орієнтирами у місті.

Вузькими вуличками містяться низенькі глинобитні хатини, одноманітність яких порушують споруди мечетей та медресе. Ген

удоліні — земляний пагорб, на якому видно руїни фортеці — палацу бухарського еміра.

Головна площа Бухари — ансамбль, який складають Великий мінарет, мечеть Калян та медресе Мірі-Араб. Великий мінарет знизу догори прикрашений цегляним узором дванадцяти поясів, орнамент яких не повторюється. На вузькому пояску з теракотових плиток зберігся напис — дата побудови мінарету (1127 р.) та ім'я будівника Арслана Мухамеда.

В давні часи на вершину Великого мінарету піднімалися чотири муедзини, провішаючи на всі сторони світу азан (заклик). Нагору вели стрімкі кам'яні сходи, якими тягли злочинців і бунтівників, щоб скинути вниз на кам'яні плити майдану. Цей мінарет і зветься “Башта смерти”.

Мечеть Калян побудована так, що за східною нішею на прямій осі стоїть головна будівля, увінчана подвійною банею, вкритою глазурованою блакитною плиткою. Подвір'я оточене галеріями, на підпорах яких тримаються вісімдесят вісім невеликих бань. На чотирьох осях, які перетинають подвір'я, височать стрільчасті айвани. Головна будівля химерно прикрашеною нішею звернена в бік Мекки, де знаходиться Кааба — головна святиня мусульман.

На околиці міста неподалік від міських стін чудово зберігся мавзолей-пам'ятник Ісмаїлові Самані, правителю Бухари з 892 по 907 рік. Пам'ятник засновникові династії Саманідів — велика святиня мусульманського світу. Мавзолей зовні невеликого розміру, квадратний на плані, але винятково пропорційний і, на диво, має монументальний вигляд. На масивних стінах невисока баня. Чотири портали зв'язують внутрішній простір з навкіллям. Цегляні стіни мавзолею — ніби тонка мережка або дерев'яна різьба.

Все місто — суцільний пам'ятник минулих віків. Хоча вулиці здаються одноманітним білим коридором суцільно злитих з обох боків хатин, кожна з них має якунебудь характерну деталь у вигляді башточки, різьбленого бордюра на піддашші, оригінального віконечка високо вгорі або високохудожньо кованих залізом вхідних дверей.

Переказували, що в давнину всі вулиці, які йшли в різні боки від одного торговельного центру до другого, були перекриті легкими конструкціями глиняних з лозою склепінь. Ми вже цього дива — затінку від спеки, не бачили. Але розуміли практичну необхідність таких дашків над вулицями. Сонце в Бухарі палюче, сухе, як у пустині, — розрізаний нами пополам помідор висихав на підвіконні за один день до тоненької шкірки.

* * *

Приміщення, яке нам дали для вистав, розташоване було в центрі міста поблизу так званого хауза, — досить великого і глибокого резервуару, обкладеного камінням і призначеного для снігової та

дошової води. Що було раніше в цьому приміщенні, ми не дізналися, але з нашим приїздом воно було пристосоване до вистав примітивно: зала розрахована не більш, як на двісті глядачів, а сцена мала “вікно” п'ять метрів шириною, висотою не більше чотирьох і глибиною також не більше. Грати було тіснувато. Роздягалок за сценою не існувало, гримірувались і вдягались просто за лаштунками. Для оркестри, яка спочатку складалася з п'ятьох-шістьох музик та піяніста, перед сценою була загородка від публіки. Освітлення також було примітивне.

І уявіть, грали. Співали і танцювали. З ентузіазмом, натхненно. Без халтури. Щовечора глядачів було так повно, що ставили додаткові стільці. Репертуар доводилося часто поновлювати, і це створювало складну проблему. Перші концерти та вистави готувались по пам'яті. Клавіри лише деяких оперет пощастило вивезти. Оркестровки находу робилися. Перший місяць пройшов відносно добре, але пізніш постала необхідність пошуку сучасного репертуару.

Війна тривала і набирала все грізнішого характеру. На кінець 1941 року німці захопили всю Україну, обложили Ленінград, наблизились до Москви, прорвались на Північний Кавказ, рвались до Волги. Ми в далекому тилу, але грім війни долунював до нас. Ми розуміли, що не-гоже глядача тішити лише “Сільвами”. Необхідно було створювати власними силами нові програми, в яких мали би прозвучати антигітлерівські теми.

До нашого колективу почали прибувати з різних міст актори, музиканти, художники, режисери. Для одного актора, колишнього березильця, я написав музично-драматичний монолог. Здібний актор підготував його, і мав такий великий успіх, що про це заговорила місцева преса.

Цей вдалий номер актора-читця став основою подальших робіт. Ми згадали приклади з часів громадянської війни, і це дало мені поштовх до написання сенок-мініатюр на сюжети й мелодії відомих пісень. Так були створені і поставлені театральні мініатюри героїчного характеру: “Тачанка”, “Три танкісти”, “Хмари над городом стали”, та сатиричні скетчі “І хто його знає” та особливо популярний “Хор битих псів”. Вистави, складені з таких мініатюр, в належному декоративному оформленні, з відповідним музичним супроводом користувалися виключним успіхом, більшим, ніж звичайні вистави популярних оперет.

Без перебільшення можна твердити, що саме ці програми послужили підставою для управління театрами узбецької республіки взяття наш колектив на державне утримання. Це була наша велика перемога. Зокрема над начальником українського управління Компанійцем, який, — пригадуєте, — одним розчерком пера ліквідував театр.

Відтоді ми стали одержувати невелику, але постійну зарплатню. І я був зарахований до штату театру як завідуючий літературною частиною.

24.

БУХАРА, ТЕРМЕЗ, АШХАБАД

Ще раз згадую, яке приємне почуття звільненості від тягару, навислого над душею й тілом, відчував я під час плавби через Каспій. Думалося, хай страхіття тридцятих років згорить під вогнем війни. Хай Божа кара впаде на нелюдський, жорстокий лад. Може, тирани покаяться, засудять свої звірячі методи панування, обдурювання людей та тримання їх у постійному страху. Отака райдужна надія горіла в душі несміливою свічкою.

З такою свічкою надії залишив я край свій рідний, сподіваючись, що коли прийде час повертатися додому, гніт темної ночі навіки зникне під вогниками цих надій.

Лише на коротку мить нібито по-людськи затремтів з переляку голос найжорстокішого в світі деспота, винного в знищенні мільйонів матерів, батьків, братів та сестер з дітьми. Тільки на двадцятий день Сталін проблькотав благання: “Брати і сестри . . . Батьки й матері . . . Рятуйте! . . .”

Однак, система придушення, тягар сталінського терору далі ніяк не зменшувався.

Одним з перших цього зазнав художник театру Наум Соболев. Мистець любив споглядати красу старого міста. Для нього кожен куточок неповторної Бухари бачився як художнє відкриття. У вільні від роботи в театрі години він ходив по місту і у бльокнот зарисовував архітектуру старовинних будинків, кольоритні вуличні сцени, барвисту розкіш східного базару, руїни древньої оборонної стіни міста. Там його на одній з тих стін тисячолітньої давности і підгледів один з сучасних оборонців країни рад. Напевне, він самовіддано служив тим, чийм агентом був, бо невпинно і не один день стежив за підозрілою особою з бльокнотом і олівцем, яка часто з’являлася в різних частинах міста і не лише вела спостереження, але й зафіксувала їх у відповідних зарисовках, користуючись простим олівцем, а не фотоапаратом, щоб його, бачте, відразу не викрили як шпигуна, однак, пильне око надзогнало, впіймало злочинця . . . Наум Федорович, талановитий художник, учень Кричевського і Самокиша, людина тиха, аристократично делікатна, виявився “німецьким шпигуном”, засланим спеціально в глибокий тил, щоб і т.д. і т.п. Забрали його просто з вулиці поблизу східних бухарських воріт з усіма речовими доказами його злочинної діяльності.

Найжахливіше було те, що цей арешт став для особливо пильних стражів радянського ладу в театрі приводом для галасливої кампанії перевірки благонадійности членів колективу, заклику до пильности, до викриття хитрих методів ворожої агентури, до взаємного стеження і доносительства.

На превелике щастя, все скінчилося добре. Навіть без допомоги дирекції та парторганізації, членом якої був Наум Соболев. Очевидно, він сам довів свою непричетність до німецької розвідки.

Але скільки було тривожних днів і ночей у мене, ніхто не знав. Бо справа Наума Соболя в таємних лабіринтах слідства негайно пов'язалася з його працею у “Вікнах ТАРС”, де я як літератор разом з ним зробив кілька плякатів. Цю форму агітаційно-пропагандистського характеру часів громадянської війни почали застосовувати і в роки цієї війни. В основному ми випускали невеликим тиражем вручну друквані кольорові плякати з відповідним текстом. І в людних місцях розклеювали. В Бухарі було чимало художників, переважно, графіків, — вони ж і заініціювали видання таких плякатів. Запросили мене до написання віршованих підтекстовок. Не пам'ятаю, скільки було випущено плякатів, але деякі з них дістали хороші оцінки: кращі з них репродукувалися на республіканській виставці.

А коли арештували Наума Соболя, слідчий намагався цими плякатами шантажувати, прискіплюючись до кожної риси художника, до кожного рядка у моїх підтекстовках, шукаючи в них прихованих знаків ворожої розвідки. Деспотичний режим, від якого, здавалося, можна було втекти з Європи до Азії, відразу дав знати про себе. Наша патріотична ініціатива випускати власним коштом плякати “Вікон ТАРСу” була розцінена як ширма для контрреволюційної, антирадянської діяльности.

Ну, грець з ними, з тими вікнами, — розбіглися, наче й не було нас. Щастя, що Наума випустили. Навіть дозволили й далі робити зарисовки у блокнот. Але відтоді художник перейшов на малювання з натури фарбами. Ставив на вулиці мольберт і малював, ні від кого не криючись, — будь ласка, дивіться, перевіряйте, — можу й продати, якщо кому сподобається, додатково заробити не пошкодить.

Мені ж не було чим додатково заробити якусь сотню карбованців. Власне, що таке сотня? Сто грамів масла або шість кілограмів моркви. Звичайно, краще морква, вітаміни. Ще можна було купити за ці гроші півтора кіла борошна. А про картоплю забудьте! Вона там не родила. Бачив колись її, бухарську, — думав, горох, а кажуть, картопля, — та ще й на ціну майже золота. Нам байдуже, але хлопцеві чотирирічному не читатимеш передовицю “Правди” про харчові труднощі у зв'язку з віроломним нападом фашистів.

Про побутові умови, в які ми потрапили в першу зиму в Бухарі, дають уяву записи в щоденнику тих років: “Поселили в узбецькій хаті на балахані (другий поверх). Ні вікон, ні дверей, це літня кімната для дітей. Врешті хазяйка приносить вікна і двері. Вставляємо їх в отвори,

але від негоди вони не рятують, бо між рямою і луткою великі щілини, — рука пролазить. Хлопець наш весь день у шубці, шапці, ботах. Підлога цементна. А спимо на розкішному ліжку власної конструкції: дев'ять дерев'яних ящиків, на них солом'яні матраци. Царська постіль! Лягаємо, не роздягаючись, укриваємося всім, що є в хаті, включаючи й два килими, вивезені з Харкова. А що їмо? Не питаєте. Моркву, буряки, гарбузи варимо. Дуже солодкі тут гарбузи... А взагалі, — місто чудове. Для туристів. У мирний час...”

Голодні не були, але ніхто не міг гадати, що така холодна зима випаде в тому теплому краї, де навіть кімнати без вікон. Проте стоїчно пережили її в Бухарі, почувши, що в Харкові того року в неймовірно люту зиму люди помирали від голоду й холоду. Моя учениця Оля Гуркіна замерзла в дорозі по хліб на село. Нам і епідемія висипного тифу завдала великої тривоги: від нього померла дружина диригента, скрипаль-соліст оркестру, головний адміністратор театру і допоміжний актор. На щастя, нас минула біда.

А навесні радість: переселилися до нової квартири, власне, до теплої кімнати (пам'ятаю, на вулицю Комунальну — знаменна назва!) Яке щастя! Прямо — в комунізм! Нормальна дощана підлога, нормальні вікна, все по-європейськи.

Тільки під нами (кімната була на другому поверсі) господарі тримали віслюків, і весь аромат хмарою підіймався до нас угору, нагадуючи про країну, в якій ми живемо. Але ніщо не могло потьмарити нашої радості. Вперше ми роздяглися, лягаючи спати. Вперше син не сидів у хаті одягнений у теплий одяг і міг у легенькому вбранні гратися в численні іграшки. А які вони були чудові! Мало хто в світі з дітей мав такі, та ще в такій різноманітності! Залишаючи його самого в кімнаті, коли йшли на вечірню виставу, висипали на підлогу купу гайок, гвинтів, гвіздків, заклепок, пружинок, металевих коробочок та пластинок і пропонували створити якунебудь конструкцію (думка була, може, з нього вийде інженер-конструктор). А мати схиляла до мистецтва: залишала на столі контури малюнків на папері, які слід було розмалювати різнокольоровими олівцями. Напевне, корисною школою для сина були ці гайки та олівці, хоча ми ще не знали, що з нього виросте. Однаково добре він тоді оперував і олівцями і гайками.

Одна з його конструкцій мала в своєму складі старий годинник. Ним користувався ще мій батько, потім він перейшов до мене, я довго носив його, поки він перестав ходити, а шкода було викидати, взяли з собою в евакуацію, все таки щось рідне, дороге. Та ще й фірма була відома — “Мозер”. Везли його з дому, бо нічого коштовнішого не мали. І відразу пригодився: разом з різним металевим дріб'язком і цього годинника дали синові гратися.

Не звернули б ми на нього уваги, коли б весною 1942 року в Бухару не наїхало стільки поляків. Газети пояснювали: польські піддані виїжджають з Союзу на поміч союзникам у війні. Докладніш з усних

розповідей дізналися, що після загарбання гітлерівцями Польщі сотні тисяч поляків шукали рятунку в країні гуманного соціалізму. Зустріли їх належно: 15 тисяч офіцерів постріляли в Катині, десятки тисяч посадили до концтаборів, інших заслали в Сибір та Казахстан. Коли союзники почали готуватися до відкриття другого фронту, польський уряд на вигнанні зажадав від Москви дозволити всім полякам виїхати до Єгипту, де формувалася польська армія генерала Андерса.

Очевидно, Бухара була останнім містом перед відправкою до Ірану, а грошей вони мали чимало, тому кожен поспішав закупити чого завгодно, аби не пропали радянські папірці. Усе купували, — надто золото, срібло, каміння, а коли цього не траплялося, брали все, що на їхню думку мало цінність. Приходили наші товариші з базару, розповідали, що за юрбами поляків там не проштовхнутися, до кожного чіплялись, — чи не продасть щонебудь, — платять нечувані суми не торгуючись... Думаємо, що б собі продати? З яким крамом іти на той ярмарок? Анічоґісінько не маємо! Яке там золото та діаманти! Хібащо понести гуцульські килими? Жаль, — нічим буде вкриватися зимою... І тут я побачив годинника, який синок підкидав у руках. Побачив я його вже тоді, коли він упав на підлогу і покотився під стіл. Поліз, дістав, машинально приклав до вуха. І чудо з чудес: годинник пішов! Не вірячи вухам, струснув годинник — справді цокає. Завів пружину до краю, прислухаюсь, — іде. Не спиняється!

Біжу і я не спиняючись. Біжу на базар. Поспішаю, поки мій "Мозер" іде. Щохвилі з тривогою тулю до вуха. Іде! Цокає! Коли б тільки не спинився в ту мить, коли... Коли один з майбутніх воїнів армії Андерса побачив у мене годинника, він кулею кинувся до мене і мало не вирвав його з рук.

— Скільки? — гарячково запитав.

— Тисячу! — собі не вірячи, відповідаю.

— Давай! — вихоплює у мене годинника, дивиться, дивується: — О! Мозер! Прикладає до вуха... (Серце закалатало, — годинник не йде? Комерція моя пропала?) А він прислухається, дивиться, знову прислухається... Ну, кажи вже, не рви душу! Нарешті чую по-англійськи: — О-кей! — Відлягло від горла, — хуу-ух! Хова годинника і відраховує гроші... Не зводжу очей, рахую... Все вірно, все чудово, — дзенькую пана!... Беру гроші — і тікаю.

Дома, звичайно, нечувана радість! Так пофортунило! За такий брукт — і стільки грошей! Пуд борошна можна купити.

Наступного дня — жодного поляка, всі вирушили до іранського кордону. Щасливої дороги! І хай мій Мозер не спиняється бодай до Тергерану!

Як у всякого путнього театру в травні й у нас закінчився шестимісячний зимовий сезон. Треба вирушати на гастролі. Дирекція обрала Термез.

Убоге містечко на кордоні з Афганістаном. Аму-Дар'я — сто метрів від бараків, де нас розташували, а по той бік річки дерев'яні вежі

афганських прикордонників. Наших не видно, заховані у заростях височенного очерету. Очерет як непролазний ліс. Кабани отарами ходять. Начальство полює, навіть з Ташкенту вельможі приїжджають побавитись. А нам хоч би кабаняча кістка.

Харчуємось у спец'їдальні. Так вона називається. Але хоч і спеціальна, — годують виключно затіркою. Що це за страва з борошна, кожен бідняк-українець зна. Але навряд чи він зна, що таке бухарська затірка. Вода в ній була, — це без жодного сумніву. Але чи було в ній борошно, потрібно було зробити лабораторні дослідження, щоб з'ясувати, чому та вода каламутна. Часу на це не вистачало, належало швиденько не з'їсти, а випити, — може, ще одну миску дадуть. Але термезька справді мала в собі борошно. Тільки не в формі кульок, а у вигляді клейстеру. Клейстером добре приклеювати шпалери. Але, виявляється, його можна й їсти. І навіть відчувати задоволення. Як записано в моєму щоденнику: “Затірка тут — розкіш. Я більш за всіх поправився. Дехто каже, опух... Обіцяють тут прикріпити до закритої кранивці, — ніби видаватимуть масло, яйця і пироги. Особливо інтригують пироги. З якою начинкою? А в кого є золото, в Термезі є “Торгсін”, у ньому за коронку з зубів дають дев'ять кіл борошна! Красота! Тільки де ті коронки? Тут і зуби скоро покладеш на полицю. Однак, нічого ремствувати, — Термез чудове, привітне місто. І люди хороші, полюбили театр. Навіть начальство місцеве, товариші Палтер та Саїдов зробилися такими театралами, жодної вистави не пропускають.

На превелику біду, через півтора місяця повертаємося до Бухари, бо на більше не вистачає термезького глядача, — театр почав “горіти”. Але й до Бухари їхати — також на “горіння” і на справжній голод”.

Тільки через два тижні фактичного простою в Бухарі дирекція домовилася на гастролі в Ашхабаді. 15 липня переїхали до столиці Туркменської республіки.

Ашхабад — європейське місто, добре розплановане, багато зелених парків, приміщення театру велике і устатковане. Грали майже щодня з повними аншлагами. Прихильні відгуки преси. Працівники жили в хороших умовах, мали зручні житла, харчувалися по їдальнях навіть не закритого типу, — в них пристойно готували різні страви, траплялось і м'ясо, риба. На базарі навал чудової городини, яблук, груш, кавунів, динь. І порівняно невисокі ціни. Ожили після голодної Бухари. А Юрко вперше пішов до дитячого садка, де так добре годували, що він уже нічого не хотів їсти дома.

Прошу вибачити шановних читачів за таку увагу до проблеми харчування. Але ніде правди діти, — це була істотна проблема. Хоча знаю, варто наїстися не один-два рази, а протягом, скажімо, двох з половиною місяців гастролювання в щедрому Ашхабаді, як ця болюча тема зникала.

В Ашхабаді зустрівся я з працівниками київської кіностудії і, зацікавлений обставинами, затіяв переговори про роботу на студії. Там

же побачився з Агатою Турчинською, яка евакуювалася з Кисва і мала зв'язок зі студією. Начальником театрального відділу управління в справах мистецтв Туркменської республіки був мій приятель з дніпропетровської “Зорі” Юрій Михайлик, який пізніш додав до свого прізвища Дольд. У справі запрошення нашого театру до Ашхабаду і у створенні належних умов для гастролей Юрко Дольд-Михайлик відіграв вирішальну роль. Він настійно агітував мене лишитися в Ашхабаді. Надійшло навіть офіційне запрошення від дирекції кіностудії. Порадившись з дружиною, вирішили не поспішати з такою кардинальною зміною в житті. Невідомо, що мала б робити дружина. Я не відкинув пропозицію студії, домовився, що відповім згодом.

В цей час до Ашхабаду приїхав з Ташкенту інструктор ЦК КП(б)У Костенко. Очевидно, він мав урядове доручення відвідати українські культурно-мистецькі заклади, які отаборилися в республіках Середньої Азії. Побував він і на наших виставах, мав ділові розмови з директором. Подивився й на програму, складену з інсценівок та театралізованих антифашистських мініатюр, поговорив зі мною. Коли дізнався про моє бажання перейти на роботу в кіностудію, настійно порекомендував цього не робити. Сказав, що незабаром настане перелом у ході війни, — запорука цьому недавні перемоги під Москвою, — готуються великі наступальні операції наших військ під Сталінградом. Висловив сподівання, що наступного року почнеться визволення України і стане можливим, навіть необхідним поворот театрів додому. Тому мені необхідно лишатися в театрі музкомедії і бути готовим заходитися повертати акторів на українську мову. Це був поважний аргумент. І вельми приємно було чути про таку відрадну перспективу.

У складі нашого театру працювали провідні харківські артисти, які добре володіли мовою: Роза Уманська, Дмитро Пономаренко, Люба Добровольська, Зіна Мізиненко, Лесь Івашутич, Микола Іванов, Кузьма Передерників, Ніна Попова. Але прийшло немало російських акторів, був і поляк — чудовий тенор, який мав жахливу вимову. З такими я згодом мусів мати мороку, коли настав час переучувати репертуар на українську мову. Однак, трапилось так, що той талановитий тенор швидко пішов від нас. Здається, й він виїхав з своїми земляками до Андерса. А російські артисти воліли не їхати в Україну, ніж вивчати мову. То й добре. Баба з воза . . . А втім ще далеко було до повернення додому.

Наприкінці вересня закінчили ми гастролі в Ашхабаді й одержали дозвіл переїхати до Фергани. Близький край! — З одного краю Середньої Азії до другого, — залізницею понад півтори тисячі кілометрів. А рух на залізниці став надзвичайно напружений: військові ешелони цим, півднем, маршрутом день і ніч везли воєнні вантажі, людську силу на Кавказький фронт. А в зворотному напрямі йшли ешелони поранених.

Дванадцять днів пленталися ми до Фергани. Більш стояли, ніж їхали. На кожному роз'їзді зупинялися, щоб розминутися з зустрічними поїздами або пропустити негайніші состави. А на великих станціях вистоювали годинами. Наприклад, записано в щоденнику: "Душак — простояли півтори доби. Мари — вісім годин. Добре, що о першій годині ночі розжилися на кашу, випросили в станційному буфеті... Каган — стояли майже дві доби. З приятелями навіть з'їздили попрощатися з Бухарою. Від Кагану до неї десять кілометрів вузькоколійки... Прощай, прощай, все таки привітна наша Бухара! Ти перша прийняла нас і дала на довший час роботу. Спасибі. І прощавай! Може, колись приїду туристом... Велика вузлова станція Урсатьєвська. Стоїмо другу добу".

Нарешті Фергана. Багата область, родюча земля, чудовий клімат. В надрах — нафта, сірка. Головне багатство — бавовна. Для неї й побудували канали з Сир-Дар'ї — Великий і Південний Ферганські зрошувальні системи. Буйно розвивається виноградарство та садівництво. Відразу це ми зауважили, побачивши фантастично багатий базар.

У Фергані нас чекало багато новин.

25.

ФЕРГАНА І ЗНОВУ ТЕРМЕЗ . . .

У Фергані зустрілися з шевченківцями. Наче з родичами, яких давно не бачили. У нас з дружиною чимало в тому театрі приятелів і довгорічних друзів. Бач, куди всіх занесло, а все таки зустрілись! Женья Бондаренко, Михайло Покотило, Роман Черкашин, Бобка Фоміна, Мілютенко, Сердюк, Мар'яненко, Крушельницький. Гарячі обійми, розмови, розпитування.

Вперше від них почули про мого брата Володимира. Він служив солдатом у військовому ансамблі, організованому з акторів українських театрів. Виступали на передових позиціях, не раз потрапляли під нальоти та бомбування. В один з таких нальотів загинув партнер брата, а він сам опинився в оточенні гітлерівських частин. Чудом пробився до своїх. До того ансамблю вже не дістався. Зараз в якійсь кавалерійській дивізії. (Пізніше дізнався, в кавалерійському корпусі генерала Плієва. Тоді ще не відмовилися воювати кавалерією проти танків.) Адреси, звичайно, ніхто з шевченківців не знав. Підказали тільки звернутись до актора Дальського, який нібито мав військову адресу брата. Тоді ж я й написав Дальському про себе, попросив переказати Володимирові, щоб писав нам через управління театрами в Ташкенті, сподіваючись, що так лист може нас знайти.

Друга вістка про батька та братів дружини. Батько з сином Борисом та нашою тіткою Вірою з Кавказу дісталися до Андижану. Це від Фергани зовсім близько. Ми дали знати про себе і умовили старих приїхати до нас, щоб разом уже мандрувати. Незабаром і приїхав Соломон з Вірою Семенівною. Поселилися разом у приміщенні колишнього магазину. Велика порожня кімната змогла вмістити кілька родин. Міські організації дали ліжка, стільці, столики, а ми вже самі змушені були впорядити свій побут. Вп'ятьох з Юрком розташувались у кутку на чотирьох ліжках і двох стільцях біля маленького столика. Чудово влаштувались, весело було в дружній компанії ще чотирьох родин. Мали, як то кажуть, спільні інтереси. Трудові і . . . знову ж таки харчові. Звичайно, не харчі були спільні, а інтереси, власне, клопоти здобування тих харчів. Вічна в ті часи проблема!

Об'явився брат дружини Левко. Він на фронті, — на якому, не дозволено казати, дав адресу польової пошти. Батько Соломон разом з усіма нами зрадив, але радість була ще більша: син батькові обіцяв прислати атестат, який давав право одержувати додаткові пайки.

Одночасно старі почали знову одержувати пенсію. Відтоді в нашій сім'ї настало тимчасове заспокоєння.

До театру прибували нові сили, зокрема, режисер Радомиський. Директор не дуже зрадів йому, бо досі обходився досвідом акторів, які по пам'яті відновлювали харківський репертуар. Проте зарахував його адміністратором, а дружину актрисою. Коли невдовзі виникла потреба готувати нові вистави, досвідчений режисер прийшовся дуже до речі. А покищо ми з Ісаком Радомиським запланували створити виставу за мотивами сатиричної повісті чеського письменника Ярослава Гашека "Бравий солдат Швейк". Я написав відповідно тодішнім антигітлерівським умовам текст, а режисер накреслював уже плян постанови. Цей матеріал не передбачав необхідности музики, і ми розраховували, що вистава може бути цікавішою серед музкомедій, далеких своїм змістом від сучасности. На превеликий жаль і з невідомих причин дирекція не схвалила нашу ініціативу. П'єса про бравого Швейка так і лишилася в архіві бравого автора.

А тут ще одна радість. Озвалася далека Уфа, де перебувало, зокрема, правління спілки письменників. Хоч і не член спілки, я писав, що роблю, просив дати знати УЗАПові (управлінню захисту авторських прав) про поставлені в театрі мої речі. Ця організація через уповноважених по всьому Союзу стежила за репертуаром і збирала за виконання речей певний відсоток від збору на користь автора. Несподівано одержав листа, що на моєму авторському рахунку є якісь суми грошей і що незабаром вони будуть мені переказані. Фантастичні пляни заройлись у моїй уяві! Може, там сотні тисяч лежать? А я тут з сім'єю з голоду гину і не знаю про своє багатство...

Через п'ять місяців прислали — 800 карбованців. Не дуже розживешся!

Довелося вишукувати інші "заробітки". Згадав свою торговельно-обмінну операцію у Смілі в голодний 1921 рік і вирішив піти й тут на промисел. Мій обмінний фонд складався з кількох коробочок сірничків, двох чи трьох пачок чаю та двох пляшок горілки. Це був величезний капітал. Пішов спершу недалеко, кілометрів за десять від Фергани. Тільки чай узяти, давши аж два кіла борошна за пачку. Вдруге зробив рейд до великого кишлака за двадцять п'ять кілометрів. Там горілка й сірники реалізувалися в одну мить. Ферганська обмінна операція завершилася успішніш, ніж смілянська...

У Фергані відзначили першу річницю наших мандрів. Хвалитися нічим. Успіхи незначні, а перспективи невизначні. Хвала Богові, не хворіли. А працювали напружено. Я ще ухитрявся щось писати. І втішався, що мої писання виявилися потрібними. Це давало поштовх до дальших літературних задумів. Близькі, творчі відносини з театрами послужили практичною школою в оволодінні секретами драматургії. Ще перед війною я спробував сили в перекладі п'єс. Цьому сприяла важлива нагода: праця дружини в театрі. Сталося так, що там мали

поставити музкомедію “Солов’їний сад”, написану ростовськими авторами на кубанську тему, а перекладача не знаходили. Дружина назвала мене. Директор сказав: “Якщо зможе перекласти за тиждень — тоді й договір підпишемо”. Умови суворі, — я ще не мав ніякого досвіду, але така нагода! Узаявся. І переклав за п’ять днів. Днів і ночей. Несподівано, без жодних поправок переклад був затверджений репертуарним комітетом! І вистава пішла з успіхом.

Після декількох інсценівок та драматичних мініатюр, поставлених у театрі, надумав я у Фергані написати п’єсу на сучасну тему, обравши сюжетом відомі мені події воєнного характеру. Їх було немало. В голові роїлися варіанти сюжету, пробував записувати дещо, виходило занадто драматично, а я орієнтувався на наш театр і потрібно було дотримуватися вимог жанру. Тільки через кілька місяців дещо викристалізувалось.

А тим часом кінчалися наші гастролі у Фергані. Дирекція й цього разу не подбала своєчасно про нове місце праці театру. І змушені були їхати знову майже через усю Середню Азію і приїхати . . . в Термез.

Чотири доби сиділи у вагонах на станції Фергана. Невідомо чому, наче не знали, куди їхати чи що? Вісім днів у дорозі. За два дні до Нового 1943 року прибули до Термезу. І відразу — вистава того ж дня. Приїхали голодні, холодні. Поселились уп’ятьох у тому ж бараку-гуртожитку, де жили минулого разу. Тоді було літо, а тепер зима. Снігу, правда, не бачили, але температура близько нуля. Та ще вітер! Не можете уявити, що то за вітер. Зветься афганець. З Афганістану дме. Прямісінько в наші двері. Але як дме? Безупинно, в одному непорушному напрямі, як в аеродинамічній трубі щільною повітряною стіною, проти якої неможливо йти. Це не фігуральний вираз, а справді нема можливості грудьми подолати опір цього афганця. Можна рухатися, лише перебираючи руками по паркану або стінах будівель. Дме він у трьох варіантах: одну, дві або три доби. Точно, майже година в годину. Як раптом зривається — так раптом і припиняється.

Приміщення холодне і темне. Дуже часто немає електрики. Навіть під час вистав виключалась. Труднощі військового часу далися і тут взнаки: базари збідніли, все подорожчало. Харчуємося в тих же їдальнях, але затірка вже не та. Все — для фронту! Все — на фронт! Розуміємо, усвідомлюємо, поділяємо. І працюємо, хоч у колективі нелади. Гризня на матеріальному ґрунті, докори в адресу адміністрації, яка себе не забуває. Авторитет театру втрачається. Обурення поведінкою дирекції досягло апогею, коли з газет дізналися, що колективові шевченківців ферганські колгоспники подарували сорок тонн продуктів. А нам — затірку.

Новорічний вечір у театрі почався з великого концерту, де крім інших номерів, виконувались і мої мініатюри, в яких автор віщував перемогу над ворогом і повернення додому. В залі сиділи діячі місцевого й обласного масштабу, а основними глядачами були співробітники військових організацій та установ (тут був чималий гарнізон

прикордонних військ, військові шпиталі тощо). В передніх лавах з своїми пишними жонами сиділи полковники, культурний рівень яких характеризує такий епізод: після якоїсь вистави один з таких воєначальників запросив до себе на вечерю нашого актора Пономаренка і по дорозі в авті став хвалити: “Ну, ти й здорово давав на сцені! Мало кишки я не порвав. Молодець! А скажи, де ти працюєш?” Той не розуміє, в чому річ, пояснює, а полковник перебиває: “Та я це знаю, я тебе бачив на сцені. Просто кишки порвав! А все ж таки, де ти працюєш?” Так от на тому вечорі виступав серед інших майстрів сцени і наш талановитий актор. Усі з шкіри лізли, щоб було святково, радісно. І справді настрої у залі панували чудові. А по виставі місцеве начальство пішло до фойє і посідало за столи. І не знайшлося глузду в отого дурного полковника, щоб запросити, ну, — не всіх нас, а хоча б тих, від кого він кишки рвав. А кишки у нас добряче давали знати, у шлунках грала така музика, що багатьом не хотілося додому йти, — а може таки покличуть?

Заслужені і народні, а поруч них і ми ще не заслужені і які ніколи не будемо ними, сиділи, чекали, зазирали, навіть проходили повз буфетів з коньяками, шампанським, лікерами, поглядали на столи з казковими закусками, — сьомгою, кав'ярком, вершковим маслом (400 карб. кіло!), шашликами (яка баранина!), з розкішними узбецькими національними стравами, — пловами та бешбармаками.

Нікого не запросили, нікому не дали шматка ковбаси. А дехто сидів і чекав до 5-ої години ранку. На варті! На бойовому посту! Може, щось упаде з панського столу? . . .

Не журіться, — впало.

Ранком 1 січня 1943 року, коли поприходили на працю до театру, нас порадували тим, що роздали недоїдки хліба та зачерствілі піріжки з новорічних святкових столів.

Принизливо? Але що нужда та голод роблять з людини!

Нестатки, невлаштованість, щоденні дрібні побутові клопоти легше було переживати, слухаючи приємні вісті з фронтів війни. Особливе піднесення викликало сповіщення про розгром гітлерівських армій під Сталінградом, захоплення в полон генерала Паулюса і його багатотисячного війська.

Кожен з нас думкою був з бійцями, які от-от почнуть звільняти Україну. І працювати стали з більшим натхненням, вірячи, що наближається час повороту на батьківщину.

Не так гостро відчувався й голод.

Правда, дошкуляла зима з лютим афганцем. Ми мали залізну пічку, а топити нічим. Щастя, що жили неподалік від Аму-Дар'ї з її берегами, вкритими густим, високим очеретом. Дирекція театру дістала від начальника прикордонної дільниці дозвіл співробітникам різати його на паливо. Нелегко було його заготовляти простими ножами: за дві-три години нарізали ледве дві в'язки: одну мені, а другу синові. Хлопча так навантажувався, що його під снопом очерету не було

видно, — здавалось, очерет сам рухається.

Але з очеретяного палива надто мало було вогню та жару. Вітер швидко видував з хати весь теплий дух. Якийсь час зогрівали нас дошки з паркану, на який ми випадково набрели, але за кілька днів його розтягли до тріски.

Незабаром потепліло. Проблема втратила свою актуальність.

26.

ПЕРЕД ПОВЕРНЕННЯМ В УКРАЇНУ

Часто в цих нелегких умовах згадувалося мені, як я з покрівлі гусарського сажу вдивлявся в мерехтливі обрії таврійських степів та у мріях-снах літав у фантастичні країни. Далеко сягав у стрімких летах у ті окрилені роки.

Кажуть, шукати у снах якоїсь реальности це забобони, недостойні цивілізованої людини.

А що ж то значить, що в 30-ті роки перестав я літати у снах? Все стало навпаки: щоразу натикався на неподоланні перепони, гостроверхі скелі, глибокі провалля. Скрізь і завжди чекали на мене неприємності. Щоразу не встигав до відходу потяга. Біг за ним, падав, ще раз пробував догнати, але потяг мчав нестримно, і я з тугою вдивлявся у зникаючі в далечині вогні останнього вагону . . .

Може, не за тим потягом гнався?

Війна, як переломний момент в житті спонукував, дalebі, кожного, як з гори років, так чи інак оцінити минуле, основні обставини й факти громадського й особистого характеру, воскресити в пам'яті все, — краще й гірше, зробити підрахунок здобутків і втрат.

На превелике горе, втрат у мене виявилось більше. Вони в задумах, які не змогли здійснитися, в творчих зернятах, що не проросли, в нерозквітлих бруньках.

* * *

В часи великих струсів люди єднаються в одному прагненні. Війна це довела: забувалися кривди або відходили на задній плян, — одна ідея володіла, — боротися з ворогом. І письменники так чи інак гуртувалися під єдиним прапором. Воєнні обставини спростили творчі завдання, визначили головні ідеї: патріотизм, героїзм у бою і в труді, ненависть до ворога і готовність жертвувати собою в ім'я перемоги. Фактично, все стало простіш і ясніш. Творчі працівники автоматично включались у загальну програму пропаганди й агітації.

Письменник служив своїм талантом у щоденних репортажах з бойових фронтів, з цехів оборонних заводів, з колгоспних ланів. Писав закличні вірші, складав з композиторами пісні. Писав твори для акторських бригад у фронтових умовах, створював у театрах вистави на антифашистську тему. Письменник щільно був зв'язаний з газетами, радіо, випускав листівки, плякати.

В міру здібностей і практичних можливостей я так само в евакуаційних умовах служив цій ідеї — боротьбі з гітлерівськими напасниками і в ім'я здобуття перемоги над ним.

Найбільш ефективними в перші роки війни виявилися театралізовані програми, їх було кілька і всі вони користувались успіхом. Пізніше для театру я написав кілька драматичних етюдів. Один з них, який зветься “Сестра” писав з особливим натхненням. В ньому мова йшла про людську мужність і непохитність. Сестру і брата — партизанів допитує гестапівець, домагаючись, щоб вони виказали спільників. Брат не витримує тортур і ладен признатися. Сестра всіма засобами втримує його від цього, а коли він все таки йде на зраду, вона жертвує його життям в ім'я збереження таємниці. І цим здобуває перемогу над ворогом.

Працював я над цим трагедійним сюжетом з натхненням тому, що перед моєю уявою стояв той ворог не тільки у гестапівській формі, а у формі слідчого-ката-чекіста, який тортурував таких же братів і сестер советськими методами. Можливо, хтось з цензорів і відчув такий підтекст, бо цей етюд показаний був лише два-три рази.

Драматичний етюд “Вікторія Симон”, написаний за новелою Гі де-Мопасана “Тітонька Соваж”, не був поставлений за браком часу: театр тоді вже готувався до повороту додому на Україну.

В кожному місті, куди ми приїздили, я нав'язував знайомства з редакціями газет. Особливо хороші стосунки встановились у Термезі. До обласної щоденної газети я писав нариси про людей праці, подавав інформації про роботу театру, друкував вірші, оповідання. Не пригадую, щоб отримував гонорар. Очевидно, платили так мало, що й згадати нема про що. Однак, при виконанні редакційних доручень на деяких місцевих об'єктах, зокрема, на великому м'ясокомбінаті, продукція якого йшла виключно для армії, і мені дещо перепадало. Мав гонорар натурою: кістки, хрящі, баранячі ратиці та кишки.

Жарти - жартами, а цей додатковий пайок був серйозною і вагомою підмогою в нашому напівголодному раціоні.

На таких харчах уже з більшим натхненням і працювалося. Саме в той час я розпочав працю над більшим твором для театру. Задуману музичну комедію за мотивами Гашеківського Швейка не вдалося довести до кінця. Потім думка виникла написати сатирично-гротескову комедію, подібну до написаної в останній рік перед війною спільно з Дмитром Бедзиком комедії “Бітикрулі”, скориставшись з деяких її сценічних ситуацій.

Справа була так. Десь у 1940 році Дмитро Бедзик, який жив у “Слові” і з яким я й моя дружина мали дружні відносини, запросив мене разом написати п'єсу на матеріялі складних взаємин українців з поляками в ті роки. Не стану вдаватися в деталі, — вже сама назва задуманої сатиричної комедії розкривала, що мова йтиме про битих королів. Я охоче відгукнувся на цю співпрацю, і ми дуже швидко написали п'єсу.

Дмитро Іванович був чудової натури чоловік, який відразу подав мені знаки симпатії, бажання подружити. Мені в житті не раз траплялися такі люди, з якими без довгих розмов виникали щирі відносини, без жодних передумов, без найменших розрахунків, без формальних зобов'язань. З такими друзями можна було довгий час і не бачитись, але в дружбі й вірності ніяких змін не траплялось. Така своєрідна дружба у мене була і з Володимиром Сосюрою. Варто було при знайомстві дізнатися, що ми майже земляки, — не так далеко один від одного народилися, як відразу стали відчувати себе давніми друзями. Потім мало не щодня зустрічалися в “Слові”, де жили, та особливо в будинку Блакитного, брали участь у творчих дискусіях, змагалися на більярді, а, ставши сім'янинами, продовжували підтримувати дружбу, навіть живучи по війні в різних містах.

Так само подружилися ми й з Бедзиком, який нагадав мені, що 1915 р. був біженцем з Західньої України в роки першої світової війни і опинився на Катеринославщині. (Я тоді йому згадав про свою зустріч у Гусарці з полоненим січовим стрільцем.) Цього вистачило, щоб ми з Дмитром і його милою дружиною Мартою породичались як земляки.

Свої “Бітикрулі” закінчили ми десь навесні 1941 року. Відіслали на апробацію до репертуарного комітету наркомату освіти, а тут вибухла війна.

У Термезі була задумана музкомедія, сюжет якої підказали публіковані в газетах нариси про дії партизанів на окупованій німцями Україні. Тема війни, здавалось, не може лягти в основу такого полегшеного жанру, як музична комедія. Проте на війні не тільки вмирали, але й перемагали. А перемагали тому, що не занепадали духом, були оптимістами, не втрачали віри в краще, зберігали навіть у тяжких умовах почуття гумору. Багато прикладів давала історія України, незламність і веселість духу запорізьких козаків, які з гумором подолували смерть.

Такого характеру і плянувалася музична комедія. Загальна схема викристалізувалась лише у Самарканді, куди ми ранньою весною переїхали. Там же був написаний перший варіант п'єси “Віра Богдана”. Віра, дружина Віктора, була залишена в окупованому Харкові з спеціальним завданням. Чоловік її в армії, але про нього вона не мала жодних вістей. Згодом дійшли чутки, що він потрапив у полон. Віра, колишня актриса місцевого театру, виконуючи розвідницьке завдання, починає виступати в кабаре для німецьких офіцерів. Несподівано з'являється Віктор. Він у формі німецького офіцера. Віра переконана, що він служить ворогам, і через це не може пояснити йому, чому вона “служить” німецькому війську. Віктор з свого боку не має права признатися, чому він тут під ім'ям гітлерівського льотчика, бо його так само в табір ворога надіслано з таємним завданням командування Червоної армії. Така ситуація створювала низку не тільки драматичних, але й комедійних сцен, тим більше, що, виявляється, вони обидва, незалежно один від одного, виконували

одне і те ж завдання. Врешті, як і треба, все закінчується благополучно. Кожен з них признається, хто він є. Віра дізнається, що Віктор навмисне “пропав безвісти”, бо також лишився в окупованій Україні з партизанським загonom, яким командував під ім'ям Богдана. Паралельно розгортається побічна лінія комедійних взаємин двох пар, — молодих і літніх партизанів, яких Богдан-Віктор узяв з собою на поміч.

Написані сцени сподобалися членам художньої ради театру. Почали шукати композитора. З українських поблизу нікого не знайшли. Домовилися, що музику писатиме Борис Арапов, композитор з Ленінграду, який перебував у Ташкенті. Він охоче прийняв пропозицію і досить активно взявся писати клавір музкомедії. Через якийсь час навіть приїхав продемонструвати написані номери. Усім сподобалася музика.

На жаль, композитора викликали до Росії, і ми втратили з ним зв'язок. А було вже написано майже половину клавіру. Сподівалися продовжити працю після нашого повернення до Харкова. Але там виникли несподівані проблеми.

За рік до повернення в Україну я почав розгортати переучування репертуару на українську мову. Керівництво театру не дуже сприяло цьому, сподіваючись що може вдасться повернутися до Харкова цілком російським театром.

Тим часом вирішили відновити деякі вистави старого українського репертуару і разом з режисером Радомиським ми почали ставити “Наталку”. Потім бралися до “Сватання на Гончарівці”. Для акторів-харків'ян це була радісна праця, вона віщувала близький поворот на батьківщину. Актори, що в той час приїхали до нас з російських театрів, не побажали переучувати. І дуже добре. Як то кажуть, баба з воза... Дехто, правда, не зліз з нашого воза. І в Харкові перевчився.

Взагалі колектив харківської музичної комедії в роки війни виявився вірним традиціям саме театру українського. В Україні він був першим — перед київським. В харківському театрі вперше була створена і поставлена музкомедія Л. Юхвида “Весілля в Малинівці”, яка своїм вдалим рішенням воєнної теми стала прикладом для багатьох творів такого плану. Творчий склад харківської музкомедії в основному складався з українських акторів, серед них таких березільців, як Дмитро Пономаренко, Микола Іванов. Одним з режисерів плідно працював Бортник. В театрі вирости відомі актори Роза Уманська, Зіна Мізиненко, Кузьма Передерників, Іван Білашенко, Лесь Івашутич, Ліда Романенко. Довгий час у театрі працював диригентом талановитий композитор Олексій Рябов, автор музкомедій “Весілля в Малинівці”, “Сорочинський ярмарок”, “Майська ніч”, “Червона калина”. Весь час працювали в театрі художники Семен Йофе та Наум Соболь, диригент Сава Солящанський. В перший же рік всі харків'яни з'їхались добути, до Бухари, Самарканду. І на день

нашого повороту театр був майже у повному складі колишнього харківського колективу.

17 лютого 1943 року в Терезі почули вістку: Харків визволено!

З самого ранку відразу, як радіо сповістило радісну новину, всі зійшлися до театру. Відбувся врочистий мітинг. Але радість була передчасна: Харків віддали назад з величезними втратами. Проте визволення України почалося.

Зведення з фронтів називали все нові міста, знайомі села. А коли через Вороніж-Лиски в напрямі на Куп'янськ частини радянської армії увійшли на територію України, я написав вірш. Він ніде, крім місцевої газети, не був надрукований, тому наведу його в тому вигляді, коли він був написаний в далекому Терезі.

ЖИВИ, УКРАЇНО МОЯ!

Полки йшли степами, на схід відступали,
Ішли, а здавалось, по ранах ступали, —
Син матір в полоні лишив на біду,
Та вірив, — вернуся, врятую, знайду!
В загравах пожеж, у тривогах походів
З землі української син той відходив.

Ой краю мій рідний,
Моя батьківщино, —
Прощай, Україно моя . . .

В бескеттях, у хашах, в лісах Білорусі,
Де б син той не був, він в незламній напрузі
До рідного краю дійти поспішав
І образом матері серце втішав.
Удень і вночі він сердешною бачив.
Не раз лив за неї кров серця гарячу.

Ой, краю мій рідний,
Моя батьківщино, —
За тебе, Вкраїно моя!

І день повороту, мов сонце, приходив,
Вітчизни вже близились ясні води.
Ніхто в серці сина надії не вбив, —
Він першим на землю українську ступив.
Та впав . . . І злетіло з уст похололих:
— Ой, мамо . . . За тебе останній мій подих...

Ой, краю мій рідний,
Моя батьківщино, —
Я син твій, Вкраїно моя!

Полки йшли на захід, за Прут, за Карпати
Дошенту, до пня ворогів вирубати,
А пам'ять про сина у війську жила
І постать його серед перших ішла,

І в день перемоги прославимо сина,
Бійця, що став першим на землю Вкраїни.
Ой, краю мій рідний,
Моя батьківщино, —
Живи, Україно моя!

Вірша цього я послав на адресу двох газет в Уфу: до “Комуніста” і до “Літературної газети”. В надії, якщо дійде, може, хто з них і надрукує.

Не думаю, що вірш не дійшов.

Але ні та, ні друга газета вірша не надрукувала. Може, щось підозріле в ньому цензура вбачала?

Справді, ні партії, ні Сталіна . . .

А лише Україна.

* * *

Тяжкі випробування воєнних років відродили в серцях людей справжній патріотизм. Не мертворожденну “любовь к родине — стране советов”, а щирю любов до рідної землі. Національні почуття особливо посилювалися расистською політикою фашистської Німеччини. Нам у далекій від України Середній Азії мало було відомо, що насправді діялося в загарбаній новими завойовниками батьківщині. Офіційна преса інформувала односторонньо, однак, між рядками в тих газетах можна було дещо вичитати і уявити. Знаменно, що партизанський рух великий розмах набрав саме в Україні. Це стало виразним свідченням, що український народ, який першим відчув на собі, з якими цілями прийшли німці в Україну, змобілізувалися на активний опір ворогові.

В радянських газетах досить докладно повідомлялося про насильне вивезення молоді в Німеччину, про грабїж матеріальних цінностей (не лише хліба та вугілля, а й музейних багатств). Разом з тим ми почули про те, що “українські буржуазні націоналісти прийшли з фашистами плондрувати Україну, а місцеве населення квітами вітало прихід німців . . .” Неважко з цього було зрозуміти, що в Україні діють організовані патріотичні сили, а люди так уже змучилися від тягару радянської системи, що поклали надії на німців, які допоможуть визволитися від московського гніту і сприятимуть відродженню української незалежної держави.

Лише по повороті в Україну підтвердилися ці догадки і стало очевидним, наскільки марними виявилися ці сподівання народу. Новий загарбник-фашист ніс українському народові ще гіршу долю, ніж московський загарбник-комуніст.

Характерно, що в перші дні наступу радянських військ і на початку визволення України офіційна партійна пропаганда вдалася до використання національних гасел, звертаючись, скажімо, до солдатів з

закликом “Визволяймо рідну Україну!” Існували й такі чутки, нібито якісь військові частини почали було формувати виключно з солдатів та офіцерів-українців. І начебто їм дозволялося взяти на своє “озброєння” українські маршові пісні. Не можу ручитися, але це видавалося цілком ймовірним. В критичній ситуації московська пропаганда могла вдатися й до такого кроку. Відчула недійовість традиційних гасел: “русский народ, русское могущество, русский героизм, русский воин-освободитель” і змушена була звернутися до національних почуттів інших народів. Адже зовсім не випадково саме в часи визволення України повернули з концтабору не цілком замордованого Остапа Вишню, підгодували, підлікували і поставили перед радіо мікрофоном, щоб він, улюблений українським народом письменник, засвідчив на весь світ, що він живий-здоровий і, як завжди, стоїть в “советском строю”.

Безумовно, звертання не до “товаришів-партійців”, а до братів і сестер, батьків і матерів мобілізувало народ у боротьбі з лютим ворогом. І заклик “Визволяй матір-Україну!” знаходив більший відгук у серцях людей, ніж — “На защиту страны советов”. Потужною силою і запорукою перемоги над завойовником-чужоземцем виявився стихійно вибухлий націоналізм. В інтересах тогочасної ситуації “товариші-комуністи” скористалися і з українського національного почуття.

Але дуже швидко все було поставлено на “своє” місце. Український націоналізм знову, як і в минулі часи, був проголошений більшою безпекою для “страны советов”, ніж німецький фашизм.

Ще рік перед тим ніхто з українських патріотів і помислити не міг, що за щирі, з глибини серця йдучі пристрасні слова поета “Любіть Україну!” можна бути суворо покараним!

Відтоді ця любов стала не лише забороненою, але й жорстко караною.

Натомість з усіх пропагандистських рупорів залунало: “русская удаль, русская слава, русское поле, русское могущество”.

Деспот без чести й совісти нахабно забув, як переляканий дощенту мало не на колінах благав братів і сестер, батьків і матерів рятувати батьківщину, а швидко так знахабнів, що в день перемоги над гітлерівською Німеччиною проголосив бундючний тост за єдиного переможця — “великий русский народ”.

27.

ДО САМАРКАНДУ ЛИНУТЬ ВІСТІ З УКРАЇНИ

Майже три місяці важкої холодної зими в Термезі нарешті закінчились. Театр почав переїжджати до нового міста, Самарканду. Знову довга десятиденна дорога — і в кінці березня ми приїхали до міста, відомого ще з 4 століття до нашої ери під ім'ям Марканди як столиця багатой держави Согдіяни. І нині в місті збереглося багато історичних пам'ятників величної і мальовничої архітектури часів тієї Марканди.

Але приїхали ми сюди не як туристи, щоб милуватися красою міста. І, певна річ, не в старовинних палацах поселили нас. Ми разом з кількома сім'ями розмістилися в клясних кімнатах школи на околиці. Жити можна, тільки холодно і вогко, бо приміщення не опалювалось, адже, казали, це був теплий край. А того року, мов спеціально для нас, зима вперто не хотіла поступатися весні. Важкий мокрий сніг ішов кілька днів підряд. Міцність шкільного даху поступалася стійкості деревних споруд, і одного, як писали клясики, чудового дня, власне, ночі в одній із кімнат обвалилася стеля. На щастя, саме в цій кімнаті ніхто не поселився.

Потім знайшли нам затишну кімнату в хаті української сім'ї Коваленків. Вони з Харківщини, спочатку жили в далекому і глухому узбецькому районі, потім чоловікові вдалося перебратися до міста. Не було потреби розпитувати, як вони сюди потрапили, досить того, що це було того зловісного 33-го року. Чоловік потім загинув на війні, вона вдовою лишилася з двома дітьми, працює прибиральницею в міській їдальні, — спасибі, — не голодні.

Хоча ще рання весна, а на базарі було багато продуктів. Але занадто дорого: борошно 75 крб. кіло, масло 400 крб. за фунт, навіть морква й та недешева — 20 крб. кіло. Один цукровий буряк торішнього врожаю поцінний, — всього 5 крб. кіло. Тільки його й їли в десятках варіантів, вареним, печеним, у комбінаціях з капостою, редькою, гарбузом.

Проте розуміємо, — не єдиним хлібом чи буряком живе людина. Вона, як писалось в давній Греції, бажає ще й видовищ. То ж ми, трохи голодні, й показували ті видовища. Грали в приміщенні будинку Червоної армії. Чудова сцена з допоміжними кімнатами, велика зала. Театру такого жанру, як наш, давно не бачили глядачі Самарканду, тому успіх вистав був великий.

Зустрівся тут я з харків'янами — письменниками Іллею Гонімовим, Яковом Кальницьким, критиком Леонідом Хинкуловим, художником Василем Касіяном та поетом Мойсеєм Хашеватським. Усі вони матеріально жили дуже скрутно, бо ніякої оплачуваної праці не знайшли, а від українських організацій не мали жодної допомоги. Наш театр, про що я вже згадував, так само відчував на собі байдужість міністерства культури України, яке перебувало і невідомо чим займалося в Уфі. Певна річ, нас вважали неіснуючими, ліквідованими. Не побажав з нами зустрітися наш славетний начальник управління театрів товариш Компанієць, який з'явився було в Ташкенті.

Культурне життя в Самарканді було значно активніше й різноманітніше, ніж у Теремезі чи Бухарі. Місто мало багаті бібліотеки, музеї, клуби. Часто провадилися доповіді з різних питань, зустрічі з цікавими людьми. Певна річ, найбільший інтерес викликали вечори, де виступали учасники війни. Для нас особливо була приємна зустріч з героєм Радянського Союзу харків'янином Аркадієм Нефьодовим. Я знав його простим робітником заводу “Сerp і молот” і початківцем-поетом, який бував ще в будинку Блакитного і приятелював з багатьма літераторами. По натурі щирий, дотепний, — відкрита душа і шибайголова, — в перші місяці війни заслужив звання героя за відважний повітряний бій під Ленінградом, був поранений, лікувався в самаркандському шпиталі. Розповідав захоплююче, майстерно змальовуючи пережиті ним бойові епізоди, забарвлюючи розповідь дотепними деталями. В кінці вечора я нагадав йому про себе, а він як дитина зрадів, розпитував про спільних знайомих. Я поцікавився його поетичною творчістю, він похвалився, що пише поему, і обіцяв прислати примірник книжки, якщо вийде.

Не пощастило написати.

Через недовгий час у бою за Харків загинув цей поет своєрідного таланту, герой війни Аркадій Нефьодов.

В день 30-річчя з дня смерті Михайла Коцюбинського в залі центральної міської бібліотеки ми провели вечір пам'яті письменника. З доповіддю виступив Л. Хинкулов, актори театру читали уривки з творів. Вечір привабив багатьох самаркандців, — зала була переповнена, і українське слово в ній звучало врочистою музикою. Наприкінці вечора виступав червоноармійський естрадний ансамбль, учасники якого були переважно українці-солдати, які не тільки гопак танцювали, але знайшлися серед них і читці, — декламували вірші українських поетів. Такий же вечір пам'яті Коцюбинського відбувся і в місцевому педінституті.

Пам'ятною лишилася зустріч ще з одним учасником війни, лейтенантом Москальцем, саме тому, що він брав участь у недавньому, невдалому визволенні Харкова. Випускник харківського танкового училища, він продовжив навчання в Самарканді і в ролі стажера був посланий під Харків. Про ті важкі бої розповідав цікаво і так докладно, що всі ми, харків'яни, відчували себе прямо таки учасниками тих

боїв, разом з ними пробивалися крізь німецьку оборону в районі Кам'яної Яруги на шляху з Чугуєва до Рогані, проривалися на харківські вулиці, з ходу подолували наші славетні річки Лопань та Нетечу, вели запеклий бій поблизу Благовіщенського базару, форсували Холодну гору. Особисто мені зворушливо було чути, що танк лейтенанта Москальця з боєм проходив Коротичі. Я поцікавився жартома, чи не заважали йому протитанкові рови, викопані нами біля того села у вересні 1941 року?

Горезвісна Ізюм-Барвенківська операція, авантурно затіяна Сталіном і Хрушовим, — тоді начальником політичного відділу фронту, закінчилася жахливим розгромом тристатисячних армій, яких безоглядно кинули в бій, як то кажуть, “на авось”. Цього “авось” вистачило на частковий прорив німецької оборони і взяттям на дві доби Харкова ціною великих людських жертв. Нічим не підтримані, позбавлені боєприпасів, частини Червоної армії стали панічно відступати. Той же Москалець оповідав, як приклад героїзму, відчайдушну і безнадійну спробу втримати Харків. І так само, як у перші дні наступу, ми, слухаючи його, спочатку йшли разом з його танком, дозволяючи вулицю за вулицею нашого міста, а згодом під час катастрофічного відступу з боєм у серці залишали гітлерівцям Холодну гору, вокзал, Благовіщенський базар, майдани, вулиці... Лейтенант Москалець розповідав:

“Обороняли район міста між Плеханівською і Старомосковською вулицями. Лишилося сімнадцять кварталів, а через день — чотири. Втратили шість танків. Потрапили в оточення, ніхто не знав, що діється з боків. Проривалися з боєм. Вийшли з чотирьма танками і одинадцятьма солдатами піхоти. Не було вже чим стріляти. Тікали спочатку в напрямі на Чугуївське шосе, — не вдалося. Кинулися на Старосалтівське — там уже німці. Ледве-ледве проскочили в бік Коротичів. Отим ми і наткнулися на протитанкові рови. Думали, — німецькі, а ви кажете, що наші...”

Під Харковом тоді головами наклали сотні тисяч солдатів. Не лише в бою, а, тікаючи в паніці, були розстріляні каральними загонами НКВД. Під Барвінковим в числі тих кинутих на смерть, для яких втіча була єдиним шансом урятувати життя, під кулями енкаведистів упав юний Марко, знайомий мені по “Слову” син письменника Олекси Слісаренка. Про це ми дізналися, коли повернулися до Харкова. Ганна Дмитрівна, мати Марка, не хотіла вірити цьому. До самої смерти чекала сина. Вона змиралася з тим, що чоловік не повернеться, а про свого єдиного Марка говорила як про живого.

Два роки війни відзначили в Самарканді. Згадали, що з Харкова намірялися далі Куп'янська не йти і дуже швидко сподівалися повернутися додому. А тепер де вона, наша дорога батьківщина?

Надзвичайно скупі вісті мали ми з окупованої гітлерівцями України. Пересіваючи в свідомості брехливість пропагандистських радіопередач та газетних інформацій могли лише догадуватися про деякі

спроби патріотичних сил змагатися там за національно-державне відродження. Певна річ, це трактувалося в радянській пресі як дії коляборантів, які з квітами в руках зустрічали німців. Якщо дійсно так було, що українське населення з радістю і надією вітало їх, неважко було зрозуміти, як гноблений Москвою народ щиро бажав визволення від того гніту. Справжню ситуацію в окупованій гітлерівцями Україні ми почали розуміти лише пізніше по повороті додому.

В умовах евакуації ми, українські заклади, майже зовсім позбавлені були зв'язку з нашими республіканськими організаціями, які отаборилися в Уфі, Москві, Саратові. Їм не було ніякого діла до нас, в якійсь далекій Азії.

Виразним докором нам, бездержавникам, була активність і єдність поляків.

Після від'їзду багатьох тисяч до армії Андерса "Спілка польських патріотів" вела й далі свою діяльність, постійно закликаючи поляків, де б вони не були, дати про себе знати, єднатися, гуртуватися, спільно боротися за визволення вітчизни. Кожен поляк (а їх було чимало і в Самарканді) мав цілковиту змогу читати свою газету. А чи не сором та ганьба, що ми за весь час перебування в Середній Азії не бачили жодної української газети?! Усі мої намагання передплатити бодай одну якусь лишилися марними.

* * *

В Самарканді нарешті одержали перший лист від брата Володи-мира. Сповідав, що їхня частина далеко від України, і дуже жалкує, що не може дістати хоча б якийсь вісті про батька, який лишився в окупації біля Дніпропетровська.

В липні закінчувалися наші гастролі в Самарканді. За щоденними, часто дрібними клопотами мало не забули, що живемо в одному з найстаріших міст Середньої Азії, багатющому на неповторні пам'ятники минулих століть. Я вирішив провести екскурсію, домовився з місцевими організаціями, вибрали зручний для працівників театру час, щоб бодай в загальних рисах познайомитися з величними спорудами, збудованими в 14-15 століттях нашого часу. Адже ми, як і мої сучасні читачі, про історію цього міста багато чого не знали.

Це часи грізного завойовника Тимура (прозваного арабами Тимур-ленгом, що означало Тимур кульгавий, бо він справді кульгав на одну ногу. В Європі його називали Тамерланом). Понад тридцять років він безперервно провів у військових походах, завойовуючи навколишні країни й держави. Протягом перших десяти років, від 1369 до 1380 року, відбув дев'ять походів у Туркестан, у північний Афганістан. В наступне десятиліття плюндрував Персію. Свого ставленика, хана Золотої Орди Тохтамиша у покарання за зраду розгромив дощенту в 1395 році. За два роки до цього пішов походом на Багдад і Месопотамію, погромив і розграбував міста й селища. Далі

рушив в Індію, частину якої підкорив собі. Не минула така ж доля Сирію, по якій вогнем і мечем пройшли непереможні орди Тимура-Тамерлана.

Всі ці походи супроводжувалися нищенням народів, навіть єдино-вірних, і руйнуванням та грабунком цілих країн, багатства яких пішли переважно на розквіт Самарканду, тодішньої столиці Тимура. У ті роки був збудований грандіозний архітектурний комплекс Шахі-Зінда, який і до наших днів чарує первісною красою й величчю. Будівельна техніка вражає монолітністю і композиційною гармонією. А секрети нев'яучої протягом століть барвистої краси зовнішнього оздоблення і досі не розкриті. Ні на краплю не потьмарились яносині кахлі, не потемнів блиск золота, ні на крихту не пошущилася прозора полива на майоліках. Геометричні й рослинні орнаменти милують око майстерністю зображень.

Жорстокий деспот, лютий руїник, безжальний убивця, безоглядний грабіжник — і разом з тим будівничий, покровитель наук, мистецтва, поезії. Так і увіковічив себе в історії кульгавий Тамерлан. А потомки його стали видатними, освіченими людьми свого часу. Навіть і в наші часи дивуємося тому рівневі знань, яким володів унук Тимура Улуг Бек, найславніший в ті часи астроном. Обсерваторія, збудована в Самарканді в 15 столітті за його проєктом і зараз викликає захоплення вчених усього світу точними технічними розрахунками і винахідливістю у створенні приладів.

Триярусна будівля циліндричної форми по цоколю облицьована сірим мармуром, а вгорі поділена сталактитовими карнізами. Стіни прикрашені білою, оранжево-жовтою, блакитною, зеленою і чорною мозаїкою. Всі три поверхи з'єднувалися внутрішніми гвинтовими сходами. У вузьких коридорах та залах стояли прилади для спостережень. Найважливішим інструментом був величезний секстант, дуга якого проходила по висоті будівлі і спускалася в глибокий підземний коридор. На стінах помешкання зображення дев'яти небес; семи рухливих світил з градусами, хвилинами, секундами і десятими долями; семи непорушних зірок, зображення гір, морів, пустинь... Таблиці зірок, складені Улуг Беком в середині XV стол. в яких з надзвичайною й до сих пір точністю вичислені місцезнаходження понад тисячі зірок, відомі в цілому світі так само, як безпомилкові мапи і каталоги зірок, таблиці руху планет. У спадщину наступним поколінням астрономів лишив він неоціненні матеріали досліджень небес.

Серед інших славетних тімуридів — нащадків Тимура, видатне місце посідає в історії того краю Бабур Захіреддин Мохамед — засновник імперії Великих Моголів в Індії. Він, як і його старший родич, провадив безперервні війни. Один час став правителем Фергани, далі завоював північну частину Індії. Від жорстокого Тимура його відрізняло милостивіше ставлення до скорених народів і пошана до їхньої культури. Його цікавили нові країни, нові люди, нові звичаї. У походах він записи, на підставі них видана була книжка "Бабур-наме". Він

залишив після смерти збірку ліричних віршів.

Площа Регістана служила громадським і торговельним центром старого Самарканду. А нині це величний пам'ятник історії. На ній стоять медресе Шир-Дор, Тілля-Карі та комплекс пам'ятників Шах-і-Зинда. Величезне враження і зараз вони справляють, коли крізь східну арку піднімаєшся до перших споруд. Вузькими сходами доходиш до мавзолеїв середньої групи. Стіни їх укриті кольоровими кахлями, а зверху накинута ніби покривало, на синьому фоні якого листя і стебла зелених та жовтих кольорів.

Руїни мечеті Бібі-Ханім також вражають грандіозністю. Портал її перекритий могутньою аркою, а на сорокаметровій висоті піднялася подвійна баня. Подвір'я колись оточував ліс кам'яних колон у дев'ять рядів. В широкому порталі були масивні ворота, вилиті з семи різних металів, у тому числі з золота та срібла.

Гордість і краса Гур-Еміра, мавзолею, де похований Тамерлан, — це лазурова баня, оздоблена кахлевим візерунком на довгастому і ребристому куполі. Посередині йдуть зеленкуваті панелі з прозорого оніксу, а карнизи з мармуру вкриті розписами. Стеля бані розмальована рельєфними квітами. За мармуровою решіткою — надгробні плити Тимура та його потомків. Тут же похований і Улуг Бек.

Багато легенд складено про Тамерлана.

А от ще одна, новітня. Коли в червні 1941 року органи радянської влади, борючися з релігією та забобонами, ухвалили постанову про розкриття склепу Тимура, старі узбеки просили не ворухити дух війни, похований разом з прахом грізного вояownika. На доказ старі мудреці показували на старовинні книги, в яких з цього приводу були записані суворі попередження.

На це не звернули уваги. Склеп розкрили . . .

А наступного дня почалася друга світова війна . . .

* * *

В кінці липня циганським табором знову перебирались ми ще до одного міста, столиці Киргизької республіки Фрунзе. Перед цим директор відкомандирував мене до Ленінабаду та Коканду, — потрібно було запросити на працю в театрі актора на ролі героя. Їхати туди було досить складно, але так-сяк дістався до цих міст. Не знав, що Ленінабад розташований за 15 км від залізниці, — ніякого транспорту до нього я не знайшов, довелося пішки йти. Власне, мав задоволення від такої прогулянки: погода стояла чудова, а весь шлях був обсаджений фруктовими деревами, рясними від спілих яблук та слив.

В Ленінабаді справи швидко закінчив. Актор-герой дав слово приїхати до Фрунзе. В Коканді виконав ще одне доручення: повернув до театру актрису, яка законфліктувала з дирекцією. Крім того, побачився з багатьма шевченківцями, які були тут на гастролях. Мав приємність привітати Валентину Миколаївну Чистякову з щойно

оголошеним указом про надання їй звання народньої артистки. Вона з великим болем згадала, що нагорода, мов на глум, збіглася з десятою роковиною арешту Леся Степановича. І ще сказала, що абсолютно нічого не знає про його долю.

— Я тут, — говорила вона, — часом місця не знаходжу від думки, що, можливо, Курбас десь у Середній Азії. Ви знаєте, мені ще в Харкові переказували, ніби його сюди заслали після Соловків. Я всьому вірю, бо в цьому є якась надія. А трагедія в тому, що я не можу знайти його. Не знаю, як шукати. А що, як він справді десь тут, недалеко? А я, бачте, народня... Хіба це визволить його?

Побував я на кількох виставах. В п'єсі Старицького "Талан" Чистякова всю душу вклала у відтворення драми артистки Лучицької. Напевне, і про свою драму вона тоді говорила зі сцени.

А в житті була замкнена в своєму горі.

Шевченківці вже занудилися у відриві від батьківщини. Хоч для українського театру і в Середній Азії знайшовся вдячний глядач, проте серед творчих працівників ширилося переконання, що їхнє місце не в глибокому тилу, бо не личить театрові пересиджувати лиху годину, а треба бути ближче до України, до тих, хто кров'ю і життям визволяє край рідний. Єдине, чого шевченківці домоглися, — це організували похідну групу акторів і добивалися відрядження в райони воєнних дій. Невдовзі така акторська бригада виїхала з Коканду.

На превеликий сором, подібна ініціатива не знайшла підтримки з боку керівництва нашого театру. Пригадую, що директор натякнув мені, щоб я не каламутив людей. І щоб не поспішав на фронт. А в його власті було зняти з мене броню і віддати в солдати. Мене це не злякало, а думка про зформування фронтової бригади все більшу підтримку знаходила серед акторів нашого театру, в наслідок чого директор дозволив справу вести з умовою, що бригада зможе виїхати лише після гастроль театру у Фрунзе.

Колись це місто звалось Пішпек, а після створення в кінці 1936 року Киргизької республіки надумали перейменувати на Фрунзе. Чому? Мабуть, хтось у Москві згадав, що цей майбутній більшовик народився в тому Пішпеку. Нічим він там не прославився, хлопцем виїхав до Росії і ніколи ніякої ролі не грав у житті народів цього краю. Не знайшлося, бачте, жодного імени в багатовіковій історії киргизького народу, по праву гідного бути увічненим у назві столиці свого краю, — натомість причепили до неї ім'я діяча, якого ніхто з киргизів і в житті не чув. Спасибі, — що Фрунзе не зробили ворогом народу, а 1925 року при загадкових обставинах зарізали на операційному столі, що й закріпило його славу. А то невідомо, яким би ще руським діячем назвали столицю киргизів.

Фрунзе — тихе місто, зелене, на вулицях багато українських тополь вздовж ариків, — воно схоже на велике одноповерхове містечко з переважно глинобитними хатинами, — в той час в ньому жило менше ста тисяч населення. Зустріли нас добре, старшим по чину дали

готель, а простих людей поселили в будинкові колгоспників (за-їжджий двір біля базару). Ми мали кімнату з необхідним обладнанням. А що було не дуже палюче літо, то все здавалося чудовим: житло, харчування, дитсадок для сина. Надзвичайний сюрприз зробила місцева влада: дала додаткові продуктові картки. Стали одержувати на 600 грамів хліба більше.

Грали в міському саду на літній сцені з відкритою залєю глядачів душ на п'ятсот. Щоразу були аншлаги, всі були задоволені. А найбільша подія сталась незабаром на виставі оперети "Підв'язка Борджія".

В антракті перед третьою дією я зайшов до залі театру. Глядачі саме виходили до саду на перерву. Бачу незрозумілий рух у натовпі, наче вітер колихнув усіх. В цю мить чую нашу актрису, яка біжить, розмахуючи руками, всі перед нею розступаються, а вона вигукує: "Харків наш! Харків узяти!" Залунали вигуки "ура!", кинулись один одного обнімати, цілувати. За кілька хвилин прибули столичні партійні та державні діячі. Весь склад театру вийшов на сцену на врочисте привітання. З'явилися букети квітів, які кидали на сцену.

Виставу якось дограли, а потім учасники вистави, навіть як слід не розгримірувавшись, рушили головною вулицею міста до нашого житла. Попереду йшла оркестра, і музики всю дорогу грали веселі мелодії. Було вже біля першої години ночі, і по всіх хатах прокидалися люди, виходили на вулицю. А потім у всьому нашому колгоспному готелі до самісінького ранку тривав бенкет. Виявилось, у кожного не одна пляшка знайшлась!

Це був вечір 23 серпня 1943 року.

Цей день по війні став офіційним святом Харкова.

Наступні дні, тижні, місяці проходили в думках про поворот. Реальність його була незаперечна. Театр ім. Шевченка незабаром вирушив додому. Театр опери й балету, який був у містах Сибіру, також був на колесах. Відносно нашого виїзду довгий час існувала невиразна ситуація. Дирекція чомусь не поспішала дістати офіційний дозвіл повертатися, — з'явилися провокаційні чутки, що не всіх пустять, — дехто плянував для себе інший напрям, — в колективі запанував неспокій. А тут ще прийшла новина: в Ташкенті знову з'явився Компанієць, але ніяких обіцянок відносно строків повернення нашому театрові не дав. Формально харківський театр музкомедії з його ласки не існував. Отже, казали, — потрібно домогтися від наркомату освіти скасування того ганебного рішення. Почали листуватися, телеграфувати. Директор дістав дозвіл виїхати до Харкова полагоджувати справи. Майже місяць чекали повернення його, але нічого втішного він не привіз. Навпаки, сказав, що будемо зимувати у Середній Азії.

Перспектива повернення до Харкова зимою, треба визнати, мало кого радувала. Місто зруйноване, — казав директор, — комунальне господарство розладнане, транспорт у місті не працює, світла і палива

обмаль. Кожен з нас подумав, що самим нам не подолати таких труднощів, треба чекати допомоги від українських організацій. Довелося чекати. І плянували, куди їхати з Фрунзе.

Місто і люди у Фрунзе всім сподобались. Киргизи надзвичайно чутливо ставились до нас. Хвалились, що вони давно живуть у дружбі з українцями: навколо міста десятки українських Кам'янок, Полтавок, Семенівок. Це ще переселенці з царських часів. Киргизи хвалилися, що українці добре навчили їх хліб робити і що, пориваючи з кочовим способом життя, вони запозичали в українських селах деякі форми осілого побуту. Це дуже цікаве явище, і про стосунки киргизів з українцями, як і взагалі про цю країну та нарід, я постараюсь докладніше розповісти пізніш. Тим паче, що через двадцять років я знову буду тут, у Киргизії.

На початку жовтня закінчили ми працю у гостинному Фрунзе. І переїхали знову до Самарканду. Зима була тяжка, багато акторів хворіло, глядач чекав нового репертуару, а його не привезли. Дещо нашвидку приготували. Але головне в думці кожного було питання повороту. Відтоді цілком невідкладною стала справа переучування репертуару на українську мову: у відповідь на мій офіційний лист до Харкова одержали урядову телеграму: “Вистави театру мають іти виключно українською мовою”. Дехто почав тікати з театру, — це були чужостранці з Росії. Ніхто їх і не затримував.

Стали прибувати листи з Харкова: були в “Слові”, а нашої господарки не знайшли, десь вибралась. В нашій квартирі ніхто не жив. Взагалі весь наш будинок — пустка без вікон.

Тривожні вісті подав Володимир про батька. Мав від нього листа. Батько писав, що півтора місяці блукав на правому березі Дніпра, повернувся додому голий, босий, оглухлий, покалічений. А дому ніякого, все згоріло. Всю Ігрень спалили. Миколу та Віру з сім'ями німці вигнали в Німеччину... Брат прислав тимчасову адресу батька, на яку я вислав йому триста карбованців. А ще брат писав, що якимсь чином до наших далеких родичів потрапив лист від Марії. І що ніби Микола та Віра з сім'ями поїхали до неї. Куди, невідомо. До Америки чи до Львова?

28.

В ДОРОЗІ ДО РІДНОГО КРАЮ

Новий 1944 рік зустрічали в Самарканді. Як у попередні два роки, то в Бухарі, то в Термезі, бажали одного й того ж: повернення додому і закінчення війни. Перше мусіло сповнитися у наступному році. А про кінець війни — лише надії й побажання. . .

В щоденнику записав:

“Ще одну зиму відбуваємо в далекому краю. Казали, теплий, а нам на зло — всі три зими холодні і сніжні. От і зараз під новий рік випав густий мокрий сніг. Вдень розтанув, з вечора знов пішов, накидавши на дерева великі шапки. Згадався Харків, урочисті готування до зустрічі нового року. Ну, тепер уже наступний рік зустрічатимемо дома! На фронтах наступ триває, взяли Сарни, Дно, тривають бої біля Вінниці та Шелетівки. . . Чутка, що незабаром одержимо постанову Раднаркому УРСР про поворот до Харкова. Більше того, ніби вже до нас їдуть вагони з теплим одягом, взуттям та харчами на дорогу. Просто не віриться! Поки те взуття прийде, купили Юркові хутрянні унти. Самі ще майже босі. Тим часом треба збирати гроші на дорогу. Продали килим за дві тисячі, — боїмося, що до виїзду проїмо. . .”

Так і сталося, з'їли килим. Великий гуцульський, дуже барвистий.

Чутка про постанову РНК пролунала в лютому, а вагони з одягом та харчами, видно, іншим шляхом пішли. Як оті 150 шматків мила, видані працівникам театру, що їх украв замісник директора Грач і продав на базарі. А шматок мила то вже був капітал!

Батько і тітка дружини, які жили весь час разом з нами, не мали бажання їхати до Харкова і вирішили завгодя переїхати до сина Бориса в Андижан, щоб з ним та його сім'єю повертатися до Дніпропетровська. Ми посадили їх у поїзд: до зустрічі в Україні! А вісті звідти страшні: гестапівці розстріляли двоюрідних сестер дружини, які не “порозумілися” з німцями, хоч і твердили, що єврейська мова подібна до німецької.

А про мого батька все гірші чутки: відразу після приходу радянських військ його ніби арештував лютий каральний орган КГБ в армії СМЕРШ. Заспокоюємо себе надією, що це лише чутки.

Театр продовжував працювати, навіть деякі нові вистави приготували. Я мав надію, що моя “Віра Богдана”, яку згодом назвав “Полонене сонце”, буде поставлена, і театр приїде з нею до Харкова. П'єса була давно готова, художня рада прийняла її з хорошою оцінкою. Справа постановки залежала від композитора Арапова, який спершу

активно взявся, а потім сповільнив працю. І врешті в березні виїхав з Ташкенту до Росії.

На початку квітня нас обрадували, що запляновані вагони дадуть в кінці місяця. Але й у травні не дали. Уже всі перестали й хвилюватися, чому не їдемо. В колективі безладдя, невелика група заявила, що взагалі не повертатиметься, лишиться в Середній Азії. Поширюються чутки, що декого не пустять до Харкова, — це викликало тривогу. Дирекція заходилася вести переговори з фрунзенською адміністрацією про повернення театру до них.

Знову обнадіююче повідомлення: виїдемо 22 травня. Цього разу повірили і стали готуватися до виїзду, — запасатися харчами в дорогу...

Справді таки 23 травня 86 працівників театру сиділи у вагонах. Основні харківські кадри поверталися додому. “Чужаки” — понад тридцятьоро осіб, — вирішили лишитися в Самарканді.

З невідомої причини цілий тиждень просиділи у вагонах на станції. Навіть почали грати в залізничному клубі.

31 травня нарешті вирушили. В Ташкенті ще дві доби стояли, чекали паровоза. За цей час знову втекла героїня, а у мене вкрали бумажник з грішми й документами. Безумовно, свої вкрали, бо у вагон ніхто чужий не заходив. Підозра на візаві. Я голосно оповістив: “Гроші — грець з ним, а документи хай би вернув!” Злодій виявився добросердечний: підкинув документи саме туди, куди я рекомендував: під колеса вагона... І за те спасибі. А останні 600 карбованців ляснули!

Почалася вісімнадцятиденна подорож. Арись, Туркестан, Кзил-орда, Джусали, Казалинськ. Швидко проказуються станції, а між кожною з них десятки полустанків, де доводилось простоювати по кілька годин, щоб розминутися з потягами.

До Казалинська їхали понад Сир-Дар’єю. Хоч вона з потягу зрідка була видна, але з боку річки повівав вологий вітерець, і краєвид перед нашими очима розстилався привітний, зелений, подекуди барвисто квітучий. Від Казалинська розпрощалися з річкою і увійшли в казахстанську пустиню. І в край дуже рідко заселений. Піски, піски каракумські, вітри, вітри-суховії, сонце пекуче, сухе. Потяг спиняється — наче в мертву зону потрапляєш, — крім вітру — ні звуку, аж поки не пролунає гудок стрічного потяга, потім знову важка, безнадійна тиша, аж у вухах болить. І очам щемно: жовтосіра рівна просторінь без краю, без обр’ю. Дійсно, зручна у всіх відношеннях територія (про це стало відомо значно пізніше) була обрана під полігон для космічних польотів і приземлення апаратів. Від Казалинська на північний схід приблизно п’ятсот кілометрів пустині, а там селище, яке стало відоме на весь світ — Байконур.

Зупинилися в Аральську. Зовсім близько море... Арал, Кос-Арал...

Долунують до серця слова Тараса... Поет-невільник тут був:

Отоді згадай в пустині,
Далеко над морем,
Свого друга веселого,
Як він горе боре,
Як він свої думи тії
І серце убоге
Заховавши, ходить собі
Та молиться Богу,
Та згадує Україну...

І знову степ пустельний і круті вітри... Челкар, Берчогур, Емба,
Джурун, Кандагач, Алга. Річка Ілек...

Тиняючись на чужині
Понад Ілеком, стрів я діда
Вельми старого — наш земляк
І недомучений варнак
Старий той був...

І на якомусь глухому переїзді у каракумській пустині зустрілися ми з новітніми невільниками...

Спинилися ми, щоб пропустити стрічний потяг. Недовго постояли, а тут і він з'явився, повільно, тяжко наближаючись, наче з великим і важким вантажем. Поруч з нашою колією спинився. Товарні вагони з засунутими дверима ніби свідчили, що то справді товарний потяг. Ніхто на нього не звернув уваги. Раптом бачу, як з верхнього віконечка висунулася рука з якоюсь травою в руці і зачувся голос: "хліба!" Я наблизився до того віконечка і побачив, що то не проста трава, а затиснута в руці папуша тютюну. Зацікавився, гукнув, що дам шматок хліба, — хай ближче покаже тютюн. Двері вагону трохи розсунулись, і в отворі я побачив не зовсім старого, але змученого чоловіка з тією папушею курева. А за його спиною тулилися майже голі діти з блискучими, голодними очима. Я, розгублений, запитав не виразно, — що трапилось? Той чоловік не відповів, а дражливо кинув: "Давай хліба!"

— "Скільки хочеш за тютюн?" — я запитав.

— "Скільки даси, давай, а то потяг піде..." — нетерпеливився чоловік.

Кинувся я у вагон, схопив півхлібини, повертаюся до того чоловіка. В його руках бачу ще більшу папушу. Майнула думка, що я мало хліба даю, але чоловік мало з рук його не вирвав, тикнувши тютюн. Потяг ще стояв і я запитав:

— “Куди їдете?”

Чоловік недовірливо глянув на мене і неголосно відповів: “Куди привезуть...”

— “А звідки?”

— “З Криму, татари ми...”

— “Весь цей состав?...”

— “Не один такий... Та ти що, газет не читав?” — ніби розгнівався він, — “Усіх вивезли. Нема тепер нас у Криму...”

Пролунав гудок паровоза, і потяг невідьників рушив на схід, по сталінському маршруту. Повільно проходили повз мене вагони, з-за напіврозсунутих дверей теплушок виглядали змученими очима старі жінки, молоді дівчата, дрібні діти, сиві діди. Довго дивився я вслід потягу, в якому везли на заслання в казахстанську пустелю цілий нарід. Цілий нарід! Весь нарід проголошений був зрадником! Цілий нарід, трудолюбивий, чесний, — засуджений на знищення! Чим же Гітлер гірший, вимордовуючи неугодні йому нації?

Потяг зник за поворотом дороги, а я відчув, як у руці моїй запекла папуша тютюну, — напевне єдина цінність, яку в останні хвилини встигли схопити з собою ті нещасні люди, коли їх насильно витягали з хат і кидали у вантажні машини.

Наш потяг повільно рушив далі на захід. У вагоні видно було і в інших той тютюн. Тільки не було про цю зустріч розмов, одні ніби не розуміли, що сталось, інші побоювалися зачіпати тему, — тільки хвалили якість тютюну. То був відомий далєбі на весь світ дюбек та мексаксуді.

З Азії до Європи переїжджали пізньої ночі. Так що я тільки вранці згадав, що ми вже залишили “дику” Азію і опинилися знову в “цивілізованій” Європі. Чим вона нас порадує?

Саратов проїхали вночі. Далі ніби швидше рушив потяг, — відчув, що близько наша земля. Але знову спіткнулися: майже цілий день простояли на станції Поворино. Це вже Вороніжчина, зовсім недалеко й кордон. Знову спинилися на Лисках. Певна річ, кордон тут ні причому. Вїхали в Білгородщину. Нетерпляче вдивляємося в назви станцій. Остання зупинка перед Україною — Валуйки. І врешті потяг наш підходить до Куп'янська! Звідси вже можна додому пішки дійти!

При під'їзді до Харкова припали до вікон вагону, чекаючи хвилини зустрічі з Харковом. От і станція Лосево... Гнітюче вражіння від руїн тракторного заводу: повалені, обгорлі стіни корпусів, покручені металеві конструкції, купи брухту, сміття. Подумали, які варвари ці німці! Ніхто з нас ще не знав, хто перший поробив ці руїни.

Наш поїзд зустрічали на станції Балашово. Прийшли: тодішній секретар ЦК партії по пропаганді Назаренко, письменник Полторацький — від управління театрів Наркомосвіти, якісь ще чиновники. І двоє акторів, що залишались у Харкові, Григорій Лойко та Петро Павлусенко. Зустріч пройшла без музики, а квіти були. Не від партійно-державних організацій, а від друзів-акторів.

Балашово — це вже район Харкова. По дорозі до Харкова-Південного бачили, як сплюндровано заводи, — паровозобудівельний, велосипедний... А зупинились — і замість вокзалу Харків-Південний побачили купу цегли, гору сміття, потрошений перон, вирвані рейки залізничних колій. Вийшли на привокзальну площу. Людей мало, понад стіною зруйнованого головного поштамту тулились молодички й бабусі з каструлями, накритими ряденьцями, а в тих посудинах — українські вареники! З сиром і картоплею, на вибір! І недорогі. Які ж вони були смачні та гаряченькі (от їй-бо, тількищо зварені!) оті вареники з харківської Холодної гори!

Пройшовся по Катеринославській вулиці. Тут місто справляло враження не зруйнованого, лише безлюдного. На шістьох кварталах від вокзалу до мосту через Лопань нарахував не більш десяткох перехожих, переважно літніх жінок. Будинки без шибок, двері де-не-де позабивані дошками, а подекуди зовсім без дверей і без пожильців. Поселяйтесь — хто хоче. Квартирна проблема ліквідована... Проте відразу не знайшли, куди нас поселити, і ми дві доби жили ще у вагонах. Я встиг збігати до “Слова”. Тільки зовні оглянувши, бо наша колишня квартира була замкнена, — а ключі ніби у нашої Віри, що лишалась тут. Врешті дали нам притулок у готелі “Південний” поруч з театром музкомедії, приміщення якої хоча і вціліло, проте всі меблі спалили. Головна втрата — пропала нотна бібліотека.

Нарешті відшукали нашу господарку Віру, яка лишилася в Харкові “берегти наше майно”. Плачучи і радіючи від зустрічі, розповіла, як її німці вигнали з квартири, не давши нічогісінько з собою забрати, бо вони облюбували наш славетний будинок “Слово” для поселення офіцерів. Відразу весь п’ятий під’їзд зайняли, в тому числі й нашу квартиру.

— “Не знаю, що вони там натворили, — казала вона, — мене туди не пустили, меблі собі забрали, піаніно наше теж там лишилось... Казали люди, що там німці влаштували розпусний дім...”

Через якийсь час була змога зайти до нашого колишнього житла. Дійсно, з нашої і суміжньої квартири вони зробили офіцерське кабарє. Для цього розвалили стіну саме нашої кімнати і з’єднали з сусідньою, створивши просторну залю. Наш під’їзд будинку вони уподобали ще й тому, що внизу, у напівпідвальному приміщенні з давніх часів діяла кухня закритого типу їдальні для жителів “Слова”. Чудова була їдальня. Аріїці, не зважаючи на те, що колись завідувачкою її працювала Рая Котляр, дружина єврейського поета, використали це приміщення для свого ресторанчика. Майже всі квартири в цьому під’їзді заселені були вищим офіцерством. Стіни нашої квартири разом з сусідньою розмалювали непристойними малюнками.

Будинок наш у перші місяці війни, коли письменники виїхали з нього, захопили мешканці сусіднього бараку, спорудженого колись для будівників Держпрому. Майже всі квартири, крім п’ятого під’їзду,

були заселені цими людьми, і відвоювати їх по війні для тих, хто жив у них раніше, виявилось не простою справою. В Харкові, коли ми приїхали, перебувала переважна більшість республіканських організацій, чекаючи можливості дістатися до Києва. Тут затрималося чимало письменників. Тодішню організацію в Харкові очолювала Наталя Забіла. Вона активно клопоталася, щоб одвоювати і привести до ладу письменницький будинок. Справа посувалася дуже поволі. Тим часом значна частина письменників оселилася в довоєнному приміщенні спілки по Чернишевській вулиці. Тільки-но звільнялась якась квартира в “Слові”, туди поселявся письменник.

* * *

Визволення Харкова, як і всієї України, багатьом людям принесло нове поневолення і навіть смерть лише за те, що вони лишалися в окупації. Слідом за частинами армії у звільнені міста одними з перших налітали справжні головорізи — команди каральної організації СМЕРШ, одна назва якої віщувала смерть. Вони безоглядно забирали всіх “зрадників і коляборантів”. А нікчемні люди, рятуючи себе, охоче робили наклепи на невинних людей. Тисячі, десятки тисяч були арештовані і, за військовим уставом, без суду заслані або відразу знищені.

У перші ж дні приїзду до Харкова я мав поїхати до Дніпропетровська дізнатися про долю батька. І раптом одержую листа від брата . . .

В конверті свого листа надіслав він записку від матері нашої братової, яка сповіщала: “Володя, — писала вона ледь розбірливо на жовтому папері, — татка сьомого листопада 1943 года забрали я кожен день ношу передачу сама нуждаюсь хата згоріла. Віруся (це дочка, дружина Миколи) і Коля не знаю де, живу у татовій хатці все його описали а мені приказали сторожувати . . . ні грошей ні хліба ношу передачу буряки та моркву і сама тож . . . Андрія Юхимовича та ж участь що і татка старайся розібрати письмо вулиця Шевченка дом 73 Васса Андреевна Хвошинська”.

Того ж дня я виїхав до Дніпропетровська. Зустрівся з Вассою Андріївною, вона те ж саме повторила. Батька вже не було на Ігрени, де його після арешту якийсь час тримали. Кинувся шукати в Дніпропетровську. Там цілковите безладдя, ніхто нічого не знає, — кажуть, звертайтеся до військових органів, які його забирали. Де вони? Немає в місті, пішли далі вершити розправу. Врешті у прокуратурі сказали, що батько засуджений на 5 років і з Дніпропетровська висланий. Куди? Невідомо. “Чекайте листа . . .” Обійшов усі місця ув’язнення, скрізь відповіли, — такого у них немає і не було.

Пригноблений повернувся до Харкова.

Крім цієї страшної звістки дізнався про долю двоюрідних сестер дружини, Тані, Лізи та Гені Фрейфельдів. Вони в числі багатьох були

постріляні в яру біля Діўки.

Вже тут, в Америці, майже через сорок років після цих жахливих подій сестра моя Віра, яка з сім'єю лишалась у Дніпропетровську при німцях, розповідала, як вона з ризиком для власного життя приймала у себе дома Лізу, помагаючи їй і сестрам харчами. Ліза регулярно кожних два дні, як умовлено було, приходила таємно до дверей Віри, одягнена в одяг з жовтою зіркою на грудях, і умовним гаслом давала знати про себе. Віра вносила вузлик з харчами. Ні про що не було змоги говорити. Сестра казала: “Ніколи не забуду її очей... В них було стільки горя, стільки відчаю і благання... Чим я могла їм допомогти? А потім вона не прийшла. Я вдруге, і втретє чекала, а вона більш не прийшла.”

Отак зустрів нас Харків.

Батько у тюрмі або на засланні. Така ж доля і двоюрідного брата Андрія. Обидва були вчителі. Чим вони провинилися перед батьківщиною? Лишилися дома, а не тікали перед німцями? Мільйони лишались, якимось жили, щось робили, — а виявляється, — це вважалося служінням ворогові. Напевне батько не мав за собою ніякої вини, оскільки лишився дома, не тікав разом з Миколою чи Вірою, які, мабуть, мали підстави тікати від нової Колими. Ми, правда, дотримувалися іншої версії: вони не тікали, а їх німці вигнали в Німеччину, — адже обидва Миколи кваліфіковані інженери. Ми ж догадувалися, що вони тікали від нової для них сибірської каторги.

Довго ми ніяк не могли влаштуватися, жили в готелі. Тільки через місяць Забіла повідомила, що звільнилася квартира. Пошкоджена, без шибок, з несправними дверима. Та байдуже нам! Аби вже осісти на постійне. Пішли оглянути. Чудова квартира на третьому поверсі. З чотирьох кімнат, — нам аж дві! Але вселятися ніяк. Треба виселити якогось Кадигроба. Він уперто сидів на своєму. Власне, не на своєму, а на чужому, накраденому. Одна з призначених нам кімнат була заставлена впритул десятком шаф, буфетів, комодів, диванів, крісел, столів, — шикарний магазин дорогих меблів. Я заявив, щоб він негайно забирив усе награвоване, інакше пригрозив піти до міліції. Злякався той Кадигроб, вибрався.

А ми увібрались. Власне, внесли свої чемодани і вузли з шматтям, яке вціліло за час трирічної мандрівки. З колишніх меблів знайшли ліжко, стіл, кілька стільців. З решток шибок двох кімнат зліпили вікна в один, а другу замкнули до кращих часів. Роздобули залізну пічку, славнозвісну “буржуйку”. Не страшно буде й зимувати. Про паливо рано було дбати, — було ще літо.

Тільки-но почали так-сяк уможуватися в хаті — мене забрали до армії. По суті вік мій, — за паспортом мені було сорок один рік, — офіційно не підлягав призову. Але невідомі сили віддали мене в солдати. Дружина твердила, що Полторацький висловив здивування, — як

це так, що я не в армії? Ніби цього було досить, щоб я опинився в казармі, стрижений і одягнений у велике не по росту солдатське вбрання.

29.

СОЛДАТ ЗАПАСНОГО ПОЛКУ

Війна тривала, і такі “старики”, як я, виявилися потрібними для перемоги. І нехайно. Одержав повістку, щоб завтра з’явився на призовному пункті. Попрощавшись, побіг на дев’яту годину ранку. Процедура тривала не більш десяти хвилин, хоч чекати довелося години три. Медкомісія визнала здатним до військової служби. Голова лікар побажав: “Будь здоров, живий вертайся, старик!” Я не вважав себе старим, але серед призовної молоді справді виділявся. Так мене стариком в армії й називали. Іноді поштиво — “папаша”.

Хоч я всяко заспокоював дружину, однак, вона побігла слідом за мною і, коли нас виводили з призовного пункту, весь час ішла поруч колони, щоб дізнатися, куди поведуть. Я сам гадав, що посадять у потяг і кудись далі повезуть. Але спокійно пройшли повз вокзал і стали підніматися на Холодну гору. Привели до казарм колишньої школи червоних старшин. Значить, буду покищо поблизу. Дружина повернулася додому, обіцявши завтра прийти сюди, до воріт.

Далі відбувалася звичайна операція зовнішнього перетворення цивільного “старика” на молоденького солдата. Постриженого, в обмундируванні, у великих черевиках з обмотками (чомусь для нас уже не вистачило чобіт), — в такому вигляді мене дружина й не впізнала. Новини тим часом були такі: мене зачислили курсантом у школу ПТР (протитанкових рушниць). З цього слід було робити висновок, що на фронт відразу не пошлють, а навчатимуть і, може, й чин якийсь дадуть. У військовому білеті значилося — солдат, рядовий у запасі. А освіта вища. Мабуть, подумали, — який може бути солдат-рядовий з вищою освітою, — треба його навчити ще й іншим наукам, наприклад, як носити на плечах оту важкенну рушницю та як з неї стріляти і головне — влучати в танк.

Навчання йшло успішно. За якийсь тиждень привчився миттю раннім ранком схоплюватися з нарів (я на другому поверсі спав), за положені хвилини вдягатися до пояса, без сорочки вибігати у загальний туалет, потім ставати в шеренгу і як фізкультурзарядку пробігати туди й назад кілометрів зо два. Приємно було відчувати, що ти справді ще не такий старик, а бїжш як молоде лоша, не відстаєш від хлопчаків. Вивчання збройної техніки не становило жодних труднощів, згодом мене вже і в дивізійній газеті відзначили як відмінного курсанта.

Одного разу у вільну хвилину курсант цей стояв біля огорожі з колючого дроту понад вулицею, чекаючи на дружину. Повз мене

пройшов майор, я як дисциплінований курсант відкозиряв йому, він спинився, придивився, а тоді як вигукне: “Сокіл, що ти тут робиш?!” Відповідаю, чи не бачиш сам, товаришу майоре? Придивляюсь, хто це такий, що мене знає... І візнаю: “Сашко! Здоров!” Розпитує мене, а я його.

Виявилось, що цей майор — редактор дивізійної газети Олександр Бейлінов, дніпропетровець, письменник, земляк, давній знайомий.

Його стараннями я став нештатним кореспондентом газети “Боевые резервы” II-ої стрілецької запасної дивізії. Відразу ж дістав неофіційні привілеї: дозволялось іноді на цілий день не відвідувати заняття в школі, а вільно ходити і збирати інформації про дивізійні будні. Майже в кожній газеті друкувалися мої нариси, репортажі, навіть оповідання, вірші (українською мовою), фейлетони на дозволені теми. В ці дні, у вересні 1944 року і з’явився на світ поруч зі мною Остап Антапка, віршовані гуморески якого, казали, користувались успіхом у солдатів.

Командування 364-го полку, певне не без підказки редактора, вирішило не робити з мене снайпера ПТР і перевело рядовим солдатом у мінометну роту. Формально числився в тій роті, виконував усі положені солдатом функції, — бігав на зарядку, виходив на стрільби з важких мінометів, носив на спині ствол міномета, або ще важчу плиту його. Все це — на здоров’я і на гартування. А більшість часу з дозволу командира роти звільнявся від щоденних занять для редакційних доручень.

Наш полк, як і вся дивізія, були, так би мовити, перевалкою людей, перепідготовкою військовиків і відсиленням їх на фронт. І наша рота весь час оновлювалася, склад її постійно змінювався. В ній мало було юних призовників, — прибували вилікувані у шпиталях, уже воєнні бувальці. Цікаві особи, які багато чого вміли розповісти, веселого і сумного, — для мене стали чудовим матеріалом. На підставі, скажімо, розповіді такого собі Петра з Сум, — безжурного, дотепного, як козак-полонений з “Сави Чалого”, написав я оповідання про те, як той Петро втік з німецького концтабору, скориставшись з лазні, куди водили їх банитися без особливої охорони. Мовляв, куди голий побіжить? Та ще й узимку. А цей сміливець підмовив свого друга і вдвох утекли з лазні голими. Неподалік був ліс, а вони знали дорогу до лісника, з яким подружили і запевнилися, що він їх сховає. Втеча закінчилася успішним переходом до партизанів. Це оповідання друкувалось у дивізійній газеті, а через сорок років, трохи перероблене, під назвою “Коляд-коляд, колядниця!” опубліковано у торонтському місячнику “Нові дні”. Отакий, бачте, шлях...

Між іншим, отой Петро з Сум (забув його прізвище, а тоді знав) був відряджений на фронт в одній з маршових рот і невдовзі в полк прийшло повідомлення, що цей вихованець сьомої мінометної роти в одному з перших боїв здобув звання героя Радянського Союзу.

Взимку до нас стали прибувати “новобранці” моїх літ. Це були ті, що лишалися в окупації. Молодих відразу без особливої підготовки з ходу кинули на фронт, на найвідповідальніші ділянки, де вони тисячами гинули, спокутуючи начеплену на них провину. А людей старшого віку, як мені дехто з них казав, довго перевіряли, мовляв, чи не стали вони німецькими шпигунами, щоб пробратися до лав радянської армії. Серед них я зустрів колишніх голів колгоспів, працівників радгоспів, учителів, бібліотекарів, клубних працівників. Органи СМЕРШу активно працювали і в нашому полку: не раз вихоплювали то одного то другого на перевірку, — і більше до полку вони не повертались.

Очевидно, через якийсь час командир роти прийшов до висновку, що я успішно оволодів мінометною справою, і мене кинули на опанування нового виду військової справи: на заготівлю деревини. Кілометрів за десять-п'ятнадцять від нашого розташування стояли великі ліси і туди нашу команду душ двадцять відрядили з сокирами та пилками. Певна річ, рушниць ми не випускали з рук. Того місяця настала люта, завірюшна зима, теплішого одягу нам не видали, а жити довелося в нашвидку нами ж зроблених з гілля куренях. Як не дивно, не мерзли, ніхто за весь місяць не кашлянув — не чхнув, — співали пісень і давали кубометри деревини. Куди вони, наші заготівлі йшли, нам не велено було знати, а якщо знати, то мовчати. Норми виробітку були жорстокі. Умови, певна річ, були кращі концтаборових, однак, невиконання норми загрожувало відправкою на фронт у маршові роти. В кінці робочого дня, який тривав з семи ранку і до смерку, старшина команди прибував з ближнього села, де в теплій хаті у вдовички приємно відпочивав, міряв наші кубометри, гримав, якщо хтось не додав пару колод, і повертався до теплої хати, наказавши нам сторожувати матеріяли “військово стратегічного значення”. А потім, коли ми заглиблювались у густий ліс, звалюючи дуби, по заготовлені нами кубометри приїжджали вантажні машини, поміж яких виразно позначалися цілком цивільні екіпажі. Заготовлений нами “військового значення” матеріял старшина нашої команди продавав “наліво”.

Коли нашу команду на якийсь час змінили і ми повернулись на базу, я про це розповів редакторові газети. Він злякався і мене налякав, попередивши, щоб мовчав — і ні слова більш! Я, бач, наївний, думав викрити злочинців. Та ще у воєнний час. Диверсія! А виявляється, командирові полку та замполіту також треба жити. Старшина нашої команди знав, що робив.

Опанувавши техніку повалки лісу та розпиловки його в штабелі, я чекав, куди мене ще кинуть. Знайшлося місце. Ще далі за десять кілометрів був сосновий ліс і нам була норма не тільки звалити певну кількість стовбурів, але й розпилити їх на дошки. Поставили такий-сякий тартак і почали пиляти. Що не напиляємо — на ранок ні дошки. Думаємо, — на фронт забирають, радіємо, що й ми куємо, власне, пиляємо перемогу. Одного разу не ранком, а під час нашої

праці з'являється дві машини, виходять з них торговельного типу тузи, відводять набік старшину, про щось домовляються, потім дають команду вантажити дошки на машину, ми справно, можна сказати, з бойовим ентузіазмом (для фронту! для перемоги! смерть фашизму!) тягнемо дошки на машини. Старшина задоволений, — записав нам перевиконання норми. І на вечерю видав подвійну порцію м'яса.

Моє становище було дуже непевне. Формально був я солдатом мінометної роти, а фактично кореспондентом дивізійної газети. Як солдата запасного полку мене давно і не раз уже могли відрядити у маршові роти, але як працівника газети повинні були затримати. Весь час я відчував себе у підвишеному стані. Коли готувалася чергова партія на фронт, в числі інших і мене відповідно переодягають: дають нову шинелю, чоботи, дві пари білизни, ще дещо. Повідомляють, що завтра посадка в ешелон. Ранком команда шикуються, я стою в шерензі, от зараз пролунає команда “смирно, шагом марш!” Тут підходить якийсь лейтенантик, вигукує моє прізвище — і я виходжу з шеренги. Колона маршовиків прямує на вокзал сідати в ешелон, а я повертаюся до казарми, скидаю з себе чудовий новісінький (жаль, що не сфотографувався) одяг, переодягаюся у старе шмаття, приміряю старі черевики, мучуся з ненависними обмотками і йду на своє верхнє ліжко в казармі.

Траплялося, що редактор буквально в останню хвилину дізнавався про відправку мене в чергову маршову роту. А в роті про мою “броню” ніхто не знав, бо в цей час помінялося командування в роті.

Така ситуація за час моєї служби в запасному триста шістдесят четвертому полку виникала тричі. Один раз я вже був у вагоні, попрощався з дружиною, яка дивним чином про це дізналася і за стільки кілометрів прибігла, — як знову ж зняли мене з ешелону.

Весною ми продовжували працювати на оборону в лісах. Команди “лісовиків” мінялися щотижня, — тоді я звільнявся і переходив під опіку редактора, і не тільки писав для газети, але й чергував на випуску газети, ночами сидів на радіостанції дивізії, записував фронтові зведення, іноді навіть секретну інформацію. Мені довіряли, однак, у штат редакції не зараховували. Безпартійний солдат лишався нештатним кореспондентом.

Через певний час командир роти відкликав мене з редакції і знову відрядив у ліс. А в лісі, де ми заготовляли штабелі деревини, як на справжній війні запроваджено було нічне вартування. Ворожі агенти, бачте, могли покрасти заготовлений ліс. Одної травневої ночі я саме був у наряді. Тільки смеркло, як я вже стояв на високій галявині з гвинтівкою напоготові. Навколо були штабелі дров, які я зобов'язаний охороняти від ворожих диверсій. Ніч випала темна, зорі на небі рясно блищали, я мимоволі замріявся, дивлячись у небо . . .

В цю хвилину над лісом спалахнула тремтлива заграва. Ніби десь далеко здіймалися полум'яні фонтани. О, так і є, — почувлися вибухи, глухі, далекі, безперервні, і небо пронизали гострі стріли прожекторів.

Так це ж над Харковом! Лиш на мить стрельнула думка: звідки такий бій над моїм містом? І тут же радісне полегшення, — адже цього дня чекали давно!

Він прийшов. День перемоги. 9 травня 1945 року.

До пізньої ночі палало небо. Мені зручно було спостерігати з високої лісової галявини святкові вогні і чути вибухи, що долунювали з далекої відстані глухо, важко, поважно.

Закінчилася війна. А в нашому полку й далі тривали заняття. “Старики” почали готуватися до повернення додому. Незабаром прочитали сповіщення про порядок демобілізації. Солдати мого віку підпадали під першу чергу. На щастя, не встигли мені надати якогось чину, так і лишився після річної служби рядовим солдатом. Правда, тепер уже навчений. Коли б одержав бодай одну нашивку на погони, затримали б надовше.

В серпні солдат мінометної роти 364-го запасного полку II-ої стрілецької дивізії (за сумісництвом кореспондент дивізійної газети “Боевые резервы”), не дочекавшись нового одягу, у вилинялих штанах та гімнастерці, у стоптаних черевиках й обмотках, з похідною сумкою за плечима та потріпанною шинелькою на руці вийшов з воріт казарми.

* * *

Кінчилася військова служба. Пора переходити до миру й спокою, — так думалося. Дружина вже навела такий-сякий лад у квартирі No. 22 будинку “Слово”: шибки були на всіх вікнах вставлені (не скрізь цілі, а складені з розбитих), знайдено було ще деякі наші речі, розшукали п’яніно в якомусь клубі на Лисій горі. Забіла обіцяла на зиму палива. Син перейшов до другої кляси 131-ої школи. Якщо не забули, це школа, в якій я викладав.

30.

КОЛИ БУВА ПОТРІБЕН БЕЗПАРТІЙНИЙ ЖУРНАЛІСТ

Перший час по демобілізації приділений був на хатнє влаштування. Багато чого в хаті не вистачало. А людина не завжди була вдячна долі. В біді та нужді згодна й на ящиках спати, а потім про них і забулося, — забажалося ліжка мати і стільці з столами. Помалу вмешлювалися. Пошастило скла дістати, повставляли справжні шибки. Забіла обіцяла дати ордери на одержання палива, бо зиму мали пережити з “буржуйкою”.

Далі треба й про роботу потурбуватись. І про свої літературні проблеми порадитись. До спілки письменників мені ще не було ходу. Про це сказала делікатно Наталя Львівна, — мовляв, слід почекати. А тим часом порекомендувала подати заяву до Літфонду. На членство в цій організації я мав цілковите право тому, що мої твори виконувалися в театрах, на естраді. А Літфонд, одержуючи за це відсоток грошових відрахувань, зобов'язаний взяти такого автора, як я, на своє обслуговування. Організація ця досить багата і подавала своїм членам постійну матеріальну допомогу. Зокрема, в опорядженні квартир, постачанні паливом, медичному обслуговуванні. Для мене це було першочерговою потребою. І на початку 1946 року мене прийняли до членів Літфонду.

Відносно театральних справ звернувся я до Володимира Владка, який тоді очолював репертуарний відділ міністерства освіти. Владка я давно знав, ще з перших місяців приїзду до Харкова 1928 року. Він мені тоді здавався одмітним серед інших молодих літераторів своїм зовнішнім виглядом. Якийсь він був підкреслено інтелігентний у модних окулярах, солодко ввічливий, з робленою усмішкою на сухому обличчі. Сказати б, — біла ворона серед нас, — аристократ поміж простого люду. І приятелів підшукував подібних до себе, з іншими поведився з певною долею зверхности. В літературному житті тримався осторонь пекучих питань, не встрявав у жодні дискусії, у своїх творах старався оминати політичні проблеми. Можливо, для цього він і обрав для себе основним жанром — пригодництво і наукову фантастику. В цьому жанрі він спокійно почував себе в страшні 30-ті роки, безперервно майже щороку видаючи книжку за книжкою.

То ж я був надзвичайно вражений і здивований блискавичною кар'єрою Владка у воєнні роки. Абсолютно далекий від політики в передвоєнні роки, Володимир Миколайович (він любив, щоб його так

величали, а не просто Володька, як Сосюру), раптом стає членом партії. Усю війну пробув у Саратові на посаді коментатора на радіостанції, потім спецкором “Совинформбюро”, кореспондентом газети “Правда”, начальником головного репертуарного комітету УРСР, завідуючим українським відділом “Литературной газети”. Нагороджений орденами й медалями.

До такої “шишки” я й пішов, не маючи сумніву, що всі проблеми з ним, давнім знайомим, вирішу у нього дома швидко і якнайкраще. Мешкав він у центрі міста у великій квартирі на Артемівській вулиці. (Цікаво, що в “Слові” ніколи не жив. І в цьому випадкові відокремлювався від гурту.)

Будинок був старого солідного типу з широкими під’їздами та мармуровими сходами і цвяхованими між дубовими дверима. Відчинила двері служниця, показала куди йти до Володимира Миколайовича. Я забув сказати, що прийшов на прийом до начальника додому в солдатській формі і черевиках з обмотками, бо іншого вбрання ще не мав. Не знаю, яке враження мій одяг справив на Владка, але він тільки ручкою помахав з дижурною усмішкою на устах і запропонував стілець біля широкого письмового столу, за яким стояв у ту хвилину, підвівшись з крісла.

Кілька загальних формальних реплік, — що, як, коли і чому, — далі я став розповідати про те, що робив у Середній Азії та які твори були поставлені театром, що привіз п’єсу, хочу мати з боку українського реперткому підтримку і взагалі бажаю активно включитися в театральне життя і т.д. і т.п. Можливо, говорив я занадто довго і непослідовно, бо по виразу обличчя начальника реперткому став помічати, що це його мало цікавить. Він не перебивав мене, не перепитував, терпляче дав мені змогу сказати все, що я хотів. Коли замовк, він глибоко зітхнув і відсунув шухляду письмового столу.

І вийняв з неї плитку шоколяду.

Повільно й акуратно розгорнув обгортку, і на срібній фользі я побачив коричневий делікатес відомої фірми “Золотий ярлик”. Плитка складалася з квадратиків, які легко відламувались. Я ще не встиг утямити, що тут відбувається, навіщо з’явилася ця плитка шоколяду, — майнула думка, — це він дарує моему Юркові і його мамі, а може й мене хоче почастувати при милій розмові. І, мов удар у пику, — Володимир Миколайович, одламавши один квадратик, укинув його собі в рота. Ту ж мить відхилився на спинку крісла і повільно став... Я не можу знайти іншого слова, — він став повчати мене. Для чемности спочатку два-три слова похвали, — вітаю, радий чути про вашу діяльність, бажаю успіху, — потім повідомив, що зараз складний і нелегкий час, час відбудови гоподарства і культурних закладів, коли держава ще не має матеріальної можливості і потрібно йти на жертви в ім’я і т.д. Говорив поважно, розмірено, артистично відокремлюючи окремі речення, замовкав на хвилину, щоб акуратним рухом відламати черговий шматочок шоколяду і, поклавши до рота, посмакувати

ним. З п'есою, сказав він, — проблема відома: репертком не може розглядати і затверджувати музкомедію без музики. Тут він з поблажливою ухмилкою додав:

— Це ж усім зрозуміло . . .

Словом, розмова скінчена. Мало не сказав: “Ви свободні”, підвівся з крісла і широким жестом подав мені руку. А я, слабодухий, а може більш інтелігентний, не плюнув йому межи очі, — машинально торкнувся тієї руки, яка щойно відламувала шматочками шоколяду, і вийшов геть на вулицю.

Нічого дома не сказав, тільки добре вимив руку, яка смерділа мені отим чортовим шоколядом!

Доля моєї музкомедії відтоді стала ясна: не покладай, хлопче, марних надій. Особливо це було зрозуміло вже тоді, коли Владко мимохідь, грайливо кинув під час розмови: “Так, так, мені про “Полонене сонце” говорив Полторацький. Він такої ж думки . . .” А я лише згодом дізнався, що у Полторацького була п'еса, написана приблизно на таку ж тему, як і моя. То навіщо йому конкурент? Хто зна, може, і в солдати мене він постарався забрити з цих міркувань?

Зайшов я й до колишньої своєї школи. Педагоги нові. Приміщення й за рік не спромоглись упорядкувати, — для місцевої влади існували більш важливіші об'єкти. Майно школи розграбоване, знищене. Парти та дошки пішли на паливо. Минулу зиму Юрко наш уперше ходив до цієї школи і мені з захопленням розповідав, як вони вчилися: замість парт стояли довгі столи з неструганої дошки, вздовж них лави для школярів. Школа не опалувалась, і діти сиділи в пальтах, шубках, шапках з навушниками і в “бурках” на ногах. Чорнило замерзало, писали олівцями. І, можете повірити, вчилися! І хороші оцінки одержували, перейшли до другої кляси. Наступної зими потеплення в школі не передбачалося. То й не так погано, — хай діти змалку знають, що таке труднощі. Їх, труднощів, буде ще багато попереду. І взагалі, на них і виховувався своєрідний характер людини радянського типу. З дитинства, в юності, у зрілому віці, і в безперспективній старості — кожного разу належало не жити, а подолювати труднощі. Казали, труднощі зростання . . . Так і зростали. Втішалися, — все гаразд, аби не гірше. Якщо не гірше — то вже свято!

Вирішив навідатися до редакції газети. Тоді виходило дві: “Соціалістична Харківщина” і “Красное знамя”. Редактором “Соцки”, як називали її, був Білогуров Микола Кіндратович, скромний, лагідний у поведінці з людьми журналіст районного маштабу. До війни працював секретарем районної газети. Розмовляв тихенько, ніколи не гарячкував, — так собі, ні риба, ні м'ясо. Мені зрадив, бо газетярів бракувало. Відразу зарахував, дав на вибір відділи. Я побажав справами культури займатися. Редактор погодився, але додав і сільськогосподарський відділ.

В редакції тоді було разом з редактором і мною семеро працівників включно з техсекретарем Валею. Крім нас був завідувач промисловим

відділом, заввідділом листів, зав. побутовим відділом і замісник редактора. Фактично цей замісник, Мусій Абрамович Файбищенко, був єдиний у редакційному штаті, який мав досвід газетної справи. Фактично на ньому лежала майже вся робота: він переважно писав передові статті, виправляв матеріяли інших працівників, провадив так звані “літучки”, щоденні ранкові наради-інструктажі, плянував зміст газет на тиждень. Як вроджений журналіст був на всі руки майстер, мав абсолютне око на газетний матеріял, який йому подавали, вмів прочитувати його, так би мовити, по діагоналі, тобто, пробігав оком з лівого верхнього кутка сторінки до правого нижнього і відразу знаходив якості й недоліки. Він не раз вражав мене після такої “читки”, пропонуючи: “Будь ласка, викиньте друге речення в третьому абзаци і на закінчення переробіть останню фразу, буде гаразд”. В інших випадках, пробігши підсліпуватими очима (був дуже короткозорим), відкидав набік аркуші і безапеляційно заявляв: “Не піде!”

Коли я дістав призначення на посаду відповідального секретаря, мене він просвіщав: “Ви після всіх прочитуйте матеріял перед здачею до друкарні. Запам’ятайте, якщо при читанні у вас виникне найменший політичний сумнів, у ту ж мить відкидайте рукопис геть і не намагайтесь виправляти. Хай той, хто пише такі матеріяли, буде пильніший у своїй праці. Особисто вам нема потреби ризикувати, пропустивши непевний матеріял”. І як потім я переконався, — це був написаний закон редакційної праці в радянській пресі: навіть собі не довіряй, якщо маєш сумніви.

Оскільки нас працювало мало, кожен мав додаткові навантаження: сьогодні написати про відбудову тракторного заводу, завтра поїхати на село, а через день дати репортаж з університету. На всіх цих ділянках я побував. А після того, коли одного разу я подав редакторові фейлетон на місцеву тему, він зобов’язав мене до кожного недільного числа газети давати фейлетон або гумореску.

Так поряд зі мною в редакції з’явився Макар Дуда. При чому цей товариш Макар спочатку обрав собі прізвище Тур. Але тут же встряв Мусій Абрамович: — “Ні в якому разі! Що це за Макартур? Нам чужоземців не потрібно. Хіба мало українських прізвищ?” І в цю мить вискочив Дуда.

Відтоді, тобто з осені 1945 року і до одного, як, повторюю, писали класики, чудового дня, коли мене разом з Дудою вигнали з редакції, на сторінках “Соцки” регулярно, іноді й двічі на тиждень з’являлися фейлетони того Макара.

Для фейлетонів завжди в радянських умовах було й є багато тем, серед них такі вічні, як безгосподарність, головотяпство, бюрократизм, алькоголізм, кар’єризм, пристосуванство, хабарництво, самодурство, окозамилування. І сьогодні тамошня преса називає їх головними пороками, які заважають іти вперед, до нових успіхів”. То що вже говорити про ті повоєнні роки? Всі ці “ганебні явища на фоні світлого життя” тоді виявляли себе скрізь і до того в десятикратному

розмірі.

З листів, що приходили до редакції, можна було вибрати щотижня десятки фактів для гострих фейлетонів. Я так переважно й робив, особисто перевіряючи правдивість скарг. Але для написання фейлетонів була залізна межа дозволеного. Існував, та й тепер існує, певний табель про ранги. Що вищий за рангом винуватець, то менше про нього можна писати фейлетонів. Велику роль грає, яка газета за це береться: районова, міська, обласна чи центральна. Залежно від цього існувало правило, кого можна бити чи висміювати, а кого зась.

В нашій газеті без особливого дозволу (фактично, коли ще винуватця не покарано судом) об'єктом фейлетону не міг стати працівник високого масштабу. Про нього дозволено писати тільки центральній газеті і, як правило, вже тоді, коли зло покаране і весь запал фейлетоніста летить на вітер. Обласна газета має право критикувати працівників районного рівня і нижче. Але й тут були такі особи, яких торкатися заборонено.

Макар Дуда з задоволенням виявляв свої здібності сатирика, бичуючи в тій чи іншій особі перелічені вгорі пороки суспільства. За два чи три роки він опублікував сотні фейлетонів, в результаті чого... система не змінилася, пороки, що роз'їдають суспільство, не зменшилися, боротьба з ними виявилася марною, не зважаючи на запальне старання того Макара. Хоч який гострий і нищівний був його фейлетон, — в кращому разі було покарано *одного* винуватця *одиноким* випадку, згаданого у фейлетоні. А порок лишився незаляманій.

Скажімо, фейлетоніст “викрив” голову колгоспу, який обдурював державу, приписуючи неіснуючі досягнення. Його відповідно покарали. (Як правило перевели головою в інший колгосп). Але справа не в ньому. Не тільки голова обдурив державу, але про ці дуті досягнення врочисто рапортував начальник районного масштабу, потім обласного, — і за ці “успіхи і перемоги” вони й ордени заробили. А в центральних організаціях не з меншим задоволенням схвалили фальшиві відчити, — усі раді, щасливі! А голову того покарали. Так йому і треба, хай за всіх оддувається!

Хабарників переважно карають тих, що дають, а не тих, що беруть. Особливо, якщо бере високий начальник. Пригадую гучну і скандальну історію, викриту в перші повоєнні роки. В центральній пресі був опублікований судовий відчит про одного харківського ділка, який в ті скрутні роки невідомо яким способом міг дістати буквально все, що кому заманеться. Працював він директором районного промкомбінату, виробляв та реставрував меблі і різними незаконними махінаціями заробив особисто мільйони. Судили, він не заперечував фактів. Але назвав кілька прізвищ, які його підтримували і для яких він особливо прислужувався. Серед них фігурувала і замісниця голови облвиконкому (на жаль, забув її прізвище), який він в числі інших хабарів подарував гарнітур старовинних меблів. За цей

шляхетний вчинок йому збільшили на кілька років покарання. Проте він дуже швидко вийшов з тюрми і, зустрівшись якось з Макаром Дудою, дорікнув:

— Отак ви всі пишете фейлетони, хоч і знаєте, що той гарнітур був мною спеціально помочений знаком. І на суді я це сказав. Так не пішли перевірити, хто ті меблі від мене одержав.

Цілком вірю. А фейлетоністи писали свої гнівні фейлетони, озираючись на замісницю облвиконкому. Отака правда. Гірка, гідка...

Мені частенько доводилося виїжджати, власне, пішки ходити по колгоспах, які відновлювалися повільно, і ладу не було. До кінця демобілізації працювали переважно жінки. Головами призначали здебільшого людей випадкових, а що в ті голодні роки посада ця виявлялася хлібною, скрізь чинилося багато неподобств. З таких подорожей привозилося чимало матеріалу для фейлетонів.

Певна річ, не все було на селі недобре. В роки повоєнного відновлення сільського господарства особливо прославилися жінки-трудівниці, справжні господарки. Серед них запам'яталися двоє: Ганна Сапсай — ланкова овочевого колгоспу під Харковом та Катерина Твердохліб — ланкова колгоспу на Валківщині. Про них я написав нариси, потім друкovanі в газетах та журналах.

Обидві вдови-солдатки стільки самовідданої праці вклали у відбудову господарства, що вже протягом першого повоєнного року їхні господарства стали прибутковими. Любов до землі, бережне ставлення до кожного стебельця, прямо таки материнська дбайливість про зростання, поспівання та збирання врожаю, щоб не втратити ні зернини, ні корінця, — оці благородні риси були властиві цим жінкам. В їхній праці втілювалися невмирущі риси української сільської жінки, яка не уявляла життя без праці на землі-матінці, навіть тоді, коли земля не була її власністю. Казала Ганна Сапсай з теплою усмішкою:

— Живу землею. Саджаю, сію, поливаю, поляю, від суховіїв та негоди бережу, збираю врожай і радію, — буде й людям і собі зостанеться. Цим і живу.

Катерина Твердохліб одна з перших у ті роки заслужила звання героя соціалістичної праці за те, що своїм трудом подала приклад іншим ланкам вивести колгосп у передові. Енергійна, кмітлива, рішуча, нетерпима до всіх пороків, які названі вище, вона стала видатною громадською і навіть державною діячкою як депутат Верховної Ради України. У своїх виступах (без жодних записок) на сесіях Катерина Твердохліб не щадила у своїй справедливій критиці яке завгодно начальство, не дивлячись на чини й посади. І де б вона не виступала, в Києві, у Москві, в Ташкенті чи на закордонних сільськогосподарських нарадах, завжди промовляла українською мовою. Коли їй хтось пропонував "для понятності" виступати російською, вона давала відкоша.

— То нехай понятливіше говорять чоловіки, а ми, жінки темні, виховані молоком матері своєї.

Дуже примітно, що українська сільська жінка значно стійкішою виявилась у збереженні материнської мови, ніж чоловік. Тільки-но він робиться якимсь начальником — відразу цвенькає по-московському. Та ще й пояснює: “По-руську воно якось льогше . . .”

Дуже цікавий серед інших повоєнних років був на Лозівщині Могильченко — (забув, на жаль, його ім'я). Не тільки, що всупереч згаданим вище говорив виключно рідною мовою, але всією життєвою діяльністю зробився помітною особою далєбі на всю Україну.

Перед війною він був безпартійним бригадиром рільничої бригади, не побажав евакуюватися, лишився в окупації з самими жінками-колгоспницями і почав керувати господарством. Та так хитро і мудро, що зумів дурити німців. Поховавши техніку, зменшивши до мінімуму посівну площу (нема з ким робити, — самі баби, — казав німцям) домігся, щоб з нього менше тягли. А в перші ж дні після звільнення Харківщини колгосп Могильченка запрацював на повну силу і незабаром став кращим господарством на Харківщині. Йому через це й простили всі “провини перед батьківщиною”.

Як відомо, голови колгоспів у всій діяльності зобов'язані слухатися вищого начальства. Могильченко уперто відстоював незалежність і самостійність у господарюванні. Хоч і не так легко було це здійснити (мовляв, це недобрий приклад для інших), він усі атаки з боку районних організацій успішно відбив. Усі “вказівки та директиви згори” відкидав. — “Якщо хочете, щоб я головував, — казав він, — не вмшуйтесь не в своє діло”. Врешті його лишили у спокої. А згодом на довгі роки прославляли як кращого господаря. Правда, не дуже популяризували, яким способом він досягав успіхів. Секрет дуже простий: всебічно, без рекомендацій чи дозволу начальства він заохочував особисту ініціативу кожного колгоспника, викликав матеріальну зацікавленість у цілком реальних формах, а не в гаслах. Більше зробив для колективу, — казав він, — більше й собі маєш. І не колись, а негайно, того ж тижня можеш одержати свою долю прибутку. Не лише давав свободу праці на присадибних ділянках, але й допомагав одноосібникам посівним матеріалом, видавав з колгоспних запасів корми для їхніх корів, птиці, свиней. Працівники колгоспу жили заможнo.

Голова цей став всеукраїнським героєм, нагородженим орденами, зірками та медалями, обирався депутатом до рад. Успіхи його влада відповідно використала: колгосп повинен був демонструвати перед іноземцями “нечуваний прогрес сільського господарства”. Напевне серед численних туристів та поодиноких знатних осіб у цьому колгоспі побував не один американський журналіст — і, звичайно, в захопленні написав про “справжній розквіт колгоспного господарства”.

А по суті такі колгоспи для “світової думки” виконували невдячну ролью “потемкинских деревень” які Потьомкін, князь Таврійський, на

догоду Катерині II по шляху її подорожі по загарбаній українській землі побудував. Це були штучні села з танцюючим населенням, які повинні були довести, як благоденствує народ. А нинішні потьомкіни виставляють напоказ один кращий колгосп разом з ансамблем пісні й танцю, щоб затулити від світу жалюгідний стан сотень інших.

Таких хазайнів-хліборобів, як Могильченко, винищили в роки погромної колективізації. Лишилися нечисленні нащадки того невмирущого українського роду людей, що знали і вміли робити хліб. Найвідважнішим з них удалося стати, хай до певної міри, незалежними господарями на землі, яка віддячувала людям за їхню любов до неї. В Україні є чимало голів, які на практиці стверджують, що хліборобові треба надати самостійність у господарюванні. Але дати волю людям означає визнати цілковиту неспроможність усієї системи. Цього не може допустити партія — “будівник світлого майбутнього”.

Все це широко реклямоване будівництво “світлого майбутнього” є великою, державного масштабу “потьомкінською деревнею”. Ще інакше можна назвати більш популярним у радянських умовах словом — показуха. На показусі штучно тримається такий-сякий престиж радянської системи господарювання. На окозамилуванні, — що є видозміною показухи і “деревень”, керівники різних ступенів тримають звання передовиків. Майже всі “колосальні досягнення”, всі трудові рекорди окремих робітників чи колгоспників спеціально готуються за вказівками згори.

Пригадую, в одній з розмов румунський письменник Панаїт Істраї, про якого я згадував раніш, з іронією запитав:

— Чому це у вас скрізь, на заводах, колгоспах так багато гасел, в яких без упину повторюється один-єдиний заклик “працювати, боротися за підвищення продуктивності праці, не шкодувати сил, до останньої краплі віддати всі сили і знову працювати і працювати”? Невже у вас люди так не хочуть працювати?

По суті, він мав рацію. Люди переважно працюють без охоти, аби день до вечора. Нема жодного стимулу, а є тільки підступування: “давай, давай!” А при цьому додають порцію показухи: “Дивись, які рекорди дає Стаханов!”

А рекорди Стаханова створені організованим шляхом. Не міг він сам, з власної ініціативи спуститися 30 серпня 1935 року в шахту на нічну зміну і за 5 годин і 45 хвилин вирубати 102 тонни вугілля. А через двадцять днів установити світовий рекорд — 227 тонн на зміну. Норма для забійника 7 тонн. Стаханов за одну зміну виробив 32 норми. Став героєм. Від цього “великого почину” зачався стахановський рух.

Щоб на кожному підприємстві з’явився свій рекордсмен, дирекція, партком для цього спочатку знаходять справді здібного робітника, потім забезпечують його всім, що тільки потрібно для роботи: кращим матеріалом, якісним інструментом, безперебійним постачанням

деталей, найзручнішими умовами, — і в результаті — 20, 30, 40 норм за зміну.

Рядові робітники ходять і посміюються: “Дайте мені такі умови! . . .” Але для всіх, для всього заводу таких умов нема, є лише на одного-двох “рекордсменів”.

То чи не потьомкінські деревні ці досягнення одиночок?

Чиста показуха. Замилування очей.

* * *

Моя праця в редакції газети, численні поїздки по області, зустрічі з людьми дали великий матеріал для літературних робіт. Почав накреслювати повість, однак, зіткнувшись з гострими проблемами, змушений був писати не для друку, а собі в шухляду як заготовлю для майбутніх кращих часів. Не прийшли вони, кращі часи . . .

А тут ще й голод 1947 року. На відміну 1932-33 років, коли голод спрямований був на хліборобів, голод 47-го року зачепив усю країну. Місто, як і село, голодували разом. Базари порожні, селянам не було що продавати, самі споживали, а в крамницях — голі полиці. Правда, хліб був і, хоча карткової системи не впровадили, купити хліба можна було лише в певні години дня і у великих чергах.

31.

І ЗНОВУ БЕЗРОБІТНИЙ НА СВОЇХ ХАРЧАХ

Я знав, що цей день прийде. Але так швидко і несподівано? Власне, ніякої несподіванки не було. Ти, безпартійний писака, повинен знати, що місце в газеті тобі довіряють тимчасово. Змушені тримати тебе, бо нікому робити газету. Тобі довіряли майже всі відділи, ти мав доступ до засекречених матеріалів, ти навіть офіційно представляв на нарадах, конференціях партійний орган, тебе вважали довіреною особою. До тих пір, поки не прийшов час замінити. Більше того, тобі навіть доручили підготувати цю заміну, дали право навчати нових газетярів.

Два роки, від 1946 до 1948 рр., працювали спішно організовані ЦК партії курси журналістики. Викладачами запрошені працівники обох газет. З “Соц. Харківщини” троє: Файбишенко, Гельфандбейн і я. З “Красного знамени” В. Морської та Л. Жаданов, через рік арештовані як космополіти. Парткабінетом завідував Володимир Добровольський, тоді ще невідомий як письменник, автор згодом премійованої повісті “Троє в сірих шинелях”. В ті дні він ще писав цей твір, “заробляючи” додатково тим, що реалізував підшивки партійних газет — постачаючи їх базарним торговцям як пакувальний матеріал. *

Слухачами набирали за рознарядкою звідусюди, не лише з Харківщини, але й з інших міст. Який був принцип добору, невідомо, однак, на ці курси потрапляли далекі від журналістики люди, іноді малописьменні. Часом незрозуміло було, навіщо вони прийшли на ці курси. Гадали, що відразу стануть письменниками? Спокусила стипендія?

Кожен з нас мав по дві групи слухачів. Курс навчання розрахований на шість місяців. Заняття вечірні, бо ми всі вдень працювали. Спочатку здалася робота цікавою, але після першої контрольної праці слухачі показали, хто і що вони. Мови не знали в достатній мірі, не мали жодної уяви, як висловити думку на задану тему. Практичних завдань ніхто не вмів виконати, — скажімо, піти кудись, зібрати матеріал і написати репортаж. Навіть звичайної газетної інформації не могли скласти. А вже минуло три місяці навчання. Ніяких знань, які викладачі їм подавали, не вхоплювали. Безпорадна картина. Та не зважаючи на це, всіх слухачів весною випускали з рекомендацією надавати їм роботу в редакціях газет. Не виключено, що дехто з них і редактором став.

Про себе можу сказати, що в такій ситуації я ставився до викладання формально: читав лекції, провадив практичні роботи, давав контрольні завдання, ставив оцінки, здебільшого трійки, а не раз і двійки. Коли ж наступав час випуску — всі одержували атестат з задовільними оцінками. Навчилися — тепер ідіть на ідеологічний фронт. Будьте бійцями . . . І інших повчайте.

Замінити, точніше сказати, вигнати мене з редакції, на мій подив, прийшов не вихованець цих курсів, а інший, якого мені потім самому довелося навчати журналістиці, бо був він цілковитим невігласом, хоч прислали його редактором.

На початку 48 року Білогурова взяли в апарат ЦК партії, а на його місце прислали невиразного, трохи ніби соромливого і наче здивованого призначенням чоловіка середніх літ. Здивувались і ми, коли дізналися звідки з'явився новий редактор. Ще з довоєнних часів працював він завідувачем відділу міського архіву. Ніде нічим не відзначився, — рився собі в паперах, може, мріяв про посаду головного архіваріуса, — і раптом — редактор обласної газети. А значить, член бюро міськкому та обкому партії, — відразу в таку високу номенклатуру! Здуріти можна!

Я тоді виконував обов'язки відповідального секретаря, який практично стоїть близько до редактора. Новий редактор мене й запросив до себе для інформації про загальний стан редакції. Цілком нормальне його право і цілком нормальний обов'язок секретаря ввести нового керівника у курс справ. Розмовляючи з ним, я зрозумів, що він у газетних справах ні бе, ні ме. Мило всміхаючись, став допитуватися про елементарні речі, напр., що таке гранка, верстка, шрифти, стереотип, друкований аркуш. Щодня зустрічаючись з ним вечорами після здачі матеріалу до набору в друкарню, я навчав нового редактора азбуці газетної професії. До премудростей цієї науки ми дійшли за місяць. Від якогось часу новий редактор посмілішав, намагався самостійно писати передові статті, спочатку даючи мені на поправку, а згодом зробився настільки певним, що й мене зважувався правити і повчати.

Отож тоді й прийшов той день, якого я чекав, хоч і не сподівався, що настане він так невчасно. Навчений мною редактор виявився енергійним адміністратором. Адміністратором високого партійного калібру. Навчений в обкомі, він став очищати редакційний апарат від безпартійних. В першу чергу полетів я. А разом зі мною і Макар Дуда. Кінчилися всякі його хіхоньки-хахоньки та зубоскальства. З сторінок газети зникла рубрика — фейлетон. Тепер не було чого вже викривати. Лишилося тільки вихвалити та возвеличувати героїв та переможців.

В такій газеті я б і не лишився працювати. Хотілося тільки, щоб моє звільнення не було таким брутальним. А то сказали, — з завтрішнього дня не приходьте на роботу. Редактор виявився суворим, навіть не подякував за журналістську науку.

Він відчув себе на коні і, всівшись добре на ньому, швидко вискочив угору. Кар'єра цього архівіста була надзвичайна блискучим злетом. Редакторство для нього явилось трампліном до нових стрибків. Буквально через пару років він уже секретар Харківського обкому по пропаганді. Героїчно повів себе у роки боротьби з “безрідними космополітами”, керував погромом єврейської інтелігенції, прославився настільки, що в нагороду перевели його до Києва і незабаром став він секретарем ЦК партії по пропаганді. А згодом цього колишнього архіваріуса зробили академіком!

Прізвище його Скаба Андрій Данилович.

Академіком підлабузнювачьких наук він міг стати й раніш, коли готував велику “наукову працю”-панегірик Микиті Хрущову під назвою “Величне десятиріччя”. На його біду, Микита не удостоївся славного ювілею, полетів з партійного трону. Андрій Данилович, однак, уцілів єзуїтським прийомом: заявив, що ніякої участі в цьому ділі не брав. Зрадництво, підступність — могутній засіб утриматися на верхівці влади.

Розповідали достовірну історію, коли він ще був у харківському обкомі. На одному з засідань бюро обкому, де був присутній той, що про це розповідав, секретар по пропаганді Андрій Данилович Скаба несподівано виступив з такою заявою:

“Прошу мене увільнити від обов'язків секретаря обкому в зв'язку з тим, що я в своїй біографії не зазначив, що мій брат був репресований . . .”

За кілька днів перед цим до нього додому справді прийшов рідний брат після відбуття каторги в сибірських концтаборах і попросив допомоги.

Високопоставлений партійний вельможа на тому засіданні бюро обкому заявив:

“Брата свого я не знаю і знати не хочу. Так я йому й сказав. Але, — з єзуїтською покорюю додав, схиливши голову, — все одно я не достоїн посідати такий важливий партійний пост . . .”

Розчулені члени обкому за таке “чистосердечне” признання назвали його справжнім, принциповим, непохитним, чесним більшовиком, який ще більше заслужив партійне довір'я. В результаті він був нагороджений тим, що зробили його секретарем ЦК партії, в ролі якого прославився розгортанням шаленої кампанії по дальшій русифікації і в боротьбі з українською гельсінською групою. За час його панування був, зокрема, арештований Микола Руденко і різко посилюлися репресії проти інакодумців.

* * *

Вигнаний з роботи, я зрозумів, що більш нікуди мене не приймуть. До школи нічого було повертатися, бо в ті роки почали по середніх школах скорочуватися програми української мови й літератури. Мої

літературні справи тільки-но починали набирати таких-сяких форм, але я вирішив лише на них орієнтуватись. Саме перед моїм звільненням з редакції в театрі музкомедії була поставлена моя п'єса "Марія", створена разом з режисером І. Радомиським та композитором С. Заславським. Цей твір виник з живих фактів, спостережених під час моїх поїздок на села. Центральний образ Марії написаний майже з натури: молода жінка, пригноблена загибеллю чоловіка на війні, переборюючи тяжкі почуття самотності і зневіри, відроджувалася до активного життя.

Прем'єра відбулася восени 1947 року, мала успіх завдяки чудовій музиці композитора, який використав багато народних мелодій України та Кубані. Більше того, місцеві організації висунули "Марію" на здобуття державної премії (звалась вона сталінською). Приїздила з Москви поважна комісія комітету, що надає ці премії, похвалила виставу, взяла з собою офіційні документи. І дійсно, вистава потрапила в число претендентів. Благополучно пройшла перший і другий тур, а на третьому спіткнулась... Довелося втішатися лише фактом подання на премію.

Проте моєму статусові це мало допомогло: до спілки письменників все одно не приймали. А членство в цій організації мало не формальне значення. Ніколи автор, навіть створивши хороший твір, не був похвалений, якщо він не числився в письменницькій організації. Такому літераторові формально не заборонялося писати і друкуватись; тільки можливості для цього значно зменшувались.

У таких умовах розраховувати на літературні заробітки було ризиковано. Але іншого виходу не уявлялося. Перші два роки жили на заробіткі дружини. До театру як завідувач літературної частини я не міг повернутися, бо цю посаду ліквідували. Проте з дирекцією ділові відносини не припинялися. Про роботу театру я писав статті, рецензії на вистави, бував запрошений до участі в засіданнях художньої ради. Театр у той період старався поповнювати репертуар новими п'єсами. Я вже мав непогану репутацію театральної людини як автор бухарських та термезьких сценічних програм, а щойно й автор "Марії". Важливу роль в той час відіграло й те, що я перед війною зробив для театру переклад музкомедії "Солов'їний сад" (до речі, автор її музики той же, що й "Марії" — Семен Заславський). То ж, як і тоді, знову виникла необхідність швидко зробити переклад якоїсь, не пам'ятаю, музкомедії. Директор доручив мені цю роботу. Переклад був схвалений і дуже швидко дозволений до вистави репертуарним комітетом міністерства освіти.

Тоді вже там не було Владка, а керувала дуже неприємна, прискіплива жінка-росіянка, яка не раз потім давала мої переклади на рецензію своїм критикам навмисне, щоб "завалити". На її нещастя, навіть вони не могли нічого поганого сказати про якість перекладу. Закріпивши репутацію перекладача, я відтоді рік-у-рік одержував на переклад п'єси класичного репертуару, наприклад, такі, як "Сільва",

“Циганський барон”, “Мартин-рудокоп”, “Принцеса цирку”, “Баль у Савої” та музкомедії сучасних авторів, серед яких “Роза вітрів” особливо широко була поставлена багатьма обласними українськими музичними театрами. Загалом перекладено мною понад двадцять оперет та музкомедій, частина яких досі йде по українських театрах (без згадки про автора перекладу. І без відрахування гонорару йому...)

На початку 50-их років нова хвиля русифікації захопила театри України. До того часу в Харкові, крім театру ім. Шевченка, українська мова трималася недовгий період у театрі юного глядача та в двох музичних театрах, оперному та музкомедії. Коли ж з'явився хрущовський русифікаторський закон, за яким (бачте, яка демократія!) кожному батькові давалося право обирати для дітей мову навчання, почалася ліквідація шкіл з українською мовою навчання.

Слідом за батьками-перевертнями директори театрів також вирішили покінчити з українським глядачем. В музкомедії ця ганебна операція почалася з гастролей у Донбасі, здається 50-го року. Директор, налякавши колектив, що в Донбасі “погорять” вони з українською мовою, примусив перевчити репертуар на російську. В гастролях театр, дійсно, прогорів з російською скаліченою мовою. Не зважаючи на це, почали і в Харкові грати російською мовою, — розбавляючи для людського ока “Сватанням на Гончарівці”, “Весіллям у Малинівці” та “Наталкою Полтавкою”.

З того часу в харківському театрі всі п'єси ставляться російською мовою. Театр, який колись гордо називався коліскою української музичної комедії, загинув безславною смертю. Така ж сумна доля і театру опери й балету, який носить ім'я Миколи Лисенка і який був *першим* в історії українським оперним театром, славу якому творили, зокрема, такі майстри мистецтва, як Марія Литвиненко-Вольгемут, Марія Сокіл, Іван Паторжинський, Микола Середа. А тепер усі опери ідуть російською мовою. В репертуарі навіть нема “Тараса Бульби” — композитора, чие ім'я продовжує носити перевертень-театр. І театр юного глядача зробився російським. Певна річ, юнацтво треба виховувати в інтересах не своєї нації, а нації Єдиної Росії.

Хрущовський закон про мову шкільного навчання офіційна преса трактувала як вияв демократії з боку партійного керівництва. Мовляв, даємо повну волю народові, хай він сам вирішує, якою мовою вчити своїх дітей. Насправді це була зловіща провокація, в наслідок якої партією активно стимулювалися і підтримувалися міщанські сили перевертнів, які охоче цвенькали “по-руську” і живилися суржиковою культурою, власне кажучи, безкультурністю. Одночасно найменший вияв волі українських патріотів нещадно карався.

В певні моменти для прикриття русифікаторської політики партія застосовувала “діалектичний” прийом. Пригадуються роки перед відзначенням 300-річчя приєднання України до Росії. Тоді ЦК КПРС

гучно громив царську політику російського царату, який “провадив жорстоку політику національно-колоніального гноблення... ліквідував на Україні місцеве самоврядування, запроваджував насильну політику русифікації, перешкоджав розвиткові української мови й культури, придушував прагнення до створення української державності”.

Чом не яскрава картина становища в радянській Україні?!

В тому ж і сила “більшовицької діалектики” — говорити про іншого, щоб не подумали про тебе...

І через два-три роки після хрущовської шкільної “реформи”, так само, щоб приховати справжній зміст русифікаторського заходу, партія устами Брежнєва, — позичивши в сірка очей, проголошувала: “Не може бути вільним народ, який пригноблює інші... (Щоб не подумали таке про росіян). Царська Росія була тюрмою народів”... (А у нас, бачте, яка свобода для розвитку всіх національностей!).

Під такі облудні промови в ті ж роки розгорталася масова кампанія репресій проти українських інакодумців. Почалося ніби з простої шкільної реформи, а фактично активізувалося пляномірне нищення українського патріотизму. Не тільки обмеженням навчання українською мовою, яка офіційно визначена була недержавною мовою, а що найбрутальніше, — насильним виселенням українців за межі України (під виглядом відрядження на далекі “будови комунізму”), а на їх місце заселенням країни росіянами.

Як не стараються приховати цей згубний для України процес, можна поміж рідко публікованих демографічних даних прочитати, які разючі наслідки такої русифікації української “суверенної” республіки.

За десять років після проголошення хрущовського закону (від 1959 до 1970 рр.) українське населення збільшилося на 10%, а росіян в Україні — стало більше на 30%. Цей процес геноциду триває й далі: в наступні десять років (від 1970 до 1979 рр.) кількість українців зросла всього на 4%, натомість росіян збільшилася на 14%!

Руїницька політика Москви по відношенню до історії, мови, культури українського народу видна не лише в прямому порівнянні цих процентів.

Реальна небезпека російського нашестя і пряма загроза розвиткові української культури полягає саме в тому, що російське населення прискореним темпом зростає виключно по містах, по промислових та керівних центрах країни, тобто, на командних позиціях, лишаючи українському народові ролю покірних селян. В українських містах нероздільно панує російська мова: в школах, вищих навчальних закладах, установах, на вулиці (гірко сказати, українську мову можна лише почути від селян на базарах). Кіновиробництво цілком переведено на російську мову, телебачення та радіо має нікчемний відсоток передач українською мовою, тираж української преси та книжок неухильно скорочується...

Що ж, оце й є “повністю відновлені партією ленінські принципи взаємин між соціалістичними націями”.

Важко підрахувати, якої непоправної шкоди розвитку української драматургії та театрального мистецтва завдала русифікаційна політика. Цілковито було обрубано процес корисного збагачення репертуару музичних театрів України творами, перекладеними українською мовою з інших мов. Створення оригінальних опер та музкомедій українськими авторами стало натикатися на чималі перешкоди.

З власної практики можу згадати, який довелося витримати натиск під час написання опери про організатора повстання на крейсері “Очаков” 1905 року лейтенанта Шмідта. Я запропонував харківському оперному театру створити власними силами виставу на цю тему. Сподобалась моя заявка, схвалили коротке лібретто. А в процесі писання дирекція повідомила мене, що краще було б, щоб лібретто переробити на російську мову. Мовляв, Шмідт не українець. Я сказав, що не Шмідт, а я українець. І якщо, кажу, не знаєте, нагадаю, разом з Шмідтом провідниками повстання були матроси крейсера — українці Часник, Антоненко, Гладкий. Та й весь екіпаж “Очакова” — українські матроси. Не хотіла дирекція стати на мій бік, навіть натякнули, що є “така думка” вищого начальства. Я без жодних натяків заявив, що відмовляюся далі працювати. І забороняю в будь-якій формі використовувати написаний матеріал. А коли зажадав зустрітися з тим, у кого “такоє мненіє”, відмовилися назвати його ім'я.

Вистава показана була урочисто і глядач добре прийняв її. Обкомівське начальство на прем'єру все таки не прийшло. Мовляв, це риболося не під їхнім керівництвом. Рецензії в обласних і республіканських газетах, однак, були прихильними.

Опери українських композиторів як правило в оригіналі йдуть виключно в одному Київському оперному театрі. Виняток становила лише моя співпраця з харківськими композиторами та місцевим театром: нам щастило в своєму місті протягом десяти років здійснювати постановки трьох опер, написаних разом з композиторами Нелею Юхновською, Дмитром Клебановим та Борисом Яровинським. Інші оперні театри України, — Донецький, Дніпропетровський та Одеський були цілком російськими. І, гидко сказати, чекали, коли наші опери будуть перекладені на російську.

Особисто мене русифікація харківської музкомедії примусила не розраховувати на перекладницьку працю для театрів. Успіх “Марії” підштовхнув до написання оригінальних п'єс. Десять на початку 50-их років написано було два твори, але не для музичних, а до драматичних театрів.

Першу з них “Дім на горі” написав спільно з Давидом Вишневським. Він у той час повернувся з армії, всю війну прослуживши редактором фронтової газети, якийсь час потім служив у харківських військових організаціях і на початку кампанії боротьби з космополітизмом був демобілізований. Ймовірно, п'ята графа в

паспорті відіграла свою роль . . .

Давид якийсь час не міг освоїтися з положенням цивільного та ще й безробітного. Під час однієї розмови виникла думка написати разом п'єсу. Досі він не пробував себе в цьому жанрі. А сюжет запропонував цікавий. Конструктивно простий: два сини однієї матері в різних воюючих таборах. Трагедія матері, яка не може примирити їх, не може об'єднати дітей своїх в одну сім'ю. Мова йшла про Німеччину, розділену на дві частини.

Удвох ми написали цю драму дуже швидко. Послали на затвердження в репертком, який без жодних зауважень схвалив її. Про нашу п'єсу почули в Москві, негайно знайшовся перекладач. Переклад зроблений був добре, п'єса дістала візу і для російських театрів. Чудовий старт! Нам уже віщували сотисячні заробітки. Ми скромно погоджувалися на менші суми . . . І раптом . . .

Щось дуже часто і здебільшого недоречно з'являється це "раптом" та "несподівано". Цього разу неждано-негадано двох письменників брутально обікрали.

Одержуємо листа від управління московських театрів, куди ми для поширення послали свою п'єсу, в якому сповіщалося, що наш твір переглядається в зв'язку з деякими серйозними претензіями до п'єси. І просили . . . не турбуватись. Почекати . . .

Чекали ми місяць, другий, третій. Трохи заспокоїлись, коли невеличкий театр міста Сиктивкар (автономна республіка Комі) поставив наш "Дім на горі".

А через якийсь час розгортаємо московський журнал "Театр", в якому надрукована п'єса Анатолія Софронова (вилетіла з голови назва її). Читаємо і очам не віримо: не лише основна лінія сюжету, але й у дрібних деталях писання Софронова повторює нашу п'єсу. Настільки нахабно вчинена крадіжка, що навіть мовні характеристики дійових осіб начисто вкрадені у нас. Обурені вкрай, готові до смертного бою з плагіатором, пишемо гнівного листа до президії спілки письменників у Москву, вимагаємо сатисфакції і покарання злодія.

Які ми наївні були! Проти кого насмілилися піти? На кого руку підняли? На "видатного" драматурга? Відповідь ошелешила нас. За підписом якогось мало відповідального чиновника одержали листа. Зміст був такий: секція драматургії розглянула обидві п'єси і не знайшла в них нічого спільного за винятком теми. Обвинувачення тов. А. В. Софронова у плагіаті є наклепом на радянського драматурга.

П'єса наша вмерла. В Україні жоден театр не поставив її, — не виключено, що була дана "команда" від Софронова, який крім усього був одним з відповідальних секретарів правління спілки.

А ми з Давидом подумали, як легко і швидко нам удвох працювалося. А потім пересвідчилися, як такі "видатні драматурги", як Софронов, легко й швидко переписували чужі п'єси і видавали за свої. Нічого дивного, Софронов у правлінні спілки був консультантом

молодих драматургів, і всі п'єси, що надходили до реперткому, були йому відомі. І тому він міг цілковито вільно і безкарно красти сюжети і цілі п'єси.

Випадки літературних крадіжок бувають різного характеру. Одні, користуючись зручною нагодою, такі, як “консультант” творчости молодих Софронов, не гребували одвертим плагіатом. Розрахунок простий: невідомий молодик не посміє судитися з “метром”, тому той і діє нахабно, нічим не ризикуючи. Інші використовують основну схему, загальну конструкцію чужого твору, вузлові точки конфлікту, але переробляють сировинний матеріал кардинально і професійно, так що й довести факт плагіату нелегко.

До останнього часу, наприклад, лишається невідомим, як з'явився роман “Тихий Дон” М. Шолохова. Якщо вважати автора твору не тільки високоталановитим, але й людиною колосального життєвого досвіду, то двадцятилітній парубчак з Дону ніяк до цього не був причетний. Як пишуть про нього тепер: “Письменник з великою майстерністю описав донське козацтво в роки імперіялістичної і громадянської війни . . .” А цьому геніальному письменнику в ті роки було 10 та 14 років. Відразу тоді ж він, виходить, сів писати епопею і через вісім років видав перші книги. Уже тоді, 1928 року, роман став клясичним твором. То чи не інакше була справа? Сумніви відносно авторства “Тихого Дону” з'явилися уже в рік видання. Більше того, називали навіть ім'я справжнього автора, твори якого з життя Дону відомі були ще перед революцією.

Автор цей на прізвище Крюков пройшов війну 1914-17 рр. і громадянську війну в лавах антибільшовицького козацтва. Такий роман, — у перших частинах якого ні краплі прихильности до радянської влади не було, — міг написати тільки білогвардійський козак. А коли утвердилася влада комуністів, надрукувати такий твір було важко. Автор і вирішив звернутися по допомогу до земляка-початківця Шолохова, який у той час написав книжку оповідань про Дон і видав їх 1925 року. Автор роману і поклався на нього, щоб він по-дружньому допоміг. І він “допоміг”.

Можна багато версій подати, яким чином роман вийшов під прізвищем Шолохова, але не можна сумніватися в правдивості розповіді Марії Михайлівни Пилинської, колишньої дружини Івана Дніпровського про його зустріч з письменником Крюковим. Після виходу перших частин роману він у Харкові поскаржився Дніпровському на те, що роман вийшов не під його прізвищем. Адже домовлено було з Шолоховим, що він лише допоможе у виданні, можливо, внісши певні корективи. В розмові з Дніпровським справжній автор “Тихого Дону” показав йому наочні докази свого авторства. Ці папери, як сказала Марія Михайлівна, загинули після смерті Івана Дніпровського. До Дніпровського Крюков звернувся тому, що Іван Данилович тоді працював у ДВУ, яке збиралося видавати роман українською мовою. Авторство своє Крюков не встиг довести і

невдовзі помер.

Після виходу 1948 р. роману В. Ажаєва “Далеко від Москви” пішли чутки і про цей твір як про плагіят. Називали прізвище недавнього померлого письменника-початківця. Підозра дуже ймовірна, бо цей російський письменник Ажаєв, одержавши сталінську премію за той роман, більше нічого не спромігся написати.

Не раз викликала підозру надмірна плодovitість деяких письменників. В таких випадках прямо говорили про ще один варіант “творчості”: іменитий автор мав біля себе довірених помічників, наймитів, часом не безталанних літераторів. В силу різних причин вони не мали шансів на видання власних творів і охоче брали з того “клясика” гонорар за написання твору на задану тему, а іноді й сюжет продавали. Потім той майстер робив редакцію написаного за нього твору, надаючи авторської правдоподібності. Таким способом користувався автор ортодоксальних партійних п’єс Суров, нагороджуваний сталінськими преміями, а потім упійманий “на гарячому” і розжалуваний за те, що всі п’єси за нього писали наймити “негри”. А Софронів унікає такої кари і далі “пише” по одній-дві п’єси на рік. Коли він устигає? Адже посідає кілька важливих крісел: секретаря спілки письменників, члена бюро парторганізації, бюро міському, обкому партії, редактора журналу “Огонек” і ще багато інших. Щороку в закордонних делегаціях, всюди головує, доповідаючи, виступаючи... І ще й вірші пише...

Згадуючи про такі потворні форми “творчого співробітництва”, я не хочу компромітувати дійсно плідотворні контакти між двома рівними у правах літераторів. Може статися, що один з них де в чому поступається другому, але при взаєморозумінні їхні якості зливаються міцно і гармонійно.

Мій особистий досвід свідчить про це. З Дмитром Бедзиком ще перед війною була написана сатирична комедія “Бітикрулі”. Війна перешкодила поставі її на сцені. По війні після шойно згаданої історії з викраденням нашої драми “Дім на горі”, я з Давидом написав п’єсу “Твоє добре ім’я”, яка, мабуть, не відповідала тогочасним політичним вимогам і була заборонена до постави. Вони, ці вимоги, так часто і різко мінялися, що письменник абсолютно був позбавлений орієнтації, — про що сьогодні дозволялося писати, а що завтра робилося забороненим, хоча вчора вважалося дозволеним. В такій ситуації загинув і наш кіносценарій “Крапелька”, написаний на початку 50-х років спільно з Володимиром Добровольським. (Київська кіностудія з ентузіазмом прийняла його, призначила режисера, нам заплатили 50 процентів гонорару — і раптом... угадай, коли цей “раптом” з’явиться! — сценарій категорично відкинули. Без жодних пояснень... Згодом це пояснюватиметься “нецелесообразністю”.)

Ці невдачі і поразки ніяк не скомпромітували достоїнств подвійного авторства. Нема єдиного пояснення цьому явищу. Однак, в умовах суворої цензури літератор, який не погоджувався покійно виконувати

партійні вказівки, не раз змушений був шукати спільника, з яким відважувався кидатися в небезпечне плавання по бурхливому літературному морю.

Часом щастило написати удвох дещо й путне. Можна згадати вельми успішну творчу дружбу Ільфа і Петрова, які створили, — тепер це всі визнають, клясичні “12 стільців” та “Золоте теля”. Як відомо, твори відразу мали такий великий успіх, що офіційна критика перелякалась і назвала їх пасквілем на радянське життя. Але згодом популярність повістей примусила визнати їх навіть творами епохи.

Мабуть, один Ільф або Петров не написали б таких творів, хоч у кожного з них у голові роїлося немало цікавих інакодумств. А вдвох — вийшло!

Моя творча співдружба не завжди кінчалася невдачами. Були й перемоги. До них можу віднести успіх кінофільму “Червоні маки Іссик-Куля”, сценарій якого я написав разом з сином. А також сатиричну комедію “Дорога мамочка”, створену спільно з Іваном Багмутом.

Про цього письменника хочу трохи докладніше розповісти, оскільки ми давно були знайомі, ще з часів дніпропетровського “Плугу” на початку 20-их років. Потім довго я його не бачив: він багато мандрував по північних областях країни, Сибіру та Середній Азії. Після 1935 року його не стало чути в літературі.

Зустрілися ми з ним у Харкові вже після війни. На війні він втратив ногу, але коли й як був мобілізований до армії, точно я не знав. За той час що ми не зналися, у нього сталася помітна зміна характеру. Досі одвертий, довірливий і лагідний, він став наїженим, різким на язик, гостро в’їдливим і нетерпимим до думок інших. В 30-ті роки його фактично не було в Україні. Але де він справді був, про це годі було розпитувати. Він завжди обривав цю тему, — мовляв, не твого розуму діло . . .

По війні писав переважно для дітей та юнацтва оповідання та повісті. Важливих проблем сучасності не зачіпав, у творах головну увагу приділяв питанням морального характеру, вихованню у молоді елементарних людських якостей. Це давало йому можливість триматися в руслі офіційної літературної політики. Єдине, що його непокоїло, — довготривала заборона друкування повісті “Записки солдата”. Після написання її дозволили надрукувати через 14 років, у 1961 році. Нічого, здавалося, в ній крामольного не було. Хоча невідомо, в якому вигляді вона була написана і яку “редактуру” витримала.

Десять років перед тим, у період шукання нових форм літературної праці він у розмові зі мною сказав: “З’явився задум написати сатиричну комедію, та не знаю, як до цього підійти . . .” Кажу йому, — “Розкажи, пораджу”. — “Розкажу, — сміється, — а ти вкрадеш сюжет”. — “То давай удвох напишемо”, — “Спробуймо!” — погодився.

Стрункого сюжету не було. Існувала ситуація. Ситуація вельми актуальна для радянської дійсності: шукання так званих “блатів”, протекцій для влаштування особистих справ. Іван у задумі мав образ матері, яка за всяку ціну і всякими способами робить синові найкращу кар’єру. Син, який саме закінчує інститут, чекає постанови комісії, куди його пошлють працювати, і нічого не знає про затії матері.

Так виникла основна схема п’єси. В бесідах, спірках, аналізах, варіантах швидко вирисувався сюжет комедії і головні персонажі її. Буквально за тиждень зуміли записати більш-менш точну схему всіх трьох дій. Розставили по місцях персонажі. І перед тим, як писати, кинули жеребок, — кому яка дія випаде. Перша випала мені. Іван задоволено признався, що йому так і бажалося, щоб я задав тон творові і започаткував форму комедії. За два-три дні ми обговорили перші сцени. Обом сподобались. Іван відчув мою манеру письма, вона йому цілком імпонувала. Поки я закінчував першу дію, ним була написана друга, — власне перша картина другої дії. Не чекаючи написання другої картини, я взявся до третьої дії. Не прийшло й місяця, як комедія “Дорога мамочка” лежала у нас на столі. Минуло трохи часу, щоб звести її до цілковитої гармонії. При цьому ми домовилися на окремих примірниках одночасно робити відповідні корективи, а потім зрівнювати їх. Дивовижно, як ми однодушно і синхронно працювали: поправки і зміни часто співпадали так, що, здавалося, один у одного їх підгледів.

Наша “Дорога мамочка”, написана в кінці 1952 року не знайшла відразу театру. Академічний ім. Шевченка довго тримав її, не даючи відповіді. А навесні в Харкові почав працювати шойно створений театр, якому належало обслуговувати районні центри області. Так він і назвався, — обласний драмтеатр. Колектив складався з випускників театрального інституту, режисером був молодий фахівець Л. Романенко. Цьому театрові сподобалася наша “Дорога мамочка”. Головне, знайшлася актриса для ролі мамочки, — бойової, пробивної жіночки. І чоловік її, тюхтій, знайшовся.

Восени 1953 року, коли загибель Сталіна віщувала деяку полегкість, театр насмілився показати “Дорогу мамочку”. Трапилось так, що театр ім. Шевченка затримався на гастролях, і обласному театрові, який не мав постійного приміщення, дали можливість виступати на сцені шевченківців. Я не пригадую, з яким успіхом пройшла прем’єра, але “Дорога мамочка” йшла безперервно півтора місяця щодня, а по неділях і двічі на день. Такого успіху досі жодна п’єса українських драматургів не мала. Одночасно в Києві вийшла на сцену театру ім. Франка комедія В. Минка “Не називаючи прізвищ”, яка здобула популярність лише через рік.

Обидві п’єси крайком зачепили життєві конфлікти радянського життя, яких досі не дозволялося торкатись. Це були сатиричні твори, а письменникам партія вказувала, що в сучасній дійсності нема і не може бути принципівих явищ, які належало б гострою сатирою

викривати. Легкий гумор, поблажлива критика “окремих недоліків” дозволялася хіба що в газетних фейлетонах. Але бичувати типові пороки суспільства не смійте, — руки й ноги обрубасм! А тут Минко, не називаючи прізвищ, таврує кар’єризм та бюрократію. А дорога мамочка стверджує, що в житті тільки по благу, за хабарі можна влаштуватися. Типовий образ хапуги-Жучка символізує систему керівництва, яка живе хабарями та брехнею.

Глядач буквально кинувся на ці п’єси. І це сполошило начальство. Наступного року в центральній московській газеті з’явилася стаття-аналіза річного репертуару театрів Союзу. Автор статті демонструє цифри: одною з п’єс, що показувалася найбільше серед усіх інших названо нашу комедію. Яка ганьба! — пише газета: — низькопробна, безідейна п’єска — рекордистка! Хто дозволив? Хто допустив, щоб такі по суті антирадянського характеру твори відтіснили набік золотий фонд високоідейної партійної драматургії? Адже в п’єсі домінують негативні особи! А де партія? Нема! Є тільки пройдохи, хабарники! І це називається лице нашого суспільства?!

Наказом міністерства культури СРСР (не України!) “Дорога мамочка” була заборонена . . .

* * *

Двері і сцени всіх радянських театрів завжди були, є і довго ще будуть відкриті для софрових, корнійчуків, сурових, зарудних, для яких не існувало і ніколи не виникатиме жодних життєвих проблем: усе чудово, партія дає вказівки, дотримуйся, виконуй їх, не відхиляйся ні на крок від генеральної лінії, будь вірним і надійним помічником партії, — і ти ніколи не матимеш клопотів. Матимеш всілякі почесті і заробітки. Твори твої ввійдуть у шкільні читанки, а ім’я — в енциклопедії. Тебе щороку пускатимуть за кордон, де ти накупиш дефіцитних речей після того, як відповідно проклянеш імперіялістів-підпалювачів війни. Цій категорії вільно живеться.

Про тих, хто загинув у тридцяті роки, говорять справедливо як про розстріляне покоління. Але не менше покоління творчих працівників на довгі роки далі лишилося *здушеним* поколінням. Поколінням незавершених починань, нездійснених задумів, знищених паростків вільного слова, вільних, чесних думок. Тюремний режим на всіх ділянках інтелектуального життя призводив творчих людей до маразматичного стану безвихідности з духового концтабору соціалістичного реалізму, законом якого виключно було вихвалляння режиму.

32.

САТИРА ВБИВАЄ, ТІЛЬКИ КОГО?

Про роль, місце й значення критики, гумору й сатири в житті суспільства багато є розумних і влучних висловлювань письменників, філософів, політиків, діячів науки і простих людей з народу. Основні з них такі:

Сміх продовжує життя людини.

Хтось навіть підрахував, що, сміючись бодай півгодини на день, людина продовжує свій вік рівно на стільки ж.

Однак, мусимо попередити, що:

Сміх вкорочує життя людини.

Про це свідчать численні вироки в країні, “где так вольно дышет человек”, за те що хтось насмілюється занадто багато і недозволено сміятися.

Отже, сміх — гостра зброя. І небезпечна. Для обох сторін.

Але польський письменник Красіцький точно зазначив: “Prawdziwa spota krytyki się nie boi”.

Тобто, критики, сміху, сатири бояться тільки злодіяки. І тому вони так жорстко розправляються з авторами сатир. За один єдиний політичний анекдот саджали в тюрму. В роки сталінського терору 30-х років усі, — повторюю, всі тодішні українські гумористи-сатирики (Остап Вишня, Юхим Гедзь, Юрій Вухналь, Василь Чечвянський, Кость Котко) були репресовані. Лише один Вишня повернувся живий.

Погромну кампанію під гаслом “боротьби з безрідними космополітами” вірний сталінський прислужник Жданов розпочав 1947 року з критики трагестійно-бурлескної поеми харків’янина Олександра Хазіна за пушкінським “Євгенієм Онегіним”. Патетично і по-блюзнірськи Жданов вигукував: як посмів “некій” Хазін торкнутися брудною рукою великого російського поета?! Тільки безрідний космополіт міг так зухвало використати геніяльну поему Пушкіна, щоб написати пасквіль на радянську владу!

Команду на розгром “безрідних космополітів” подано — і пішла-покотила по всій країні каламутна хвиля розправи російських шовіністів над інородцями. В першу чергу над єврейською творчою інтелігенцією. Скрізь спалахнули чадні вибухи антисемітизму. Розгул його застрашував і російських письменників єврейського походження. Відбувалися прилюдні судилища в театральних приміщеннях перед лицем торжествуючих новітніх чорносотенців. Намагаючись виправдатися, літератори самобичувалися виключно за те, що колись

дружили з єврейськими поетами. Один такий, сам єврей, — не хочю називати ім'я, — під час розправи над поетом-євреєм, з яким він спільно публікував під двома прізвищами твори, вигукував з піною на губах і б'ючи себе в груди: “Я проклинаю той день, коли подав йому руку на спільну працю! Я навіки викреслюю його ім'я з своєї біографії!”

Така деморалізуюча була сила терору.

Загинув цвіт єврейської літератури, — зокрема, поети, міцно зв'язані з Україною: Фефер, Котляр, Маркіш, Квітко... Знищено славетний єврейський театр. Злодійски вбито його керівника Міхоелса, в театрі якого останні місяці свого життя працював Лесь Курбас. Тоді ж замучили й цього велетня українського театрального мистецтва.

Погром набирив усе більшого розмаху. Сталін за прикладом свого однодумця Гітлера заходився біля “остаточного вирішення єврейського питання”. Як відомо, провокаційна справа лікарів-“отруйників”, сфабрикована 1953 року, мала стати приводом до депортації євреїв у Сибір, фактично, на повільне знищення. Ця злодійська акція у декого з західних громадських і політичних діячів, на превелике диво, й досі викликає сумнів. Мовляв, які докази такого страшного наміру? А чи вірив хто з них перед 1932 роком, що невдовзі мільйони українських хліборобів будуть знищені або депортовані в сибірську каторгу? А чи відомо їм було, як готувалася вимордовування кримських татар?

Мені особисто друзі-ленінградці розповідали, що вони власними очима бачили складені в райвиконкомах списки всіх єврейських сімей, яких мали примусово виселити з “славного міста Леніна”. А після смерті організатора цього злочину чимало літераторів-євреїв говорили, в яку “законну” форму збиралися сховати цю акцію: готувалася петиція до Верховної Ради СРСР від імені відомих діячів єврейської національності різних професій з уклінним проханням “дати можливість їхньому народові об'єднатися в одну трудову сім'ю на території, визначеній гуманним радянським урядом”.

Немає сумнівів, що “боротьба з безрідними космополітами” була одвертим виявом чорносотенного російського шовінізму, який вбачав ворога в національній свідомості неросійських народів. Добре відомо, що в майбутньому готували таку ж розправу над українським народом: виселити, переселити, перемішати, придушити, знищити націю. (Таку ж акцію мали здійснити гітлерівці в Україні.) Смерть катюги не дала змоги реалізувати злодійство.

А задум лишився, змінилися лише методи його здійснення. Не припиняється й досі невпинний процес русифікації, перемішування, придушування, нищення.

Так що тут не до жартів. Люди не сміються. Тільки анекдоти пошепки розповідають.

А чи є в Україні гумористи-сатирики? Є. І немало талановитих. Тільки талант свій змушені використовувати на користь влади і на

втіху “власть їмущих”. Існують писані, хоч нікому не показувані, правила творчої поведінки гумористів. Встановлена заборонена зона, куди зась потикатися. Багато є пунктів, серед них, наприклад, пункт про недоторканість партійних і державних діячів належного рангу. Безгрішність їхня абсолютна. Тільки коли хтось з них полетить з крісла, тоді бий його, як безпартійного негідника.

В газетах, від районової до республіканської, давно вже читач не бачить такого бойового жанру, як фейлетон, сатира, памфлет на теми внутрішнього життя. Показово, що існує всього один-єдиний всесоюзний “Крокодил”, такий же беззубо нестрашний, як і солоденький український “Перець”.

Очевидно, про людське око начальство час від часу б’є, так би мовити, на сполох: “Мало у нас гумору! Мало у нас сміху! Підняти кампанію за підвищення сміхотливого рівня! Народ повинен сміятись! Нам потрібні Гоголі і Щедріні!”

Не забувають згадувати і Герцена: “Сміх, — казав він, — одна з наймогутніших зброй проти всього, що *віджило* (підкреслення моє), *але тримається на бозна чому бундючною руїною, заважаючи рости свіжому в житті і лякаючи кволих*”.

Але цим закликam літератори-сатирики ніяк не вірять. Вони глибоко переконані, що та бундючна руїна буде ще довго заважати рости свіжому, чесному слову і залякувати всіх, хто наважуватиметься його вимовити.

А щодо Гоголів та Щедріних відомий такий афоризм:

“Нам нужны такие Гоголи, чтобы нас они не трогали.”

Радянський гуморист і спрямовує весь запал своєї сатири не на систему, а на якогось слюсаря, який без півлітри не відремонтує крана у ванній, або на працівницю ательє, яка зіпсувала костюм, чи всю силу свого таланту обрушує на голову жалюгідного п’янички, який впав на слизькому і вже без цього фейлетону набив собі лоба. Веселенькі, актуальні теми!

Щодня звертаю я увагу, скажімо, на шосту сторінку “Нью-Йорк пост” чи на сорокову з “Дейлі ньюз” і так хочеться продемонструвати їх гумористам з “Перця”! Хай би подивилися, скільки тут у карикатурах дістається ляпасів Горбачову... пробачте, Регенові. Якої різкої критики падає на голову Щербичькому, — тьху ти! — Вайнбергерові! Так і хочеться вигукнути:

“Куди дивиться партбюро цих газет? Чому пустило на самоплив писанину сатириків замість того, щоб вимагати від них творчих звітів та дати їм суворі вказівки, щоб не допустити надалі такого неподобства!”

А в цей же час на весь світ відома жорстока розправа над молодим радянським художником Вячеславом Сисоевим за його політичну сатиру в малюнках. Так, так, — за сатиричні малюнки, а пропагандистські рупори трублять: “Вернути зброї сміху гостроту, принциповість, масштабність”. Чудове признание: досі не було і нині

нема в гумористичних писаннях ні гостроти, ні принциповости, а є ту-пість, безпринципність, дріб'язковість і підлабузнювання до пороку.

Одного разу я спробував загостритися. Написав фейлетон про те, що не треба нам галасувати про роззброєння, а почати самим роззброюватись. Дружина, як почувала, порвала на клапті мою гостру зброю і попередила . . . Словом, потім я переадресував ту сатиру на міжнародній імперіялізм — підпалювачів війни. В другому випадкові я без відома дружини надрукував гумористичний вірш з нагоди хрущовської кукурудзomanії.

Хрущов, покуштувавши в Америці айовської кукурудзи, прийшов у таке захоплення, що вирішив засяяти нею весь Радянський Союз. Як і належить, це викликало нечуваний ентузіазм у всього радянського народу, насамперед, у більшості поетів, — вірних пропагандистів партійних директив. Посипалися величні оди на честь кукурудзи і головного кукурудзоведа, готувалися театральні видовиська, де головна роля належала кукурудзяному качану, художники почали малювати монументальні полотна на честь і славу кукурудзи, скульптори проєктували грандіозні кукурудзяні пам'ятники. А що мені було робити, газетному фейлетоністові? Я також уклучився в кампанію.

Прочитав у ті дні вірш-оду місцевого поета, напів-графомана, який проголосив себе бійцем першої лінії фронту. Слава йому, він перший відгукнувся на кукурудзу. Як то кажуть, що — кому, а курці просо. То йому — кукурудза. Написав він і надрукував у харківській газеті "Красное знамя" таке: "Выходи-ка в поле кукуруза, рады мы тебе весьма, мы тобою силосы загрузим и зерном заполним закрома." Це був перший куплет — (очевидно, композитор мав писати на ці слова музику, а всі мали співати на демонстраціях), до нього йшов приспів: "В каждом деле будь героем, целину мы все освоим, урожаи мы удвоим и Америку побьем!"

З цієї нагоди я вирішив додати свого: "Ой як вийшла кукурудза, раді ми аж ого-го! Припрягайся ж, моя музо, до вірша мого!" А в заключному приспіві співалося: "На закінчення куплета скажемо, ти бач, — кукурудза для поета теж поживний харч!"

Здається, редактора газети "Соціалістична Харківщина" в ті дні хтось необачний заміщав і охоче надрукував цю пародію. Що вже було за це йому, не пригадую, але автор тієї кукурудзяної оди (певна річ, передовий член спілки письменників) зажадав мого покарання. Він таки домігся свого: мене знову не прийняли до спілки за пасквіль на хрущовську кукурудзу. Але коли стало ясно, що їсти кукурудзу треба їхати до Америки, бо за радянською агрономією вона не дала качанів, — тоді моя "ода кукурудзі" стала популярною і друзі співали її на мотив відомої "Выходила на берег Катюша".

Складніше, ніж у літературі, стоїть судьба гумору в театрі, радіо, телебаченні та кіно. Тут особливо пильний контроль за змістом і формою, бо ступінь дохідливости матеріялу значно більший, ніж у друкованому творі. Книжку чи газету прочитає два-три десятки читачів,

може, розкажуть ще десятком, а в театрі сотні вух, по радіо та телеку тисячі очей і вух. Відповідно до цього і підвищується кількість заборонених тем.

А як же допустили Аркадія Райкіна або, скажімо, Тарапуньку і Штепселя?

Без попередньої цензури ніхто з них також не має права виступати. Якщо ж їм дозволяється більше, ніж кому іншому, то в даному випадкові грають ролю чергові політичні міркування. Насамперед, розрахунок на прихильність світової громадської думки: дивіться і слухайте, яка у нас свобода думки і сміливість слова. Тарапунька, — знаєте, як проїхався по такому-то міністрові! А Райкін цілком недвозначно натякнув на самого... От як у нас! Нікого не боїмось! Критикуємо одверто і прямо. Хай народ зна, — ми завжди говоримо про необхідність критики й самокритики. А що в масах накопало багато незадоволень, — нате вам Райкіна та Тарапуньку, щоб випустити пар стиснутого протесту.

Але чи багато в Союзі райкіних та тарапуньок? Вони єдині. Досить, вистачить, — ми знаємо міру дозволеного.

Тарапунька і Штепсель (артисти Тимошенко і Березін) естрадна пара, в основі своїй створена в угоду русифікаторам. Тільки в інтересах паплюження української мови і в намаганні створити якийсь дивний гібрид двомовного персонажу (мабуть, це праобраз мови “советского человека”?) стулено докупи в один дует українського актора з російським. Не стану торкатися змісту їхніх естрадних номерів (в деякий час репертуар вони мали досить сміливий, траплялося, що за “отсебятины”, тобто, за вільнодумство Тарапуньки, навіть позбавляли їх права виступати), спинюся лише на потворній формі двомовного дуету.

Одна деталь викликає дивування: як дозволили, щоб серед двох різномовців розумнішим, дотепнішим був не росіянин, а українець?! Тарапунька — головний, він веде весь номер, його дотепи влучні, а Штепсель — пристяжний підгавкувач, часом просто перекладач Тарапуньки на “общепонятный язык”, сам недотепа, з якого досить гостро кепкує його напарник. Дивне приниження старшого брата... А може це на втіху українським буржуазним націоналістам, а?

60-ті роки зі своєю деякою ліберальною обстановкою породили на телевізії (московській, не українській) дві передачі, які стали дуже популярними серед глядачів: “КВН” та “12 стільців”. КВН — Клуб веселих і “находчивых”, — це можна перекласти як дотепних, або спритних. Така регулярна передача спочатку виникла як змагання самодіяльних авторів-гумористів на естрадах різних міст. Потім відбувалися змагання обласного масштабу, з них відбиралися кращі для виступів у Москві. В основі перших “КВН” лежала шира і невимушена імпровізація на задану тему двох груп (скажімо, москвичів і одеситів). Було вельми цікаво слухати, як по-справжньому спритно і дотепно конкуренти змагалися на кращі відповіді з різних питань: культури,

освіти, політики, економіки тощо. Прізвища “заслужених дотепників і гострословів” були відомі мільйонам глядачів і слухачів, їхні влучні “хохми” ставали народними анекдотами.

І це злякало начальство. Насторожилося воно відразу, коли на весь Союз пролунали недозволені “жарти”. Спочатку притиснули окремих виконавців, винних у порушеннях дозволених меж. Поволі діяльність клубу потьмяніла, стала примирливою до зла, лагідньким підсміхуванням з приводу життєвих дрібниць, і глядач перестав дивитись її. Згодом передача зовсім зникла з екранів.

Така ж доля і програми “12 стільців”. Особливість її полягала в тому, що весь матеріал для передачі брався виключно з польської гумористики. Інцензувалися матеріали з польського журналу “Szpilki” та цитувалися з нього ж репрізи, fraszki, взявши з різних гуморесок польських авторів в основу певну групу типових персонажів, наприклад, Директора, Професора, Поета, Спортсмена тощо або відомих Владека, Моніку, Кристину та ін., зводили їх у спеціально написаних сценках, часом дуже влучних і актуальних не лише для Польщі.

Таким чином дирекція телевізії і цензура одне одного обманювали. Якщо траплялися підозрілості в змісті, — казали, — це ж не у нас, а у Польщі такі бовдури-директори, графомани-поети, невігласи-професори, ідіоти-політики, пройдисвіти, хапуги, базіки та вороги. Глядач, однак, легко робив аналогії і цілком вірні висновки.

Нема вже зараз і цієї передачі.

Шукають іншу країну, бо в Польщі, здається, перестали сміятись...

* * *

Хоч який був небезпечний жанр сатири, але я полюбив його як форму, в якій мінімально можна було в суворо цензурованих умовах критично оцінювати суспільні явища і громадсько-політичні процеси. Друкувати мало друкували, щоразу шматували написане, примушували без кінця переробляти, прогладжувати гострі кути, в результаті лише через довгі десятиліття пощастило мені видати єдину збірку гумористичних оповідань. Оповідань вибраних. Не мною, а редактором, він же перший цензор.

Я не журюся. Як би там не було, але хочеться вірити, — сотні фейлетонів Макара Дуди та мої сатиричні сторінки в п'єсах, оповіданнях, повістях принесли якусь користь людям. Може якісь гвинтики розхитали, — вселяли у свідомість людини крапельку критичного погляду на звичні речі і стимулювали людей на право сумніватися в офіційних ура-досягненнях.

А найголовніше, почуття гумору, іронічне ставлення до життєвих явищ, здатність поглузувати з тяжких обставин були і є для мене виразом життєвого оптимізму. А оптимізм це віра в перемогу розумних принципів. Він притаманний українському характерові. Ще раз

нагадаю козака — полоненого з “Сави Чалого”, який стоїть усміхаючись перед польським шляхтичем і на його погрози: “Та я тебе вб’ю!” відповідає спокійненько: “Може вб’єш, а може й не вб’єш.” — “Та я тебе посічу, зарубаю!” — лютує вельможа. А козак своє: “Може зарубаєш, а може й не зарубаєш.”

Козак-оптиміст перемагає.

І мати моя завжди казала: “Що не робиться — все до кращого.” Віра в краще — це й є оптимізм.

“Без надії таки сподіватись / Буду жити! Геть думи сумні!” — проголошувала мужня Леся Українка.

33.

“НІЩО НЕ ЗАБУТО, НІХТО НЕ ЗАБУТИЙ” ...

Під такою рубрикою десь років через два після закінчення війни в центральній радянській пресі стали досить часто з'являтися нариси московського літератора Сергія Смірнова про подвиги доти невідомих військових і цивільних людей, які відважно діяли в умовах німецької окупації.

Один з таких, можливо, перший нарис був про знаний ще в перші місяці війни відчайдушно довготривалий опір оточеного німцями гарнізону прикордонної Брестської фортеці. Під пером літератора ця подія набрала справді героїчних деталей, увічнила імена відважних захисників фортеці, за що читачі були вдячні авторові, який побажав, щоб ніщо не було забуто і ніхто щоб не був забутий.

Подальші публікації в тій чи іншій мірі продовжували здійснювати цей благородний намір. До Сергія Смірнова почали надходити безліч листів і задокументованих матеріалів від осіб, які або самі були причетні до партизанського опору, або старалися розповісти про інших, які загинули смертю хоробрих. Всі щиро бажали, щоб журналіст, як видно, авторитетна в цих справах людина, допоміг воскресити правду подій, одночасно викрити самозванців та наклепників, а головне, виправдати тих, що випадково чи навмисне були забуті, а ще гірше, — навіть засуджені як зрадники батьківщини, бо залишалися в німецькій окупації.

Певна річ, літератор узявся за досить складну справу. В багатьох випадках він не мав права самому розбиратися в усіх подіях, щоб установити істину. Відомо, як необачно поспішив письменник Олександр Фадєєв опублікувати свою документальну повість про підпільників Краснодону. Його гостро обвинуватили в “приниженні керівної ролі партії” в діях безпартійних юнаків. Не могли погодитися з тим, що донбасівські хлопці й дівчата діяли зовсім не так, як твердила партійна пропаганда, а, як здавалося, навіть з націоналістичних українських мотивів.

Літератор Смірнов, навчений цим, зобов'язаний був суворо керуватися обмеженнями і політичними заборонами у виборі подій, в характеристиках осіб та оцінці їхньої діяльності. При всьому бажанні писати правдиво він змушений був підкорятися вимогам КГБ та його військового відділу — СМЕРШу. Від них напевне він і одержував матеріали, потрібні для “художньо-документальної” творчості.

Слідом за Смірновим і на сторінках української преси з’явилися нариси про невідомих чи забутих діячів руху опору. Було згадано і про Майю Вовчик, дочку Василя Блакитного, яка без будь-яких вказівок активно партизанила на терені кількох областей України.

Мотиви поведінки таких одиночок були дуже різні. В деяких випадках вони наче протирічили звичайній логіці: дочка знищеної радянською владою матері виступає на захист устрою, який тримається на жорстокому терорі. Напевне, в такій ситуації особиста кривда поступається перед вищими принципами і головною силою виявляється почуття патріотизму, якому нема потреби шукати вказівок будь-якої партії.

Надзвичайно складною і небезпечною ситуацією був факт, коли в силу непередбачених обставин довелося жити в умовах німецької окупації людині, яка не так давно була на сталінському засланні. Один з моїх приятелів був змушений залишитися при німцях і, не маючи змоги зв’язатися з організованим підпіллям, вирішив сам організувати партизанський загін, який досить успішно діяв на Дніпропетровщині. (Варто сказати, — в цьому загоні брав активну участь і загинув в одному бою наш родич, шістнадцятилітній Юра, син Якова Фрейфельда, розстріляного в 30-ті роки за гучним процесом Шахтинських інженерів.)

Після війни цей мій приятель, організатор партизанського загону, за наклепницьким доносом був арештований органами СМЕРШу. Неймовірно важко було йому доводити свою правоту, — оскільки він щойно відбув кількарічне заслання на Колимі як український націоналіст і лише перед самим початком війни повернувся до своїх країв. Дивовижне щастя його полягало в тому, що невдовзі після його арешту в радянській пресі з’явився нарис про подвиги на Київщині якоїсь актриси-партизанки, яка загинула в бою з гітлерівцями. Швидко стало відомо, що це була Галина Стругалевич, дружина “зрадника батьківщини, який служив гітлерівцям, а тепер прикривається ім’ям командира партизанського загону на Дніпропетровщині”. Тільки тоді каральні органи повірили, що націоналіст — “ворог народу” Федір Сап’ян, колишній директор харківського історичного музею і недавній в’язень сибірських таборів міг виявити себе патріотом.

А скільки тисяч людей, вірних народові своєму і власною совістю мобілізованих на боротьбу з гітлерівцями, загинули безвісти, або ще гірше — були замордовані смершівцями саме за те, що лишалися при німцях?

Літератор Смірнов писав зворушливі нариси про людей, подвиги яких йому дозволено було публікувати. А чому ж ні слова не почули ми про долю тих, кому судилося загинути в німецьких концтаборах? А ще про тих, яким неймовірним чудом пощастило вирватися з гітлерівської неволі з надією повернутися додому і яким не дали дійти до рідної хати?...

* * *

День перемоги дійсно був всенароднім святом. Кінець страшній війні! Солдати повертаються додому! З музикою, радістю, великими надіями. Я знаю цю нечувану радість, бо сам повертався і бачив інших, що поверталися з війни. Одні з орденами й медалями на всі груди, інші з скромною медалькою “За перемогу”. Дехто з багатючими трофеями, нахапаними в хатах переможеного народу, — інші з напівпорожнім наплечним мішком, але раді живими повернутись додому.

Менший брат Володимир повернувся, пройшовши фронтові шляхи від Чорного до Балтійського моря, потім на схід до Сталінграду, а звідти до Берліну. Прийшов живий, але хворий. І без трофеїв. Зайшов він до нас у хату в обтріпаній кавалерійській шинелі, стоптаних чоботях і без картуза. В руках тримав невеликий чемодан, з якого вииняв подарунки: три метри шовкової матерії для моєї дружини і мені друкарську машинку “Ертка-5”. Брат не мав дружини, і його подарунки нас зворушили. Собі, крім нагород на грудях, нічого з війни не привіз.

З війни живий і неушкоджений повернувся й Лев, брат дружини. Він дослужився до капітанського чину і партійного квитка. Вступ до партії для нього не був результатом переконань, просто в тих умовах масово для показухи приймали до партії. А як до цього ставилися ті, яких кликали вступати до партії, існував анекдот. Улюбленою нагодою продемонструвати відданість партії були дні, коли частина готувалася до важливої і небезпечної операції. На таких мітингах охочі вступали до партійної організації. Досить було про це заявити, як тебе вважали прийнятним, а документальне оформлення відбувалося після бойової операції. Один так і сказав: “Якщо я загину, вважайте мене комуністом. А якщо ні — тоді ні.”

Левко заїхав з фронту до нас на кілька днів перед тим, щоб повернутися в Дніпропетровськ. Володимир побув у нас довше, розвідуючи куди вирушити в пошуках праці: вирішив повернутися до театру. Незабаром почав працювати актором у Черкаському муз.-драмтеатрі. Потім у Львові. Згодом повернувся до Черкас. Не все добре йому йшлося, не міг затриматися на одному місці, часто лишався безробітним. Врешті пішов на фізичну працю в криворізькій рудні. Працював на відповідальній і небезпечній ділянці — підривником залізної руди. Дослужився до пенсії.

* * *

Ще довгий час поверталися солдати з війни.

Поверталися з військових шпиталів. Скалічені, хворі, і не раз через це без хати й сім'ї. Небагато знайшлося таких жінок, що прийняли до себе чоловіка-каліку. Про них у газетах писалось як про героїнь. А

більш доводилося таврувати бездушних егоїсток, що виганяли з хат безногих переможців.

Скільки їх було на вулицях, базарах! На милицях, на саморобних тачечках з “ручним мотором” (руками відштовхувалися від асфальту), з цпками в руках, які служили крім основного ще й зброєю в боротьбі за існування. Ходили вони серед людей, виставляли напоказ своє каліцтво, голосно висловлювали обурення і злість на всіх і все: “За що кров проливали?!” Тепер довелось просити милостиню: “Христа ради подайте орденоносцю — герою війни...” З ранку до вечора вагонами приміських потягів, які привозили робітників на працю та перекупок на базар, ходили численні “самодіяльні ансамблі”, дуети й одиночки — виконавці жалісливих пісень, здебільшого ними ж про себе складених, — іноді це були справді зворушливі розповіді про нещасну долю людини, яка життя своє зберегла на війні, а по війні все втратила. Нічого нема, — ні хати, ні сім’ї, ні праці, ні здоров’я. І гідність людську втрачати доводиться, принижуватися до милостині. Розчулені слухачі витягали з кошиків, з кишень “подаєніє”... Сліпі та безрукі герої війни гірко заробляли свій хліб насущний.

Переважає більшість калік не стримувала свого обурення і висловлювала ненависть до здорових і благодушних, ніби через них вони стали жебраками та п’яницями. Ці агресивні інваліди війни не стояли з простягнутою рукою, а підходили до котрогось “паразита пузатого” і, замахуючись цпком або милицею, вимагали грошей. Рідко хто наважувався не дати, — могли й скалічити.

У поведінці калік-інвалідів війни виявилось в сконцентрованому вигляді загальне розчарування людей, які покладали надії на краще, бо-дай на малі зміни в суспільній системі після війни. Скільки вона горя і страждань завдала! Водночас скільки доброти, ширости, жертвенности виявлялося людьми в часи тяжких випробувань. Вірили, чекали, сподівалися, що по війні стане легше дихати, вільніше слово можна буде сказати. Адже перемогли найбільшого ворога — фашизм. Радіймо, з відкритим серцем і душею жиймо!

Ніяких змін на краще не прийшло.

Справжньої всенародньої радості вистачило лише на два-три перші дні Перемоги, коли всі як одна сім’я, без чинів і рангів обнімалися, танцювали на майданах, вулицях, співали, сміялися щасливі як ніколи. Швидко свято скінчилося. Усе ввійшло у звичайну колію буднів.

Величезні матеріальні втрати, заподіяні війною, лягли важким тягарем на переможців, яким належало подолати руїну, нестатки, нужду і голод повоєнних літ. Всі діяли дружно і самовіддано на цьому “фронті”. В перші повоєнні роки яскраво виявилася людська єдність у відновленні зруйнованого господарства. Непотрібне, просто зайве в ті дні було партійне керівництво, без якого раніш ніби й сонце не сходило. Без жодної нагінки чи примусу люди самі приходили розчищати руїни свого заводу, щоб швидше наблизити день праці у відновлених

цехах. Це була людська потреба так само, як селяни не могли жити без праці на землі. Яка не була важка задача відновлення зруйнованого життя, вона виконувалася з віддачею всіх сил. І люди знали, що на матеріальні нестачі нема чого ремствувати. Цю біду лише власною працею можна перемогти.

Тим часом державний і партійний апарат міцнів і набирив величі. Відновлювались і посилювались старі, випробувані методи керівництва, з'являлись і нові, вдосконаленіші форми тримання людей у відповідних рямцях. Публікувались нові правила, закони, розпорядження відносно трудової дисципліни, громадської поведінки тощо. Бюрократична споруда починала все дужче давити на груди, яким так хотілося легше дихнути.

Незабаром каліки-інваліди війни стали для влади небезпечними баламутами спокою. Адже їм нема чого було боятись, бо їм нічого більше втрачати, вони всього позбавлені і бачать, — нема надій на краще. То за що боролись? Ради чого воювали? Щоб інші багатіли? Вони краще будь-кого знали, скільки вагонів німецьких трофеїв їхні командири відправили собі додому. Вони краще всіх відчули на собі “славу і пошану” за свої ратні подвиги.

“Ось, вони, — казали, — мої брязкальця на грудях, а що я за це маю? Будь ласка, продам, беріть на вибір. Усі продаю. Тільки одну, правда, медаль збережу. За відвагу. Щоб знали, що маю відвагу зараз сказати те, про що інші “герої Советського Союзу” бояться сказати. Як сиділи паразити на нашій шиї, так і зараз уможуються... А безногі, безрукі не доб'ються від чиновника помочі. Живу голодний, бездомний. Кому яке до мене діло! Та хай вона така влада вогнем горить!”

В один, як то кажуть, прекрасний день у Харкові не стало жодного каліки-інваліда, — героя вітчизняної війни, переможця фашистів. Усіх бездомних забрали.

Кажуть, їм дали “хату”. Ніхто їх більше не бачив.

Значить, одвоювали. Кому вони потрібні?

Принагідно скажу, інваліди вітчизняної війни (не з тих, що баламутили спокій начальства) і досі не мають необхідної і достатньої допомоги від держави. В газетах трапляються дописи про нелюдські умови їхнього життя. Що це не поодинокі випадки, а загальне явище, свідчать офіційні постанови місцевих організацій про поліпшення обслуговування інвалідів. Фактично, нічого не міняється. Врешті проблема сама собою зникає: так чи інак каліки вмирали. Для цього влада створила їм найкращі умови.

* * *

Поверталися з війни живі, неушкоджені; поверталися скалічені, нещасні; поверталися з нагородами і з особистими трофеями. Щастило повернутись і з славою.

Не поверталися тільки з полону . . . Довго їх не бачили, не знали, що з ними. Траплялися поодинокі випадки, про які лише згодом люди довідувались. Але щоб повернення з німецького полону солдатів чи офіцерів радянської армії після тяжких поневірянь у неволі набрало форми радісної події, — не кажу, всенароднього свята визволення батьків, братів, — та про це й мови не могло бути! Адже полонений — зрадник. Таким він проголошений державним указом з тої хвилини, коли цей солдат беззбройної армії разом з сотнями тисяч був на поталу ворогові кинутий Верховним командуванням на чолі з Вождем — найславетнішим воєначальником.

Поодиноких полонених зустрічав я. У випадку з Василем Мисиком, — про його полон я дізнався не відразу. Сам він про нього не говорив, бо знав, що за тих умов полон — ганьба і зрада. Про Ігоря Муратова теж довгий час ніхто не знав, був чи не був він у полоні. Повернувся він додому обідраний, нещасний. В його воєнній історії було немало темного. Говорилося, що він не був у таборі полонених, а, потрапивши в оточення, вибрався з нього і прибився до якогось німця-бауера і працював наймитом. Від німця нібито втік — і потрапив до якихось партизанів у Польщі. Дивно, але у всякому разі перевірки СМЕРШу та інших контрольних органів він не міг минути. Певне, для них він виявився чистим. Дальша кар’єра цього полоненого склалася навдивовижу блискуче. Невдовзі стало відомо, що він опинився в Берліні і працював у горезвісному “Комітеті за повернення на батьківщину”, який очолював генерал КГБ Міхайлов. Муратов був редактором газети цього комітету. Служив віддано, бо був нагороджений бойовим орденом. Видно, багатьом допоміг “повернутися” з німецької неволі. Тільки не додому, а на Колиму.

Про тяжку долю сотень тисяч полонених та вигнанців з України в німецьку неволю ми лише крайком вуха чули, а про справжню трагедію їхню дізналися лише тут, у вільному світі.

Правда, мені випала доля зустрітися з одним полоненим ще в Харкові. Десь на початку 60-х років дружина сказала, що у них працює сторожем чоловік, який потребує поради і допомоги від мене як літератора, бо вже зневірився, що може сам чогось домогтися. Незабаром я пішов, і за лаштунками сцени познайомився з цим, здавалося, звичайним скаржником, яких так багато зустрічав на своєму житті. На стільці поблизу кабінки помічника режисера сидів невиразного віку чоловік у теплій не по сезону “стюганці” і такими ж ватяними “чунями” на ногах. Назвався — Бакаєв Михайло.

Питаю, в чому справа, які клопоти. Каже, — “Я інвалід, ноги у мене дуже хворі, а живу у вогкому підвалі, скільки не пишу, скільки не ходжу, ніхто мене й слухати не хоче, — кажуть, багато таких, ставай на чергу . . . Кажу, я давно стою . . . Тільки, бач, ноги не стоять . . .” Розпитую, — що за інвалід, — певне, з війни?

Ми вдвох просиділи всю “Веселу вдову”, і Михайло Бакаєв розповів дуже невеселу історію.

“Було мені шістнадцять років, як почалася війна. Жили ми в Криму, я був єдиний син у батьків, мали невелику плантацію тютюну...”

Мене шпигонуло під серце! Крим, татари, тютюн!...

Перед моїми очима вмить згадалася папуша курева, виміняна на шматок хліба в далекому казахстанському степу... І жалібний поїзд з невільниками...

“По натурі бідовий хлопчина, — оповідав далі Михайло, — я в перші ж місяці пішов добровольцем на фронт проти фашистів. На вдалось як слід повоювати, під Дніпропетровськом попав у полон. Довго розказувати, як і куди мене кидало, врешті опинився у таборі полонених в північній Італії. У полон мене взяли не німці, а італійці. Умови були терпимі, — казали, що німці жорстокіші до руських... Думав, переживу в такому таборі. Тим паче полонені почали гуртуватися за національністю, і швидко у мене з'явилося чимало друзів, земляків-татар. Таборове начальство не заперечувало проти створення таких земляцтв. Були руські, українські, грузинські. Одного разу склали всіх нас, татар, і сповістили, що провадиться набір до татарського батальйону... Як почув я, до чого мене примушують, — вирішив тікати з табору. Кілька днів готувався: розвідував місцевість (нас водили з табору на роботи в гори), прислухався до чуток про партизанів у гірських лісах, запасав сухі харчі, старався бути слухняним перед начальством. Словом, — утік. Так пощастило, що, відбігши кілометрів десять гірськими стежками на південь (ноги мав міцні і прудкі), натрапив на мале сільце, де й зустрівся з італійськими партизанами...”

Він трохи помовчав і додав: “Про це я вперше вам розказую. Раніш краще було мовчати. А коли вже й можна було признатися, — ніхто не вірив у мою партизанку, документів ніяких. Але що вам я розказую, повірте, все це правда. Не стану вихвалитися героїзмом, воно може й було, але чого тільки не траплялося. Останні два роки я був членом однієї сімейної партизанської організації. Так, так, був такий загін, що складався з батька і сімох синів. Я був восьмим. Батько так мене й називав — “восьмий син”. Про цю сім'ю колись докладніш розповім, зараз не хочу, важко згадувати... В одному бою ми з батьком лишилися живими. Семеро синів, моїх побратимів, загинуло... Потім, кажуть, як війна скінчилась, про їхнє героїство писали італійські газети.”

Немовби вгадуючи моє запитання, Михайло Бакаєв квапливо заговорив: “Ні, я не був героєм та ще таким, щоб про це в газетах писати. І ви, будь ласка, не пишть ніде про це. Не був я ні героєм, ні взагалі людиною, вартою доброго слова. Я був усього-на-всього полонений”...

“Скінчилась війна — повів він далі. — Ми на волі! Додому, додому! До рідного краю! Батьківщина кличе! Понаїхало до нашого табору (тоді ми знову опинилися в таборі) багато представників командування радянської армії, промовляють, агітують, мобілізують. Та

навіщо ця агітація, — я з радістю і відкритою душею рвуся на батьківщину, за неї страждав у полоні і кров проливав у партизанці. Пам’ятаю радянський пароплав у порту Неаполя, розквітчений прапорами, гримить оркестра, линуть наші рідні переможні марші, — свято нечужане, небачене, — ми повертаємося на рідну батьківщину! Переповнений репатріянтами пароплав повільно, важко відчлює від італійського берега. Прошавай, кажу, мила моя Італіє! За три роки близькою ти мені зробилася. Аріведерчі! — гукаю. Хтось помахує рукою з берега. Може, мій партизанський батько? . . . Прошай, прощай батьку! Справді, ти ставився до мене як до рідного сина. Ніколи тебе не забуду. Дай Боже побачитися ще!” . . .

“Італійські береги зникли, на пароплаві нашому все примовкло, принишло. Невже кінчилося свято? . . . Ні, думаю, ще ж будуть зустрічати. З оркестрами, квітами, урочистими промовами . . .”

Передихнув Михайло і повів далі:

“Не було музики . . . І квітів та промов вітальних не було. Пізнім вечором, наче вовком скрадаючись, тихо причалив наш пароплав до запасного пірсу одеського порту. Наказали стати в шеренги і невеликими групами сходити з пароплава на землю. На рідну землю, яку хотілося поцілувати, — нарешті я з тобою, батьківщино! Не дали схилитися до землі і поцілувати її. На березі чекали нас озброєні конвоїри, які оточили з усіх боків і погнали до відкритих “тепушок” поїзда.

Спинився наш поїзд десь серед дня на невідомому полустанку, як я впізнав, у Донбасі. Посадили на вантажні військові машини і . . . Довго розказувати . . . Усіх нас, “героїв вітчизняної війни” кинули на відбудову донбасівських шахт. На роботу з таборів водили під конвоєм. Як злочинців. Так нам і казали, — спокутуйте свої злочини. Які? Що були в полоні? Я спочатку забунтував: який полон? Я втік з нього, воював партизаном, за батьківщину воював! Посміхаються, — наливай, наливай, тобто, бреші, бреші . . . Краще помовчи, щоб на Колиму не потрапив! А воно й тут не краще Коліми. Мене буквально кинули в яму. В яму, повну води. Ми викачували воду з затоплених шахт. Казали, що фашисти відступаючи затопили їх. Тільки я думаю, мабуть, навпаки, — щоб фашистам не дістався вугілля, наші залили їх водою. Може, й правильно, але нам казали, що цю шкоду наробили німці, яким ото ми, значить, у полоні служили, а тепер розплачуйтесь за це”.

“Десять літ на кількох затоплених шахтах я працював по коліна в воді. Цілий день плескалися. Насоси слабенькі, шланги діряві, — таке, хоч відрами вихлюпуй . . . Отам я й захворів. Здоров’я мав міцне, не загинув, тільки ноги . . . Бач, і підвестися важко . . . Через те, що вже й ходити по-людськи не міг, звільнили мене. Правда, це вже сталося після Сталіна. При Хрущові, спасибі, почалася реабілітація. Тільки нащо вона мені, коли ноги не ходять? А доводиться ходити по всяких собезах, райкомах, комісіях, доказувати, що ти інвалід труда. Якого,

питають, труда? Кажу, — хіба то не труд та ще й каторжний? — А то ви, сміються, — самі заробили його... Кажу, я вже відбув кару і маю право, щоб мені допомогли. Багато не прошу, — дайте інвалідну коляску, якусь пенсію і квартиру, — живу у вогкому підвалі, синок малий, і ногам усе гірше й гірше. Кажуть, пишть заяву. Тільки не на все сразу. Або на пенсію, або на квартиру. А колясок нема, на всіх не наберемося, самі змайструйте, — кажуть, — усі інваліди так роблять, збирають, клепають, ладнають, — і їдьте, будь здоров!... Бачу, знущаються з мене. Без кінця пишу заяви, а вони в них губляться, — і ні звуку! Як об стінку горохом. Спасибі, оце взяли на роботу сторожем. Невеликий ніби й клопіт, — після вистави обійти, перевірити чи замкнені всі двері, сісти тут біля телефону на випадок пожежі — дзвони. Але не те, що ходити — сидіти мука, — болять, ниють, жили викручують. Мені б хоч якісь ліки, щоб полегшало. Та куди там! Вам грязі потрібні, кажуть. Гаразд, кажу, скільки років у воді пробув, згоден і на грязі, аби допомогли. Тільки хто ж мені дасть путівку? Знаю, є Одеса і Маєста. І у нас у Криму є грязі...

Я стримався розпитувати про батьків, — напевне, їх у Криму вже не було. Того 1944 року, коли він відважно воював у лавах бійців італійського опору, його батьків везли в невільницькому потязі в казахстанську неволю.

Я взявся чим міг допомогти Михайлові. Написав статтю про нього, її надрукували, викресливши все про Італію, лишивши тільки звертання до відповідних організацій помінати квартиру сім'ї інваліда праці (я настояв на такому формулюванні), дати йому можливість придбати коляску і розглянути питання про надання пенсії бодай по інвалідності, бо все ніяк не хотіли зарахувати в трудовий стаж його каторгу на донбасівських шахтах. На жаль, поміч моя виявилася дуже обмеженою: лише через три місяці після опублікування статті йому нарешті пощастило придбати інвалідську коляску на велосипедних колесах з ручною передачею. Михайло і цьому був радий. Потім, — не знаю з чиєю поміччю, — через рік у його підвалі зробили ремонт...

Здається, 1964 року до Харкова прибула італійська делегація організації ветеранів війни. Зайшли до театру музкомедії і побажали побачитися з Михайлом Бакаєвим. Дружина моя розповідала, що це в театрі викликало велике збудження, а в дирекції переполох. Як це іноземці прийшли без попередження і без погодження з відповідними органами? Що за люди і що їм потрібно від колишнього нічного сторожа? (Нешодавно він змушений був відмовитися від непосильної роботи). Забігали, заметушилися, зачали дзвонити куди слід...

Врешті делегати втолкували, що вони за дорученням італійського уряду приїхали до Харкова, щоб вручити Михайлові Бакаєву державний орден за його заслуги в роки війни в лавах італійського опору! Грім серед ясного неба! Де Бакаєв? Розшукати Бакаєва? Що далі робити? Куди вести делегатів? У підвал? Ні в якому разі! — лунає команда з обкому партії. Надати Бакаєву квартиру! Перевезти негайно! Яка

ганьба, — герой вітчизняної війни живе у підвалі! Хто винен? Знайти! А покищо негайно розшукати товариша Бакаєва і привезти його до театру. Тут йому будуть вручати високу урядову нагороду від італійського народу!

Тепер уже пролунали вітальні і врочисті промови навіть від державних організацій. А італійці розповіли про те, як довго вони розшукували Михайла Бакаєва, сіньйора Мікі Черві, відомого під цим ім'ям славетного героя італійського опору, і нарешті дізналися, де він... Ось він сидить на сцені, зніяковілий, розгублений, і всі дивляться на нього наче вперше побачили. То ж так і є: вперше перед ними справжній Михайло Бакаєв, про якого ніхто нічого не знав. А тепер почули, що його вся прогресивна Італія славить як восьмого сина легендарного керівника партизанської групи Черві, батька сімох синів, полеглих у бою з фашистами і разом з восьмим сином приймаком Мікою проголошених національними героями Італії.

В найгуманнішій країні передового соціалізму він пройшов каторжний шлях у залитих водою штреках вугільних шахт, втратив ноги, — більше того, втратив право називатися людиною, був позбавлений будь-яких надій на елементарні умови життя, фактично приречений до загибелі. І раптом — буквально почав воскресати. Молодіти став. Коли я вперше з ним зустрівся, це був старий дід, пригноблений, скривджений. А йому в ті дні було всього тридцять два роки. А після приїзду італійців його не впізнати. Що людині потрібно? Зовсім мало для того, щоб почуватися нормальною людиною в суспільстві. Дали йому інвалідське авто (безкоштовно, а може італійці заплатили), за один день оформили пенсію і переселили з вогкого підвалу до новозбудованої квартири.

Приємний збіг обставин: поселився Михайло Бакаєв з дружиною й сином у сусідньому з нами будинку. Ми потім майже щодня бачилися з ним і раділи його доброму настрою. Казав, що одержав путівку лікуватися грязями в Мацесті. Ніколи в житті не був на курортах...

Цілий місяць то в тій, то в тій газеті, — не тільки обласного, але й республіканського масштабу можна було прочитати про цю подію.

Заголовок звучав урочисто:

“Ніщо не забуто, ніхто не забутий!”

* * *

У вихорі війни, справді, чимало губилося славних подій та імен людей, з ними зв'язаних. З мотивів патріотичних журналістів, письменників по війні розшукували матеріали і документи, живих учасників та свідків великих і малих подвигів на теренах окупованих німцями. Багатьом безіменним звитязцям було повернено належне ім'я і почесне місце. Немало викрито було й самозванців, на чужих подвигах звеличуваних як герої партизанського руху.

Для тих, хто лишався в окупації при німцях, життєво необхідно було виправдатися, що вони робили в ті дні. Для органів, які одними з перших приходили у звільнені від гітлерівців райони, кожен, хто лишався в окупації, вважався зрадником. Точнісінько, як і ті, що були в полоні. Навіть нещасні хлопці й дівчата, насильно вивезені в Німеччину. Всі вони, хоч і не вчиняли чогось антирадянського, — одним фактом перебування поза сферою партійно-радянського впливу розцінювались як потенціальні зрадники. І певне була в цьому, як то кажуть, залізна логіка.

Досі ж бо на голову, на душу, на свідомість кожного радянського громадянина засобами преси, радіо, телебачення, літератури, кіно, театру, школи невпинно, постійно місяцями, роками, десятиліттями давила махина єдино дозволеної пропаганди про найкращу в світі країну, а війна все порушила, — мільйони людей опинилися в іншому світі, перед їхніми очима розкрилося нове, небачене, нечуване, — і досі заборонене. Найнебезпечнішою річчю для радвлади зробилося саме те, що люди на кілька років звільнилися від пропагандистського гніту і почули інше, правдивіше, розумніше і людяніше. Для закритого суспільства, яким був і є радянський лад, найменші форми пізнання іншого, в даному разі, бодай зовні кращого світу, були і досі є не тільки недозволеними, але й суворо караними.

В зв'язку з цим такі, здавалося, благородні слова: “ніщо не забуто” набували зловіщого змісту. Людям не забуто, що вони лишалися в окупації. На забудеться перебування в полоні. Ніхто не забутий, — всі на приміті. Кожному не раз нагадають про “зраду та злочини” перед державою. Не забудуть і минулого, згадають колишні провини . . .

То ж не дивно, що закінчення війни принесло мільйонам людей не радість визволення, а жахи і муки неволі. Органи СМЕРШу вихром котилися по шойно звільненій Україні, винних чи невинних забирали і без суду й слідства (ніколи цим займатись!) — в тюрми, в концтабори, на каторгу! Молодь зганяли в штрафні батальйони і кидали на смерть. Радянський лад відновлювали рішуче й безкомпромісово: “Ми вам тепер покажемо! Покажем зовсім не те, що ви побачили! Забудете навк усе ненаше, що побачили! Ми вас навчимо любити батьківщину! Про закордон і зайкати перестанете! Будете строїти світле комуністичне майбутнє! І не писнете!”

Одними з перших у містах відновлювались органи державної безпеки. Наскільки їхня діяльність вважалася першорядно важливою, свідчить те, що відділи КГБ розмістилися по всіх міських районах, за прикладом 30-х років, коли так само наводили лад, радянський лад, на кожній вулиці, в кожній хаті.

А як небезпечно було мати зв'язки з закордоном! По війні відразу був опублікований державний указ про заборону одружуватися з іноземцями. Контроль за листуванням посилювався і доходив до нахабних, неприхованих форм перлюстрації. Не раз я одержував листи з неохайно переклесними конвертами з замазаними датами відсилки, щоб

приховати довготривалий перегляд та копіювання тексту підозрілих листів. Деякі листи зовсім не доставлялися, — лишалися в кафебівському досьє. Справді, — щоб ніщо не було забуто! Щоб ніхто не був забутий!

Мені, як то кажуть, нічого вже було боятися. Кому належало, знали про зв'язки з закордоном: листи сестри Марії до батьків я перерахував і час від часу через батьків відповідав їй. Так було ще до війни. А по війні, відомо, якимись час Америка була другом Москви, тому й листування з союзниками дозволялося у більших масштабах, ніж після завершення відносин. З кінця 40-х років листування з Марією трохи загальмувалося. Однак, стала відома доля сім'ї Миколи та родини Віри. Ми в загальних рисах дізналися про їхній чотирирічний тяжкий і небезпечний шлях з України одних через Румунію, інших через Польщу до Німеччини, а по війні до Сполучених Штатів Америки.

Отже до мого досьє додалися нові компромітуючі дані. Тепер уже три сім'ї соколівського роду після довготривалого льоту приземлилися в далеких краях. За одну сім'ю я давно мав нести відповідальність особливо тому, що серед тих родичів за кордоном виявилися такі войовничі антирадянці, як Мілена Рудницька та Іван Кердин — теж Рудницький. А по війні додали клопоту ще й рідний брат з швагером і, хоча вони, обидва Миколи, ніякої політичної діяльності в США не вели, мені від того ніяк не полегшало, — все одно на мою репутацію лягла ще одна темна пляма. Добряче мені про це нагадували!

І в даному випадку, — “ніщо не забуто, ніхто не забутий...”

Не забуто було й те, що батько, який по нещастю лишився при німцях, був арештований каральним органом сьомого листопада 1943 р. (подарунок на Жовтневі свята...), був арештований каральним органом і замучений у тюрмі. Лише на початку 1950 року вдалося добитися вістей про його долю... 27 лютого 1950 року видано було мені свідоцтво. Офіційний документ свідчив (записано, звичайно, російською мовою): “Гр. Сокол Иван Васильевич умер 23 июля тысяча девятьсот сорок пятого года. Причина смерти — ослабление сердечной деятельности в возрасте 78 лет.”

Одна канцелярська деталь у цій довідці насторожує: чи це правдива довідка? Зазначено, що “відповідний запис у книзі записів актів громадянського стану зроблено 27 лютого 1950 року”. Тобто, в день видачі мені цього свідоцтва. Виходить, до цієї дати ніякого запису про смерть ніде не було зроблено і тільки після моїх довгорічних вимог поставлена цілком довільна дата.

Марно, неможливо дошукатися істини. Нема жодного сумніву, що ніякої провини перед батьківщиною, перед своїм народом батько не мав. Розправа над ним вчинена на підставі наклепів людців, які таким “стукацтвом” прагнули врятувати себе. Батько, невтомний трудівник на ниві народньої освіти, вихователь багатьох тисяч чесних патріотів, був замучений нелюдами в тюремній камері дніпропетровської

в'язниці.

І ми, сини й дочки своїх батьків, кажемо: “Ніщо нами не забуто.” Не можуть бути забутими великі й малі біди, що спадали на нас у різні часи і в різних формах лише за те, що у всій своїй діяльності виявляли любов і відданість Україні. Нам це ніколи не прощалося, при кожній нагоді нагадувалось, які ми небезпечні. Нам, дійсно, ніщо й ніколи не забувалося.

Ніщо й нами не може бути забутим. Повік не забудемо і не прости-мо, що батько наш у темній камері вмирав самотньо, без прощання з дітьми, без останнього слова, без благословення, без похорону...

І нема могил, — ні батька, ні матері.

Ніщо не забуто, ніхто не забутий...

34.

П'ЯТЕ БЕРЕЗНЯ 1953 РОКУ

На початку 50-х років у жодній ділянці життя радянської країни не відчувалось анінайменших натяків на якісь зміни. Усе йшло за старим розписом: “Наш паровоз, вперед лети, — в коммуне остановка”. Але на путі того комуністичного паровоза весь час траплялись перепони, які заважали йому вчасно прибути на зупинку в комунізмі. Щодалі — то все недосяжніша була “в коммуне остановка”.

Винними в провалах “переможного” руху до комунізму від перших і недавніх років існування радянської влади проголошувалися контрреволюційні сили, які постійно призводили до аварій того паровоза на магістралях більшовицької політики. Свідомість народу задурювалася фабрикованими процесами агентів імперіалізму, диверсантів, буржуазних націоналістів. Скільки їх було, запеклих ворогів радянської влади! Де вони тільки не гуртувалися! Яких професій і галузей ворожої діяльності не було! Інженери промисловости, спеціалісти сільського господарства, діячі науки, культури, літератури, мистецтва, працівники транспорту, торгівлі, народньої освіти, військовики. Ніде не було надійної сили, відданої радянській системі. Навіть у “могутній і згуртованій ленінській партії”! Скрізь знайшлися вороги, диверсанти.

В кінці 40-х років у пошуках нових шкідницьких професій органи терору звернули увагу на прогалину, якої вони допустилися: досі не додумалися організувати процес шкідників-лікарів. Яка благодатна тема! Який величезний вибір злочинних дій! Несподівана смерть на операційному столі “видатного полководця” Фрунзе. Невідома смерть Орджонікідзе, вірного соратника Сталіна. Загадкова смерть “буревісника революції” Горького... Досить і цих ситуацій, щоб спорудити струнку систему обвинувачень працівників охорони здоров'я у підготовці отруєнь, задушень, зарізання керівних діячів партії й уряду. Ну, чим неймовірною може бути диверсія лікарів проти Сталіна, Ворошилова, Молотова?

Тільки-но розпочалася шалена кампанія “боротьби з безрідними космополітами, як відразу ж логічним завершенням її мав бути зловіщий процес лікарів-отруйників, якому надали явно антисемітського характеру. Для декого це могло здатися дивним. Як сталося, що почали бити радянських євреїв, трактуючи їх агентами сіонізму. Але ж зовсім недавно, 1948 року, Союз один з перших вітав створення Ізраїлю, проголосивши себе вірним другом новона-

родженої держави на Близькому Сході. Навіть послав секретарем ЦК компартії Ізраїлю товариша Мікуніса, в той час техніка харківського тракторного заводу. Мабуть, у Кремлі щось не розраховали. Ізраїль зрозумів, що Москва хоче зробити його пішаком у загарбницькій політиці в тому районі світу, і відразу визначив свою незалежну позицію. Більше того, став обвинувачувати Москву в антисемітській політиці й обмеженні єврейської еміграції з СРСР. У відповідь на це почався погром “безрідних космополітів”, який ознаменувався розстрілом єврейських письменників та готуванням судового процесу над “лікарями-отруйниками”.

Раптова загибель організатора всіх таких процесів обірвала здійснення кривавого задуму.

Існує чимало версій відносно того, чи деспот умер своєю смертю, чи його знищили. Ніхто ж бо нічого не знав про стан його здоров'я, аж доки перед березнем не стали публікуватися лікарські бюлетені про захворювання “вождя народів”. Спочатку це були досить спокійні інформації про недугу. Лише в останні дні почувалися нотки тривоги. І нарешті — опубліковано офіційне повідомлення.

Не знаю, як по інших містах, але в Харкові люди 5-го березня ще не знали про смерть Сталіна. Лише наступного дня в пресі було про це повідомлено.

Не стану повторювати, який стан божевільного збудження опанував широкі маси населення — вони всім відомі. Сотні тисяч, а може, й мільйони “вірних синів геніяльного батька” з маніякальною завзятістю ринули звідусіль у Москву, — “столицю родини моеї”, на похорон нещасного батенька. Таке оскаженіння можна було б пояснити лише, коли б люди поспішали першими прийти в дім померлого, щоб ухопити свою долю спадщини. У всякому разі, смерть “вождя” у переважній масі викликала паніку: “Ой, що ж ми без тебе робитимемо? Та на кого ж ти нас покинув?”

Пригадую, вже згодом наша приятелька з Ленінграду, приїхавши до нас, сказала, що у них у день повідомлення про смерть Сталіна на вулицях панував радісний настрій.

У мене особисто день цей, 5 березня був дійсно святковим днем.

В нашій сім'ї дотримувалися доброї традиції відзначати пам'ятні родинні дати, особливо, дні народження. Друзі знали і ніколи не чекали спеціального запрошення, — завжди приходили до нашої хати. І на черговий мій день народження прийшло багато друзів привітати. І відповідно за щедрим столом відзначити цю подію. Того року, на щастя, це був понеділок — вихідний у театрі, де я мав чимало приятелів. Тому прийшло душ п'ятнадцять. І досить рано. Мовляв, гуляти будемо довго.

На якомусь етапі за столом виникла проблема, — не пригадаю точно, — може чогось забракло? А може просто забажалось пройтися по місту, — день випав чудовий, соняшний, тихий.

Вийшли прогулятися. І душ шестеро нас дійшло аж до театру. З нами був секретар парторганізації театру — народній артист. Йому захотілося зайти до приміщення, навіщо, не знаю, не наше, безпартійних, то діло. Зайшов він і досить швидко повернувся. Був дуже зраділий, веселий, усміхнений, аж підморгує, чимось задоволений. Знову ж таки, не наше діло, — може, якесь важливе партійне доручення виконав. Підходить до гурту той народній артист і таємничо сповіщає: “Пішли! В театрі Клава!” — “Ура!” — хтось здуру вигукнув. Йому задурили рота: треба діяти тихо і заходити поодиноці, а не галасливим натовпом, — ще подумують, — п'яні. А це ж храм мистецтва . . .

Дисципліновано пройшли крізь великі вхідні театральні двері, які чомусь були незамкнені і дижурного не було. Очевидно, тому, що була Клава . . .

Не буду більше інтригувати, — хто ж ця Клава? Директор? Головний адміністратор? Ні, але не менш значна і шанована особа в театрі. Буфетниця! Театральна буфетниця, якій належить торгувати під час спектаклю: бутербродами, печивом, цукерками, водою, яблуками, сигаретами. І вином. Але для членів колективу (особливо, для приятелів та адміністрації) вона не абиякий постачальник харчових продуктів. У неї з-під прилавка, власне, з буфетних комірчин щастило дістати чимало дефіцитних продуктів, — ковбаси, яєць, масла, навіть курей та м'яса. З невеликою доплатою за послуги. Того дня вона затрималася в театрі, бо робила для себе перевірку краму, щоб попередити неприємності, коли налетить ревізія. Певне, все у неї на той день у буфеті виявилось в ажурі, тому вона, дізнавшись від того народного артиста і секретаря парторганізації (вона теж член партії) про те, що я іменинник, зраділа до нестями і тут же запросила нас усіх до столу. Щедрою рукою поставила кілька пляшок вина, закуски, ласощі . . . Такий святковий день! День народження (почали вигукувати різні титули, звання, яких у мене ніколи не було) відомого, видатного! . . .

Дуже мила буфетниця Клава! Надзвичайно приємно, весело нам тоді було в буфетній кімнатці державного театру! Здається, заходились і танцювати. Так вільно почували себе в колі друзів і приятелів! Розходилися вже смерком, — обнімались, цілувались, домовлялися про наступні зустрічі . . . З народнім артистом умовилися похмелитися на завтра.

Похмелятись йому довелося в кабінеті секретаря ленінського райкому партії, на стіл якого він поклав партійний квиток . . .

Та чи ж хто знав, що за день учора був? Та чи про це радіо сповіщало? Та й у газетах нічого, здається, не було . . . Правда, ми того дня не слухали радіо, не читали газет.

А слід було. Тоді б ми знали (в тому числі й секретар парторганізації та народній артист), що цього дня 5-го березня помер “наш любий . . . геніяльний . . . генеральний секретар . . .” А ми в цей день зранку до вечора пили, гуляли, — навіть “Ура!” вигукували на вулиці, бенкетували в приміщенні державної установи, співали, танцювали.

Переляканий народній артист рішуче заперечував у райкомі, що ніяких співів не було і танців він не бачив. Взагалі нічого в рота не брали, хай скаже Клава. Клава — справді, свій чоловік, на неї можна було цілком покластися, не підвела, вигородила, — запевнила, що заходили, але нічого не пили — не їли. Правда, нарзанчику трохи випили, посядили і розійшлися.

На диво, повірили Клаві. А вона, повторюю, мала немалий авторитет і у секретаря райкому партії. Та ще мабуть на наше щастя серед нас не знайшлося справжнього стукача . . . А, можливо, швидко ситуація змінилася, бо в райкомі справу почали спускати на гальмах. Ніякого покарання не мали партійні особи, які танцювали в день смерті Сталіна.

А я спочатку перелякався: за таку контрреволюційну акцію могли б припаяти мінімум десять літ. А коли ця загроза минула (партійні квитки тим п'яничкам повернули!), я з прикрістю подумав, що відтепер п'яте березня буде проголошене довічним днем всенародньої жалоби, і на мій день народження більш не приходитимуть друзі. Доведеться в сімейному колі нишком відзначати . . . Отак, думав я, цей негідник-деспот в останню хвилину свого життя накапостив мені!

Не вийшло! Для мене і моїх друзів день п'ятого березня лишився святом. І навіть подвійним. Бо незабаром для нас день цей став відчуватися святом визволення вільного духу. Хай не на довго, хай не в бажаному розмірі.

Після смерті Сталіна та наступних партійних з'їздів, на яких уперше заговорили про "культ особи", а в народі — про жажливі злочини "вождя і батька народів", дійсно на якийсь час легше зітхнулося. Після промови Хрущова насамперед знімався з душі тягар страху, під яким жило стероризоване суспільство довгі десятиліття. Вірилося, — відтепер можна вимовити правдиве слово. Не тільки вірилося, але й почало вимовлятися оте одверте, чесне слово. Не в колі друзів, а навіть перед масами людей, які це слово з нечуваним захопленням сприймали.

Це були неймовірні часи свободи думки і слова. Може, забагато сказано — часи, — хай будуть місяці чи навіть тижні. Але уявіть письменника, який виступає в робітничому клубі чи гуртожитку або безпосередньо в цеху перед сотнями людей. Такі виступи як форма офіційної пропаганди та спілкування літератора з читачами практикувалися широко у всі часи. Виступати раніше дозволялося лише членам спілки і з обов'язковим затвердженням змісту виступу в так званому бюрі пропаганди художньої літератури при правлінні спілки. Це не значить, що письменник зобов'язаний був читати "по бамажці, як Брежнев", але під час прилюдного вислову своїх думок ніхто ні на хвилину не мав права забувати про межі, які безкарно не можна було переступати. Отак завжди і виступали письменники, пропагуючи не стільки художню літературу, як партійні директиви.

Після згаданих партійних з'їздів уже й мені, не членові спілки, дозволялося виступати перед читачами. Раніш мене пускали до людей удвох, під контролем члена спілки, а тепер самому надано було право говорити з людьми. Пригадую, — у великому клубі чи на літній сцені у заводському парку перед аудиторією сотень робітників я безстрашно зважувався вимовити таке: “Товариші! прийшла пора вільної думки. Стало можливим висловити правдиве слово. Літератори зітхнули грудьми. Зникають перепони та обмеження на творчому шляху. Досі ми змушені були йти ніби у вузькому коридорі, огороженому з обох боків колючим дротом суворих заборон. Віднині волею партії ці дротні загородки зламані. Перед нами відкрилися нові обрії...”

Йй-право, такі пишні слова вимовляв тоді я. Вони звучали як гасла, як заклик до дії! І дійсно, аудиторією так вони й сприймалися. Кожна фраза, — я сам собі не вірив! — покривалася бурхливими оплесками, вигуками схвалення. Таке хоч веди маси на штурм Смольного! . . .

Як в одеській пісенці співалося: “Не довго музика лунала, не довго хлопчик танцював...” Коротка була “відлига”. Невдовзі повіяло колишньою суворою зимою.

ГЕЙ, У ЛУЗІ ЧЕРВОНА КАЛИНА! . . .

Народ, позбавлений знання своєї історії, приречений до рабського скорення іншим народам. Всіма можливими засобами московська пропаганда і режимні органи радянської влади протягом десятиріч не давали права українському народові знати і пишатися своєю історією. Ні в історичних дослідженнях, ні в літературі й мистецтві не можна знайти об'єктивно правдивого відтворення подій минулого народу українського, історія якого наповнена героїчною боротьбою за самостійність. Врядигоди милостиво дозволялося торкатися тем, угодних росіянам, і то в обмежених масштабах.

“Історія наша повна білих плям, історіографія рясніє плямами темними, а ще більше — затемненими”, — скаже Іван Білик 1970 року в романі “Меч Арея”, за який буде суворо покараний. А він навіть не сказав усього, а лише натякнув, хто і з якою метою затемнив історію нашу, поробив білі плями, викресливши цілі періоди в житті і змаганнях українського народу.

Того ж відважного 1970 року навіть перший секретар Центрального комітету Комуністичної партії України Петро Шелест у книжці “Україно наша радянська” насмілиться, зокрема, висловити незадоволення з того, що “у нашій сучасній історичній і художній літературі, кіно, образотворчому мистецтві ще недостатньо відображена прогресивна роля і значення Запорізької Січі, цієї славної сторінки в героїчному літописі визвольної боротьби українського народу.”

Чому ж недостатньо? Зовсім нічого путнього про Січ не писалося, — ця тема цілком була заборонена. Чи можна було, наприклад, писати про гетьмана Конашевича-Сагайдачного, який громив росіян під Єльцем, Коломною, Калугою, брав участь в облозі Смоленська і навіть Москву мав можливість звоювати? Як можна було похвально писати про запорожців, які нікому не корилися і життя своє віддавали за волю і незалежність? А в якому радянському творі ви знайдете образи славних українських полководців Івана Богуна, Максима Кривоноса, Данила Нечая, Івана Сірка?

В усій величній історії України виділені були суворі межі, в які дозволялося (і то вельми обережно) входити письменникові у виборі історичних тем.

Богдан Хмельницький став у перші лави героїв України. виявилося, що Україна мала єдиного гетьмана, — інших або зовсім не існувало, або вони числилися зрадниками і запроданцями: Іван

Виговський польському королеві, Петро Дорошенко турецькому султанові, Іван Мазепа шведському королеві. Один Хмельницький запродався московському цареві, — але це була похвальна акція. То ж про Богдана можна було писати повісті, романи, опери, кінофільми.

Як то кажуть, і за те спасибі . . . Інакше в історії України не знайшлося б жодної видатної політичної особи, жодного державного діяча. А Богдан Хмельницький попри свою фатальну втрату орієнтації на майбутнє під час Переяславської Ради, справді заслужив ім'я хороброго воєначальника, енергійного державника і патріота. Трагедію він усвідомив буквально через рік, коли договір про права України став для московського царя нічого не вартим клаптем папірця (як і більшість усіх міжнародних договорів, підписаних російською імперією).

Згадаймо головні договірні статті, ухвалені в Переяславі і цілком невідомі для сучасного громадянина України, бо заборонені:

1. Вначале ізволь Твое Царское Величество подтвердить права и вольности наши Войсковыя, как из веков бывало в войске Запорожском . . . чтоб ни Воевода, ни Боярин, ни Стольник в суды Войсковые не вступался . . . и где три человека Козаков, тогда два третьего должны судити.

2. Войско Запорожское в числе 60.000 чтоб всегда полно было . . .

3. В городах Урядники из наших людей чтоб были обираны . . .

7. Имений Козацких чтоб никто не отнимал . . .

14. Послы, которые из века из чужих земель приходят к Войску Запорожскому, были вольно приняты . . .

Всі ці статті були ствержені царем Олексієм Михайловичем:

“Быть по их челобитью.”

Історикам досконало відомо, яка ситуація створилася в Україні в першій половині XVII століття. Патріотичні сили України в ту пору усвідомлювали необхідність визначити, яким шляхом прагнути й утвердити свою державність. Безперервні військові походи на татар та поляків мали виключно оборонне значення, оскільки саме з того боку існувала головна небезпека для України. Однак, ця боротьба супроводжувалася більше поразками, ніж частковими перемогами, бо ясно визначеної мети політики тих часів собі не уявляли. Не згуртувавши власних сил, вони почали шукати друзів на півдні чи на півночі, в результаті чого лишилися для татар та поляків лише об'єктом загарбання.

Така була осінь 1653 року. З одного боку зрадливий кримський хан, а з другого підступний польський король. Критична ситуація штовхнула гетьмана Хмельницького в обійми московського царя, який так багато обіцяв у переяславському договорі. Гетьман змушений був вибрати з трьох зол одне, на його думку, менше. А що воно виявилось найгіршим, прості люди не передбачили, довірившись необачним політикам.

Ця думка і стала головною, коли я надумав писати “Червону калину”. Не про “мудрість” Богдана писав я, а про нещастя українського народу, який в ім’я свого визволення з-під гнету Польщі та розбою татар шукав надійного спільника, вірячи, що він там, на півночі, хоча й сумнівався в його справедливості: “адже і там пани . . .”

Давно хотілось мені звернутися до історії. Але до якого б періоду я не підходив, скрізь натрапляв на заборону згадувати про ті чи ті події. Крім цілковитого викреслення Московю багатьох сторінок, існували ще й кон’юктурні її міркування.

Іванові Ле дозволили написати роман “Наливайко”, який спішно був виданий відразу (1940 р.) після розгрому Німеччиною Польщі. Про татар та турків за радянських умов жодного художнього твору не написано, наче вони ніякого відношення не мали до історії України. Про запорожців можна було де-не-де згадати, але щоб січовик був головним героєм твору — ніколи! Це вже називалося націоналістичною ідеалізацією минулого. Про Київську Русь також довго не рекомендували писати. Вперше тільки 1946 року вирвався з цензурних лабетів Ярослав Мудрий у драмі Івана Кочерги. Єдино достойним пера радянських письменників знайшовся Богдан Хмельницький. І то лише в зв’язку з Переяславською Радою, — інших подвигів він, бачте, не мав.

Я також звернувся до цієї доби.

В “Червоній калині” мова йшла про настрої людей перед Переяславською Радою. Час дії — осінь 1653 року, пора тривоги і сподівань. Місце дії — північно-східня частина України поблизу від Росії. Конфліктна ситуація полягала в змові Польщі з Кримом перешкодити прибуттю до гетьмана московських послів. (Про такий намір я прочитав в архівних матеріалах, але й не знаючи цих документів дозволено було припустити ймовірність готованого замаху на послів царя.)

Для виконання замаху (волею автора) прибули посланці короля і хана в одне і те ж місце, в маєток українського сотника Щочки, прихильника Польщі і ворога Москви. Хмельницький для охорони московських послів надіслав і своїх таємних посланців. В напружену колізію боротьби цих сил втягнені дійові особи: дід Чечуй — запорожець (так би мовити, на заслуженій пенсії, але ще бойовий козак); хлопчинка Демко, вихованець діда-січовика; Галя, втікачка з Київщини від польського пана Гаменди; пан Гаменда — гість сотника Щочки (ця обставина робить гострішою ситуацію); слуга Гаменди Стефан, який під цією личиною прибув для організації замаху; невідомий козак чи розбійник, насправді посланець Хмельницького Яків Тризна, брат Галі. Інші менш значні персонажі виконували допоміжні функції.

Загальне складне завдання стояло переді мною. Певна річ, історичну достовірність, правдивість побутових деталей, мовні особливості

довелося підкріпляти докладним вивченням епохи. Особливу увагу приділяв якнайширшому використанню багатства фолкльору народу українського: тогочасних пісень, казок, приказок, анекдотів, легенд. Втіленням цього душевного скарбу мав бути запорожець Чечуй. До речі, виконавці цієї ролі в перших виставах у Харкові та Києві (артисти Дм. Пономаренко та О. Райданів) чимало додали цікавих рис у сценічному втіленні образу дотепного січовика.

Найбільше значення надавав я музичному вирішенню “Червоної калини”. Постало питання, кого з композиторів запросити. І тут почалося втручання у мої творчі та ідейні принципи. Власне, втручання відчулося відразу, тільки-но я оголосив про намір писати такий твір. Спитайте, навіщо було оголошувати про це? Писав би собі, — кому, мовляв, яке діло . . . Отож і є комусь діло. Та й не комусь, а тому, від кого залежить подальша доля твору. Для бодай відносної гарантії, що такий твір може бути поставлений, потрібна попередня згода якогонебудь театру, а через нього мати благословення відповідного відділу міністерства культури. Без цього і не рипайся з своїми задумами. Та й договір потрібен не стільки для обопільних зобов’язань, як для матеріальної забезпеченості на час писання твору.

Отут, на перших кроках, і виникли проблеми . . .

Моя заявка, тобто, пропозиція написати музичну комедію на історичну тему такого характеру зустріла в міністерстві культури досить невизначене ставлення. Дійшла до мене така рекомендація: навіщо авторові копатися в давній історії, коли сучасні події дають матеріал для висвітлення дружби двох народів. Я відповів, якщо міністерству бажано мати твір про дружбу двох колгоспів, хай звернеться до кращих майстрів слова.

Я ж вирішив з харківським театром не поривати і на спільний ризик продовжувати працю й без договору. Через якийсь час про це дізналося керівництво київського театру, і почалося змагання за першість. До мене звернувся головний режисер Київського театру Ігор Земгано з проханням надіслати коротке лібретто музкомедії. За два тижні, прочитавши його, він повідомив, що театр включає “Червону калину” в найближчий репертуар. Це було в той час, коли у мене ще не було написано жодної дії, — лише загальний нарис майбутнього твору. Однак, через місяць з міністерства було прислано договір.

Втручання партійно-державних органів тривало й далі. Мені знову “порекомендували” підшукати російського композитора, мовляв, щоб посилити ідею непорушної дружби двох народів. Запропонували зустрітися з Дунаєвським . . . Не знаю, хто з чиновників українського міністерства додумався зробити цього композитора російським, адже могли обвинуватити його в сіонізмі. Тим часом я знайшов справжнього співавтора в особі українського композитора Олексія Рябова, тодішнього головного диригента київського театру музкомедії.

Олексій Рябов з 20-х років міцно був зв'язаний з українською культурою і театром. Перед тим, в юні роки, виступаючи скрипалем в естрадних ансамблях, виявив не абиякі здібності, написавши оперету "Коломбіна". Успіх її перевищував популярність таких віденських оперет, як "Сільва" чи "Баядерка". Не так сюжетом, досить банальним, мало оригінальним, як майстерним використанням народнього мелосу, близького до закарпатського фолкльору. Композитор писав і вокальні та інструментальні твори, але основний жанр його творчості була музична комедія. Ним була написана музика до перероблених для цього Леонідом Юхвидом повістей М. Гоголя "Сорочинський ярмарок" та "Майська ніч", в яких композитор виявив глибоке розуміння і талановите трактування української народньої пісні.

Найбільшим успіхом і досі користується музична комедія "Весілля в Малинівці", яка незмінно ставиться театрами понад сорок років. П'єса Л. Юхвида написана наприкінці 30-х років зацікавила багатьох композиторів і, віддавши її О. Рябову для написання музики, Юхвид спокусився ще й московським композитором Александровим, який домігся, щоб російські театри брали "Весілля в Малинівці" з його музикою. Так і було: для музики Олексія Рябова виник, так би мовити, державний кордон з боку Росії. Російський глядач-слухач багато втратив, адже музика Рябова, щиро національна, встократ перевищувала александрівську підробку під народній стиль.

Досить легко я знайшов спільну мову з Олексієм Петровичем, якого всі демократично звали Альоша. Лише потрібно було всіма силами домогтися, щоб він вчасно написав музику. Талановитий композитор був трохи ледаченийкий. А коли вдавалось його захопити, блискавично працював. Надзвичайно чуйний був до поетичного слова, мелодія вмить народжувалась, — лишалося записати її. Однак, хвилини блискучого натхнення часто змінювалися тривалими простоями. Часу ж було небагато. Влітку 1953 року п'єса в основному завершувалася. Важливі тексти пісень композитор (він жив у Києві і працював диригентом тамошньої музкомедії) одержував від мене як тільки були написані. Те, що ми жили в різних містах, на початку ускладнювало нашу спільну працю.

Головним, так би мовити, організатором Альоші у всі часи виявляла себе його дружина Ольга Марківна. Варто було їй самій запалитися, як творчий процес ставав регулярним і постійним. Вольова жінка мала рацію похвалитися, що музику Олексія Рябова пише вона. В роботі над "Червоною калиною" її участь була плідною. Ольга Марківна, дочка Марка Лукича Кропивницького, успадкувала від талановитого батька чимало добрих рис: різнобічні знання з історії культури українського народу, любов до театрального мистецтва, виключну енергійність, стійкий характер і . . . деспотичну вдачу "командира" над чоловіком. Справедливості ради треба сказати, що власної жінки цей чоловік мало боявся. Але як творча особа корився їй, розуміючи,

що без її командування дуже легко ледачів. Ольга Марківна, грапляюся, замикала свого Альошу в кабінеті і не випускала, поки він не напише черговий номер до “Червоної калини”.

Ольга Марківна знала сотні народних пісень і давала їх буквально десятками на вибір композиторів. Я не раз з захопленням спостерігав (коли на якийсь час приїжджав до Києва спільно попрацювати) як Ольга Марківна влучно підказувала мелодії, найближчі до тексту віршів.

Ляйтмотив музкомедії ми довго шукали. Слова я взяв з історичної пісні про червону калину. Від цієї пісні, від її слів і народився весь твір.

Гей, у лузі червона калина
Гей, гей, похилилася.
Чогось наша славна Україна
Гей, гей, зажурилася.
А ми ж тую червону калину
Гей, гей, та й піднімімо
А ми нашу славну Україну
Гей, гей, розвеселимо!

Мотив цієї пісні зберігся в архівних матеріалах. Можна було б його використати, але Альоша відмовився від цього. Оля наспівувала інші мелодії, йому вони не подобались. “Я, — каже, — знаю, що треба, і знайду.” І одного чудового дня під час довільних імпровізацій на роялі з-під його пальців полилася широка велична мелодія. В ній чулася і бойова пісня-марш запорізьких козаків, і туга за волею, і заклик до боротьби. Вся чотириголосна пісня звучала прославою України. Могла б увійти головною темою в державний гімн вільної України.

Це була музична тема, яка міцно з’єднала в одне ціле всю структуру твору. Вона служила і тривожним заспівом, і драматичною кульмінацією, і врочистим фіналом:

А ми ж тую червону калину
Гей, гей, та й підніmemo,
А ми нашу славну Україну
Гей, гей, розвеселимо!

Ніхто з композиторів та музичних критиків не хотіли визнати, що пісню про Червону Калину написав Олексій Рябов. Усе допитувались і дошукувались, де ми її, в яких архівах знайшли.

Таким же емоційним твором була й дума Кобзаря про лихі часи в Україні, про людську неволю і кривди, заподіявані польською шляхтою. Дума певною мірою посилювала й лірико-драматичну ролю

втікачки з панської неволі дівчини Галі. Музичні теми її арій та дуетів з Василем, її коханим, і з Марійкою, подружкою-сиротою, також узяті з народніх пісень і, майстерно перетворені композитором, були окрасою вистави. Загалом критики високо оцінили музику, назвавши її найкращим досягненням таланту Олексія Рябова.

А він же фактично не мав завершеної музичної освіти. Відомо було, що з юнацьких літ він грав на скрипці в ресторанах. Певне у когось непогано навчився, бо користувався успіхом у непівські часи. У ті ж роки виявив композиторські нахили. Невдовзі наважився на оперету. Не було йому двадцяти років, як по багатьох театрах пішла його “Коломбіна”. Не знаю, за яких обставин Оля Кропивницька зустрілася з Альошею Рябовим, але відтоді хлопець став приреченим на довічні міцні обійми закоханої до нестями дівчини. Очевидно, роман був не з легких, і Олі довелося виявити всі свої вольові якості, щоб утримати дихання в руках. Скрипаль виступав по багатьох містах, наречених траплялося чимало, інші спокуси могли штовхати його в інший бік, — то ж треба віддати належне наполегливості і рішучості дівчини, яка домоглася свого. Мабуть, і не тільки свого, а й спільного, проте ініціатива і зверхність у всій цій справі належала Ользі Марківні Кропивницькій.

Олексій Петрович в умовах ресторанної праці, без сумніву, набрався божемного духу. По суті, нічого дивного, — удачі і загальна популярність зробили хлопця багатою людиною. Заробіток став для нього легкою справою, — живи в своє задоволення, не турбуйся про завтрашній день, все гаразд на світі. . . Не помітив Олексій, як опинився в Новоросійському порту разом з частинами Добровольчої армії, яка під навалю Червоної армії рятувалася втечею за кордон. Зникли кабаре, ресторани, — місто в паніці, — пароплави готові відчалити повні втікачів. І на одному з них мав вирушати в невідомі краї скрипаль Рябов, розгублений і самотній, як мала тріска в нестримному потоці. І буквально в останні хвилини з'явився порятунок в образі Олі.

Як вона розшукала його в вируючому натовпі, — неймовірна річ, але це було ще одне свідчення її кмітливості й енергії: тільки вона могла пробитися в обложене місто і вихопити свого Альошу з пароплава. З того дня вони більш не розлучались.

Наша спільна праця над клавіром тривала в Києві аж до прем'єри в травні. Жив я у родичів, а щоранку приходив до Рябових на Жилинську вулицю поблизу театру. Олекса майже зовсім був вільний від диригування, аби вчасно завершити роботу. Підготовку вистави в театрі почали місяців за два до прем'єри. Музичний матеріал надходив у міру готовності і відразу ж його починали виконавці розучувати. В театрі я бував щодня, особливо, в останні перед прем'єрою тижні.

Проте шлях до прем'єри виявився не таким простим і легким. Іноді композитор топтався на місці, а то траплялося — і загулював. Альоша дуже полюбляв компанії, — а Оля не знайшла методу, як би його від

таких гулянок стримати. Навпаки, мимоволі штовхала на це. Ольга Марківна, — не знаю, в кого вона пішла, — була надзвичайно скупкою. Важко повірити, за ті тижні, що ми разом з Альошею в його квартирі працювали, хазяйка дому, вельми приязна до мене, ні разу не запросила до столу на обід. Власне, невідомо, чи варила вона його, — я не бачив і сніданку . . . І не помічав, щоб вона чоловіка свого годувала. Ми працювали години до третьої, потім Альоша казав, що йому потрібно зайти до театру, — і ото нас тільки й бачила Ольга Марківна! Якщо не в чималенькому гурті, то вдвох завіювались або в затишні ресторанчики на Володимирській гірці, або в улюблений “Арабат” на Хрещатику.

Так було майже щодня. Оля якось мені висловила незадоволення, ніби я винен у цих зальотах. Я не виправдовувався, а порадив: “Олічко дорогенька! Звари завтра смачний обід, постав на стіл пляшку вина, запроси нас, трудівників, і навіщо тоді нам ті ресторани . . .” — “Чи ти бач, чого захотів! — аж підстрибнула вона. — Який обід? Яке вино? Знайшов дурну!” Ми й не шукали дурну, а були розумні й далі ходили по ресторанах . . .

Олексій Петрович був щедрим і гостинним. Добре заробляв і грішми не дорожив. Однак, мав характерну рису: важкувато було йому, так би мовити, стартувати. Підходив, наприклад, до нього приятель і натякав на вечерю в ресторані. Альоша мотав головою і категорично відмовлявся: “Не маю ні копійки . . . Оля все забрала . . .” Варто було продовжити розмову в такому дусі: “Жаль, я тількищо почув на репетиції твій новий номер до “Калини”, — така музика!”, як автор починав від збудження ще більше заїкатися: “П-п-правда? П-п-подобається?” І в ту ж мить закликав випити по чарці . . . Гроші знайшлись. А коли б їх не було в нього, — клопіт малий: маестра Рябова всі ресторани Києва (далебі, всієї країни) знали і частували його й численні компанії в борг. А коли ресторанний оркестр вітав музикою з його оперет, щедрості композитора не було меж.

Проте не ці обіди чи вечері гальмували працю над підготовкою вистави. Від міністерських чиновників майже до самої прем'єри я діставав безконечні “вказівки”, які не раз давалися в такій категоричній формі, що ставили під загрозу дальшу працю. Головні претензії полягали в тому, що в п'єсі недостатньо показана дружба народів. З великим трудом мені вдалося переконати політичних цензорів, що ідею цю цілком достатньо втілює шире кохання української дівчини Галі і російського наймита Василя. Потім причепилися до деяких реплік людей з маси. У мене було так, що, посилаючи діда Чечуя на раду в Переяслав, люди наказували: “Ти ж гляди там, щоб посла московські на євангелії присяглися за царя, що він не зрадить Україну”. Ця вимога стала поперек горла чиновникам. Як я не домагався, щоб вони відповіли, що саме в цій вимозі недоброго, адже давати присягу в таких важливих справах обов'язково, — ніхто не хотів признатися, що саме такої присяги в Переяславі посла московського царя й не дали!

Спритні дипломати зуміли зняти з царя відповідальність за додержання умов договору. І договір, як свідчить історія, відразу ж був порушений. Чиновники радянські знали, що Москва не тільки триста років тому назад ламала, топтала, розривала міжнародні договори, а що це звична практика завойовників чужих країн.

Під невинним тиском змушений я був звести це речення до загальної поради, — мовляв, дивись там, діду, щоб усе було по закону . . . Навіть така, здавалося, невинна репліка: “Та то хтозна, чи буде нам під Москвою добре? . . . Адже й там пани-гнобителі”, викликала сумніви, дозволити її чи викреслити? В даному разі я переміг: ці слова лишилися в п’єсі. Між іншим, вимовлені вони були на прем’єрі так виразно, що викликали схвальну реакцію в залі.

Чимало ще було до мене претензій і вимог одне викреслити, інше дописати, а найсерйозніший бій довелося витримати в двох питаннях. Управління театрами міністерства культури уперто радило переробити фінал: написати помпезну сцену зустрічі московських послів, на якій мали бути пишні промови — прямо таки з передових статей “Правди”. Не зважаючи на те, що я відмовився написати таку сцену, бо вона доречна була б на зустрічі в Переяславі, режисер піддався тиску і зробив такий фінал, правда, без тексту, без промов, а лише на фоні музики на слова:

А ми ж тую червону калину,
Гей, гей та й піднімемо,
А ми ж нашу славну Україну
Гей, гей, та й розвеселимо.

Вийшло, що й вовки ситі і кози цілі . . .

Але це ще не все. Крови попили з мене відносно Червоної Калини. Уперто вимагали, щоб я знайшов іншу назву. Страшали, — це націоналістичний образ. Що це символ українського буржуазного націоналізму. Що таким ім’ям називалися бойові загони “бандитів-бендерівців”.

Я не вважав гідним сперечатися на цю тему з чиновниками і перестраховщиками — прислужниками Москви, але сказав, що образ Червоної Калини це справді образ України. Таким він живе одвіку і про це є й пісня. “Чи знаєте ви про цю пісню? — питає я. — Чи знаєте, хто її склав? І скажіть мені, при чому тут бендерівці? Ви, — питаю, — хочете цей славетний образ нашої країни знищити?”

Не раз мені довелося це говорити, втокмачувати в їхні мізки, — вони уперто настоювали на своєму. Врешті я заявив, що назви ні за що не змінюю, — вона є лямбмотивом всього твору, а інший твір писати відмовляюсь. Щастя, що мене підтримало художнє керівництво київського театру: Червона Калина перемогла.

Режисер київської вистави Ігор Земгано поставив її як монументальний твір на славу України. Успіх був великий. А офіційні рецензії досить стримані . . .

В ході репетицій в харківському театрі я мав інші клопоти. Майже наприкінці підготовки вистави російський режисер-пройдисвіт, що невідомо яким способом здобув саме в ці дні призначення на головного режисера театру, зажадав, щоб його назвали постановником “Червоної калини”. А дійсним режисером вистави був мій творчий друг Ісак Радомиський, досвідчений театральний діяч, вихований в Україні. Як ви догадалися, місцеві партійні органи захвилювалися, що дружба народів буде продемонстрована не в тих категоріях, як велить дата тристоріччя, і ухвалили зняти Ісака Соломоновича і замінити його Іваном Сидоровичем. Про цю диверсію дізнався я в Києві і, не маючи часу приїхати до Харкова, телеграфував: “Забороняю виставу без Радомиського.” Копію телеграми послав управлінню театрів міністерства культури.

Подіяла рішучість. І відвага до певної міри. Власне, тоді вже надходили більш ліберальні часи, — усі робилися сміливими. Хоч і не надовго.

Прем’єри відбулися майже в один день. Я дещо зрадив Харкову: першу виставу дивився в Києві. Пригадую повну залю глядачів, серед них багато з “начальства” (слід сказати, що на генеральній репетиції та на офіційному прийомі урядовою комісією присутні були відомі партійні діячі), в залі піднесений святковий настрій. І безмежне хвилювання. Насамперед, Ігоря Федоровича Земгано та директора театру, колишнього чекіста Латинського. Певна річ, і я з Альошею хвилювався, така вже авторська доля.

Почалася вистава з короткого динамічного прологу без слів на музиці, буквально за день до прем’єри написаній, в кінці якого залунала пісня про Червону Калину з закулісним хором. В залі зірвалися спонтанні оплески. Потім на сцені — січовик Чечуй, — образ вперше показаний в радянському театрі, — в тривожній сцені, але повній народного гумору, відразу заволодів увагою глядача. Далі все пішло чітко і злагоджено.

Директор Латинський за весь час підготовки вистави мені нічого доброго не сказав. Він виконував ролю виконавця безконечних партійних рекомендацій та вказівок і до мене звертався формально, іноді навіть як до обвинуваченого на суді. І от кінчилася перша дія. Я стою за лаштунками. Підбігає до мене директор, кидається на шию, обнімає і шепоче: “Поздоровляю! Усім сподобалось! . . .”

Прем’єри в обох театрах пройшли добре. Приємно було відзначити, що актори на репетиціях і на виставах з задоволенням виконували свої ролі: для них вони були нові і тому цікаві.

В серпні київський театр мав гастролі в Москві. “Червона калина” показана була там кілька разів, і центральні газети опублікували скромні інформації. Більшість українських театрів також поставили

Її. В перекладі на російську мову п'єсу показали лише в Ростові, Іркутську та . . . Одесі. Українські канадці могли побачити "Червону калину" в травні 1959 року на виставі самодіяльного театру у Ванкувері (режисер В. Филипович, музичний керівник К. Кобилянський).

* * *

"Червона калина" в моїх творчих плянах на історичну тему посідала лише частину задуманого. Вона уявляється й зараз половиною діла. Почавши говорити про один бік справи, а саме, в якій обстановці український народ і з якими надіями ішов на рівноправний союз з Росією, цілком закономірно було сказати і про те, до чого це довело. Я старанно вишукував на сторінках дальшої історії взаємин України з Росією відповідних героїв у типових подіях, та крім Виговського та Богуна нічого перед моєю уявою не стояло. Що вже було мріяти про такі теми, як звеличення Червоної Калини у битві під Конотопом!

Це була заборонена зона. Думку про продовження "Червоної калини" змушений був відкласти. До краших часів . . .

* * *

Відразу після "Червоної калини" я з Олексієм Рябовим збирався написати музкомедію, тема якої роїлася у мене в голові давно. В ній також мова йшла про "дружбу народів", тільки в даній п'єсі героями виступали дівчина-українка і хлопець-італієць. Дія відбувалася в Італії відразу після закінчення війни. Дівчина, забрана в неволю, покохала бідного наймита. І що їм робити по війні? Вона сирота, він теж самотній. Кохання їхнє чисте, романтичне. Щастю їхньому перешкоджають з одного боку місцеві провокації щодо того хлопця, а з другого — примушування дівчини повернутися на батьківщину.

Як і належить творам такого жанру, все мало закінчитися благополучно.

Написати музику не пошастило: зимою 1955 року Олексій Петрович Рябов несподівано помер від левкемії.

Музику до п'єси "За синім морем" узявся писати композитор Анатолій Свешников. Він визначився як композитор інструментальної музики, і для нього музична комедія стала першою спробою виявити себе і в цьому жанрі. Для спільної роботи я знову приїхав до Києва і ми успішно працювали до кінця літа. Лишилось йому написати фінал твору. Деякі театри вже включили були нашу музкомедію до репертуару. Кіровоградський театр навіть розпочав репетиції.

І знову нещастя: від розриву серця помирає композитор. . . Сталося це восени 1956 р. Анатолію Свешникову не було ще й п'ятдесяти років.

"За синім морем" театр поставив того ж року, доробивши власними силами фінал.

Більш я до жанру музкомедії не звертався. Любов до музики через якийсь час зв'язала мене з оперними театрами. За десять років від 1961 року на мої лібретто композитори написали три опери: Неля Юхновська "Павло Корчагін", Дмитро Клебанов "Комуніст" (Василь Губанов) і Борис Яворинський "Лейтенант Шмідт". Всі три опери вперше були поставлені на сцені харківського театру опери й балету ім. Лисенка. "Василь Губанов" у російському варіанті поставлено було і Ленінградським оперним театром (колишній Маріїнський театр).

Спроби вийти на сцени драматичних театрів закінчувалися невдачами. Театр ім. Шевченка відхилив написану разом з Д. Вишневським драму "Твоє добре ім'я". Сатирична комедія "Вікна виходять на захід" також не знайшла для себе сміливого театру. Вона злякала тим, що головним героєм у ній з'являвся комуніст-переродженець, колись грізний партійний діяч на пенсії.

Щоб хоч якось урятувати твір, змушений був переробити п'єсу на повість. З великим трудом удалося надрукувати в 60-ті роки, роки деякого "потеплення".

Якщо кинути оком на мою літературну діяльність за всі роки, можна ствердити, що вона відбувалася в атмосфері непевності і повсякчасної тривоги за долю написаного. Формально я був кустар-одиначка і як усякий приватник — безправний, бо до спілки, не зважаючи на все зроблене, мене довго й уперто не приймали.

36.

МОЛОДІ НАЛЕЖИТЬ ІТИ ПОПЕРЕДУ

На початку 50-х років постала проблема дальшого навчання сина. Він закінчував десятирічку. Одночасно вчився в музичилищі і в спортивній школі. У спорті виявив здібності, здобував нагороди в юнацьких змаганнях у стрільбі, велоперегонах та лижвах. Музичну школу закінчив з такими успіхами, що його без іспитів приймали до консерваторії на фортеп'янный відділ. Крім того, він мав нахил до точних наук, ще в школі захоплювався новою тоді наукою — кібернетикою. Словом, на всі руки майстром готовий бути. Будь ласка, в Харкові десятки різних інститутів, — вибирай! Він відповів нам: “Ви казали, поки вчуся в школі, щоб я виконував ваші вказівки, а по закінченні мав свою голову. Спасибі за це вам. Але зараз я не піду ні в політехнічний інститут, ні в консерваторію. Хочу вчитися в кіноінституті. Буду кінооператором.”

Отакій сюрприз зробив синок. Ми сказали, раз була умова, ти маєш повне право сам вирішувати, куди тобі йти. Кіноінститут? Будь ласка. Але якщо провалишся на іспитах — тоді наша воля. Підеш до консерваторії. А самі нишком подумали — неодмінно провалиться...

Звичайно, ми не бажали цього, але майже певні були, що пройти переможцем дуже важкий конкурс йому не вдасться. Всесоюзний державний інститут кіно (ВГИК) — єдиний на весь Союз, де готуються режисери, актори, сценаристи, оператори, кінознавці. В Україні київський театральний інститут лише частково готує режисерів для кіно та акторів.

Московський інститут мав репутацію не лише престижного характеру, але й по-справжньому високопрофесійного навчального закладу. Майже всі відомі кінорежисери — колишні вихованці ВГИКу. Те ж саме можна сказати і про операторів, сценаристів та акторів. Вчитися й закінчити цей інститут означало одержати пашпорт на працю в кращих кіностудіях.

Умови конкурсу були дуже складні, а шанси претендентів визначало співвідношення — 1 на 20-25. Коли Юркові заманулося стати студентом цього інституту, на операторський факультет було подано понад триста заяв. А прийняти можна було не більш як 15, бо ще десять-дванадцять місць автоматично надавалися для абітурієнтів з інших соцкраїн, — корейців, болгар, поляків, німців, чехів.

Іспити провадилися з п'ятьох дисциплін, з них найважчим було інтерв'ю, яке з претендентами провадили професори всіх кафедр інституту. Попереду йшли іспити на професію. Для майбутнього кінооператора разом з подачею заяви, належних документів та анкети з численними пунктами відносно благонадійності, потрібно було додати власні фотографії, відповідно оформлені, п'ятьох типів: портрет, натюрморт, жанрова сценка, пейзаж та архітектура. За цими об'єктивними даними приймальна комісія визначала здібності претендентів і вирішувала, допустити до іспитів чи відмовити.

За нашими підрахунками шанси сина були мінімальні. Як фотограф — звичайний аматор. І взагалі цікавився цим випадково і дилетантськи. Всі знали, що він вельми здібний піаніст, але щоб фотограф, — пробачте. То ж ми вважали, що примха завершиться провалом, і наступного року Юрко піде до консерваторії. Він з цим погодився. І почав готуватися до іспитів. Складність побільшувалася ще й тим, що до подачі на комісію фоторобіт лишалось зовсім мало часу, щось трохи більш двох місяців.

Ходив він з ранку до вечора по місту і фотографував. Уночі проявляв у темній комірчині, друкував знімки. Дуже були погані. Композиційно і технічно невдалі, — звичайні примітивні. За місяць до строку подачі син познайомився з майстром фотозйомок Петром Івановичем, і ми найняли його для навчання. Буквально через кілька днів син став показувати зовсім інакші знімки, наче не він їх робив. Ми, грішним ділом, подумали, — що це роботи Петра Івановича. На наш сором, ми помилялися. Вчитель був настільки вмільий, а учень — ретельний і хваткий, що на кінець місяця було зроблено так багато цікавих фоторобіт, що при виборі не знали, на яких зупинитися. Віддруковані великим форматом на спеціальному папері знімки відіслали до Москви і стали чекати відповіді. Одночасно подав свої роботи і син Юхвида Олег, з яким Юрко вчився в одній школі. Олегові також допоміг Петро Іванович, і нам здавалося, що його знімки кращі, ніж у нашого сина.

Швидко й відповідь з інституту прийшла: обидва хлопці допущені до іспитів. За тиждень я повіз сина до Москви. Можна було б сказати, ми вдвох поїхали, але хочеться підкреслити, що саме батько повіз сина у нове місто, на нове призначення, на нову дорогу.

Синові тоді було трохи більше шістнадцяти років. (У ці роки — пригадуєте — я вже самостійно в голодні 1921 роки їздив по хліб...) Певна річ, тепер він потребував лише моральної підтримки. Не мені, а йому належало тримати іспит. І йому було відомо, які випробування чекають.

Хотілося вірити, що все буде гаразд. Загальна атмосфера після 20-го з'їзду КППС вселяла бадьорі надії у здійсненні життєвих плянів. Особисто для мене ці місяці ознаменувалися немалими успіхами. Саме 1954 року у травні пішла в двох театрах, у Харкові й Києві, музична комедія "Червона калина", відразу після чого більшість

інших театрів включили її в свій репертуар. Одночасно по драматичних театрах України продовжувала йти “Дорога мамочка”.

Вірилося, що й син не підведе. І він, справді, мобілізував свої сили, щоб не скривдити батьків.

Іспити почалися з перевірки здатностей бачити навколишній світ і вміння його зафіксувати в образах. Можна було надіслати з Харкова до приймальної комісії якнайкращі фотознімки, але претендентові запропонували зробити нові і подати їх до комісії. Дали запломбований апарат з 36 кадрами, — іди куди забажаєш і зніми портрет, жанрову сценку, пейзаж, натюрморт і архітектурний твір. Маєш лише один день, — увечері здай фотоапарат і йди спати, — завтра, може, й додому поїдеш.

Тут уже не було Петра Івановича, і це був дуже важливий іспит. Потрібно було зорієнтуватися в новому місті, діяти оперативно, — часу мало, — знайти цікаві об’єкти, зуміти їх майстерно зняти, — вдруге не дадуть, більше тридцяти шести кадрів не знімеш, — вкладайся, як зумієш, а в кінці дня віддай негативи на проявку і чекай вироку.

В ті дні в Москві готувалася до відкриття всесоюзна сільсько-господарська виставка і, хоч на її територію нікого ще не пускали, Юрко переліз через залізний паркан (цей вияв спритності комісія зарахувала з плюсом!) і зняв оригінальні кадри. Потім вибрався на околицю міста, знайшов цікаві пейзажі та жанрові сценки, там же пощастило натрапити на старовинну церквіцю. Завдання було виконано раніш визначеного часу. І це також відзначила комісія.

Через два дні тривожного чекання стало відомо, що обидва харків’яни допущені до дальших іспитів. Це було не тільки підтвердженням попередньо поданих фоторобіт. Згодом дізналися, що московські знімки були кращі харківських. Окрилений успіхом, син відважно рушив на подолання нових іспитів, найвідповідальнішим з них була співрозмова, під час якої члени приймальної комісії розпитували про мистецький світогляд, загальну обізнаність та кмітливість майбутнього студента інституту. Ця розмова відбувалася після всіх іспитів. Напруження тривало до останніх хвилин, бо невідомо було, з якими оцінками пройдемо попередні іспити, і тому щоразу потрібно було добиватися вищих результатів. За п’ятибальною системою прохідним балом (при максимальному 20, тобто всі п’ятірки) встановлено було цього разу 18.

Співрозмова з сином тривала майже годину. Хлопчина спокійно відповідав на численні запитання професорів (часом питання мали провокаційний характер, на що Юрко відважно реагував), — а потім дехто з комісії слухав “допитуваного” з таким зацікавленням, наче вперше такого чув. Наприкінці голова комісії побажав: “Високого польоту соколові!”

З усіх претендентів найвищу оцінку дістали двоє, з них Юрій Сокол — 19. Двадцяти ніхто не здобув. Один бал втратив син за три орфографічні помилки у писемній праці з літератури.

Юрко був надзвичайно зажурений, дізнавшись, що Олег одержав лише 17 очок. Вони дружили з дитячих літ, разом закінчили середню школу з високими оцінками і сподівалися й далі бути разом . . .

Олега “зарізали”. Це специфічно радянський термін. Він означає: людина заслуговує на високу оцінку, але з певних міркувань її не можна допустити туди, куди вона хоче. Існує немало таємних інструкцій відносно цього. На кожного громадянина в шухлядах відділів кадрів, які є буквально в кожній установі чи закладі, зберігається докладна анкета з багатьма параграфами. Проти важливих граф ставиться відповідно позначка, яка визначає на все життя долю громадянина “вільної” держави: туди його не пустять, цього не дозволять, бо ти або буржуазний націоналіст, або войовничий сіоніст. Таким “сіоністом” і виявився Олег Юхвид, син автора популярного “Весілля в Малинівці”, який навіть своїм авторитетом не спромігся зупинити антисемітський вчинок. Отак і “зарізали” Олега на підставі зловісного п’ятого параграфу в паспорті. Йому (заднім числом) поставили двійку за один важливий іспит . . .

Це була нахабна підтасовка, за яку в іншій бодай найменш демократичній державі можна було б подати до суду і домогтися справедливості, а то ще й покарання винних у підробці. Але про яку демократичність могла йти мова в тюремній державі, де все тримається на брехні та підробках?

Син глибоко і гостро переживав цю кривду, заподіяну товаришеві, здібному хлопцеві. Можливо, перед ним уперше радянська система наочно продемонструвала справжній характер своїми нахабно шовіністичними, імперсько-русифікаторськими законами. Точніше, беззаконням.

* * *

Після недовгого відпочинку дома у нас син — студент операторського факультету кіноінституту виїхав на навчання і самостійне життя у великому місті. Трапилася добра нагода на перший час поселити його в сім’ї наших друзів. Вони мали належний вплив на поведінку молодого хлопця, застерігали його від багатьох спокус, яких було немало в столиці та особливо в середовищі студентів схильних до богомного життя, — неважко було зазнатися: які ж бо вони всі геніяльні!

Однак, не з цього боку чекала на сина небезпека.

У всі часи студентство являло собою особливу громадсько-політичну формацію, яка здатна була виступати організованою силою. Революційні зрушення 1905 року в Росії позначилися студентськими демонстраціями. Студентські страйки університетів царської Росії не раз викликали втручання поліції. Та що говорити, і нині студентські бунти непокоять уряди багатьох країн. І хоча студентство не є організованою політичною партією, якій належить право на

провід, — воно в багатьох ситуаціях відіграло роль принаймні зачинщика російських революційних дій. Це добре зрозуміли більшовики, захопивши владу в 1917 році. Відразу юнацьку завзятість вони підкорили своєму впливові, організувавши комсомол, комуністичну спілку молоді. Навіть офіційно цю організацію було названо приводним ременом партії, тобто допоміжною деталлю могутньої партійної машини. Комсомол став керівником молоді у всіх її проявах, а серед студентства суворим партійним наглядачем.

Посилаючи сина на самостійне життя в студентське середовище, ми постаралися йому бодай в загальних рисах розповісти про те, що його може спіткати. І зобов'язали про всі події, настрої, оточення, впливи друзів і недругів докладно нас інформувати. При чому, категорично заборонили обмежуватися телефоном. Лише писати.

* * *

Відколи люди навчилися писати й читати, знайшовся чудовий засіб спілкування. До тих пір як було? Передавали вісті усно. Сусідові — через тин, а більшому товариству — на сходці. Щоб погукати кума чи куму в гості, посилали малого хлопця на кінець села, щоб переказав: “Батько й мати просили на обід . . .” А вже в друге село чи в іншу губернію справа була складніша: переказували через людей, по okazji . . . Вістка не раз цілий місяць пленталася до адресата. А оскільки в цій операції брало участь багато інстанцій, первісна суть передаваного часто дуже перекручувалася.

Листування надзвичайно зблизило людей. Стала можливість передавати більше потрібної інформації. А після того, як хтось вельми розумний додумався до поштового зв'язку, спілкування за допомогою листів зробилося невід'ємним елементом життя культурного суспільства. Так було у всі віки і при всяких царях, королях та правителях.

За винятком епохи, про яку не годиться жартома писати. Скажете, це неймовірно, але в сталінські часи люди перестали писати. Перестали писати правду в художніх творах. В листах до друзів перестали писати прості і щирі слова, щоб часом не проговоритися. Небезпечно було взагалі писати. Це був документ. Не раз дружнє листування ставало підставою для покарання. Спокійніше було, якщо люди уникали взагалі будь-якого спілкування, не тільки листовного. Навіть усно один одному нічого не хотілося переказувати. В цю похмуру, як темна безконечна ніч, пору не життя, а животіння людей повернули до первісного, дикунського стану.

Можна з певністю сказати, — ніхто з письменників, та взагалі, культурних людей в ті часи не наважувався вести щоденників. Це жахливий факт, — як можна жити й діяти творчій особі без занотування фактів, подій, власних думок, спогадів, роздумів, міркувань, надій, сумнівів? Я знаю, коли люди, на смерть перелякані, палили свої раніш

писані щоденники. А інші йшли на великий ризик,ховаючи їх у таїники.

В юнацькі роки я намагався записувати бодай найважливіші речі, здебільшого стисло, часом умовними позначками. Не для конспірації, а в надії зберегти якнайбільше інформації. Однак, згодом зрозумів, що краще покластися на пам'ять, ніж довіряти паперові власні думи. Коли жив окремо від батьків, вважав обов'язком регулярно писати про життя-буття. Листи мої довгий час у батьків зберігалися. Так само шанував я й листи батька й матері. На превелику біду, все пропало в тридцять роки... І мої й батьківські листи...

Перед від'їздом сина до Москви, де він мав почати самостійне життя, домовилися, що листування наше буде регулярним. Воно мало привчити його до відповідальності. Крім того мало виробити вміння формулювати думку і висловлювати її на письмі. А ще й таку вимогу ставили: писати виключно рідною мовою. Власне, про це не було жодного сумніву. Він і по ці пори нам пише українською мовою.

Ми зберегли його всі листи від 1954 року.

Сімнадцятирічний хлопець з перших днів своєї самостійності виконував усі наші вимоги. Щомісяця одержували ми по три-чотири листи. Завжди в них подавалася докладна інформація про всі більші й менші події. Форма листування щораз ставала досконалішою. Від звичайного переказу тих чи інших фактів з інститутського життя все частіше почав він вдаватися до аналізу подій, характеристики людей, оцінки явищ. Врешті листи стали охоплювати чималий комплекс питань громадського, культурного, а пізніш і політичного життя країни. І нині, — через тридцять років, — у цих сотнях аркушів можна знайти вельми цікаві й цінні свідчення юнака про настрої молоді в післясталінську добу, а зокрема і може найважливіше, — про складні проблеми радянського студентства в ті часи. Тим паче, що автор цих листів опинився мало не в центрі серйозних подій в інституті.

Передусім мушу зробити застереження, чому я використовую його листи у своїх спогадах. Не зважаючи на те, що я маю від нього на це офіційний дозвіл, вважаю, що ці листи як певний документ минулих часів ні в якому разі не можуть лишатися тільки власністю автора, і через це я не просто як батько, якому адресовані вони, а як літератор маю право вільно розпоряджатися ними в інтересах повнішого відображення подій і настроїв того часу.

Крім того, і може найважливіше, з цих листів читач може ясніше зрозуміти, як у студента (не просто мого сина, це міг бути хтось інший) формувався під впливом подій та життєвих обставин світогляд, та як складалося переконання не миритися з невірницькою системою, що врешті й привело його до рішення повернути своє життя й діяльність цілковито в інший бік.

Перші листи, звичайно, торкалися побутових справ. Матеріальні можливості син мав досить скромні, — невеличку стипендію і нашу допомогу. Повинен жити ошадно, відкладаючи гроші на різні прилади

та книжки. А на це витрати були чималі. Не пройшло й місяця, як він “порадував” батьків: “Стоїть барвиста осінь, багато треба знімати. Конче потрібні два фотооб’єктиви, телескопічний і ширококутний та до них відеосюкач. Напитав в одній крамниці, — випадково є, коштує 1000 карбованців. Не лякайтесь, — ви дали мені гроші на пальто, але пальто дешевше ніж за півтори тисячі я не бачив. То краще ходити без пальта, ніж робити погані знімки”. Докладно і часом дотепно син описував перше знайомство з викладачами, влучно їх характеризуючи. Загалом належно оцінюючи своїх наставників, — А. Головню, Л. Косматова, — відомих майстрів кінооператорської професії, зачинателів радянського кіно, він не раз звертав увагу на їхні від’ємні риси. З жалем додавав у листах: “Але ж ми з ними повинні зустрічатися і слухати їхню науку цілих чотири роки . . .”

Відома річ, педагоги не люблять “дуже розумних” учнів. В цьому відношенні можливі конфлікти. І таки справді невдовзі вони почали виникати.

Головне, що відразу сина стурбувало, — це якість викладання основних предметів. Його цілком не хвилювали такі, як марксизм, політекономія та військова справа. Тут викладачі були на один штиб і цей матеріал необхідно було машинально заучувати, щоб заробити бодай задовільну оцінку. На цих лекціях усі з похмуро уважним виглядом висиджували години, не вслухаючись у те, що говорить викладач. “Дві години на тиждень, — пише він, — нас повчає і муштрує полковник — справжній бовдур. Ну, чистісінький Скалозуб з його сентенцією: “Я вам фельдфебеля у Вольтери дам!” Сиджу оце й пишу вам листа на його лекції. При чому сиджу на першій парті, а він ходить і бубонить перед моїм носом, — думає, що я старанно конспектую.” “До речі, — продовжує він, — тут така конспірація: ніде не називати ці лекції “військова справа”, а виключно — “спеціальна” підготовка. Полковник на одній з перших лекцій попередив, що “ми — мирна нація, і боремося проти війни, — тому, самі розумієте, не треба скрізь і всюди говорити, що ми ведемо військову підготовку. Ми навіть не записуємо у матрикул оцінок з цього предмету. Правда, не сподівайтесь, що у мене можете вчитися на трійку, з такою оцінкою не дадут вам диплому, хоч би ви були великі майстри кіно”.

Невдовзі син оселився в новому корпусі студентського гуртожитку, який самі добудовували. Там він знайшов хороших друзів, — трьох хлопців. Це були лотиш Улдис, узбек Турди і кореєць Ян Вон Сік. Особливо заприятелював він з Улдисом, минула доля якого глибоко схвилювала його і нас, коли ми дізналися про те, як цей п’ятирічний хлопчик кілька місяців ховався в лісі від терору московських поспіак, які, загарбавши Латвію, непокірних жителів виселяли в Сибір. Його батьків “розкуркулили” — і слід їх пропав . . . Він єдиний врятувався. В біографії Улдис про це, певна річ, ні слова не писав, — просто був “сирота”, вихований у дитячих садках . . . Здібний, винахідливий, жадібний до всього на світі, він надзвичайно близький став для сина.

Почалися перші екзамени та здавання практичних робіт.

Ми одержували відчит: “Вчора здав світове мистецтво. Одержав 5. На всі питання відповів. З історії кіно одержав п’ятірку. Але які дурні запитання були! 1. Значення 2-го з’їзду письменників для кіно. 2. Тема колективізації в кіно. 3. Фільм “Богдан Хмельницький”. Не встиг і обміркувати, покликали відповідати. Згадав недавню статтю в газеті — і все пішло як по маслу. Сам здивувався, який я вправний промовець, — наче сам був на тому з’їзді. А сьогодні ще одна гора з плеч: скинув марксизм, правда, на трійку, але це покищо не має значення. Цікава лекція про закордонне кіномистецтво. Велике враження від американських фільмів, знятих ще до 1922 року. А ми й зараз не вміємо так майстерно знімати.”

На початку першого року навчання (потім це щороку повторювалося) студентів посилали в колгоспи на збирання врожаю. Син у листі інформував: “З 1-го по 15-е жовтня всі студенти і професура працюватимуть на розвантаженні овочів з вагонів. Пішла чутка, — кавуни! Ото вже наїмося! З собою не те, що кавуна, а картоплини не дозволяється взяти, а їсти, будь ласка, — скільки влізе. Працюватиму в дві зміни, один день від 4-ї до 12-ї ночі, а на другий — з 12-ти до 8-ої ранку.”

Навчальне навантаження чимдалі зростало, і син з задоволенням писав, що збільшилося число практичних робіт: “Минулої суботи вперше виконав самостійну кінозйомку в павільйоні як курсову роботу з операторської техніки. Потрібно було зняти загальний, середній і крупний пляни, вжити затемнення, напливи, наїзди та широку панораму. Не хотілося притримуватися стандарту, — придумав невеличкий сюжетик, який включив у собі всі ці прийоми. Показав друзям, усі сміялись, так було дотепно, а старшокурсники попередили, щоб бува не заплакав, бо викладачі не дуже похвально ставляться до всяких “видумщиків”. Так воно й сталося, — на усному екзамені після перегляду добре помучили. Задали майже тридцять запитань, і всі не за білетом. Намірилися провалити, а я не дався, — на всі провокаційні запитання знайшов що відповісти...”

Не раз здавалося студентові, що при формальному викладанні важко буде зробити необхідні мистецькі знання, бо розумів, що для такої професії як кіно, необхідно знати і об’єктивно оцінювати буквально всі напрямки і стилі, незалежно від того, згодні з ними чи ні. Тому так неохоче він брався за виконання казенних завдань, в яких фігурували прописні істини з передових статей партійної преси.

Не завжди можна було відмовитися від таких завдань. Якось йому як обов’язкову курсову роботу доручили зняти кілька кадрів “Москва сьогодні”. Обов’язково щоб були такі теми: стахановці на виробництві, шасливе дитинство, почесна старість, боротьба за мир, дружба народів.

“Як тільки я почав ходити по місту в пошуках об’єктів, — писав він у листі, — весь час мені, як то кажуть, лізли в очі такі кадри сучасного

життя, що я просто у відчай був, бо не знав, що й як знімати. Насуплений робітник за варстатом, занехаяні будинки робітничих районів, діти граються в смітниках, старики дрімають на лавках у парках, заклопотані, безрадісні юрби людей на вулицях, довжелезні черги в крамницях... Зніми цю правду життя — відразу вилетиш з інституту, а то ще й посадять... Брехати? Ні за що!"

Прагнення пізнавати життя і якнайповніше зафіксувати його в найрізноманітніших деталях, — чи не найголовніше завдання кінооператора? Та й не лише про них мова. Письменник, художник, актор, режисер без досконалого знання життя лишаються безплідними. Дижурні партійні гасла закликали: "Ближче до життя! Єдняйтеся з народом! Пишіть тільки правду!" і не раз провокували працівників мистецтва на справжнє зображення правди життя. Тим часом у ці гасла вкладався зовсім інший зміст: "Ближче до партійного розуміння життя. Єдняйтеся з партією, передовим загоном трудящих. Пишіть тільки по "Правді". Приймаючи за чисту монету брязкотельця кон'юктурних гасел, дехто з літераторів повірив, що їх справді закликають говорити правду, — і в результаті зрозуміли, що цим самим стають інакодумцями. Термін цей виник пізніше, але явище це, тобто, думання інакше, ніж дозволено, існувало давно. Особливо воно стало виявлятися після загибелі головного душителя прагнень та інакшого думання, ніж велить пропаганда.

"Сьогодні, — пише Юрко, — нам на зборах студентів інституту читали листа Хрущова. Викрили злочини Сталіна. А кому тепер вірити? Не буде сенсацією, якщо завтра Молотов, Булганін чи й сам Хрущов не виявляться американськими агентами. Як легко руйнуються колишні ідеали! А все тому, що ці ідеали формує партійна пропаганда: що вона скаже — в те й треба вірити. Поки не скаже інше, часом зовсім протилежне. Однак, ми на своєму курсі вирішили підтримати заклик Хрущова і надіслали до ЦК партії листа, в якому висловили протест проти казенних форм викладання, про формальний підхід до мистецького виховання і зокрема, про занедбаня технічної сторони навчання, — скрізь панує кустарщина, живемо і працюємо на давно віджилому матеріалі, дирекція не дбає про майбутні кадри кіномитців і т.д. і т.ін. Збори були бурхливі, повні надій. А за кілька днів прийшло двоє з апарату ЦК і стали заспокоювати, що зміни будуть, але не відразу, на це потрібні роки... Ото й усе!"

Минуло кілька днів. Наступний лист був ще тривожніший: "Настрої студентів усе більше стають неспокойними, — даються взнаки угорські події. Ніби далеко від нас, але як близько до серця сприймаються! У нас на курсі тихо, але "вольності" виявляються в тому, що мало хто ходить на лекції. Серед студентів багато балачок. Кожен почав самостійно замислюватися над усіма подіями і схилитися до думок, протилежних офіційним. Особливо бурхливо в Московському університеті. Багатьох арештували. А у нас тільки починаються репресії. Позавчора виключили з інституту двох

студентів за вільнодумство, а вчора одного арештували. Ще одного міліція забрала за “хуліганство”. Сьогодні вранці на загальноінститутських зборах директор намагався виправдатися, ніби арешти не мають ніякого зв'язку з виключенням з інституту. Просто арештували за “кримінал”.

Мало нам одних зборів, так в середині дня сказали йти на збори студентів творчих вузів Москви. Виступав міністр культури СРСР Михайлов. Залюкував інакодумців. І закликав... викривати антирадянські настрої і ворожі елементи. Словом, єднайтеся навколо партії і її недремних органів! У своїй промові міністр різко критикував роман В. Дудінцева “Не хлебом единым” і якогось поета. Коли зачитав рядки з того твору, ефект був нечуваний: вся зала почала ентузіастично аплодувати! Міністр трохи розгубився, але вигукнув: “Будьте на сторожі! Враг не спить!” (До цього листа син додав приписку: “Не дуже розкажіть про це...”)

А в той час сам став ініціатором студентського “Маніфесту”, який, пародіючи промову Хрушова на 20 з'їзді, викривав “культ особи” комсомольського “вождя” інституту, закликав “познімати його портрети, потрошити бюсти і пам'ятники”. А серйозно кажучи, в тій відозві критикувалися методи викладання, обмеження творчої ініціативи та закликалися до протесту.

Звичайно, це все розцінювалося як ворожий виступ. Слід було чекати покарання. По всій країні посилювалися утиски та репресії. В першу чергу удари спрямувалися на діяльність творчих організацій. В Україні лютішала театральна цензура, назрівала цілковита заборона “інакодумних” п'єс. У Ленінграді балет “Спартак” Хачатуряна, поставлений балетмейстром Григоровичем, спотворили так, що його перестали показувати. Необачно з боку начальства дозволена виставка картин Пікассо в Ленінграді викликала бурхливу реакцію глядачів. Вони побажали зібратися для дискусії в Публічній бібліотеці, а їх туди не пустили. Коли ж вони, демонструючи свій протест, вийшли на відомий у Ленінграді майдан Мистецтв, міліція всіх розігнала.

Перша половина другого року навчання в інституті закінчилася в тривожній атмосфері. Відчайдушний бунт народу Угорщини проти деспотичної системи, нав'язаної Москвою, нещадний розгром його каральними силами радянської деспотії відгукнувся в СРСР поодинокими спробами виявити протест проти придушення вільної думки, а водночас і новим спалахом репресивних заходів. Танки, як то було в Будапешті, покищо не вийшли на вулиці Москви, — найменші вияви незадоволення придушувалися в корені. І каральним органам це не так складно було робити, оскільки бунтівливі настрої обмежилися лише студентським середовищем. На жаль, це вже був не той прошарок суспільства, який міг якоюсь мірою вплинути на систему.

Студентство радянське, різними путами зв'язане по руках і ногах, не мало свого проводу, який повів би його на демонстрації. І тут слід відзначити цікаву зміну поведінки деяких комсомольських діячів, які

ладні були активно відгукнутися на заклик партії, що впливав хоча б з листа Хрущова. Підбадьорена цим молодь вирішила, що прийшла пора викривати пороки системи, бунтувати проти зла і несправедливості, домагатися реформ, ламати заборони вільного вияву думок. Мовляв, пройшла весна, все розквітло, нестримно буює. Складалося враження, ще трохи — і повториться Будапешт... Не вистачило на це духу, а у каральних органів знайшлися сили і засоби придушити бунтарство в самому зародку. Танки, — повторюю, — того разу в Москві чи Києві виявилися непотрібними. Іншими методами схопили за горло.

Найбільш активних без галасу запроторили в концтабори за “кримінальні вчинки”; з меншими “бунтарями” повелися делікатніше: недвозначно попередили, що краще помовчати; інших примусили кається і скоритися...

А до таких, як наш син, застосували інший прийом.

Успіхи в навчанні він мав незаперечні і постійні. З найважливіших, професійних дисциплін одержував високі оцінки. Практичні роботи виконував з творчим завзяттям. З цього боку підкопатися до нього не було підстав.

Але керівники факультету не злюбили його за те, що цей хлопчисько забажав більшого, ніж вони дозволяють. І стали систематично прискіпуватися до таких дрібниць, на які, здавалося, смішно було звертати будь-яку увагу. Спочатку справді було смішно синові, бо він не знав, що всі ці дрібниці складалися до його досє і врешті зліпилися у чималеньку брилу обвинувачень у недисциплінованості, невиконанні офіційних завдань тощо.

Влітку 1956 року керівник курсу студентів Л. Косматов за кіноетюд, курсову роботу з майстерности, поставив йому двійку. За сваволлю і порушення дисципліни. А “кримінальна справа” студента Сокола полягала ось у чому. Для цього кіноетюду він написав сценарій про паротяги. Косматову сценарій сподобався і він його затвердив. А в тій “вільній” країні при вирішенні того чи іншого питання особа, відповідальна за те рішення, обов’язково вдається до різних форм самостраховки, щоб йому не трапилося чого лихого. В даному випадку керівник курсу затвердив сценарій кіноетюду не остаточно, а “в основному”. Цим формулюванням користуються для того, щоб потім відмовитися від рішення або мати право робити додатки, які не раз зводять нанівець усе рішення. Тим часом для того, щоб почати знімати етюд, потрібен був офіційний дозвіл ні більш, ні менш як міністерства залізничного транспорту (паротяги також військова таємниця!). А Косматов зволікав з листом від інституту з проханням дати дозвіл на ці зйомки. То йому ніколи, то він завтра напише. Син став наполягати: час іде марно, не встигне в строк здати і не виконає завдання. Певне, цього й бажав Косматов.

Коли постала загроза невиконання завдання, син запитав його “Що ж мені тепер робити?”, на що той махнув рукою: “Робіть, що

хочете, мені нема до вас часу”.

І син став справді робити те, що хотів. Півроку перед тим, він побував у відомому Загорському монастирі, де його вразили різкі контрасти між формалістичністю церковних обрядів та наївною покірністю віруючих, з одного боку, а з другого, цинічною діловитістю служителів церкви, а насправді, тих же чиновників-бюрократів, а часом і прямих агентів КГБ чи міліції в церковному одязі.

На цю тему у сина було чимало раніше знятих сцен. Взявши їх за основу, він додав ще кілька і, вельми задоволений своїм кіноетюдом, подав його як курсову роботу.

Косматов не побажав його і продивитися і поставив студентові за зйомку без затвердженого сценарія двійку. Це був початок загальної кампанії дискримінації. Далі деякі викладачі, наче змовившись, стали подавати директорові інституту різні скарги на студента Сокола: то він з кимсь не привітався, то на лекції читав не ту книжку, не уважно слухав викладача... А одного разу, коли він для своєї практичної праці переніс з однієї студії до другої освітлювальний прилад, один з його наставників, Ільїн, подав рапорт про “крадіжку Юрієм Соколом електричної лямпочки”.

Грозові хмари нагромаджувалися. В кінці квітня 1957 року син з дозволу нового наставника Юрія Разумова спільно з однокурсником виїхав до Харкова на зйомку курсового репортажу “Харків першотравневий”. Взяли з собою необхідне приладдя, отримали 1,200 м плівки з інституту та ще власної кілька сотень метрів закупили. Задум і замах був великий. А ще більший був і ризик та відповідальність за всю справу. Але син не лякався масштабу поставленого завдання, свідомо брався за нього. На свою біду, ніяк не міг передбачити небезпеки після повернення з Харкова.

Поверталися до Москви в чудовому настрої. Кінорепортаж, вважали, дуже цікавим мав бути, — знімали з композиційно оригінальних точок, застосовували експериментальні прийоми. Їдучи автотрасою в машині, милувалися красою весняної природи і добродушно посміювалися з високоідейної й вельмихудожньої реклами — плякатів, розставлених обабіч шляху. “Повышайте качество мясных продуктов!” — (намальована корова і поруч неї товста дівчина.) “Я горжусь тобой!” (дівчина скоса дивиться на хлопця, який нібито демонструє новий костюм.) “Комсомольцы — беспокойные сердца, все доводят до конца” (стоїть нахмурений хлопець і байдуже дивиться на пшеничне поле.)

— “А в інституті було не до сміху, — писав у листі до нас син. — Несподівано зацікавився мною декан факультету А. Головня. Коли ми були в Харкові, він розгнівався: “Хто дозволив? Вижену з інституту за партизанщину!” Причому не важко було звернути увагу, що весь удар спрямований на мене одного, а не на нас обох, — я, мовляв, зачинщик самоуправства. Я спокійно пояснив, що виїзд наш був санкціонований керівником. Тоді він напався, чому спізнилися в інститут

на три дні. Потім згадав, що я заборгував здачу трьох практичних завдань. Я дав слово завтра їх здати. Тільки почав їх завершувати, одірвали мене від роботи, щоб я негайно йшов на комсомольські збори і як секретар (недавно мене хлопці ентузіастично вибрали своїм “вождем”) відповів, чому на екзаменах з діалектичного матеріалізму студентам курсу поставлено 15 двійок? (Виявляється, й мені поставили трійку!) На збори прийшли (комсомольці!) Косматов і Венц. Обидва стали нещадно гробити мене. Вимагали виключення з комсомолу. Але хлопці — молодці, — ніякого покарання не схвалили. Косматов ерепенився, натискав, але нічого не вийшло з його намірів. Характерна двоєдушність нашого заслуженого керівника курсу: після зборів Косматов підійшов до мене і надзвичайно мило зі мною розмовляв, ніби нічого не трапилось . . .”

Неприємності зросли після повернення з військових таборів. Нових “злочинів” стали дошукуватися. За розпорядженням директора ще раз скликали комсомольські збори, тепер уже не курсові, а загальноінститутські.

На тих зборах повторили попередні обвинувачення і так само зажадали, щоб покарали “злочинця”. Студенти й цього разу відмовилися це зробити. Головня вкрай розгнівався і погрозив, що про все це доповість директорові.

Друзі порадили, щоб син сам пішов до нього і попередив небажані наслідки. Директор вислухав його і грізно напався: “Як ви смієте обвинувачувати керівництво факультету нібито воно безпідставно вас обвинувачує? Та я на вас маю он скільки скарг!” Він поплескав рукою по пухкій теці. Виходило, — на “злочинця” заведено цілу політично-кримінальну справу! Директор ще й додав: “Справа не тільки в цьому. Ви весь курс підняли на свій захист! Ви повели їх за собою!”

Це вже звучало загрозливим аргументом: під проводом студента Сокола існувала організація! Організація спротиву!

Тут уже хоч головою об стінку бийся, — не виправдаєшся.

В кінці липня 1957 року директор підписав наказа про його виключення з інституту за . . . невиконання навчальних завдань, недисциплінованість, неповагу до викладачів. На додачу ще й за низьку успішність з марксизму та військової справи . . .

* * *

Наказ директора відмінити могло лише міністерство культури. Але там синові відповіли, що не стануть втручатися, бо “всі викладачі дали вам негативні оцінки”. — “Як це розуміти? — наївно здивувався син, — в заліковій книжці у мене майже всі п’ятірки, весь час я брав активну участь у студентському житті, — а звідки ж негативна оцінка?”

На допомогу синові поїхав і я. Мав дуже неприємну розмову з директором Грошевим. Клясичний тупиця, посаджений в керівне

крісло, нездатний був слухати логічні докази нерозмірності кари і “злочину”. Питаю його, — може, тут криються таємні мотиви? Виходить ніби як колись, — кажу йому, — один необачний “непочтительно отозвался о царице” і за це був засланий у солдати “с заперещением писать и рисовать”. На це, суворо насупившись, чиновничок кинув: “Ну, от хай ваш син і послужить в армії, це почесна справа”.

В ЦК партії, у відділі вузів, куди я звернувся, інструктор вислухала мене уважно. Була вона недавно призначена на цю партійну посаду і, видно, не встигла заразитися казенними методами нової роботи. Після розмови зі мною побажала зустрітися з виключеним студентом. Бесіда з ним тривала понад годину. Зачіпалися різноманітні теми навчального, політично-громадського, побутового характеру. Наприкінці сказала, що задоволена розмовою, але додала: “Щось не дає вам правильної уяви про реальність ситуації. От ви не погоджуєтеся з негативною оцінкою ваших викладачів. А могли б ви назвати бодай кількох педагогів, які б могли щось хороше сказати про вас?” Син назвав кілька прізвищ. Через кілька днів вона знову зустрілася з ним і сповістила: “Директор обіцяв змінити наказ. Ви можете повернутися до інституту. Тільки я хочу дати вам пораду: не будьте довірливим. От подивіться, що написали про вас ті викладачі, яких ви мені назвали”. І подала кілька аркушків.

Син почав читати, і волосся у нього піднялося вгору: всі написали якнайгірші характеристики на виключеного з інституту студента! Чи могли вони щось добре написати? Адже пишуть на вимогу відділу ЦК партії! То вони вже так постаралися, щоб хлопця в Сибір загнати. Розумна інструкторка розуміла, чому такі “характеристики” написали перелякані викладачі, і ще раз нагадала синові про необхідність розуміти реальність світу.

Син заявив: “Я не хочу повертатися до інституту. Я не зможу дивитися в очі цим педагогам. Краще я піду на виробництво, пропуску принаймні якийсь рік-два, щоб потім повернутися в нове середовище студентів і педагогів.

29 серпня 1957 року за розпорядженням відділу вузів ЦК партії директор інституту змінив текст наказу:

“На додаток до наказу No. 248 від 10 липня 1957 року Соколу Ю. В., виключеному з інституту, надати право через рік подати заяву про відновлення його на 4 курсі операторського відділення з умовою подання позитивної характеристики про його працю на виробництві”.

ШКОЛА, — КРАЩА ЗА ІНСТИТУТ

Отак сталося, що фактично перемиг син. Він і сам хотів зробити перерву в навчанні, щоб піти і практично вивчити кіновиробництво. 20 листопада 1957 року писав: “Працюю чотири дні на “Мосфільмі” простим освітлювачем і надзвичайно задоволений. Переконаюся, що мені пощастило. Я тут бачу наших випускників інституту, які два-три роки не спроможні братися за самостійну працю, а виконують роль асистентів. І саме тому, що зовсім не знають специфіки кіновиробництва. А я маю повну можливість пізнавати його у всіх деталях. Та ще й зарплатню одержувати!”

Після виключення постали нові клопоти. Колишній студент автоматично позбавлявся прописки в Москві. А без прописки заборонено жити. Без прописки в Москві ніхто не прийме на роботу. Таке правило існувало не лише для Москви. Це був загальнотюремний закон, який поширювався на всю країну. Ні в Києві, ні в Ленінграді без офіційної прописки син не мав права стати на працю. Більше того, в силу цього варварського закону він не міг навіть до Харкова повернутися, бо за час відсутності втратив право жити навіть у хаті батьків. Заворожене коло, яке важко прорвати, бо по суті це коло з колючого дроту.

З великими труднощами, при допомозі друзів пощастило прописати хлопця в дачному селищі за 30 км від Москви. Але це не єдиний був клопіт. Виключений студент відразу й автоматично ставав призовником до армії. Через кілька місяців праці на “Мосфільмі” син одержав повістку з’явитися на призовну комісію. Тобто, йти служити в армію на два роки. Це була б катастрофа для всіх плянів на майбутнє.

Не знаю, хто допоміг синові. Лікарка комісії підтвердила непридатність до військової служби хлопця з паховою грижею... Очевидно, надірвався на роботі, тягаючи важку апаратуру.

Оселився він на літній дачі одного московського письменника. На працю їздив електричкою, витрачав на переїзд понад дві години. Коли допізна працював, ночував на студії під батареями опалення. Хата до зими не була пристосована. Стояла пічка-буржуйка, а паливо треба було самому доставати. Повертаючися з праці, по дорозі, — як його батько колись у холодну зиму 1942 року в Термезі, — умудрявся прихопити якусь дошку чи дрючок. Писав він весело:

“Грудень видався дуже холодний. Скільки не палю, бачу тепла у мене не може бути, бо кімната велика, а буржуйка маленька. Оскільки

буржуї та буржуйки — вороги пролетаріяту, тому вона моментально все пожирає. Дрова горять, як порох, а нагрівається повітря, що за вікном, куди виходить труба пічки. Але я бадьорюсь і, лягаючи спати, вишкрябую на вкритій інесем шибці бойові гасла: “Нас не залякає руськая зима!”

Хороша риса — оптимізм, — він і в лютий мороз зогріває!

Перші часи втомлювався від фізичного навантаження: освітлювальна апаратура важка, тягати її доводилося дуже часто згори донизу, але за якийсь час привичайвся. “Певна річ, — казав він, ця професія корисна тим, що я маю можливість спостерігати, як кінооператори працюють з освітлювачами. Колиш же й я буду ним!”

Умови праці на “Мосфільмі” склалися так, що випадало працювати на різних об'єктах і з різними майстрами. “Пощастило” йому працювати і разом з Косматовим. Колишній студент сидів на високих риштованнях біля так званого “Діга”, а колишній керівник його курсу як оператор фільму ходив унизу, готуючись до зйомок. Коли помітив угорі виключеного ним студента, бадьористо вигукнув: “Здрастуй, Юрочко!” Наче нічого і не було . . .

Працею на студії син був задоволений. Проте вже ранньою весною почав складати пляни на майбутнє. Писав, що в травні подасть заяву на відновлення в інституті. Якщо все буде гаразд, до осені здасть іспити за курс і попросить послати на практику на Далекий Схід, щоб побільше побачити світу. Потім хоче взяти відпустку з інституту на цілий рік, бо з'явилася можливість попрацювати асистентом кінооператора на ленінградській студії, де у нього було чимало друзів.

Ще про один варіант писав:

“Улдис закінчує інститут і задумав цікавий диплом. На мотоциклі або на малому авті проїхати три країни, Фінляндію, Швецію і Данію, і зняти документальний фільм про їхнє сільське господарство. Практична ідея чудова: показати нашим колгоспам кращі досягнення! Та чи дозволять? Я б з охотою поїхав з ним як асистент . . .”

Не дозволили. Бідолаха Улдис довго не міг отямитися. “Що ж мені тепер робити?” — розгублено питав він декана факультету Головню. — “А хіба у нас мало цікавих тем? — відповідав йому той з усмішкою. — Наприклад, як наші радгоспи постачають на кримські курорти добірні овочі та фрукти. Або, — ви ж бо завзятий мотоцикліст, — зніміть фільм про технічне обслуговування автомобілів-мандрівників на Кавказі. А то чомусь вам закортіли якісь Швеції та Данії...”

* * *

Справа з поверненням сина до інституту виявилася не такою простою, як думалося. Директор Грошев і декан Головня цілий місяць не бажали з ним розмовляти. Нарешті сказали, що взагалі раніше вересня не стануть справи розглядати. І попередили, що спочатку

дуже пильно перевірятимуть правильність виданих на праці характеристик. Словом, — обіцяли кілька місяців потріпати нерви.

“Вони так обурюють, — писав син, — що я з надзвичайними зусиллями стримую себе, щоб... Тільки, ні, не піддамся на провокації, хай не розраховують, що зірвуся... Отакий я злочинець, що може мене ще й не поновлять в інституті! По секрету скажу, одна мила дівчинка з канцелярії Грошева дала мені зазирнути в моє досьє. Який жах! Яке страховище цей Юрій Васильович Сокіл! Пробіг я очима кілька доповідних записок про мене... Які фальшивки! Яка тенденційність! Серед авторів таких рапортів були особи, з якими я взагалі ніяких стосунків не мав. Страшно мені зробилося, мало серце не обірвалося, коли я читав ці “характеристики”. Це ж відтепер ними будуть користуватися — давити, тероризувати мене...”

Лише в листопаді 1958 року він був поновлений в інституті. Однак, ще раз покарали: зарахували знову на третій курс, не зважаючи, що син минулого року до виключення майже закінчив його, лишивши два-три предмети. Так що попереду у нього був фактично рік, вільний від навчання. З цього він скористався і далі продовжував працювати освітлювачем на “Мосфільмі”, і лише зрідка відвідуючи лекції.

Керівником курсу тоді був професор Гальперін. Син писав: “Ніякого порівняння з Косматовим. Його лекції відвідую, бо хоча цей предмет минулого року здав, тепер ніби вперше доводиться чути справжні секрети операторської майстерності. До того, він вельми ввічливий і уважний до студентів. А Косматов вимагав від нас формальних знань. Результати такого вчення я побачив, коли побував на кількох захистах диплому студентів, які шойно закінчили косматівський курс. Надзвичайно вбогі за змістом і за мистецьким рішенням. Власне, ніякого мистецтва, а просто показ, що ти вмєєш тримати в руках камеру. Дипломна комісія, головою якої був Косматов, цілком задовольнялася такими роботами.”

В кінці червня 1959 року був завершений третій курс. Цю подію відзначив син листом до нас, в якому писав: “Формально, за інститутською програмою навчання, сьогодні я лише на крихту піднявся вгору від того становища, в якому був два роки тому, коли мене виключили з інституту. Але наскільки я збагатився за ці роки! Я вдячний долі, що дала мені змогу пізнати багато того, чого в інакшому випадкові я, можливо, ніколи б і не знав. Справа не лише в практичній науці за професією, — головне, я навчився краще й глибше розуміти людей, взаємини між ними, великий комплекс громадських і навіть політичних справ, розкрив і усвідомив хитромудру механіку закулісних процесів, в яких панує лицемірство, віроломство і брехня... Одне слово, — багату науку маю!”

Четвертий курс, який провадив професор Гальперін, пройшов у нормальній обстановці. Між третім і четвертим курсом улітку 1959 року разом з одним журналістом син як кінорепортер і фотограф проїхав на “газику” (типу джіпа) від Москви до Архангельська, а звітти

до Краснодару на Кубані і назад до Москви. Журналіст про цю майже на 6 тисяч кілометрів подорож написав книжку з численними фото, зробленими в дорозі сином. Про цю подорож він ще зняв великий документальний фільм, який потім показували по центральному каналу телебачення під назвою “Від Білого до Чорного моря”. Фільм мав добру оцінку, а в інституті його зарахували як кращий кінорепортаж.

На четвертому курсі навесні 1960 року син почав шукати тему свого диплому. Дотримуючись певного принципу — не братися за нікчемні сюжети, зіткнувся з багатьма перепонами. Влітку було домовився працювати на Ленфільмі з талановитим майстром В. Дербеньовим як другий оператор на зйомках його фільму. Не пощастило, — Дербеньов захворів і картину перенесли на зиму. Потім спробував затвердити тему про наукові і технічні експерименти в космоплаванні. Не допустили. Як писав син: через моїх закордонних родичів. Спробував одержати дозвіл робити документальний фільм про Далекий Схід. Не дали дозволу. Почав посилати заявки на студію республік: Київ дещо обіцяв, але з дивних міркувань дирекція інституту відмовила, заявивши: “ми вас туди не направимо!” Мінськ мовчав. Сталінабад щось невизразне відповідав. Врешті виникла надія на експедицію в Африку. Ніби все було нормально, — а раптом дирекція відмовилася підтримати синову кандидатуру. Вже тоді син був “непевний”...

А тим часом дирекція поставила категоричну вимогу: якщо до визначеного часу не буде затвердженої теми диплому, взагалі заборонять його знімати, — випустять з інституту без диплому. Становище складалося неприємне. На захист непокірного студента став професор. Син писав: “Гальперін спочатку ніби не розумів, чому я не беру сюжети і теми, які мені пропонує дирекція, а коли я пояснив, що мене ніхто не примусить робити те, з чим я внутрішньо не згоден, проти чого протестую, — він запевнив, що не дасть мене скривдити і буде обороняти.”

Навесні 61 року прийшли надійні вісті з далекої Киргизії. Їхня кіностудія перебувала в критичній ситуації. Фільми, побудовані виключно на місцевому фольклорному матеріалі, а до того й виконані на низькому технічному рівні, вели студію до занепаду. І розумний, ініціативний директор “Киргизфільму” не побоявся запросити молодих кіноспеціалістів, режисера Ларису Шепітько та оператора Юрія Сокола на зйомку повнометражного художнього фільму за повістю Чингіза Айтматова “Верблюже око”. Сценарій написаний був за участю режисера і оператора, і схвалений кіностудією.

Ризик був обопільний: якщо молоді люди не впораються з завданням, їхня репутація на довгі роки буде заплямованою, а кіностудія, яка пішла на такий необачний крок, у випадку провалу фільму позбавиться дальшого фінансування з Москви. (На цю картину студія одержала три мільйони карбованців.)

Молоді кіномайстри не підвели студію. Навіть високо піднесли її репутацію. Фільм, який вийшов під назвою “Спека”, вперше за все існування студії одержав такі відзнаки, яких досі не мав жоден радянський фільм: дві високі нагороди на міжнародних кінофестивалях, — у Карлових Варах і Франкфурті-на-Майні, а крім того сім призів на всесоюзних та республіканських конкурсах.

Для сина це була не просто формальна, а справді творча дипломна робота. Далі склалися так обставини, що з цим фільмом йому не було змоги їхати в Москву захищати диплом: “Киргизфільм” ублагав його взятися за новий художній фільм.

Буквально без перерви розпочалися зйомки художнього фільму “Джура”.

Коли прийшов час захищати диплом, на розгляд комісії було подано два художні фільми — “Спеку” і “Джуру”. В наслідок винятково успішного захисту диплому керівництво “Мосфільму” офіційно запросило Юрія Сокола до себе на постійну працю. Колишній робітник освітлювального цеху цієї студії, перед цим виключений з кіноінституту за “низьку успішність у навчанні”, був переведений з “Киргизфільму” на посаду кінооператора найбільшої в Союзі студії.

Через дванадцять років цей кінооператор, який зняв десять художніх фільмів, здобувши звання “майстра вищої категорії”, змушений був глибоко замислитися над своїм майбутнім. Щораз більше й гостріше усвідомлював, що йому нема жодної перспективи для творчої діяльності в цій країні, перетвореній на величезний концтабір, до якого в рабство люди мали йти з власної волі.

А він з власної волі вирішив залишити цей табір неволі.

І подав заяву на виїзд з СРСР.

38.

НАВІЩО ЛІТЕРАТОРОВІ СПІЛКА ПИСЬМЕННИКІВ?

1960 року несподівано мене прийняли до Спілки письменників України. Я вже було втратив будь-яку надію, що це станеться. Майже тридцять років обходився без цього членства, дещо вдавалося написати, опублікувати, поставити в театрі. А мої заяви та належні документи весь цей час лежали в шухлядах центральної приймальної комісії в Києві. Я особисто ніяких заходів не вживав, щоб справа зрушилася з мертвого місця, хоча правління харківської організації, яка мене формально прийняла до спілки, не раз запитувала Київ про причини затримки, — і все лишалося без змін. Жодних пояснень не було, а для мене ставало ясно, в чому річ, і я махнув на цю справу рукою. Тим паче, що частиною письменницьких прав я користувався: числився на картотеці УЗАПу (Управління захисту авторських прав) та був членом Літфонду. І раптом — сповіщають про моє затвердження членом спілки. Можливо, перша післясталінська “відлига” 1957-61 років подала такий сюрприз.

Взагалі я не можу назвати ще когось, хто б, маючи стільки літературних творів, протягом тридцяти років не був прийнятий до спілки письменників і продовжував працювати літератором як професіонал, нічим іншим не заробляючи на прожиття. Може, спілка й не потрібна?

Як організація однодумців, об'єднаних спільними мистецькими ідеями, згуртованими для плідних творчих дискусій — така спілка безумовно необхідна. Такими в більшому чи меншому ступні були літературні організації до 30-х років. Вони стали небезпечними для партійної влади, яка всім заборонила по-різному думати, а щоб творчих працівників примусити єдиноправильно, по-партійному думати, всіх їх зігнали в одну кошару. За одним гуртом легше наглядати, вчасно помітити в ньому паршиву вівцю і належно покарати на страх іншим. Єдина організація означає єдине керівництво, контроль, спрямування, перевірку думок і дій, єдино потрібне виховання. Для цієї мети й була організована на початку тридцятих років спілка радянських письменників.

Я й до формального прийняття ходив на відкриті збори організації, на обговорення цікавих для мене творів, але тільки ставши членом спілки мав змогу докладніш роздивитись і переконатися, в чому ж справжнє призначення спілки. І швидко побачив, що найголовніше завдання, записане в статуті, вона не виконує. Урочисто проголоше-

но, що спілка створена для всебічного сприяння письменникам в їхній творчій діяльності. Як це вона робить і в чому полягає сприяння, побачимо з подальшого.

Організаційна структура письменницької спілки ніби подібна до звичайної радянської організації громадського характеру. Є правління, бюро партійної організації, місцевком профспілки, технічний персонал. Мова піде про харківську організацію, яка хібащо кількістю членів відрізняється від інших обласних організацій, а зміст і функції у них абсолютно однакові. Київська тому, що столична, трактується провідною, безпосередньо виконуючи функції всеукраїнського керівництва, а в республіканське правління входять представники від обласних організацій. Це правління крім усього розпоряджається іншими вельми важливими справами: Літфондом, УЗАПом, бюро пропаганди літератури, видавництвами “Радянський письменник”, “Молодь”, “Веселка”, центральними журналами та газетами: “Вітчизна”, “Дніпро”, “Радуга”, “Київ”, “Літературна Україна”, “Всесвіт”, “Радянське літературознавство”. Деякі більші обласні організації мають окремі журнали і видавництва: Харківська — “Прапор”, Дніпропетровська — “Промінь”, Одеська — “Маяк”, Львівська — “Жовтень”, Донецька — “Донбас”.

В Харкові одна з найбільших кількісно письменницьких організацій України, в ній було понад сорок членів спілки. Правління, яке обирається раз на два роки, складається від семи до дев’яти осіб. Воно обирається таємним голосуванням на загальних відчитних зборах. Голосування як правило демонструє одностайність і перемогу бльоку партії з безпартійними, оскільки список кандидатів попередньо затверджується у відділі пропаганди обкому партії. Рядові члени давно звикли до того, що одні й ті ж люди бальотуються, і механічно кидають бюлетені в урну, байдужі до результатів голосування.

Правда, гра в демократію продовжується й далі: спеціально обрана лічильна комісія (тут без попереднього затвердження в обкомі) забирає запломбовану урну в окрему кімнату, розпечатує її і підраховує кількість голосів за того чи іншого кандидата. Потім перед загальними зборами врочисто (ніхто з присутніх ані крапельки не хвилюється і не цікавиться) оголошується: “Протокол No. 1... протокол No. 2... протокол No. 3... протокол No. 4...; взяло участь у голосуванні 100%... дійсних бюлетенів — 100%, персонально за такого-то і такого-то до правління — 100%... до ревізійної комісії — 100%”!

Лише в деяких випадках перевибори відбувалися в напруженій атмосфері. Бо хоч як не ставитися до них байдуже і формально, члени організації зважали на те, хто саме добивається, власне, кого обком “рекомендує” на голову правління, і в даній ситуації старались використати своє право таємного голосування.

Стати головою правління — це вже дещо означає. Письменникам приємніше мати авторитетного голову, який буде відстоювати ті чи

інші бажання організації, скажімо, в республіканському правлінні, а ще важливіше, в обкомі чи міськкомі партії. Такими головами в Харкові були Наталя Забіла, Петро Панч, до певної міри Юрій Шовкопляс. Інші ж голови використовували керівне становище головним чином у власних інтересах. Таким, зокрема, був Ігор Муратов та в останні роки російський літератор Владімір Петров, — обидва вмудрилися видати за два роки по кілька книжок у різних видавництвах та надрукуватися в багатьох журналах. До того за своє керівництво голова одержує заробітну платню, — тепер у зв'язку з інфляцією карбованців 200. На зарплатні й заступник голови і відповідальний секретар. На ці посади рвуться слабенькі письменники з відмінною партійною репутацією, яка таким чином виявляється й матеріально вигідною, хоч ти й бездарний творчо. Члени правління безплатно виконують свої доручення: в основному, це так зване керівництво творчими секціями. В Харкові існували секції прози, поезії, драматургії, критики. Один з членів правління ставав головою обласної філії Літфонду. Інший увіходив до обласного бюро пропаганди художньої літератури. Центральною літературною студією обов'язково мав керувати член правління. Голові місцевому профспілки теж належало бути членом партії. Але знову ж таки для демократичної показухи дозволяли доручити цей нічого не вартий пост безпартійному письменникові. Два строки й мені довірили бути профспілковим босом! . . .

В харківській організації члени партії склали майже дві третини. Зрозуміло, на всіх керівних посадах були комуністи, керуючи несвідомими безпартійними. На одного безпартійного припадало по два партійці. Це, так би мовити, середнє арифметичне. Фактично з усіх боків письменник відчував невпинне піклування і гарячу турботу з боку партії. Не скажу, що лише безпартійні користувалися такою пильною увагою. Членам партії також діставалося чимало ласки з боку вищих партійних органів. Систематичні і регулярні творчі відчити членів партії на закритих зборах свідчили про неослабний контроль за їхніми ділами та думками. На засіданнях правління обговорювалися відчити й безпартійних.

Таким чином вирисовувалась основна функція правління, секцій та бюро парторганізації: вона звалася, — допомога письменникові в творчій праці. Може гадаєте, постачають ручки, чорнило, папір, друкарські машинки, копірку? Цей дефіцитний товар, будь ласка, сам діставай, де зможеш. А от скажи, признайся, які в тебе думки, про що ти мрієш, що ти думаєш писати, а може ти вже щось написав, але втаюєш, ховаєш від друзів? Вони ж тобі допоможуть зрестися шкідливих думок, скерують на вірний шлях, щоб ти не занастив себе і всю організацію.

Ну, хай я допускаю художнє перебільшення, — насправді, таких одвертих слів письменникові не кажуть, застосовують пристойніші методи дізнання, але суть лишається одна: письменник, член організації повинен відчувати весь час пильний нагляд над собою. Починається

це, здавалось би, з цілком доброзичливої просьби правління до письменника повідомити про свої наступні пляни. Мовляв, цим цікавиться громадськість, — з якими творами збирається виступити автор перед читачами. Відчит, чи заявку про це обов'язково слід написати і принаймні раз на рік подати до відома правління. Це вже документ, яким можна як завгодно оперувати контролерам: похвалити автора, або дорікнути, коли зовсім інше написав, ніж обіцяв. Так починається постійне і часом брутальне втручання в творчий процес. Засмиканий письменник зобов'язаний весь час озиратися, — чи слухняно він “творить” . . .

Навіщо в такому разі письменникові така спілка?

Насамперед вона потрібна письменникові-початківцю. Певна річ, членський квиток СПУ не чарівна паличка, що відкриває перед автором сторінки журналів чи двері видавництва. Але без членства ні-то з ним ні в журналі, ні у видавництві серйозно не стане говорити. Хіба що хто принесе справді геніяльний твір. Такого я не пам'ятаю за всю історію радянської літератури. Початківцеві на шляху до спілки доводиться пройти важкий шлях випробувань власної сили волі й витривалости, а часом принизливих екзаменів на ідейну “зрілість”.

Як правило здібності початківець починає виявляти в літературних гуртках, яких немало на підприємствах, у колгоспах, навчальних закладах, в редакціях районних газет тощо. Якщо його добре помічають, він пробує виступити в більшому журналі. Перший успіх в обласному масштабі приводить його до літературної студії при письменницькій організації. За конкурсом (літературно-професійним і політично-ідейним) він приймається до цієї студії, звідки може дістати рекомендацію до видавництва. Формально необхідно для вступу до спілки мати друковані книжки. У виключних випадках одна збірка поезій, якщо талановита, може дати право на прийом до спілки. Переважно від початківця вимагають мінімум дві книжки, а між першою й другою може пройти чимало років. Декому щастить з обласної студії піти на навчання в єдиний у Союзі літературний інститут у Москві, але туди зараховують за ще суворішим конкурсом. Атестат інституту відкриває двері спілки. Що ж до інших початківців, то вони потрапляють у заворожене коло: не-членові спілки майже неможливо надрукувати книжку, а щоб мати право бути прийнятим до спілки, необхідно подати дві надруковані книжки.

Припустімо, що вже є ці книжки. Можна подати заяву. Спочатку до місцевої організації. До заяви необхідно подати тепер уже, здається, аж п'ять рекомендацій від членів спілки з належними рецензіями на твори претендента на звання справжнього поета чи прозаїка або драматурга. На засіданні правління обговорюється кандидатура. Зачитується автобіографія та тексти всіх рекомендацій, друкованих рецензій (якщо були), потім сам претендент говорить про себе, після чого його докладно розпитують, допитують. (Пригадую, особливо причіпливим бував безпартійний Багмут). Врешті відбувається

голосування. Не таємне, — відкрите. За моєї пам'яті, якщо кандидатура виносилася на обговорення членів правління, голосування було одноставним. Нерідко й присутнім не членам правління дозволялося голосувати.

Прийнятому на правлінні обласної організації необхідно пройти ще одне “чистилище” — республіканську приймальну комісію в Києві. В її шухлядах лежали і мабуть і досі лежать десятки прийнятих Харковом, але не затверджених Києвом. Зважаючи на те, що членський квиток — єдиний на Союз і підписаний двома головами СП, — в даному разі українським і московським, можна припустити, що кандидатура кожного переглядається і в Москві. Чимало прийнятих у Харкові так і не удостоїлися бути затвердженими Києвом та Москвою. За довгі роки чекання багатьом з них розхотілося бути письменниками. І навпаки, дехто зі стійких і відданих літературі й без членства продовжував творчу діяльність.

Безперечно, для літератора без спілчанського квитка видання дуже ускладнялося. Членові спілки також це не зовсім проста річ. Складний шлях доводиться проходити. По-перше, треба потрапити до видавничого пляну, бо без цього для тебе “нема паперу”. А плян складається в кількох варіантах: поточний, на наступні два роки і перспективний. Поточний, це той, що торік складався, — до нього сьогодні не потрапиш. Є надія на наступні роки, якщо твоя заявка, тобто, коротке резюме твору схвалене директором і головним редактором видавництва. Тоді ти поспішаш подати рукопис. Це дає право на підписання договору і одержати аванс. Жити можна, але радіти ні. Рукопис твій піде по рецензентах. Якщо відгук виявиться цілком позитивним, будь насторожі. Головного редактора видавництва це не влаштовує. Взагалі, — він міркує, — тут щось підозріле: перша рецензія — і похвальна! Рукопис надсилається ще до одного рецензента, бажано дуже придиристого. Той, або за підказкою редактора, або з власних ідейних міркувань пише розгромну рецензію. Рятуючи рукопис і свою репутацію, автор вимагає третього рецензента. Щастя, якщо вона збігатиметься з першою, інакше виникне потреба зажадати четвертого, п'ятого судді.

Нарешті, редактор вважатиме, що йому все ясно, і погоджується сам працювати з автором. Віч-на-віч відбуватиметься допит: “А що ти, власне кажучи, хочеш сказати ось у цьому місці?” Наводиться якась цитата. Автор дивується, — мовляв, абсолютно ясна думка. А редактор вбачає в ній підтекст, натяк. Пропонує викреслити. “А взагалі навіщо ти виводиш такого незвичайного героя?” — хоче дізнатися редактор. Авторових пояснень він не хоче й слухати, бо його вчили партійні наставники: якщо тобі в творі щось здається незрозумілим чи двозначним, не вагайся, вимагай негайного викреслення, — тобі ж буде краще . . .

Бідолашний автор, проївши 25-відсотковий аванс і боячись анулювання договору, змушений іти проти власної совісті і творчих

переконань, починає викреслювати, додавати, змінювати і ще раз переробляти до такої міри, що вже не може пізнати свого знівченого твору.

Редактор врешті віддає рукопис до друкарні. Автор полегшено віддихує, але не поспішає радіти. Його чекають ще небезпечніші рогатки, кризь які не всім щастить продертися. До цензора обласного управління в справах друку (Облліт) приходять гранки набраної в друкарні книжки, і він знаходить у ній такі політичні помилки, що авторові хоч сідай і пиши новий твір.

Що ж йому робити? З ким порадитись? Хто допоможе? Хто втрутиться в конфлікт? Хто стане на захист письменника перед нахабними вимогами цензора, здебільшого невігласа?

Куди ж авторові звернутися, як не до своєї організації і там шукати підтримки? Адже в статуті спілки письменників записані такі гучні зобов'язання.

Не могу пригадати бодай одного серйозного випадку, щоб правління чи хоч якийсь її авторитетний член пішли на захист явно скривдженого автора, члена спілки письменників.

Цілком логічно: функція оборонця автора не входить у права й обов'язки правління. Виступити в ролі обвинувача, — будь ласка, з превеликим задоволенням!

Десь відразу по війні звернув на себе увагу молодий поет Василь Боровий. Друкувався в газетах, журналах. Подав заяву до спілки. В автобіографії не приховував, що шістнадцятирічним хлопцем лишився в окупованому Харкові. По визволенні служив у залізничній частині радянської армії, мав середню технічну освіту, походженням з робітничої сім'ї, працював електриком на заводі. Прийняли його до спілки одностайно і швидко. Навіть за одну, першу збірку поезій "Березнева земля" — 1961 р. Талановитий лірик, вихований в культурі свого народу, знавець художнього слова похвально був зустрінутий критикою. Згодом узяли його в редакцію журналу "Прапор", керував відділом поезії. Щодва роки виходили нові збірки поезій. Остання "Зелений парус літа" 1968 року.

Це була справді остання збірка поета. На початку 70-х років у період чергового погрому української інтелігенції його виключили зі спілки. Формулювання: за націоналізм і служіння ворогам під час війни. Жодного переконливого факту ніхто не міг знайти, однак, правління на закритому засіданні виконало наказ обкому партії: вигнати з спілки письменників буржуазного націоналіста, який, бачте, притаївся під ширмою поета... Бійтесь інші і знайте — "ніщо вам не забуто!"

Приблизно в той же час, що й Борового, до спілки прийняли російського поета Бориса Чичибабіна. Не могли ним нахвалитися: самотній, яскравий, майстер-новатор, неповторний художник слова і т. ін. За п'ять років, від 1963 до 1968 р. (зловісний рік!) вийшло чотири його поетичні збірки. Остання "Плывет Аврора" стала і для нього останньою в умовах режиму. Тоді ж його виключили з спілки. За

зв'язки з сіоністами. Друзі російського поета виїжджали в Ізраїль, і на прощання він прочитав їм прихильного вірша. Це був величезний злочин.

Виключення з спілки не вбило його таланту. Навпаки, він ще в більшій мірі виявився: зараз поет Чичибабін друкується в “Континенті”. А заробляє на прожиття працею кондуктора харківського трамвайно-тролейбусного управління.

В ті ж роки по всій Україні покотилася погромницька кампанія проти письменників, які наважались писати правду. Під удар потрапили: О. Гончар — за “Собор”; М. Руденко — “На дні морському” в театрі ім Франка; І. Білик — “Меч Арея”; Р. Іваничук — “Мальви”; Р. Андріяшик — “Полтва”; Р. Федорів — “Турецький міст”; літературознавці й історики І. Дзюба — “Інтернаціоналізм чи русифікація”; О. Карпенко за статтю про М. Гоголя; В. Заремба про І. Манжуру; І. Ільєнко про Квітку-Основ'яненка; Є. Адельгейм про І. Франка; М. Киценко про Січ на Хортиці, — всіх їх обвинувачено у вихвалянні “буржуазних” діячів культури та в “ідеалізації” минулого українського народу. Багатьох суворо покарано, — арештовано Руденка, Світличного, Осадного, Бердника, пізніше В. Стуса... Кількох виключили зі спілки, серед них видатних майстрів перекладу М. Лукаша та Г. Кочура (навіщо нам світова культура?!), декого примусили каятись. Щоб застрашити харків'ян, крім В. Борового та Б. Чичибабіна, незабаром ударили і по літературознавцю Чернишову.

Як критик Андрій Чернишов з'явився по війні з цікавими статтями по газетах та журналах. На початку “теплих” 60-х років його прийняли до спілки та до редакції журналу “Прапор” завідувати відділом критики та публіцистики. Згодом вийшли книжки його статей та публіцистичних розвідок, цілком у дусі дозволених положень. Але коли 1969 року літературознавець насміявся високо, більш ніж дозволено, оцінити Олену Пчілку, як і його кинули в купу буржуазних націоналістів. Покарали суворо: виключили з партії, вигнали з редакції, заборонили будь-де друкуватися. Готували виключення зі спілки, але не зуміли “зліпити діло”. Правління харківської організації довго відкладало розгляд справи про “злочини” критика.

А що існувало бажання добити його, свідчить підлий маневр одного з членів бюро парторганізації. Я в ті дні був головою місцевому профспілці, і той пакосник натискав на мене, щоб я став ініціатором кампанії проти Чернишова, виключивши його з профспілкової організації як порушника устава. Всіляко шантажував, залякував мене. Попереджав, що націоналіст все одно буде виключений з спілки і тоді я відповідатиму, чому його залишив у профспілці. Я стояв на своєму: якщо Чернишов провинився як член партії — ви його виключайте; якщо недостойн працювати в “Прапорі” — знімайте з роботи; якщо заслуговує виключення з спілки — ставте на правління, але Андрій Чернишов, як член профспілки працівників культури, ніякого профспілкового злочину не вчинив, і ми не маємо жодних підстав його

карати. І з серйозним виглядом додав: член нашої профспілкової організації Андрій Федорович Чернишов бездоганно виконував обов'язки, — регулярно сплачував членські внески, ніколи не робив прогулів по роботі в редакції, регулярно брав участь у відчитно-перевиборних зборах. Які ще можна пред'явити претензії до такого зразкового члена профспілки? Нема за що виключати його, адже так?

Ні з профспілки, ні з спілки письменників Чернишова не виключили. Покарання й так було суворим. Кілька років жодного рядка не зміг надрукувати. Працював літературознавець собі в шухляду столу, а заробляв на хліб як вечірній розношик телеграм.

У всіх цих каральних операціях (проти Борового, Чичибабіна, Чернишова) правління спілки виявило дивовижну активність і безоглядну покірність у виконанні наказів згори, доводячи, що саме в цьому й полягає основна функція керівників творчої організації.

Ні, в біді вони не прийдуть допомогти товаришу!

Давид Вишневський належав до тих, кого назвали “призовниками в літературу”. В роки сталінського терору, спрямованого на знищення кращих людей української культури, ця спішна мобілізація супроводжувалася гаслами: “нові могутні сили літераторів з робітничого середовища приходять на місце ганебним, зрадливим, контрреволюційним і т.д. тенденціям...” Давидові досить було написати в ті роки одну збірку оповідань, як його негайно прийняли до спілки і навіть дали квартиру в “Слові”. Але далі він спромігся лише на одну збірку, після чого на довгі роки замовк. В ті роки я досить близько знав його і зрозумів, чому молодий літератор розгубився. Він був свідком того, що відбувалося в письменницькому “Слові”, особливо тяжко переживав арешт Куліша, якого близько знав і боготворив його.

Війну від початку до кінця він прослужив у військовій пресі: в основному редактором газети, органу того політуправління, де начальником був Брежнев. З цього він не скористався, бо знав справжню ціну “прославленому полководцю”. Більше того, 1968 року написав роман “Три ночі”, в якому не тільки не згадав про героїзм полковника Брежнева, який “переміг” гітлерівські орди і хотів назватися визволителем Європи, — навпаки, — розповів про неприємну для міжнародної opinii військову операцію, затіяну на Кавказі за вказівками того ж партійного полковника.

З цим вельми напруженим за сюжетом і переконливо написаним твором автор мав такі клопоти, про які я лише частково розповім. Сюжетна основа твору мала документальну достовірність, зафіксовану автором під час боїв на Північному Кавказі, в районі Туапсе-Геленджик. Він користався і власними спостереженнями і документами, щоб правдиво відтворити хід подій. Ситуація полягала в тому, що під час панічного відступу радянських військ якась ділянка була захоплена гітлерівцями, а на тому терені лишилися невивезені

склади хемічної зброї: снаряди, начинені смертельним газом, гранати з отруйними речовинами, — великий арсенал засобів, призначених на те, щоб ними скористатися в останні часи поразки. Надійшов суворий наказ надіслати в район тих склепів групу для ліквідації небезпечних доказів порушення командуванням радянської армії Гаагської угоди про незастосування хемічної зброї. Про цю вельми небезпечну справу (як основу роману) і розповідає автор устами своїх героїв, згадуючи день за днем, ніч за нічю деталі подій протягом трьох ночей, коли принесено було в жертву життя багатьох солдатів для того, щоб операція завершилась успішно. Престиж радянського командування було врятовано, декому дано нагороди. Але несподіванки чекали автора тоді, коли роман було написано: виявилось, що про це писати заборонено...

Доскіпливий цензор-редактор категорично відкинув рукопис як твір, що ганьбить морально-ідейну чистоту радянської влади: адже вона ніколи не порушувала міжнародніх умов. Та ще й таку, — заборону хемічної зброї! Ми ж, знаєте, гуманна держава... Гаразд, погодився слабодухий автор, але що робити? Це ж дійсно було, такий подвиг зафіксовано в документах військової частини, деякі учасники цієї операції живі і знають, що про це письменник написав, згадуючи часом їх під власними прізвищами (додержуючись гасла: "Ніщо не зашто і ніхто не забутий").

Три роки мурижили автора, тисячу днів і ночей сидів він у нетворчих муках, аби врятувати твір. Я був свідком, як він падав ниць на канапу і казав, що більше не може мучити себе. А муки совісті полягали в тому, що його примусили брехати, дописати до закінченого роману розділи, в яких би головну тему — війну хемічними засобами, — переадресувати зловісним капіталістам. В результаті один з учасників цієї операції опинився в Сполучених Штатах Америки і, звичайно, в полоні українських націоналістів. Ці розділи написані настільки грубо прямолінійно, з використанням газетних публікацій про злочинні наміри американських імперіялістів, що цензорам вони надзвичайно сподобалися, — і було дано дозвіл на дальшу працю над виданням. Але ще не у всьому скорився автор...

Редакторам потрібно було, щоб хемічна зброя належала не радянській армії, і вони придумали, — хай це буде невідомо звідки засланим склепом німецької армії... Гострота ситуації зникла. Навіщо тепер потрібно було класти голови солдатів, щоб ліквідувати зброю того ж німця, з яким тривала війна? Абсолютний нонсенс. Однак, і на цю переробку пішов нещасний автор. Ніби все було гаразд, як раптом видавництво зажадало ще одної зміни. Автор, як то відповідало дійсності, в одну з найвідповідальніших команд на першу ніч операції включив одного росіянина, двох українців, трьох грузинів і двох "сіоністів", один з яких, сержант Дискін, забезпечив переможний успіх операції. Це абсолютно протирічило ленінській національній політиці, в ім'я торжества якої необхідно було мати на чолі російського

Ваньку, який би переміг, віддавши життя за нікчемних “менших братів своїх”. Тираж книжки був готовий, але Головліт не дозволяв виходу книжки без цих виправлень. А ці виправлення, крім усього, означали, що додаткові виробничі витрати за них понесе автор. Інакше кажучи, письменник мав би заплатити за самодурство цензора кілька тисяч карбованців...

Протягом цих років знущання автор звертався до правління, парторганізації по допомогу і порятунк. Марна річ! Бийся, авторе, сам головою об стінку бездушності!

Роман, спотворений і знівечений, вийшов лише 1971 року.

А через короткий час Давид помер від розриву серця.

На похоронах ніхто про справжню причину його передчасної смерти не насмівився сказати.

39.

В ЛАБЕТАХ ПАРТІЙНИХ НАГЛЯДАЧІВ

Всіх, що пишуть, можна поділити на три категорії.

Перша: творці справжньої поезії, великої прози.

Друга: віршувальники, белетристи.

Третя: графомани.

Поміж ними існують літератори, творчість яких схиляється то в один, то в другий бік. Найважче провести чітку межу між віршувальниками і графоманами. В чистому вигляді і геніїв нема. Якщо зважитися на характеристику творчого обличчя харківської письменницької організації, то вона тяжить до другої та третьої групи. На відчитно-перевиборних зборах голова козирає цифрами виданих за два роки харків'янами книжок. Ця статистика нічого не значить. Сотні творів, а жоден не лишається в пам'яті читача. То й створюється досить невизначна картина, яка в резолюціях таких зборів після гучних слів про успіхи й досягнення формулюється з року в рік так:

“На превеликий жаль, письменники Харкова ще не спромоглися написати такі твори, які своїм ідейно-політичним та художнім рівнем відповідали б величчю звершенням трудящих, будівників комунізму.”

Далі йде заклик, що звучить наказом:

“Письменники зобов'язані підвищувати ідейно-політичний рівень . . . черпати натхнення в рішеннях з'їздів партії . . . бути завжди в перших лавах помічників партійних організацій . . . високо тримати прапор . . .”

Найбільш натхненними виявляються графомани. І не дивуйтеся, якщо їхні писання вихваляються. Справді, які вони оперативні! Кожна “історичної ваги” постанова партії відразу ж оспівується у віршах та поемах. Скільки таких поем надруковано про цілину, про кукурудзу, про безконечні перебудови, про продовольчу програму! І вся ця макулатура зараховується в “скарбницю” літератури.

Щастя, що бодай небагатьом трапляється можливість писати справжню поезію, велику прозу. Творчість Івана Виргана та Василя Мисика на кілька голів стоїть вище інших харків'ян. Чи не тому, що ці безпартійні поети були формально вільні від партійної дисципліни, яка не дає можливості поетам-комуністам піднятися до справжньої поезії і змушує задовольнятися акуратним з ідейного боку віршуванням. Ще б пак, адже їхні твори офіційна критика оцінює

вище, ніж поезії Мисика та Виргана.

Хороші белетристичні твори, що наближаються якістю й до великої прози, є в Юрія Шовкопляса, зокрема, останній його роман "Людина живе двічі". Серед вправних прозаїків можна назвати Костя Гордієнка. Насамперед це знавць і володар художнього слова, палкий ревнитель чистоти української мови. Щільно зв'язаний з селом (не раз подовгу й живе там), теми й образи для повістей знаходить у непосредстві оточенні. На жаль і на превелике диво, цюму письменникові, що гіше виключно про українське село різних часів, удалося не написати гірку правду про страшну долю українського хлібороба. Оминув він пекучі проблеми, закрив очі на них, згладив гострі кути, віддаючи свій талант поетичному оспівуванню сільської природи та героїки колгоспної праці . . .

Має заслужену популярність у читача й Ярослав Гримайло творами документального характеру, — це також добротна белетристика. Авторіві легко писати (а він і вміє писати) про таких, наприклад, осіб, як славетний мандрівник Пржевальський або Миклуха-Маклай. Нічого не треба вигадувати. Цей жанр безпечніший.

Більшість літераторів вважає для себе найкращим шлях вірного служіння партії, безоглядного виконання її вказівок. Ці белетристи з глибоким переконанням говорять про свободу творчости. З своєї точки зору вони мають рацію: ніхто їм не забороняє писати, вони пишуть абсолютно вільно про те, в що вірять і чому готові покійрно служити. А про відсутність свободи твердять ті, хто не вірить у партію, у комунізм, у радянську владу. А хто не з нами — той ворог народу . . . Проста логіка, незаперечні аргументи. Якщо згоден з нами, пиши, будемо друкувати. Виконуй вказівки непомильної партії. Бери на себе соціальні замовлення і виконуй їх.

Систематично і прямолінійно ці положення партійна пропаганда втовкмачує в свідомість письменника, кожної творчої людини. Людей з вищою освітою без кінця вчать азбуки політграмоти. Мало того, що радіо, газети, телеекрани безупину товчуть одне й теж, запроваджується в обов'язковому порядку ще й марксо-ленінське навчання. Ці так звані семінари відбуваються в спілці щомісяця. Програма надсилається з відділу пропаганди обкому. Теми попередньо розподіляються між учасниками-школярами. Члени партії зобов'язані відвідувати регулярно семінари, безпартійні — за власним бажанням. Але ставлення їх до цього партіослуження відповідно оцінюється. Якщо письменник не бере участі в цій комедії, або зовсім не приходить слухати газетне базікання, він багато може втратити, — при нагоді йому нагадають про цю підозрілу пасивність. Мовляв, що ж у тебе на умі? Чому не висловлюєшся? Що приховуєш? Коли вже особливо наполягає керівник семінару, доводиться дещо сказати.

Пригадую, як одного разу примусили мене виступити при обговоренні національного питання у зв'язку з деякими періодами революції в Україні. Я нагадав, а може декому і вперше сказав про те,

як “прославлений ленінець” Артем наполягав на розчленуванні України, настоюючи на відокремленні Донбасу та Криворіжжя в окрему адміністративну одиницю і приєднанні цих областей до Росії. Так нахабно й казав той провідник ленінської національної політики: “Нам вугілля й руда, а халма земля.” Така історична пригадка не сподобалася керівникові семінару, пропагандистові з райкому партії, і він цілу годину поправляв мене та по-партійному виправдував Артема.

Ще більше почуваш себе зганьбленим і приниженим на загально-міських зборах творчої інтелігенції. В приміщенні якогонебудь театру, — переважно, в російській драмі, — раз на місяць годині о 9-ій ранку збирають письменників, композиторів, художників, архітекторів, акторів, журналістів, — так би мовити, — цвіт громади. Навіщо? Щоб вони послухали доповідь обласного партійного діяча. (Для нього це зветься — зустріч партії з народом.) І от сидять у залі народні артисти, заслужені діячі культури, лавреати державних премій, відомі письменники, професура, режисери і з кам’яним виразом облич удають, що з увагою слухають несосвітенну нісенітницю — переповідь скажімо, чергової ухвали партії, десятки разів до того перетовкмачуваної в газетах. Боже мій! І ніхто не підведеться і не скаже: “Що ви нас маєте за дурнів?” “Навіщо примушуєте слухати, — скільки в наступному році буде надоєно молока і навіщо в зв’язку з цим нас покликали сюди?” Одначе, сидять, слухають, аплодують.

Розходяться задоволені. Плюватися будуть потім, і не на людях, а тишком-нишком. Або в товаристві надійних друзів. Єдина приваба таких загальноміських зборів та, що тут є нагода зустрітися з знайомими, друзями. Адже ніде немає в Харкові місця для зустрічі письменника з композитором, актора з художником, — всі колишні клуби ліквідовані, а нові заборонено відкривати. Тому навіть на таких зборах знаходиш приємність від зустрічі з давно небаченим другом.

Давно минули славні часи будинку Блакитного, де в двадцяті роки буяло кипуче творче життя міста. До будинку Блакитного як до справжнього центру культурно-мистецького діяння, вважайте, не одного Харкова, а всієї України, прагнули діячі культури, — для дружньої бесіди. В ньому можна було побачити справді всіх, — письменників, художників, працівників театру, кіно, композиторів, не раз і видатних діячів науки, які радо (а не під наглядом старост-ресстраторів) приходили на літературні дискусії, слухати або й самим узяти участь у запальних битвах, в яких народжувалася нова українська культура. А то й просто погомоніти з приятелем, посидіти в теплій компанії за столом славнозвісного ресторанчика за чаркою калганівки, пограти в сусідній кімнаті на більярді з такими майстрами кия та кулі, як Майк Йогансен чи Володимир Сосюра, або завітати до затишної бібліотечної кімнати, в якій стараннями директора будинку Максима Лебеда та Василя Мисика, який у перші роки там працював

бібліотекарем, були зібрані унікальні видання.

І сліду не лишилося від будинку Блакитного. Все його неповторне багатство сплюндровано, знівечено. Не про сам будинок мова, він стоїть на тому ж місці. Але нема того, чим він був наповнений, яким творчим кипінням вирував. Безцінна бібліотека сконфіскована, більшість книжок знишена, жалюгідні рештки з ганебним штампом “перевірено” ще можна побачити в теперішній маленькій бібліотеці спілки письменників на Чернишевській вулиці.

Після війни я зайшов якось до того будинку число чотири по Каплунівській вулиці. Тепер вона перейменована на Краснознаменну. В ньому містився технічний науково-дослідний інститут. Парадні сходи втілли (і багато подій нагадали мені). В середині все перебудовано. З самого низу підвального приміщення, де був ресторан славетного господаря Ніколая Михайловича, через усі поверхи по центру будинку поставлено великого діаметру сталевий стовп, від якого йшли якісь технічні відгалуження. Тяжке враження на мене справила ця споруда, ніби гострим шворнем пробито тіло української культури і приклепано до споду, щоб вона й голови не підводила . . .

Правління харківської організації по війні спробувало було повернути собі цей будинок, коли туди ще не вселився той технічний інститут. Під різними приводами міська рада справу цю не розглядала, а згодом відповіла, що вистачить письменникам невеличкого особнячка, де вони були перед війною. Мовляв, нема чого вам намагатися відновити націоналістичне кубло будинку Блакитного. Взагалі, навіщо вам потрібен такий клуб? Спілкуватися з діячами споріднених професій? Знаємо, до чого це приводить. Ніяких творчих клубів з ресторанами, більярдними, дискусійними залами, спеціалізованими бібліотеками, ніяких вечорів чи позаміських прогулянок. Сидить собі під своїм дахом і помовчуйте.

Актори, правда, мають свій клуб. Але він мало відрізняється від звичайнісінького районного будинку культури, в якому культура обмежується показом кінофільмів.

Довго ще терор 30-х років давався взнаки. Тоді ж бо були розбиті, заборонені дружні відносини між людьми. Трьом страшно було зійтись і про щось говорити, бо кожен з двох вважав третього донощиком. Дуже важко, з острахом, у післясталінські часи люди намащували шляхи до поновлення приятельських, довірливих відносин. Цілком нормальним згодом стало зустрічатися за чаркою горілки. Однак, і тут не відразу збиралася певна група чи компанія однодумців. Починалося з двох випивох. Потім якась пара приєднувалася до іншої, — врешті набиралася ціла футбольна команда. До речі, саме на футбольних матчах і складалися відносини, які переростали в довірливе приятелювання.

Ролю клубів творчих зустрічей почали виконувати міські шиночки — “забігайлівки”. В атмосфері масового пияцтва, яке й по ці пори є нормальною формою вияву свободи, коли трудящий народ для

морально-нервової відпруги гуртувався втроях на півлітри і випивав їх тут же за рогом крамниці, — органи місцевої влади якийсь час вирішили подбати про створення культурнішої обстановки для трудящих і дозволили крамничкам, буфетам, їдальням, кафе-закусочним безборонно і відкрито поїти горілкою та вином своїх клієнтів. Були навіть створені так звані рюмочні, де кожному наливалось по сто грамів з бутербродом. Коштувало це за часів Брежньєва один карбованець, і тому завжди формувалася команда з трьох “по рубчику” відповідно тодішній ціні півлітри горілки. За Андропова складалися вже по три карбованці. А по багатьох кафе-закусочних дозволялося і з собою приносити пляшку.

Одною з таких точок, дуже популярною для творчої інтелігенції Харкова, була “забігайлівка” в підвалі ресторану “Люкс” на Сумській вулиці біля театру ім. Шевченка. (У 20-ті роки тут поблизу був знаменитий “Пок” — місце зустрічі друзів-поетів тих милих часів.) Туди, для економії, можна було приходити з своєю півлітрою на трьох. Закуску необхідно було взяти у Марії Борисівни, найпопулярнішої в Харкові хазяйки цього притончика. Можна було не знати прізвища першого секретаря обкому партії України, але не знати, хто така Марія Борисівна — це свідчило про абсолютну некультурність. У неї дозволялося випити не тільки стоячки, як в отих рюмочних, а й сісти до столика. Правда, не надовго, треба було мати совість, — у вас за спинами чергою стояли інші спрагли персони з півлітрами в руках.

Повертаючись до згадуваного марксо-ленінського виховання в спілці письменників хочу повторити, що воно давало цілком певну і недвозначну користь. Більшість з членів письменницької організації з охотою приходила на ці високоідейні семінари. Це була вельми зручна нагода друзям терпляче домучитися до кінця занудливого зібрання, а потім, не гаючи жодної хвилини, швиденько, поки не зачиниться горілчана крамничка, бігти по півлітри чи по цілого літра, залежно від кількості людей, і в так званій офіцерській забігайлівці поблизу Сумського базарчика та будинку “Слово” продовжити обговорення рішень чергового партз’їзду. Яких тільки запальних промов там не лунало! Якої тільки критики не було проголошено за склянкою “московської” і з несвіжою сосискою в руках! Тільки там по-справжньому чесно (навіть не боячися сексотів) розкривалися роти, які були заціплені на тих високоідейних ленінських семінарах. Це була віддушнина для людських почуттів, а одночасно і вияв двоєдушності тих, які щойно голосували за одне, а тепер від цього ладні відректися. Вихованим на брехні іноді хотілося здаватися чесними.

* * *

Матеріальний стан пересічного літератора вельми низький. Хоча середній статистичний показник (пересічна вага корови і кролика) не дає точної картини, однак, він може свідчити, як люди тої чи іншої

професії забезпечені. Говориться в офіційних зведеннях, що середній заробіток радянського трудяшого дорівнюється 175 карбованців на місяць. А письменник (не чорнороб, а людина вищого інтелекту і таланту) виявляється, має лише близько 150 карбованців. Це лише за тих умов, якщо письменнику вдається заробити літературною працею, тобто, одержати гонорар за виданий твір. Ставки гонорару коливаються у значних рівнях. Поетові можуть заплатити 5 і 20 карбованців за рядок. За прозовий твір письменник може одержати від 150 до 500 карбованців за друкований аркуш. Рівень оплати залежить і від якості твору, але переважно від того, хто ти є, яке твоє ім'я. Початківець як правило одержує найнижчу ставку оплати. Від п'яти карбованців до двадцяти або від ста п'ятдесяти до п'ятиста стільки існує проміжних ступенів, що піднятися по них рядовому авторові часто не вистачає життя.

Прожити на літературний заробіток далеко не всім удається. Дехто не залишає праці за своєю іншою професією, — інженера, агронома, вчителя, актора. Спасибі, в повоєнні роки була дана можливість заробляти нужденним літераторам побічним шляхом, ніби за своєю літературною професією. За домовленістю з відповідними організаціями, головним чином з Центральним комітетом профспілок, багатьми на гроші, створене було при спілці письменників так зване бюро пропаганди художньої літератури. Завдання і мета цілком благородні: шляхом безпосередніх зустрічей письменника з читачами поширювати їх культурно-мистецький рівень. Безумовно, це дійова форма пропаганди художньої літератури. І письменникові подвійна користь: насамперед, він рекламує себе та збагачується “знанням життя”, знаходячи під час таких зустрічей-бесід матеріал для своєї праці, а з іншого (для багатьох найістотніше!) письменник заробляє непогану суму грошей — 15 карбованців за виступ. Часто центральне бюро посилає по двоє-троє літераторів у далекі області на два-три тижні — за ці гастролі можна заробити по дві-три сотні карбованців. А відомі й такі рекордсмени, що за рік молотили на таких виступах понад дві тисячі. Багатьом можна було більше нічого й не писати. З цього, певна річ, користалися графомани.

Письменицька організація мала від цих виступів теж немалий заробіток. За договором, який складала з профорганізацією заводу чи радгоспу, за виступ бралось 21 карбованець, з яких 15 одержував письменник, а шість бюро. Пересічно за рік провадилося по Україні понад тридцять тисяч виступів. Підрахуйте, хто скільки мав за це. Спілка письменників до свого бюджету додавала близько двохсот тисяч на рік.

Точно не маю даних, з чого і в яких сумах складається бюджет Спілки письменників України. Крім постійних субсидій від державних та партійних установ, прибутки надходять від видавництва, від УЗАПу, який з авторського гонорару відраховує певний процент спілці, від дуже багатой організації Літфонду. У всякому разі грошей вистачає на

утримання великого республіканського апарату СПУ, на офіційні прийняття різних гостей з “братніх країн та республік”, на утримання численних письменницьких делегацій по Союзу та за кордон, на фінансову поміч братнім письменницьким організаціям, на організацію та проведення письменницьких пленумів та з’їздів. Та мало куди ше гроші витрачаються!

СПУ через підлеглий їй Літфонд має власні курорти, які зветься будинками творчости. Найзначніший у Коктебелі, в Криму, на колишній дачі поета М. Волошина. В Одесі — на колишній дачі Ковалевського. Під Києвом в Ірпені. Порядком обміну письменники України можуть користуватися і будинками творчости інших республік та всесоюзними в Піцунді на Кавказі, в Малєєвці під Москвою, в Дубултах у Латвії. Кажу, письменники можуть користуватися, а в дійсності рядовому членові харківської організації потрапити на такий курорт зовсім легко: на 40 членів організації Київ дає на рік шість-сім путівок.

Медичне обслуговування письменників провадиться звичайними поліклініками нарівні з усіма громадянами. Якщо потрібне спеціальне лікування, Літфонд допоможе, щоб хворого письменника поклали в кращу лікарню, де можна дістати дефіцитні ліки. Виняток становить верхівка спілчанського керівництва. Приблизно душ п’ятнадцять користується послугами найкращої в області поліклініки. Вона скромно зветься — обласна поліклініка. Але до неї прикріплена партійна і державна еліта з сім’ями, іноді й з родичами, — старі члени партії, профспілкові боси, директори та парторги великих заводів, інститутів, професура тощо. Після довгих прохань дали можливість тут лікуватися і членам творчих спілок та акторам провідних театрів. Прикріплення відбувалося виключно за списком, затверджуваним в організаційному відділі обкому партії. Казали, ніби було домовлено, що на цю поліклініку мають право не тільки голови, замісники, відповідальні члени правління, секретарі парторганізацій тощо, але й письменники старшого віку — пенсіонери. Однак, найстаршого члена спілки 85-річного Леоніда Вітовича Болобана, людину німичну, ні за що не хотіли прикріпити до цієї поліклініки. Не подбали, щоб довше прожив. А хворий письменник до останніх днів працював над драматичною поемою на історичну тему “Брама”, та так і не закінчив... Отака турбота спілки про письменника.

Харківська організація довгий час складалася з людей старшого віку. Середній вік дорівнювався 67 рокам. Помітного припливу молодих сил не помічалось. А тим часом вони були. Але прийом їх до спілки затримувався. В деяких випадках це робилося навмисне, щоб не мати клопоту з молодими, які невідомо про що співатимуть.

Незалежно від літературної студії, контрольованої правлінням спілки, існували групи віршувальників, а згодом і справжніх поетів, яким не потрібна була спілка з її казенним уставом. Вони в цілому пересвідчилися, коли попервах пішли було до студії, але тільки-но

спробували заговорити неналежним тоном, як їх вигнали, заборонили навіть з'являтися у спілці. Вони потім зустрічалися по "забігайлівках", цих своєрідних літературних клубках. На них звернули увагу віоргани і, тимчасово не застосовуючи репресій, через своїх інформаторів узяли контроль над цією "організацією". Це були часи появи інакодумців-шестидесятників.

Проте цей рух нічим істотним не виявився в харківських умовах. Швидко ті самодіяльні поети під загрозою репресій розбіглися. Серед них були, та може й зараз є, талановиті хлопці й дівчата, — всі переважно з вищою освітою і незалежним світоглядом. Прізвища деяких я зустрічаю тепер у тутешніх журналах: "Континент", "Время и мы" та ін. Пишуть вони переважно російською мовою. Декого до цього змушують обставини.

На великий жаль, серед харківських поетів-членів спілки не знайдеться жодного, кого можна було б назвати шестидесятником бодай обласного масштабу. Якийсь час у цьому розумінні подавав, як казали, надії молодий поет Роберт Третьяков. Вірші, друковані в пресі і перша збірка його "Зоряність" викликали сподівання, що цей здібний і своєрідний поет (до речі, за національністю росіянин, син полеглого на кордоні військового, з дитячих років вихований в українському оточенні) стане помітним у новій українській літературі. Проте наступні збірки розчарували своїм стандартним рівнем.

Був ще Василь Бондар. Хлопець тяжкої життєвої долі. Юнаком, мобілізованим на риття горезвісних протитанкових окопів біля Оржиці на Полтавщині, потрапив у полон, сидів у концтаборах смертників, у так званій "Хорольській ямі", звідки втік. Влітку 1942 року за участь у підпільній антигітлерівській організації був арештований, сидів у Лубенській тюрмі, потім у концтаборі Сирець, врешті був вивезений у табір смерти Дахав. З табору його визволили радянські війська. До кінця 1946 року працював на затоплених шахтах Донбасу. Потім лише у свої двадцять п'ять років мав змогу вступити в учительський інститут. З цих років починає писати вірші, в основі яких власна судьба. Через десять років немолодого поета прийняли до спілки. Встиг видати п'ять збірок поезій і чотири прозових твори. На всіх його творах лежить відбиток пережитого. Певне, нічого втішного не зустрів і в сучасності, тому не раз у віршах його бриніли нотки безнадії.

І до того вдачу мав скалічену таборами та ямами смерті, — був дражливий, непокірний, гострий на язик, шукав відпруження у пляшці вина. При вельми загадкових обставинах Василь Бондар 1969 року загинув під колесами трамваю . . .

Приблизно в один час з Бондарем успішно почав виступати молодий поет Станіслав Шумицький. Жив метушливо, був непосидючий, все чогось шукав, міняв місце праці. Останній час був у редакції маленької райгазети в Обухові на Київщині. Однак, більшість часу перебував у Харкові. Мав бунтівливу вдачу, бував гостро задержуваним. Талант мав помітний, але писав, власне, друкував мало.

Поведінка його відбивала тодішнє бажання молоді дошукатися бодай малої істини у світі загальної брехні, а з другого боку, відчуження непевності у можливостях це здійснити. Стасик (як його всі називали) був близький до тих неприйнятих до спілки поетів, серед яких панувало до певної міри інакодумство.

Дві книжки поезії випустив Станіслав Шумицький.

На початку 70-х років загинув, на смерть побитий міліціонерами . . .

Справжні обставини загибелі цих двох поетів напевне були відомі керівникам харківської організації, але вони не виявили ні найменшого бажання розслідувати ці, по суті, політичні убивства.

Трагічна доля Гелія Снегірьова в повній мірі стала відома нам лише тепер у вільному світі. Його ім'я в Україні пролунало після його арешту у вересні 1977 року. До того особисто я знав його в загальних ризах. Мешкав він з батьками в "Слові", потім у приміському виселку. По війні вчився в Харківському театральному інституті, працював актором, викладачем у середній школі, інституті. 1954 року сім'я переїхала до Києва. Батько Іван Тимофійович, український письменник, якого я знав краще, ніж його юного сина, через два роки помер. Мати померла ще 1943 року під час евакуації в Тбілісі. Гелій у Києві працював на кіностудії документальних фільмів і здавалося, успішно складалися його службові і творчі справи. Перед цим вийшли дві книжки оповідань, які були написані досить вправно, але цілком офіційного соцреалістичного напрямку. Власне, до середини 60-х років він нічим, ні як літератор, ні як діяч у суспільстві не виділявся. Важко було уявити його такий раптовий і рішучий перехід на позиції активного інакодумства, войовничого протесту проти гнобительської системи.

Поява в 1962 р. в журналі "Новый мир" оповідання "Народи мені трьох синів" засвідчила ідейне наближення Гелія Снегірьова до таких письменників, як В. Некрасов, О. Солженіцин, Л. Чуковська, твори яких саме в ті роки з'явилися на сторінках цього журналу. Хоча це оповідання не можна назвати дисидентським твором, проте твір був написаний в дусі правдивого реалізму без пропагандистського підфарбовування життя.

1966 року Снегірьов бере активну участь у демонстрації в Бабиному яру. Організував кінозйомку масового походу, виступів промовців В. Некрасова, І. Дзюби. За це відразу ж був покараний: його звільнили з кіностудії.

На початку 70-х років він уже був міцно зв'язаний з дисидентським рухом у Києві. І почалися репресії. 1974 року, коли він відмовився офіційно засудити діяльність В. Некрасова, його виключили з партії, зі спілок письменників та кінематографістів, позбавивши праці. Але не змогли позбавити бунтарської діяльності. Через три роки Гелія Снегірьова арештували. Страшних тортур завдали йому кагебівські кати в київській тюрмі, вимагаючи каяття . . . Доведений до відчаю, на

порозі смерті, здеморалізований украї, Гелій Снегірьов змушений був підписати заяву, від якої згодом знайшов мужність відмовитися. Один рік ув'язнення і безперервного катування довів його до смерті, яка сталася 28 грудня 1978 року.

Гелій Снегірьов — харків'янин, який прославив героїчним подвигом нескорений дух українського національного сумління. У вічну пам'ять народові лишив він книжку “Набої для розстрілу”, видану 1983 року громадським комітетом і “Новими днями” (Нью-Йорк-Торонто), в якій зібрані найвидатніші твори письменника, тюремні записки, вірші, листування.

* * *

Політика систематичного застрашування разом з іншими формами придушування будь-яких спроб інакодумства, жорстока розправа, фактичні вбивства неугодних людей — є типовими для катівської системи.

Такі методи давали підстави секретареві по пропаганді харківського обкому Сероштану переможно рапортувати ЦК партії: “Високий рівень ідейно-політичної свідомости харківської письменницької організації і надійне політичне керівництво з боку партійних органів унеможливили появу будь-якого місцевого самвидаву...”

Хвалькуватий партійний функціонер забув про Гелія Снегірьова. А втім Снегірьов катувався не в Харкові... Сероштан може хвалитися своїм керівництвом.

Хоча й не вартий згадки на ім'я цей “ідейний вихователь” харківських діячів літератури й мистецтва, я змушений зупинитися на цій зловісній фігурі.

Що ж це за суб'єкт? Про нього говорю не як про виняткове явище, — він типовий вихованець Вищої партійної школи. Єдине, що відрізняє його від попередніх секретарів обкому по пропаганді (зокрема, від Олексія Румянцева, секретаря в перші повоєнні роки) так це його загальна малограмотність учня технічного училища.

Взагалі марна річ дізнатися, хто і як потрапляє на керівні партійні та державні пости. Це таємниця “мадридського” двору... Кого не візьми, про кого не згадаєш, диву даєшся, яким шляхом, за які заслуги, скажімо, Підгорний — технік чи інженер цукроварні, спромігся стати відразу і несподівано секретарем харківського обкому партії, потім секретарем ЦК КП(б)У, а врешті *президентом* Союзу РСР?! Він, нездатний двох слів зв'язати без “бамажки”, репрезентував перед світом велику країну! Був символом радянської країни! Невже таким способом демонстрували нікчемність системи? Адже незабаром в одну мить під час боротьби за владу, точніше, за керівні крісла, — з цим “президентом” розправилися як з пройдисвітом, що слова добро-го не вартий.

Отож нічого незвичайного, що на чолі ідейного керівника всіма інтелектуалами (людей мистецтва, науки, освіти) з'явився колишній інструкторишка райкому партії. Освітою технік харчової промисловості, — куховар, чи кулінар, — зумів своїми якостями догодити смакам начальства. Зовні непоказний, шуплявенький, з догідливою курячою мордочкою, з ходою танцюриста та усмішечкою ресторанного кельнера, після належного вишколення в партійних школах увійшов, а може і ввели його, в кабінет секретаря обкому партії, доручивши керувати всім культурно-мистецьким та науковим світом Харківщини.

Отож він, зокрема, на тих зборах інтелігенції не тільки повчав письменників, професорів та народніх артистів, як треба розуміти вчення Маркса-Леніна, але й правилам російської мови, з апльомбом знавця вимовляв: “топливная апаратура” з наголосом на “і”, а слова “лепта” вимовляв з наголосом на “а”. Високодисциплінована авдиторія стримувалась, але коли доповідач проголосив, що партія вимагає від діячів культури бути в політичних питаннях “єрундірованими”, зала охнула. На жаль, від цього “оху” авторитет єрудірованого секретаря обкому по пропаганді ні на цаль не похитнувся.

Перше, з чого він почав свою кар'єру непохитного комуніста-ленінця-інтернаціоналіста, було потоптання свого роду — батька й матері. З Миколи Сіроштана він став Нікалаєм Антоновичем Сероштаном. Демонстративно ніколи не говорив українською мовою. (Мені сказала одна інструкторка райкому партії, колишня викладачка української мови в середній школі, чому вона з призначенням до райкому перестала говорити по-українськи: “Язык партии большевиков — русский язык. Все обязаны его знать и понимать!”) Красномовне визнання! Це підтвердив 1977 року в Харкові секретар ЦК КПУ В. Щербицький, промовляючи не українською, а російською мовою з приводу відкриття пам'ятника 60-річчя Української республіки. А може він хотів підкреслити, що встановлення радянської влади в Україні було справою не українського народу, а російського? Спасибі за таке признання.

Як бачите, зачавши про того нікчому Сероштана, весь час відхиляюся на інших. Певне, існує нерозривний зв'язок, — це факти і прояви єдиного характеру. І не в одному Серому, як назвав його мій приятель, біда й нещастя, хоч і сам він немало біди накоїв.

Втручання партії в спільчанські справи — нормальна річ. Вона взяла право робити вказівки на всі випадки, але одного разу Сероштан перейшов усякі межі. Після смерті Ю. Шовкопляса, довгорічного керівника харківської організації, готувалися збори для виборів нового голови правління. Процедура така: загальні збори обирають таємним голосуванням сім чи дев'ять чоловік до правління та трьох до ревізійної комісії. А вже потім новообране правління обирає відкритим голосуванням з-поміж себе голову. Але до виборів усі вже знають, кого

саме оберуть на голову. Якщо кандидатура прийнятна для членів організації, все відбувається без проблем: дев'ять кандидатів одержують сто процентів голосів. А цього разу секретареві обкому по пропаганді Нікалаю Сероштану забажалося, щоб головою правління харківської організації став не український письменник, а тільки російський. І тут же назвав прізвище Петрова.

Для багатьох у спілці ця особа була неприйнятна з кількох причин: по-перше, в організації він був недавно, досі працював викладачем у військовій академії, звідки його як склочника вигнали; в спілці нічим хорошим себе не виявив; книжки його виконували в кращому разі ролю посібника у вивченні військового уставу; по-друге, полковник у відставці, здатний хібащо командувати батальйоном солдатів, ніяким боком не підходив до керівництва творчою організацією (можливо, саме з цих міркувань Сероштан і побажав послати військовика) і по-третє, найістотніше, ніколи за всі роки існування Спілки письменників України, зокрема, харківської організації, правління не очолював російський письменник. Напевне саме цим і побажав прославитись услужливий секретар перед Москвою.

Це було настільки нахабним і обурливим, що відразу виникла досить солідна опозиція. Від балачок перейшли до демократичної форми боротьби: вирішили забалотувати кандидатуру Петрова. Спочатку це нам видавалося простою справою. Підраховали, що більша половина членів організації може проголосувати проти, тим самим не допустивши ставленника Сероштана до правління. Я брав активну участь в цій операції. Підготовка нами провадилася відкрито, і ми не боялися, що нашу "змову" розцінять як ворожу диверсію. Наївно думали, — це ж бо вільний вияв волі народу: обирають достойних.

А крім волі народу є сваволя начальства. Як тільки в обкомі стало відомо, що вже набирається 60 процентів голосів проти Петрова, Сероштан викликав до себе головного змовника Миколу Шаповала і, постукавши кістяшками пальців по столі, з кривою ухмилкою попередив його: "Якщо до завтрішнього дня ти не ліквідуєш фракцію змовників, — покладеш на цей стіл свій партквиток. Якщо Петров не пройде у правління — жодної книжки ти більше не видаси. Якщо будеш опиратись — вижену з спілки письменників. Все. Можеш іти."

Переляканий на смерть бідолаха три дні, що лишилися до перевиборних зборів, не їв, не спав, оббігав усіх "змовників", умовляв, благав не губити його... "Змовникам" стало жаль товариша, змилювались і пообіцяли врятувати його. Однак, справа мало не трагічно обернулася. Результати голосування показали, що крім "зарєєстрованих змовників під проводом Шаповала" знайшлися й інші чесні люди, які голосували проти Петрова. Полковник пройшов до правління всього лише ціною одного-єдиного голоса, який дав йому необхідні 50 процентів...

На рахункові Серого, якого за тупість мислення та гнітючу догматичність прозвали Сундуком, чимало ще є інших доблесних

вчинків. Наділений безмежною владою, він безцеремонно втручався у всі сфери творчої праці письменників, композиторів, художників, театральних працівників. Невіглас вважав дозволеною робити вказівки майстрам, як писати музику або картину; з позицій найвищого цензора міг заборонити до публікації чи показу готовий твір. Власне, він не був винятком, — це знаменувало загальний стиль партійного керівництва культурою й мистецтвом від низу до гори і згори до низу. Однак, цей Сундук прославився ще одним особливим подвигом.

Харківське метро своїм зовнішнім оформленням станцій заслужило високу оцінку, — харків'яни мають підстави ним пишатися. Тим паче, що у будівництві його, особливо, на початку, місцеві організації та в цілому населення виявили власну ініціативу та повсякденну увагу до нього. Нечуваним було те, що проектування і підготовні роботи провадилися задовго до офіційного дозволу з Москви та асигнування коштів. Харківські заводи, проєктні організації, адміністративні установи на свій страх і ризик (недозволена самостійність, так зване місництво) почали копати шахти і пробивати тунелі. Харківські художники та архітектори склали проєкти та ескізи художнього оформлення станцій. Нормальна річ, — художники старалися увічнити в цих спорудах і сучасність і славетне минуле. Одну з станцій будували в районі Левади, історія якої пов'язана багатьма асоціаціями з минулим Харкова. Група харківських майстрів декоративного мистецтва оздобила цю станцію чудовими, радісними кахлями, зробленими на основі кращих зразків народньої творчості. Особливо майстерно були використані старовинні, саме харківські зразки. Станція (я бачив, коли почали її стіни облицьовувати) уквітчувалася такими барвистими виробами з майоліки, що аж пахло духмяною українською левадою від тих трав та квітів і кольорових орнаментів.

За кілька днів до пуску станції на оглядини прибув попереджений про ворожу вилазку націоналістів Серий-Сундук. Оглянув, блиснув злими очима і засичав: “Хто дозволив? Що це таке?” Хтось з виконавців робіт став пояснювати: “Це Левада... історична місцевість Харкова... елементи народньої творчості... національний кольорит...” — “Яка історія? Який кольорит? Це націоналізм! Левади та гайочки, та вишневі садочки? Забудьте цю архаїку! Щоб до завтра я не бачив цього неподобства!”

Надхненна праця архітекторів, художників одним махом самодура була знищена. Прийшла дружня бригада “ударників соціалістичної праці” і ударами ломів, сокир та молотків збила з стін і потовкла на друзки всю красу станції Левада.

Відкриття станції відбулося з запізненням, поки її спішно і на тят-ляп перелицьовували. В числі відзначених за будівництво харківського метрополітену стояло прізвище секретаря обкому по пропаганді Сероштана. Вище начальство належно нагородило його за виявлену політичну пильність. Особливо пишався Сундук тим, що не тільки понищив націоналістичні кахлі, але й назву змінив: замість

контрреволюційної Левади станція тепер зветься “імени Гагаріна”.

Партійне керівництво втручається не лише в життя й діяльність живої людини, але не відмовляється від своєї ролі й після смерті людей. Буквально, і поховати не дають по-людськи. Два випадки на моїй пам’яті. На могилі сестри української письменниці-перекладачки Марії Михайлівни Пилинської ставили пам’ятника. Виконуючи волю небіжчиці, Ганни Михайлівни, напис на постаменті викарбуваний був українською мовою. Завідувач цвинтаря заборонив ставити пам’ятник, заявивши, що на нього потрібен дозвіл з обкому партії, з відділу агітації і пропаганди. Це ж бо націоналістична пропаганда! Бюрократична тяганина з цього приводу, фактично, глум і знущання з найдорожчих людських почуттів, тривала довгий час. Той гробокопатель вимагав писемного дозволу з обкому, а там ніхто не хотів брати на себе відповідальність. Лише після настійних домагань кількох друзів якийсь інструктор подзвонив по телефону і “дозволив” поставити пам’ятник українською мовою українській діячі.

В лютому 1975 року помер відомий поет Іван Вирган. Воля покійного була поховати на Олексіївському цвинтарі поруч з могилою померлої раніш дружини. Волі небіжчика виявилось замало, потрібно було здобути дозвіл на це в міському комітеті партії. Домовитися про дозвіл телефоном не пощастило, довелося послати з розсильним листа на бланку правління спілки. Однак, і цього не вистачило. Пішов сам голова правління. Тому, що він був членом бюро міському партії, справа полагодилася через день. Тим часом склали некролог від імени правління, партійної та профспілкової організації, текст якого погодили з Києвом, і домовилися, що некролог буде підписаний і республіканським правлінням СПУ. Київ розпорядився надіслати текст некрологу до пресагентства республіки (РАТАУ) яке, зважаючи на значення небіжчика, розішле його всім обласним газетам. Коли в обкомі дізналися про ці заходи, зажадали принести до них некролог. Невдовзі повернули з численними викресленнями і поправками. І з категоричним розпорядженням Сероштана: “Надрукувати лише в газеті “Вечірній Харків” і лише з підписом “Група товаришів”. А усно додав: “Як то буде в Києві, не мій клопіт, а в Харкові я вважаю, що більшої шани не вартий покійник, покараний у свій час як український буржуазний націоналіст.”

Під час похорону після офіційних дижурних промов з дозволу Миколи Шаповала, голови похоронної комісії, виступив “незаплянований” старий вчитель української мови, давній друг Виргана, і зворушливими словами згадав про трагічну долю талановитого поета. Обірвати цей виступ не спромігся навіть присутній інструктор з кабінету Сероштана, слухняний його помічник Володимир Мілюха, але що вже він, забравши в свою машину Шаповала, наговорив Миколі в дорозі, можете собі уявити! Адже йому ще не забулася “політична диверсія” проти Петрова, а тут знову маєте! Дозволив неперевіреній особі виступити прилюдно! І не по затвердженому тексту, а вільно, від

чистого серця, по-людськи! . . . Безкарним такий “злочин” члена партії Шаповала не міг лишитися.

Не знаю, як того разу був покараний Микола, але, виявилось, він не злякався і ще раз свідомо пішов на серйозніший конфлікт з начальством. Коли через чотири роки я надовго залишав з своєю сім'єю Україну, він єдиний не побоявся побажати мені щасливої дороги.

40.

ЧЕРВОНІ МАКИ ІССИК-КУЛЮ . . .

Стюардеса щойно пушеного в далекі рейси нового, зробленого в Харкові авіалайнера “ТУ-134”, мила дівчинка Галя сповіщає:

— Пролітаємо над Волгою. На жаль, через густу хмарність її не видно.

А я вдивляюся крізь ілюмінатор і ясно бачу, які сотні малих і великих річок течуть по глибоких хмарних ущелинах, провалюються пін-явими водоспадами, зрушують на своєму шляху високі, стрімкі скелі, вливаються в химерні моря, що колишуться між літаком і землею.

Раптом білопінний океан хмар розтікається, зникає і далеко внизу вимальовуються земні деталі: руді зморшки сірих пісків, тоненькі ниточки доріг.

Я розумію: ми вже в Азії.

Це я вдруге перетинаю кордон між двома частинами світу. Вперше Каспійським морем перепливав восени 1941 року, а тепер, улітку 1963 року повітряним океаном.

Так і є, — Галинка повідомляє:

— Під нами з правого боку Аральське море.

З висоти семи тисяч метрів воно у світлі призахідного сонця здається розтопленим металом (сріблом чи золотом?), вихлюпнутим з соняшного казана на відлюдну пустелю. Понад краями берегів метал той кипить, шумує, — ніяк не може охолонути, бо й береги піщані сонцем розпечені.

Скільки оком сягнеш — жодної ознаки живого.

. . . бур'ян, піски, тали,
І хоч би на сміх де могила
О давнім-давні говорила
Немов тут люди не жили.
Од споконвіку і донині
Ховалась од людей пустиня,
А ми її таки знайшли . . .

З швидкістю 700 кілометрів на годину пролітаємо цю пустиню і північно-східню частину Аральського моря.

Вдивляюсь, але не бачу, лише знаю, — там десь у тьмяному мерехтінні Кос-Арал. Долинає тужний голос поета-невільника:

І знов мені не привезла
Нічого пошта з України . . .

В небесному просторі сонце світить довше, ніж на землі. Там, унизу вже смеркає, а тут проміння щедро золотить хребти горбатих хмар. Важкими айсбергами пропливають вони під нами в студеному морі, крізь глибини якого ввижаються мені контури затоплених міст.

Сонце швидко хилиться до обр'ю і незабаром промені його торкнуться самих вершечків хмар, потім нахмурене громаддя, наче намокле в воді, потоне в каламутній вечірній глибині.

Вдалині вже забовваніли снігові конуси Киргизького Ала-Тау.

Літак збавляє висоту. Приземлюється на Фрунзенському аеродромі.

Ассалом алейкум, друзі!

* * *

Через двадцять два роки повертаюся сюди . . .

Радість упізнання, — це тоді, коли зустрічаєшся з тим, чого не бачив, а лише уявляв собі. Я ж при зустрічі з Фрунзе, колишнім Пішпеком, відчув радість невпізнання. Ходив по місту і не впізнавав ні вулиць, ні будинків, ні майданів, ніби все минуле тільки снилося, так усе змінилося. Якись дрібні рисочки нагадали колишнє. Та певне, — не все так швидко зникає. Он, бачте, знайомі осоки та тополі. Як вони, наші українські дерева, чудово почувують себе на далекій киргизькій землі! Як розрослися! Височенні, по 25-30 метрів, стоять стрункими колонами вздовж рівних вулиць, створюючи тіняві коридори. Здається, і ариків побільшало, і ширші вони стали. Все місто вздовж і впоперек перетинають тихі річечки — арики. Від них мабуть і повітря запашне, наче десь поблизу море.

За два десятки років столиця Киргизії кардинально перебудована, — чітко розпланована, з добре організованим міським транспортом, переважно, автобусами та таксі. Щоправда, перебудова торкнулася центру міста, де виросли семи і десятиповерхові будинки. Архітектори і будівники майстерно поєднують національні елементи з сучасними формами. Особливо приємне враження справляє ансамбль корпусів Киргизької академії наук.

На околицях — велике житлове будівництво. Але й тут панує нудна одноманітність, — стандарт масової продукції часів хазяйнування Хрущова. Це абсолютно гнітюча картина: п'ятиповерхові коробки, облицьовані жовтуватими кахлями, нічим не відрізняються від таких же "хрущоб" по інших містах Союзу. Скільки анекдотів з цього

приводу складено! Скільки трагокомічних ситуацій створювалося в наслідок того, що жилаць, сплутавши однаковісніькі будинки, входив у чужу квартиру! Будете сміятися, але й ключі до квартир не раз були стандартно однакові!

Чимало ще лишилося районів старих мазанок, в яких живуть сім'ї тих кочовиків-киргизів, які лише в 30-х роках нинішнього століття почали переходити на осілість. Історія датує перші поселення киргизів 6-7 віком у верхів'ях сибірської річки Єнісею. Протягом довгих віків вони мандрували і лише в 15-му столітті, в основному на нинішній території, закінчився процес формування киргизької народности, яка в подальші віки не раз потрапляла під іноземний гніт. В середині 19 століття почалося завоювання Киргизії царською Росією, яка тільки на початку цього століття спромоглася скорити вільнолюбний народ. Російське благо відразу позначилося: за десять перших невільницьких років населення Киргизії зменшилося більше, ніж на тридцять процентів.

Понад десять років тривала кривава війна більшовиків, — нових загартників проти народу, який захищав свою незалежність. Лише наприкінці 20-х років киргизи скорились, — дістали автономію. Через два роки назвали її автономною республікою, а в кінці 1936 року, коли завершувався перехід кочовиків на осіле життя, Киргизію перетворили на союзню республіку.

Процес переходу на осілість був підкріплений певними домовленостями. Влада сприяла розвитку скотарства, заохочуючи до сталого господарювання на землі. З цієї метою проведена земельно-водна реформа, надані пільги для бавовнярів, тваринників. Це дало наслідки: киргизи осіли на землі і стали продукувати переважно сільсько-господарську сировину для потреб нової імперії. Киргизи в цих умовах дістали кращі можливості, ніж у царській Росії. Тоді, наприклад, граф Пален (державний діяч царської Росії дев'ятнадцятого століття) писав у доповідній записці цареві:

“Я не завлекаюсь гиперболическими желаниями филантропов устроить киргизов, просветить их и возвысить на степень, занимаемую европейскими народами. Я от всей души желаю, чтобы киргизы навсегда остались пастухами кочующими, чтобы они никогда не сеяли хлеба и не знали не только науки, но и ремесла, но вместе с тем всемерно желал бы научить их кушать наш хлеб и употреблять наше сукно и другие ткани . . .”

Радянська влада не з філантропічних міркувань побажала перетворити пастухів Киргизії на сіячів хліба та бавовни. Необхідно було використати цей народ і його працю у власних інтересах. В Киргизії знайшли вугілля, газ, нафту, а особливо, великі поклади уранової руди, ртуті та сурми. Але жодного переробного підприємства не існувало, за винятком, скажімо, переробки овець на м'ясо або абрикосів чи винограду на урюк та кишмиш.

Певна річ, загальний прогрес у житті киргизького народу помітний був на багатьох ділянках. Кочівник осів на землі, засвоїв нові професії, здобув можливість учитися (було раніше не більше 2 процентів письменних).

Почала виростати і своя інтелігенція, яка сприйняла тодішні обставини як можливість до національного утвердження. Киргизька література, власне, поезія довгі віки лишалася усною. Вона славетна героїчним епосом, вершиною якого є “Манас”. Складений в сиву давнину цей монументальний твір народу про подвиги своїх синів, Манаса, Семетєя та Сайтека передавався акинами (кобзарями) з покоління в покоління. Ще й мені пощастило чути вісімдесятирічного Саякбая Каралаєва, дивовижна пам'ять якого зберігала десятки тисяч рядків різних варіантів Манаса.

Бурхливий початок писемної літератури наприкінці 20-х років ознаменувався появою творів таких поетів, як Токомбаєв, Баялінов, Елебаєв та Джантошев. А сьогодні ім'я прозаїка Чингіза Айтматова знають у широкому світі.

Дивовижна, неповторна поява цього письменника. Напевне, народ киргизький, віками гноблений, одвіку миролюбивий, ніколи не агресивний, але войовничий у битвах проти загарбників, у певний історичний момент вибухнув такою творчою енергією, такими талантами в різних ділянках життя, що й досі викликає захоплення і подив. Справді-бо, за якихось чотири-п'ять десятиліть він зробив стрибок від кочівлі по горах і долинах до впорядкованих міст і селищ; від тьмяного каганця в юрті до електричних вогнів гідроелектричних станцій на стрімкому Нарині; з мороку неписьменности до світла науки й культури; від діда, неграмотного чабана до внука, — інженера, державного діяча, академіка, письменника.

Я не насмілюся робити прямої аналогії, але в такому вибуху національного духу можна знайти чимало подібного і в недавній історії революційного зрушення українського народу 1917-20-х та потім у дальших 1920-х роках. Можна немало спільних рис знайти і в минулій історії обох народів. Далекі географічно, вони однаково любили мирний труд і рідну землю, ніколи й нікого не прагнули підкорити, лише проти завойовників піднімалися на боротьбу зі зброєю, по натурі були мирними і прив'язаними до своєї землі, оспівували її велич і красу. А коли відчули бодай малий повів свободи і вогні надії, стали розправляти крила для високого лету.

Народ, якому царський сатрап “від усієї душі бажав, щоб він ніколи не знав не тільки науки, а й навіть ремесла”, має тисячі вищих навчальних закладів різних профілів, де процент студентів-киргизів становить понад вісімдесят. Країна має академіків, докторів та кандидатів наук. Національна інтелігенція дбає про свою культуру, мистецтво. Театри ставлять переважно твори національного характеру (чого, на біду, не скажеш про Україну). Русифікація тут натикається на нелегкі для себе перепони в різниці мов, звичаїв, історичних традицій

та релігії. Московські комуністи, звичайно, неодмінно сидять у керівництві республіки (скажімо, при киргизі — першому секретареві ЦК партії обов'язково знайдеться секретар-росіянин і т. д.), свою функцію вони виконують як наглядачі за справним виконанням господарських плянів, затверджених Москвою. Але в галузі культурного та мистецького життя Киргизії, як і в інших республіках Середньої Азії, до певної міри надавалася автономія. Певна річ, цього дотримувалися в перші роки становлення радвлади, а щодалі русифікаторська політика і тут стала проявлятися в широких масштабах.

Киргизька література, особливо, поезія і досі міцно тримається древніх традицій, тому коло читачів обмежується людьми даної національності. Серед письменників два табори: традиціоналістів і новаторів. Саме в час гострої полеміки між прибічниками двох цих напрямків і з'явився прозаїк Чингіз Айтматов.

Чингіз народився через чотири роки після того, як 1924 року вийшла перша киргизька газета "Еркін-Тоо" ("Вільні гори"). Коли йому було вісім років, арештували і розстріляли його батька Торекула Айтматова, одного з перших киргизьких комуністів. "І почалася для мене, — згадує Чингіз, син Торекула, — важка і складна школа життя, коли ми, четверо дітей з бідолашною матір'ю, лишилися без хати, без хліба... Взяла нас до себе батькова сестра... вона вчила нас, дітей, у біді триматися рідного народу..." Грамоти рідної навчився Чингіз змалку, а згодом зрозумів, що без російської нікуди йому податися.

Випадково поступив до ветеринарного технікуму (намовили, що це дуже вигідна професія для киргиза), закінчив 1953 року. Але вже рік перед цим у пресі з'явилися його оповідання киргизькою мовою. 1958 року після виходу в перекладі на російську мову повісті "Джаміля" Чингіз Айтматов стає широко відомим письменником.

Я зупиняю увагу на цьому письменникові, щоб зробити бодай маленьку спробу пояснити феномен: як це сталося, що син розстріляного більшовиками батька став, на моє глибоке переконання, найвидатнішим письменником Радянського Союзу. І чому на своїй батьківщині, виключно про яку з такою любов'ю писав і зараз пише, він довгий час лишався не в пошані?

Може, продався більшовикам? Зрадив народ свій? Вихваляв убивців батька?

Творчість його обіймала загальнолюдські проблеми, рішуче відкидаючи дріб'язки сучасності. Талант його виливався у змалюванні найдорожчих людських рис: любови, ширости, вірности, самопожертви. На фоні тодішньої соцреалістичної літератури, в творах якої героєм неодмінно був комуніст, член партії, молодий письменник написав повість, де ні слова про "керівну роль партії", а натомість прославляється прагнення людини до особистого щастя, оспівується найдорожчі й найчистіші людські почуття. Невеличка повість "Джаміля" була перекладена на десятки мов. Французька преса назвала цей твір "найпрекраснішою в світі повістю про любов".

Майже кожним наступним твором Айтматов вражав відданістю ідеалам справжнього гуманізму, невсипущою увагою до людської душі, вмінням розкрити в ній те нездоланне й безсмертне, яке бездушна дійсність намагається вбити.

У мене переконання, що появу такого масштабу письменника проморгали партійні вершители долі радянської літератури. Правда, часи тоді були надійніші. Навіть Солженіцина зважилися надрукувати. Але коли б цензори в Москві суворіше придивилися до творів Айтматова, вони б цього письменника задушили. Однак, блискучим талантом він був уже визнаний не лише в Союзі, про нього почули й на Заході. Не спромоглися заборонити дальші твори письменника, зокрема, повість “Прощай, Гульсарі!”, в якій звеличувана ідея “вогняного духу” закликала народ ламати консервативний застій тодішнього життєвого укладу.

Твори Айтматова швидко були видані в Києві в українському перекладі і, безумовно, вплинули на творчість молодих прозаїків-шестидесятників.

Через два роки вийшов з друку новий твір Айтматова — “Білий пароплав”. Головний герой — семирічний хлопчик-сирота, у якого “було дві казки. Одна своя, про яку ніхто не знав, а друга, про яку розповідав дід Момун”. Першу казку склала дитина сама про те, як вона хоче стати рибою, щоб поплисти до теплового озера Іссик-Куля, де мусть зустрітися з батьком, який там плаває на Білому Пароплаві. В іншій казці дід Момун говорить про родоначальницю племені Матір Рогату Оленицю. Одного разу в лісі хлопчик зустрів диких маралів, серед яких височіла постать могутньої олениці, і він зрадив, що це повернулася Рогата Олениця. Але деспотична, тупа і брутальна сила в образі Орозкула вбиває Матір-Оленицю. Хлопчик не може примиритися з жорстокістю, яка вбила його святу віру в дідівську легенду про радість майбутнього, — і він кидається зі скелі в бурхливу річку, щоб “стати рибою” і поплисти шукати батька...

Як, хочете трактуйте цей твір, але я розумію “Білий пароплав” як створений автором у неймовірних обставинах реквієм пам’яті розстріляного батька. Автор пише, звертаючись до свого героя: “... ти відкинув те, з чим не мирилася твоя дитяча душа. І в цьому моя втіха. Ти прожив, як блискавка. А блискавки висікаються небом. А небо вічне. І в цьому моя втіха”.

Партійні критики гостро дорікнули авторові за надмірну трагедійність. Автор відповів: “Вихід є. Але він у душах читачів... Це непримирність до зла, з якою Хлопчик вічно живий...”

Того року, коли я з ним познайомився у Фрунзе, Чингіз Айтматов, син Торекула, за збірку повістей, серед яких була “Джаміля”, був нагороджений Ленінською премією. Йому надають звання народного письменника Киргизії, обирають депутатом Верховної Ради Киргизії, Верховної Ради СРСР, нагороджують численними орденами. І так тривало рік-у-рік і донині.

Разючою протилежністю постають Айтматов письменник і Айтматов громадянський діяч. Важко перерахувати всі пости і посади, почесні і дійові, які виконує Чингіз Айтматов, серед яких секретар спілки письменників, кінематографістів Союзу і республіки, член всесвітньої Ради миру, учасник різноманітних з'їздів, делегат на закордонні конгреси, — скрізь він виступає, повсюди він “вірний помічник партії”. Тут він аніскілечки не відрізняється від літературних “вождів” типу Маркова, Чаковського та інших. В один голос гromить “інакودумців”, вихваляє миролюбну радянську політику і таврує американських підпалювачів війни . . .

Де ж поділася совість? Письменник-гуманіст у творах бичує зло і несправедливість, а письменник-радянський “гуманіст” схвалює катування поборника добра і справедливості академіка Сахарова.

З погляду совісті це доказ двоєдушності, народженої аморальною системою: думати одне, а робити протилежне, голосувати “за”, а в душі “проти”.

Згадую й наші приклади “геніїв і лиходіїв” в особі Тичини, Бажана. Навіщо їм потрібне було продавати золоту таланту на мідяшки придворних слуг? Адже як правило прислужуватися завжди прагнули нікчеми, моральні потвори. І до влади рвалися кар’єристи та пройдисвіти . . .

* * *

Прошу читачів пробачити за звертання до подій і людей, далеких від України. Далеких за географією, але дуже близьких до суті справ.

Мене зацікавила ця країна практично тому, що в якийсь момент виникла думка створити кіносценарій на основі подій з історії того народу. Думку подав син, який після закінчення кіноінституту вирішив поїхати на працю в далеку від Москви республіку. Киргизька кінематографія тільки-но почала розвиватися, обмежуючись етнографічно-фольклорними темами. Для кінопочатківця, яким був Юрко, маленька, технічно неустаткована студія у Фрунзе здавалася може й мало зручною для виявлення здібностей. Найкраще, звичайно, було б поїхати в Україну, але ні міністерство культури України, ні київська кіностудія абсолютно ніякої зацікавленості не виявили до українців — тодішніх випускників інституту. На всі запити і пропозиції сина Київ не дав певної відповіді. Це саме трапилось і з львів'янкою Ларисою Шепітько, яка в ті ж роки закінчила режисерський факультет. Отак вони вдвох і не потрапили в Україну. Лишатися в Москві, як вони зрозуміли, означало, що їм не дадуть умов для створення повнометражного фільму. Тому ці двоє випускників московського кіноінституту з радістю і великими надіями відгукнулися на запрошення киргизької кіностудії.

Сценарій, написаний на основі оповідання Чингіза Айтматова “Верблюже око”, сподобався керівництву студії. Це був благодатний

матеріал і для кінопочатківців. Місце дії — голий, розпечений сонцем степ-щільна, — давало їм великі можливості якнайвиразніш оголити людські характери, загострити драматичну сутичку між головними особами, — юним, сповненим романтичних мрій Кемелем, водовозом на оранці, і немолодим, брутальним, злим на все на світі трактористом Абакиром.

То ж у цей час я й прилетів з України в знайому мені Киргизію, щоб тепер уже в мирній обстановці краще пізнати цікаву країну та її людей. Побув я в ній досить часу, щоб помандрувати і надивитися на гори і пустелі, ріки й озера. Мав нагоду пектися на палючому сонці в степах Анархаю і мерзнути на гірських перевалах Тянь-Шаню. Познайомився і подружився з багатьма цікавими людьми. Частували мене і прісними коржами, і смачним беш-бармаком (національна страва з м'яса, ярини, тіста), який за традицією, як і плов, треба їсти пальцями, п'ятьма пальцями — (по-киргизьки — беш). До речі, вплив тюркських народів на українську мову помітний у таких словах, як бештармак (дерев'яні українські вила на п'ять зубців), казан, килим (килем), очкур (учкур), ар'ян (айран — кисле молоко), катлама (каттама, — складані коржі).

Міцний, жилавий, загартований сонцем і морозом, вітрами і грозами народ киргизький. Працьовитий, упертий в роботі. Закоханий у простір і широчінь, — така вся ця країна, по справедливості названа "Країною Небесних Гір". Народ співучий, пісня його протяжна, дзвінка, ллється вільно, безмежно, як блакитна далина над горами. Широким розмахом вона нагадала мені пісні безкрайого українського степу . . .

На гірській пасіці серед такого пахучого килима квітів диких трав, що чманіє голова, — покуштуйте, будь ласка, меду, щойно викачаного, але такого густого, хоч ножем різ!

Киргизія — багатонаціональна республіка. Власне киргизи складають трохи більше половини населення. Інші національності — казахи (з якими киргизи не в дружбі, як українці з росіянами), узбеки. Чверть населення становлять переселенці та примусові виселенці з України та Кубані. Вони тут селилися ще за царських часів і стали основою осілого господарювання в цьому краї. Ще більший вплив зробили "куркулі" — українські хлібороби. Вони в ту страшну пору заснували у долинах Киргизії українські села.

Ідучи в будь-який бік Киргизії (особливо, на схід та південь) не раз потрапляеш в Іванівку, Покровку, Тарасівку чи Кам'янку. Тут до тебе привітаються обов'язковим "Здрастуйте" або "Доброго здоров'я", хоч ти й незнайомий. Під білою хатою з полтавською старосвітською солом'яною стріхою можна послухати на призьбі дружню бесіду дядька Мамбета чи Рисбека з аксакалом Іваном чи Степаном. На спільній гулянці український парубок вправно заграє на комузі чи домрі, а киргизький джигіт дзвінко заспіває "Ой, хмелю, мій хмелю!" Добрі взаємини позначилися в побуті, харчуванні, вбранні. Попід

хатами киргизьких сел стоять тополі, цвітуть чорнобривці, мальви та нагідки. Національні страви, — лагман, манти, плов, беш-бармак, коржі-лаваш прийшли на стіл українських сімей, а киргизи належно оцінили український борщ та вареники. Трапляються і мовні впливи поміж обома народами.

Бути в Киргизії і не побувати на озері Іссик-Куль, — це все одно, що в Україні не вклонитися Дніпру, або у Вірменії не відвідати озеро Севан та хоч здалеку (він за кордоном, у Туреччині) глянути на величний Арарат. Є на світі багато відомих гірських озер, але Іссик-Куль — неповторне явище. Лежить воно на висоті 1600 м понад рівнем моря у котловині між хребтами Кунгей-Алатау — Терсей-Алатау, довжиною понад 180 км, в найширшому місці 60 км. Глибина в багатьох місцях від 400 до 700 метрів. В озеро впадає понад п'ятдесят малих і більших гірських річок. Але, нерозгадане диво, ні одного навіть малого потічка з озера не витікає. А рівень води здавна незмінний . . . Дехто пояснює, що озеро тектонічного походження і має в глибинних шарах землі сполучення з іншими водоймищами, можливо, за сотні кілометрів десь. Морози тут бувають люті, до двадцяти за Цельсієм, але вода в Іссик-Кулі ніколи не замерзає. Народ так і назвав озеро Іссик-Куль, що в одному значенні є Гаряче озеро.

У піснях, усних легендах киргизький народ звеличив могутність, невмирущість богатиря, що втілювався у вигляді вічно живого озера. Далібі, немає жодного киргизького поета, та й прозаїка, які не оспівали б у своїх творах красу і велич Гарячого Озера.

Краса твоя милує зір,
Ясного неба глибина,
Увесь його безмежний шир
В тобі відбилася до дна
І в пісні віковичних гір
Дзвінкою хвилею луна.

Коли б рослиною я став,
Твою б могутність, Іссик-Куль,
Своїм корінням увібрав.
А будь човном я, Іссик-Куль,
Вітрила я б свої підняв
І в даль полинув, Іссик-Куль.

Родючі, щедрі, як весна,
Твої долини, Іссик-Куль.
Ніяка буря не страшна
Тобі, величний Іссик-Куль.
Душа б моя була ясна,
Як ти, прозорий Іссик-Куль!

Це в моєму перекладі вірш найстаршого поета Киргизії Аали Токомбаєва, з яким я познайомився під час гостювання у Фрунзе.

Моє ближче знайомство з киргизькими поетами привело до бажання зробити переклади їхніх творів на українську мову. Вслухаючись у мелодію та ритм поезій, я в міру сил і здібностей перекладав твори і старих поетів з їх традиційними формами, і молодих та середнього віку, які вже вправно користалися з кращих прикладів світової поезії. Найбільшу приємність я відчув при перекладі поеми Суюнбая Ералієва “До зірок!” написану вільним розміром, майстерно композиційно складену. Цікаво, що одночасно ця поема була перекладена московським поетом на російську мову, але автор вище оцінив мій переклад. Коли я йому читав, він сказав, що виразно чує звучання оригіналу.

Таке саме враження на мене справила вистава “Назара Стодолі”, поставлена в дні мого перебування у Фрунзе до 150-річчя Т. Г. Шевченка Киргизьким драматичним театром. Я вслухався в мову акторів і не раз мені здавалося, що зі сцени лунає українське слово.

А ще одного разу трапилася приємна зустріч з Тарасом Шевченком на гірському перевалі. По дорозі на Іссик-Куль нас у горах застала віхола. Машина наша, старенький американський джип, намацуючи фарами небезпечний шлях, посувалася повільно, та раптом зупинилась. Шофер вийшов, почав порпатися в моторі, а ми (зі мною їхав до Рибальського працівник місцевої газети) мовчки прислухалися до сніжної бурі в горах. І тут я почув, що мій спутник читає вірш киргизькою мовою. Хоч не добре я знав мову, але ритмом і характером вірш мені видався знайомим. Я прислухався уважніш. Так, це Шевченко:

Реве та стогне Дніпр широкий,
Сердитий вітер завива,
До долу верби гне високі,
Горами хвилі підійма.

Великий Кобзар у Киргизії вельми популярний і люблений. Про українського поета-засланця та його дружбу з казахами та киргизами давно тут знали. У своїх пісенно-поетичних імпрровізаціях ще славнозвісний акин Токтогул з глибокою пошаною згадував кобзаря Тараса. Кращі твори Шевченка перекладені на киргизьку мову. Любов і повага до української літератури виявилася в перекладах Франка, Грабовського, Коцюбинського, Лесі Українки, Тичини, Рильського, Бажана, Сосюри, Гончара . . .

Кінофільм “Спека” і відразу запущений в зйомки фільм “Джура” створювалися в складних виробничих умовах, бо цього вимагав матеріял сценарію. “Спека” знімалася в палючій пустині з поодинокими оазами колючих чагарників, поблизу яких де-не-де пробивалися з глибин землі неспіливі джерельця. Безхмарне небо, випалена сонцем земля створювали відповідний фон для композиції суворих кадрів, складовими частинами яких ставали небо і земля, як підкреслення діаметрально протилежних характерів головних осіб фільму.

Натомість для “Джури” оператор вибрав натуру в горах на висоті майже чотирьох тисяч метрів. Грізні скелі, вкриті мохом, глибокі провалля і прозора перспектива на далекі долини, кришталеве чисте небо, могутні сніжні вершини гір, фантастичні кучугури сліпучого снігу, — ці деталі гірської природи створили у фільмі своєрідну атмосферу і допомогли переконливо вирізьбити образ головного героя Джури, народженого цими горами, свободолюбивого, гордовитого, непокірного до зла і несправедливості, відважного сина свого народу.

Значна частина фільму знімалася і на нижчих горах, у квітучих долинах. Головна база кіноекспедиції розташувалася в зимовому кемпінгу спортсменів неподалік від села Воронцовка. Це була досить відлюдна місцевість, далека від гомінких шляхів, наче спеціально схована в улоговині, оточеній з трьох боків невисокими горами. Поблизу від будівель цієї бази звертало на себе увагу підозріле урвище, наче невеликий полігон для навчальних стрільб. Хтозна, чи лише для навчальних.

Чимало сцен знімалося в барвистій долині та в так званій “фортеці”. Вона складалася з по-справжньому збудованої кріпосної стіни з баштами, бійницями, масивними ворітьми; на подвір’ї фортеці кузня, конюшня, приміщення для команди, колодязь, кабиця, склад для сіна та харчів. Майже четверта частина фільму тут знімалася: запеклі бої, облога фортеці, пожежі...

Під час зйомок на території цієї фортеці я звернув увагу на одну досить дивну особу, яку чомусь називали комендантом фортеці. Очевидно, такого за сценарієм не було, але прізвисько одержав він не випадково. Звався Мурса Карнаков. Невисокий на зріст, худорлявий, по-військовому стрункий, напружений, наче з самих жил складений, з гострими рисами обличчя та вузькими пильними очима чоловічок весь час поводився як високий начальник. Його можна було бачити скрізь, і зовні здавалося, що саме тут зараз він і потрібен. Швидко підходив до групи, спинявся неподалік, до всього придивлявся, ніби щось мало відбутися нездолене, потім насторожено дивився вбік, щось підозріле помічав і рішуче прямував туди. Завжди насторожено поглядав на всі боки, іноді користуючися з бінокля, звичним жестом обсмикував стару, вицвілу шкірянку, поплескував рукою по поясу, наче по кобурі нагана, якого там не було, хвацько підсмикував гармошку халяв, яка стала як ганчірка, — і всім виглядом демонстрував важливість своєї персони.

Я так і не зрозумів, яку функцію він виконував, але дізнався, що тоді йому було понад шістдесят років, а замолоду він потрапив на Україну, вчився в технічному училищі в Харкові, звідки його забрали в Москву на особливі курси. Добре володів українською та російською мовами, але зі мною не був говіркий, хоча виявляв певну ввічливість до гостя та ще й батька головного оператора. Часом робився дивакуватим, — злазив на башту фортеці, довго оглядав у бінокль далечинь, виймав з бічної кишені бльокнотика і робив записи, — іншим разом підходив до незнайомого і вимагав показати документи. Виявилось, що всі знали про нього як дивака і відповідно до цього ставились. А згодом мені розповіли, що цей не сповна розуму чоловічок — колишній працівник “органів”...

А чи не мав він, — подумав я, — щось спільного з тим кемпінгом, де була розташована наша група? Річ у тому, що про той будинок біля Воронцовки мені розповіли, що в 20-х та 30-х роках у ньому була “дача” ОГПУ Киргизії, фактично катівня, винесена далеко за місто. До неї привозили “особливо важливих злочинців” на допити, тортури і розстріли. Показували мені оту зловіщу ущелину, яка насправді служила розстрільним полігоном. Казали, що донедавна можна було в ній натрапити на людські кістки. Жакхливе місце... Про це мені розповіли в останні дні перебування на тій колишній “дачі” ГПУ.

І постать того збожеволілого чекіста в шкіряній уніформі комісара надовго зафіксувалася в моїй пам’яті.

Зйомки фільму дали мені багато для розуміння складного процесу творення кінокартини. І саме тоді зародилася думка написати сценарій на тамошньому матеріалі і запропонувати його киргизькій кіностудії, з якою в сина налагодилися дружні взаємини.

Під час однієї прогулянки ми побували в долинах поблизу Іссик-Куля, де я вперше побачив великі плянтації квітучого маку. Мак абсолютно подібний до нашого, українського, такими ж кольорами цвіте, поспіває такими ж зернятами у коробочках. Але цей мак, що ми бачили, особливий, бо росте і дає врожай виключно в тих киргизьких долинах. Він дає врожай не зернятками на пироги та маківники, а молочним соком з неспілих коробочок. В пору так званої воскової стиглості спеціальними різачками обов’язково раннім ранком коробочка злегка надрізається, на місці надрізів виступає білий сік (подібний на сік молочаю), який за добу підсихає і робиться жовтуватою плівкою. Ця плівка і є початковою сировиною для виробництва опію. Мак цей і зветься опійним. (Між іншим, я хотів зробити бізнес: засіяти в Харкові плянтацію, але зернятка киргизького маку не прижилися в Україні як опійна рослина.)

Відомо всім, яку цінність має опій. Але скільки коштував фунт цієї сировини, так званого, опійного тіста у 20-ті роки, важко повірити. В ті часи фактичного безвладдя в приіссиккульських долинах, далеких від нагляду, висівалися великі приватні плянтації опійного маку. Існували опійні мафії, які мали у своїй залежності десятки сівачів

невеликих ділянок і яких зобов'язували здавати їм весь урожай, платили немалі гроші, бо заробляли в десятки разів більше. Наймані контрабандисти таємними гірськими стежками переправляли опійне тісто за кордон, головню в Китай та Індію. Там, казали, платили їм за три фунти "тіста" один фунт золота. Не знаю, правда це чи ні, — не перевіряв ні в Китаї, ні в Індії, однак, запевняю, такий керівник однієї з мафій, офіційно відомий на ім'я "Батько Контрабанди", — не вельми грамотний киргиз, при арешті виявився мільйонером. Про його могутню опійну державу та як його після довготривалої і небезпечної операції було ввіймано, розповів у своїх спогадах начальник прикордонної застави, де відбувалися ці події.

Це й лягло в основу написання кіносценарію "Червоні маки Іссик-Кулю", над яким ми з сином працювали.

На основі пригодницького сюжету нам хотілося показати складну долю людини, — стихійного бунтівника-киргиза, учасника повстання проти Росії 1916 року, загартованого в тяжких поневіряннях бійця, який пройшов сибірську каторгу, а в сучасних умовах також не хотів нікому скоритися, нової влади не приймав і не міг відразу перемогти симпатій до того Батька Контрабанди. Таким героєм у сценарії був безрідний наймит на прізвище Карабалта, що в перекладі з киргизької означало Чорна Сокира, колишній червоногвардієць, людина замкнута, похмура, пригноблена самотністю. Але душею щирий, серцем чистий, ніжний у почуттях до коханої сироти-дівчини.

Фільм, власне, сценарій створювався довго. Головна причина — наша авторська вимогливість. Достатнього досвіду в такому особливому жанрі драматургії, яким є кіносценарій, ми не мали. Правда, в середині 50-х років я з російським прозаїком харків'янином Володимиром Добровольським написав сценарій "Крапелька", але ця спроба стала нам наукою зовсім іншого характеру. Написаний за договором для Київської кіностудії, одностайно схвалений режисерами (навіть змагалися, кому ставити його), а хтось пильний додивився, і сценарій заборонили. Сказали, — тема не на часі. Не час про це говорити. А мова йшла про масову втечу сільської молоді з безпросвітнього колгоспного мороку до промислового міста.

Справді, скільки перед письменником існувало "несвоєчасних", точніше сказати, заборонених тем!

Говорячи про авторську вимогливість під час писання сценарію "Червоних маків", маю на увазі подвійну її суть. Ми насамперед були вимогливими щодо художньої переконливості кінотвору. По кілька разів переписували, переробляли сцени, відкидали одні варіанти, шукаючи кращі, пильно дбали про життєву правду. А з другого боку, весь час відчували над собою око цензора. І змушені були домагатися, щоб не допуститися до чогось "несвоєчасного", недоцільного, забороненого. Перша вимогливість приносила користь, допомагала художній досконалості твору. Друга завдавала шкоди, псуючи твір.

Лише на початку 70-х років сценарій остаточно затвердили і почалися зйомки.

“Червоні маки” вийшли на екрани Союзу 1972 року і принесли славу режисерові Шамшієву та акторові Чокморову, виконавцеві ролі Карабаяти. Фільм мав успіх на кінофестивалях у Каннах та Карлових Варах. На традиційних республіканському та всесоюзному фестивалях також дістав нагороди.

Успіх фільму заохотив нас до нового сценарію, в якому Карабалта діяв би в інших обставинах. Сценарій “Там, за горами, Іссик-Куль”, в основі якого лежали драматичні події під час будівництва залізниці від Фрунзе крізь гори до озера, спочатку був прихильно стрінутий, але згодом його визнали “несвоєчасним і недоцільним”... Така ж доля була і третього сценарія, написаного з сином, про настрої та ідеали сучасної киргизької молоді “Біла Волга” (це марка радянської автомашини). Сценарій відразу був відхилений за “викривлення” дійсності.

Так закінчилась моя (та й Юркова, хоч головним його покликанням було кінооператорство) спроба виявити сили в радянській кінодраматургії.

На жаль, з чотирьох заходів лише один завершився успішно. І за це спасибі Киргизії. В Україні, — переконався, — це для мене було б неможливим.

41.

ОЦЕЙ ГАНЕБНИЙ ЗАКОРДОН!

Відразу в повоєнні роки поновилося і стало на деякий час регулярним листування з Марією. Як я вже згадав, через неї дізналися, що 1947 року до США прибули брат Микола і сестра Віра з сім'ями з діпівських таборів у Німеччині. Марія й Антон допомогли їм, і на перші часи скитальці знайшли у них притулок, підшуковуючи працю та при звичаючись до нових звичаїв-обичаїв. А ми в Харкові з цікавістю розшукували на мапі містечка, де після довгого лету осіли птахи-бідолахи. Справді, далеко розлетілася сім'я Соколів, Рудницьких та Біллонків. Одні лишилися у Харкові, Дніпропетровську, Кривому Розі, Львові, а інші в якомусь Томс-Рівері, Лейквуді, Філядельфії, в далекій Каліфорнії... Чи то ж ми злетимося колинебудь докупити?

Згодом з листів дізналися, яким шляхом пішло життя новоприбулих, та про новини в сім'ї Рудницьких. Почули про синів їхніх, зокрема, про Романа, музичні здібності якого виявилися з раннього дитинства. У сім років він почав концертувати, а згодом виїжджав на виступи до Канади та Європи.

І раптом одержуємо вістку: Роман Рудницький, наш небіж, їде в Москву на міжнародній конкурс піаністів ім. Чайковського 1966 року!

Вперше мали ми зустрічати і гостити родича з "того боку". Такі контакти для "справжнього радянського громадянина" таять у собі багато різних неприємностей. Твердолобо-непохитні радянські патріоти часом відмовляються від зустрічей із закордонними родичами. Пригадую випадок, свідком якого був син. До його приятеля студентських літ як турист приїхав дядько з Сполучених Штатів. Небіж охоче зустрівся з ним, а коли той побажав побачити сестру, виникла проблема. Дядько цей ще до революції виїхав до Америки, доробився там до мільйонера, а рідна сестра тим часом працювала секретаркою-машиністкою і доробилася як член партії комуністів до посади технічного секретаря в одному з відділів ЦК партії. Фігури обидві чималі, але цілком несумісні. Сестра спочатку категорично відмовилася від зустрічі з братом, однак, подарунки від нього прийняла. Під тиском небожа партійна тітка дала згоду на зустріч, але так, щоб ніхто про це не знав. Побачення відбулося на нейтральній території, тривало дуже коротко, але, як казав той хлопець, викликало таку сміливість у партійної тьоті, що вона аж заплакала від зворушеності, і присягалася братові, що не боїться покарання за зухвале порушення партійної ди-

сципліни. Коли ж наївний брат зауважив, що вона же на пенсії і в партійному комітеті не працює, вона гордо відповіла: “але ж я лишилася комуністкою!” Так рідний брат і залишив її стійкою комуністкою, на прощання обдарувавши новими подарунками, купленими у валютному магазині “Берьозка” для іноземців. Правда, вона потім твердила, що батьківщини не зрадила, бо речі в “Берьозці” були не закордонного, а вітчизняного виробництва . . .

Особисто мені, давно вже міченому, непевному, було байдуже, хто як розцінюватиме зустріч з американцем. Приїзд небожа ніяк уже не міг вплинути на мою й так заплямовану репутацію. Навпаки, думалося, що талановитий п'яніст, відомий по багатьох країнах світу, а відтак ще й учасник московського міжнародного фестивалю тепер підніме авторитет і свого нічим не відзначеного дядька в Радянському Союзі. А що ви думали?

1960 року, коли, здавалося, міжнародна обстановка набрала спокійних форм, а радянські взаємини зі США стали лагіднішими, я подав документи до ОВІРу* з проханням дозволити поїхати погостювати до сестри Марії. Запрошення її тоді мало надзвичайно імпозантну форму. Це був великий пакет, який вміщав у собі текст виклику-запрошення сестри, завірений урядовими чинниками, починаючи від мера міста, далі губернатора штату і нарешті державного департаменту з підписом самого секретаря. Здається, вперше тоді своїм підписом поручився за сестру секретар Дін Раск. Всі ці папери-полотнища були прошнуровані червоними стрічками та скріплені відповідними печатками. Вигляд мали настільки солідний, що у мене не було сумніву, з якою силою підпис секретаря держдепартаменту США вразить начальника харківського ОВІРу товариша, точніше сказати, капітана КГБ Давидова! Йому нічого не лишиться, як негайно видати мені візу на поїздку до рідної сестри, з якою я не бачився майже тридцять років. Адже не лише сестра Марія хоче мене бачити, а можливо і сам Дін Раск.

Капітан чомусь не зважив на секретаря держдепартаменту і через свою секретарку телефоном повідомив мене: “Вам відмовлено в поїзді”. Як я мав на це реагувати? Вкрай здивований, я запитав: “Чому?” Відповідь пролунала без затримки: “Мене просили передати, що вам відмовлено в поїзді”. Я ще намагався пручатися: “Але ж які підстави?” — “Повторюю, вам відмовлено в поїзді” — повторила папуга-секретарка.

“Вам відмовлено в поїзді”, — таке я потім чув щороку. За шість років до приїзду Романа я п'ять разів одержував від сестри солідні папери-запрошення (згодом уже інший секретар держдепартаменту засвідчував моє право на візиту), п'ять разів заповняв довжелезні анкети, платив по 40 карбованців гербового збору і з упертою надією

* ОВІР — абрєвіатура від російської назви — отдел виз и разрешений.

усе це подавав до ОВІРу, начальник якого за той час уже став майором, і кожного разу чув стереотипну фразу: “Вам відмовлено”. Без будь-якого пояснення причин такого рішення. Отака державна таємниця?! . . .

Не тільки секретарка, але й сам начальник, до якого я став ходити, як заведений автомат, твердив одну і ту ж фразу. Я безупину перепитував: “Чому? Поясніть!”, — майор-папуга повторював одне і те ж, блимаючи каламутними очима.

Що я мав писати сестрі? Попервах заспокоював, просив прислати нове запрошення, намагався щось пояснити, вибачався за бюрократію та тяганиників, сподіваючись, що таки доб’юся свого, — мовляв, вода й камінь точить . . . Сам же все більше переконувався, що головна причина відмови полягала в небажанні пустити мене в середовище “буржуазних націоналістів”. Адже там мене можуть загітувати лишитися назавжди в США. Адже всі Рудницькі — вороги радянської влади, виступають по “Голосу Америки” та пишуть у “Свободі” та “Сучасності”. Тому то я туди й рвуся!

Одверто кажучи, таких крамольних думок я тоді ще не мав. Існувало єдине бажання зустрітися з рідними сестрами та братом. І, без сумніву, роздивитися і пересвідчитися, що ж воно насправді є ота, “злісна” українська еміграція, оті невідомі мені укаківці та бандерівці. Тим часом намагався в Україні створити погідливу опінію про Марію та Антона Рудницьких. Антон надіслав мені збірки романсів на слова Сосюри, Рильського та Малишка. Згодом одержав від нього клавир і записану на магнетифонну плівку кантату “І живим і мертвим” на слова Т. Шевченка. Відвідав у Києві Костя Данькевича, продемонстрував йому кантату, — вона справила на нього хороше враження. Він тут же сказав: “Я буду домагатися, щоб цей монументальний твір, подібного якому ще нема в Україні, виконали в день наступної річниці поета”. Побував я і у Юрія Смолича, маючи на увазі, що він як тодішній голова товариства культурних зв’язків з закордоном постарається скористатися з нагоди, щоб зміцнити ці зв’язки демонстрацією творів Антона Рудницького. Я почув захоплений відгук на мою пропозицію від голови цього товариства, який так багато наобіцяв мені, що я аж повірив ширості його слів . . .

Зі свого боку я допоміг розшукати архів Марії та Антона, який вони залишили у Львові 1938 року, виїхавши вдруге на гастролі до США, а потім не змогли вже повернутися назад. Спасибі Михайлові Рудницькому, головна частина архіву у вигляді кількох альбомів рецензій на виступи сестри в оперових театрах Львова, Варшави, Вільна та Берліну дісталася до мене. А я вже переслав їх сестрі.

Це пощастило зробити 1962 року, і відтоді діловий зв’язок з сестрою та Антоном все більше поширювався. Мені здавалося, оскільки така рекляма сім’ї Рудницьких не тільки не забороняється, але й заохочується, — мої шанси на поїздку до Сполучених Штатів зростають і міцніють. А тут ще й Роман. Ми вже мали записи на

плівку його концертів, їх прослуховували не тільки наші друзі, а й особи, від яких можна було одержати рекомендацію передати по радіо концерт талановитого українського піаніста.

І от ми влітку 1966 року прийшли до московського аеропорту зустрічати його. Звідусіль з'їхалися родичі, — з Харкова я (дружина не змогла, бо була далеко на гастролях театру), з Кривого Рогу брат Володимир з дружиною, з Запоріжжя двоюрідна сестра з сином. Головним організатором і керівником зустрічі був, звичайно, син.

Зустріч відбулася, так би мовити, за всіма міжнародними звичаями: обнімалися, цілувалися, обдивлялися, прислухалися, знову обнімалися, потім розсілися по таксівах і помчали до ресторану в готелі “Пекін”, де Роман мав оселитися. І відповідно — відзначили бенкетом.

Конкурс відбувався в Колонній залі московської консерваторії, і на виступи Романа ми всі прийшли, хоча квитки не так легко можна було “дістати”. Постарався Юрко. Він і на попередньому конкурсі піаністів ім. Чайковського чотири роки тому був і з захопленням розповідав про фурур, який справила на всіх гра Ван Клайберна.

До певної міри знаючи “кухню” конкурсного журі, був великий сумнів, щоб і цього разу піаніст з США здобув високий приз. Цих американців щось занадто багато брало участь у змаганнях того року: серед 78 учасників було 22 американці. А радянських — усього п'ятеро. Крім того з соціалістичних країн — 15 осіб. Усіх не нагородиш. В об'єктивності членів журі теж не могло бути певности: з 20 членів було 12 — з радянського боку та країн соціалістичного блоку.

На першій турі Роман грав чудово. Виконанням “Кампанелли” Паганіні-Ліста він буквально підняв на ноги залу: оплески (не дозволені на конкурсах) тривали кілька хвилин. На другій турі він також добре виступив, але програму обрав не зовсім вдало, — в результаті на третій тур не потрапив. Одержав лише диплом цього конкурсу.

За встановленим розпорядком непремійований учасник піаністичного змагання мав відразу повертатися додому. А мені хотілося побути з Романом в Україні, показати йому пам'ятні місця. Однак, виявилось, що це непроста справа. З великими труднощами пробивав я мури та залізні заборони і врешті таки домігся дозволу повезти його в Україну, на землю його батьків. Не варто розповідати, крізь які хаші бюрократії та колючий дріт опору довелося придиратися, щоб Москва дозволила показати хлопцеві Україну.

Як водиться в країні, де “так вольно дышет человек”, мене суворо попередили, що я відповідаю за цю подорож власною головою. Я запевнив, що мій небіж не кидатиме бомб, не крастиме військових таємниць, — навпаки, сподівався, що земля батьків і люди, з якими він познайомиться, лишать в його пам'яті приємні і корисні спогади.

Москву та околиці гостей показав його двоюрідний брат Юрко. Щастя, що у сина знайшовся добрий приятель, єдиний, до речі, що мав власну автомашину, — це ж бо така розкіш! — і вони втрьох кілька

днів зранку до пізнього вечора мали змогу поїздити по місту та загородніх пам'ятних місцях. А я тим часом мав повернутися до Харкова. Умовилися, що син посадить Романа в потяг до Києва, а я там зустріну його на вокзалі.

Потяги наші до Києва прийшли точно за розкладом, але, оскільки у мене не було часу вибігти на перон зустріти потяг з Москви, я, як передбачливо раніш домовився з Романом, відразу пішов до центральної залі і став поблизу 33-ої каси. Стою біля тієї каси п'ять, десять, п'ятнадцять, двадцять хвилин, — нема мого підопічного!... Чекаю ще, обдивляюся велику залю, — людей чимало, — думаю, загубився в натовпі, — не випав же по дорозі... Минуло понад півгодини — і мені вже стало вельми неприємно. Біжу до інформаторської кабінки, прошу оповістити пасажирів Рудницького... Або, — думаю, — може, не зустрівшись зі мною сам поїхав до готелю, — бо знав у якому оселиться... Дзвоню до адміністратора готелю, питаю, — відповідає, такого не було... Я в розпачі, не знаю, що могло статися... Може, таки підкладає бомбу під київський вокзал?...

Стою безпорадний, і раптом протираю очі, не вірячи: до мене наближається широко всміхнений пропащий небіж — “агент американської розвідки”. І жує бутерброд...

“Е-е, — подумав я, — з таким в атаку не можна йти...”

Питаю, — що трапилось, де був, чому не стояв біля тридцять третьої каси? Грайливо відповідає: “а я оглянув вокзал, дуже приємний, випив кави у буфеті, а це їм сендвіч з ковбасою, смачний, тільки без зелені, — не такий як у Мек-Доналда... Чую по радіо шукають якогось пасажирів, догадався, що то мене... От я і прийшов.” Попереджаю його: “Щоб таких витовк більш не вигадував. Інакше піймають тебе як справжнього диверсанта, і додому не вернешся!...”

Мешкати йому було дозволено лише в готелі під моїм наглядом. Одного разу я втратив належну пильність і почуття відповідальності: були ми в гостях у наших київських родичів, засиділися та ще й заслушалися Романової гри на піаніно, — пізно було вертатися до готелю і довелося нам ночувати у родичів. Наступного ранку в готель надійшло попередження про порушення чужоземцем Рудницьким режиму мешкання у радянських готелях: весь день він міг гуляти по місту, а ночувати зобов'язаний повертатися не пізніше одинадцятої години ночі.

Так ми потім і робили. Жили разом у готелі “Україна”, після сніданку ходили на оглядини столиці України. Всього, певна річ, не було змоги показати, але головну і неповторну красу Києва оглянули не один раз.

Пішли до оперового театру, де Романова мати була примадонною української опери. Пощастило знайти сторожа (приміщення було замкнене на літо) і попросили дозволу зайти до залі та на сцену. Сторож чув про славетну українську співачку і з радістю пустив нас у

середину. Роман повільно оглянув коридор, який підковою опоясував залю глядачів, — на стінах того коридору, на жаль, не побачив серед ветеранів театру фото-портрету Марії Сокіл, чий голос не один рік чарував численних слухачів у цій залі. Посиділи ми в кріслах, подивилися на відкриту сцену, з якої 1932 року востаннє в Україні пролунав голос співачки.

Я розповів Романові, що його мати виблагала у директора змогу наостанку виступити в ролі Дездемони з “Отелло”. Вона саме так хотіла попрощатися з Україною. Всі папироти, документи були оформлені, наступного дня вони мали з Антоном вирушити до Львова. Директор змилювався, і лише не дозволив поставити її ім’я в програмці. Адже вона вже була чужинка... Необізнаний слухач гадав, що слухає іншу співачку, але більшість у залі впізнала прощальний голос Дездемони, коли Марія, ледве стримуючи сльози, співала тужливу, жалібну пісню про “Вербу”.

І ми кілька хвилин сиділи в порожній залі і чули зі сцени глибоко драматичну мелодію — плач Дездемони — Марії...

За кілька днів до Києва на деякий час прилучився до нас Юрко та дружина моя, театр якої гастролював недалеко від Києва, у Гомелі.

Поки син і дружина взяли на себе справу показу Києва та околиць, я почав переговори з спілкою композиторів про зустріч і, можливо, концерт Романа. Погодилися на вузьку бесіду в приміщенні правління київської організації композиторів. Активно взявся за організацію цієї бесіди Левко Колодуб, — тоді він, здається, був секретарем правління. На зустріч прийшло небагато, але найціннішим була велика увага до Романа з боку Левка Ревуцького. Він добре і прихильно був знайомий з Антоном і з задоволенням прийняв від Романа особисте привітання від батька. На зустрічі були музикознавці, журналісти, а з композиторів ще Платон Майборода та Філіпенко. Наприкінці Роман загравав кілька музичних п’єс, зокрема, блискуче виконану на конкурсі “Кампанеллу” Ліста. Цей імпровізований виступ наштовхнув композиторів на організацію концерту для студентів київської консерваторії. Ідею тут же підтримав Філіпенко, директор консерваторії. На концерті в залі консерваторії не було вільного місця, студенти і запрошені стояли під стінами і з захопленням слухали гру Романа. Успіх був великий, а про цей концерт чутка дійшла і до міністерства. Це дало мені надію на подальші переговори відносно гастролей Романа в Україні.

Наостанку побувавши в Софії та Лаврі, пароплавом вирушили до Канева, щоб вклонитися Великому Кобзареві.

У Львові Романа зустріли також гостинно. Один з керівників Львівської телестудії зважився дати Романові концерт, який передавався на всю Західну Україну. Так само відбувся сольний концерт його в місцевій консерваторії. Певна річ, побували ми у вуйка Романового Михайла. Він тепло прийняв нас у своїй чудовій квартирі в центрі міста. Старовинний будинок з просторими і високими

кімнатами приємно вразив навіть заморського гостя, який назвав квартиру вуйка казковим палацом. Справді, це був панський дім, а Михайло Іванович — людина тонкого мистецького смаку, оздобив усі кімнати і переходив коштовними картинами західноєвропейських майстрів та українських малярів з їх дружніми присвятами.

Найцікавішою була наша поїздка в далеке від Львова село, де народився батько Романа Антон, син Івана. Супроводжував нас на телестудійній автомашині той працівник студії, що організував виступ Романа перед телеглядачами (наступних днів у газетах були надруковані прихильні відгуки на цей концерт). Довго і весело, з численними пригодами, — перед цим пройшли дощі і шляхи розвезло, — дісталися ми до того села. На жаль, нічого пам'ятного в тому селі Роман не знайшов. Йому тільки один дідок показав те місце, де стояла хата Івана Рудницького.

Після зворушливої зустрічі з Миколою Колесою, прощальної прогулянки на Замок та поїздки наступного дня далеко в Карпати, ми вилетіли до Ялти.

Знову через мою легковажність ми мало не потрапили в халепу. Мимоволі забувалося, що зі мною не просто небіж, а чужоземець, за якого я, як попереджали в Москві, відповідаю головою. Прилетіли ми над вечір до Симферополя і відразу поїхали щойнолобудованою троллейбусною трасою через гори до Ялти. Прибули смерком і, щоб не шукати готелю, яких і не виявилось на цій кінцевій зупинці троллею, вирішили піти до знайомого наших київських родичів переночувати. Цей знайомий був такий доброзичливий, що попередив нас ще в Києві телефоном, якщо у них нікого не буде дома, ключ від квартири для нас залишить у сусідній квартирі. Так і сталося, — довелося скористатися з послуги сусідів. Ми зайшли в квартиру, — нас господарі ніби й чекали, бо в холодильнику були свіжі харчі. Ми повечеряли і полягали спати.

Вранці розбудив нас нечемний дзвоник на вхідних дверях. Роман міцно спав, навіть не прокинувся. Я відчинив двері. На порозі стояв міліціонер з якимсь цивільним громадянином. “Перевірка документів!” — заявив міліціонер. — “Хто ви такий і звідки?” Без вагання відповідаю, що я такий-то й такий, з Харкова письменник, приїхав на два-три дні з сином до знайомого. І показав йому білет спілки письменників СРСР. Міліціонер примовк, відкозиряв, а я ще вслід йому обурююсь: що за манера так рано будити? Страж порядку здвигнув плечима і вибачився: “Така служба . . .” Отут я вперше зрозумів велику силу письменницького білета! Якби тільки його так поважали й боялися не лише міліціонери. А, скажімо, цензори.

Ця пригода нагадала, що я живу в країні, де кожен крок твій під наглядом, під пильним контролем. Тим паче тут, у Криму, в Ялті, не просто курортному, але й прикордонному місті. Там, за синім Чорним морем — Туреччина. Кажуть, дехто наважувався його переплисти.

Ми з Романом не збиралися цього робити. Поплавали при березі, полежали на каміннях ялтинських, брудних і засмічених. Точніше сказати, посиділи, а то й постояли на камінні, бо так густо на тому міському пляжі було людських тіл, що навіть на тротуарі лежали курортники-дикуни.

Виявляється, не лише той міліціонер за нами стежив, а й солідна організація, що зветься “Інтурист”. Коли я пішов до цього агентства, щоб вони допомогли купити квитки на потяг (інакше неможливо було придбати), там украй здивувалися, чому ми не з’явилися в день прильоту. Вони зі Львова були повідомлені про приїзд таких знатних гостей. І навіть номер в кращому готелі забронювали (це можливо лише для чужоземців).

Намилувавшись Ялтою, я показав Роману цікавий ботанічний Нікітський сад, прокаталися майже по всьому узбережжю аж до Місхору, і, подякувавши “Інтуристу”, що він не взяв з нас платні за готель доларами, а задовольнився карбованцями харківського дядька Василя, — ми в доброму настрої вирушили тим же шляхом до Симферополя, а звідти потягом до Запоріжжя. Їхали (не знаю, випадково чи ні) в купе другої класи на чотирьох пасажирів, але тільки вдвох. Може, вагон був спеціального призначення? З мікрофонами?

Пізно вночі нас на станції Запоріжжя зустрів Володя, син Катерини, моєї двоюрідної сестри і таксіркою одвіз до затишної, хоч і вбогої хатинки на околиці міста. Пам’ятаю, стояла душна ніч, і ми майже до ранку просиділи за столом у маленькій альтанці, обвинутій гіллям винограду, роздягнені до напівгола після смачної вечері і в милій родинній розмові. Катерині, єдиній з нашого роду, перед цим пощастило побувати в тій далекій Америці і побачитися з усіма заокеанськими родичами. Так що й на цю тему ґрунтовно поговорили і випили не одну чарку за те, щоб і мені пощастило так само.

Побували в новому Запоріжжі, яке нічим не відрізняється від інших стандартно збудованих районів по всіх містах країни. Позадаватися можна було лише з Дніпрельстану. На великий подив Романа (агента американської розвідки), його разом з нами пустили без жодних документів і навіть дозволили фотографувати велику масивну греблю, внутрішній тунель, турбіни та апаратну залу. Нас супроводжував один з чергових інженерів, який, дізнавшись, що ми за туристи, почав навіть говорити по-українськи. Правда, це більше на мене справило вражіння, ніж на гостя з Америки. Подумав я, мудрий політик той інженер! . . .

Здалеку, з висоти дніпрельстанської греблі подивилися на Хортицю, але запорожців не побачили. Казали, що на острові от-от мали розпочати роботи по створенню на ньому “Запорізької Січі” з відповідним устаткуванням тих давніх часів. Але, здається, затія ця лише носила пропагандивний характер та так і не була доведена до кінця. Очевидячки, в першу чергу належало для іноземних туристів відновити колишню славу Росії: саме тоді відбудували і золотом прикрашали

так зване “Золотое кольцо”: церкви та древні пам’ятники Суздаля, Володимира, Загорська, Переяслава-Залеського, Ярославля та ін.

Більше цікавого не було чого показати гостеві. Але Романа чекала приємна несподіванка відвідати два села, одне, Жеребець, — де народилася його матір, і друге, Гусарку, де дитиною виростала вона.

До Гусарки кілометрів понад сто. Нас було, крім мене та шофера, п’ятеро: Роман, мій брат Володимир, що приїхав з Кривого Рогу, сестра Катерина та її син Володя. Їхали без пригод, весело і дружньо. Я згадав, що колись тут не було асфальтової дороги, а звичайний український битий шлях від Запоріжжя аж до Волновахи. І що я приблизно сорок років тому проходив пішки з Оріхова до Запоріжжя за якихось сім-вісім годин — (45 км.) А тепер, вихвалявся я перед американцем, ми доїдемо всього за півтори години. Небіж Роман тільки посміхався...

На півдорозі почали проїжджати пам’ятні місця. Перед містом Оріховим — село Жеребець, — в ньому народилася сестра. Скільки ж то часу минуло! Роман пильно вдивлявся у вулиці, хати, садки, — мабуть, уявляючи десь за деревами свою майбутню маму. Не доїжджаючи до Оріхова, на коротку хвилину зупинилися в Преображенці, де колись ми в сім’ї Панченків майже щоліта гостювали. Будинок Кирила Панченка, — батька Катрі, — стояв міцний, лише потьмянілий, але багатьма деталями нагадав про наші веселі дитячі гри та про винаходи різних вибухівок, які ми робили з Гришею на горіші будинку, гай-гай! Цілком зберігся великий кам’яний амбар, у зсипищах зерна якого ми любили борюкатися.

З помітним хвилюванням вдивлявся я в рівний шлях з Кінських Роздор, коли ми наближалися до мого рідного села. Згадалося, як по цій дорозі у клубах пилюги мчав дивовижний візок без коней, а малий хлопчик назустріч йому так невдачно стрибнув з сажу. Тепер я сам під’їжджав до села на такому ж візкові і знав, що не буде вже хлопчика, який стрибне на дошку з гвіздом...

От і наша хата. Стоїть міцно, незрушно. Приміщення школи нема. І церкви нема, у час війни снаряд розвалив, а по війні розібрали руїни, тепер порожнє місце. Певна річ, нема й сараю та клуні — і мого улюбленого сажу, з верхів’я якого я вдивлявся у далекі обрії і мріяв літати... І могила в саду стала зовсім непомітною. З неї малий хлопчина також багато цікавого тоді бачив. А тепер нема того простору, нема тої перспективи, нема тих картин, які відкривалися і вимальовувалися перед дитячими очима. І обрії позастували нові будинки, за ним ледве вгадувалася далека-далека Токмацька могила.

Але хата зовні наче така, як колись була. Цегла трохи облупилася, залізний дах наново перекритий і помальований у зелений колір, а був коричневий. Понад вікнами й досі збереглися рештки бузкових кущів. А горіха не було вже. Збереглися кущики жовтої акації вздовж алеї через садок до громадського вигону. Стояв ще й колодязь поблизу хати і води я з нього напився, як з життєдайного джерела дитячих літ.

Я ходив і зворушено милувався спогадами, розповідаючи Романові про ті далекі і милі часи. На вході до хати зберігся той же цементовий ганок з двома надщербленими приступками. Я розповів Романові, що той невеликий і ще й досі помітний шрамик на лобі його матері походить від оцих приступок. Марія, тікаючи від брата Миколи, спіткнулася, впала і об цементовий ганок глибоко розбила собі лоба. На спогад про цю давню подію ми на цьому ганку сфотографувалися.

Коли вийшли з Романом за садок, я показав на залізничну колію, що у версті проходила повз село, і нагадав, як любила його мама дівчинкою виходити далеко в степ, доходити до колії і чекати поїзда, який рідко тоді ходив. Вона дочікувалась його, радісно зустрічала і з сумом проводжала помахом руки, бо не здійснювалася її дитяча мрія. Вона щоразу, чекаючи потяга, мріяла, що він спиниться і забере її, поведе в далекі чудові країни . . .

Дитяча мрія Марії справдилася через чверть століття. 1932 року вимріяний потяг повіз її в далекі краї . . .

А коли здійсниться мрія малого хлопчика, якого вабили широкі простори і далекі обрії?

Всередині хата нічим давно минулим не нагадувала. У всіх чотирьох кімнатах розташувалися експонати місцевого краєзнавчого музею, організованого родичем того батькового учня Василя Гудини, який мене з братом 1918 року врятував від махновського розстрілу. В музеї зібрані цікаві експонати з історії села, про знатних людей — гусарців, — учених, інженерів, військовиків, педагогів, трудівників села. Великих два стенди присвячені були сім'ї Івана та Євдокії Соколів та її дітей. Про батьків та про їхню віддану вчительську діяльність багато зворушливих документів знайшлося у земляків. Про мою особу також було згадано. Директор просив надсилати все, що можна, для поширення експозиції.

Через кілька років з стендів музею будуть зняті всі матеріали про “знатного земляка” і “відомого” українського письменника.

Набрав Роман чимало різних сувенірів з Гусарки: трави з могили, уламків цегли з будинку, землі з саду, гілочки старого бузка . . .

Я ще тоді не знав, що навіки прощаюся з рідним селом . . .

За кілька днів ми вже були в Харкові.

На відміну від Києва та Львова, в Харкові абсолютно нічого не можна було зробити для Романа. Звичайно, я показав йому місто, заходили також до приміщення оперного театру, в якому 1926 року почала сходити яскрава зірка Марії. Так само походили по сцені, посиділи в порожній залі . . . З композиторами, студентами та музичною громадськістю не знайшлося потрібного контакту і, як то кажуть, взаєморозуміння. Харків, як у всьому, виявився безініціативною провінцією, людям якої боязко було приймати “незаплянованого” чужоземця.

Тим часом і термін дозволеної візити Романа закінчувався. Ми промандрували Україною місяць. Через кілька днів я посадив Романа

в потяг, а ранком наступного дня Юрко його зустрів у Москві. Звідти він і полетів, повен вражень, додому.

42. ЯК ГОРОХОМ ОБ СТІНКУ!

Після успішної “гастролю” Романа по Україні я сподівався, що таки вдасться мені домогтися справжніх його концертних виступів принаймні в Києві та Львові. Саме тут найбільше було обіцянок і побажань не лише з боку тамошніх мистців, але не раз і від осіб керівного становища. Я, звичайно, знав, що бажання, скажімо, діяча з львівської телестудії нічого не варте. Не він вирішує таку справу, як запрошення чужоземного піяніста на концертні виступи. Не міг і Кость Данькевич, авторитетний композитор, особисто запросити Романа, хоч як він його не розхвалював. Не міг і Смолич без вищого дозволу пропагувати в Україні твори Антона Рудницького.

Проте я починав з них. Вони могли стати ініціаторами запрошення Романа, яке врешті дійшло б до централізованої установи, де вершаться такі справи. Наступного 1967 року я настійно, як то кажуть, пробивав стіну. Стіну не так бюрократії, як стіну нерішучості, боязні, недовіря тих осіб, від яких хотілося мати бодай активної підтримки. Щоб посилити їхнє добре вражіння про Рудницьких, я їм показував опубліковану того ж року в “Сучасності” об’єктивно доброзичливу статтю-репортаж Романа про подорож по Україні. Вони з задоволенням читали, похвалювали автора... і обіцяли. Обіцяли: “зробити все, щоб запросити Романа Рудницького на концертні гастролю!”

Вони зробили все, щоб нічого не зробити. Власне кажучи, вони нічого й не робили.

Культурно-мистецькі зв’язки з закордоном є одною з важливих ділянок загальної закордонної політики уряду. Питання кого і коли запросити до себе вирішується так чи інак на високому рівні. Вчора, наприклад, існували дружні взаємини з такою-то країною, навіть президента врочисто приймали в Москві, значить, цілком доречно замовити і музику з тієї країни. Сьогодні почали заgravати з адміністрацією іншої країни, — негайно треба запросити на конкурс піяністів хлопця звідти і дати йому першу премію. Завтра слід покарати ту країну, з президентом якої позаторік обнімались і цілувались, а тепер нікого звідти не пустять. Щоб вони тут співали, грали та танцювали?...

Так само і в справі відрядження того чи іншого радянського мистця чи ансамблю за кордон існують “високі” принципи низької політики. Одверто навчають і попереджають: “Весь час пам’ятайте, хто ви і звідки. І головне, — ви ж там дивіться! Ви є посланці і патріоти своєї

країни. Ви пропагандисти країни передових ідей. Ви бійці на передових позиціях боротьби з ворожими силами..." Якщо їде співак, танцюрист чи піяніст, хай буде бійцем проти ворогів передової країни, а вже потім хай танцює чи співає. При цьому весь час хай на всі боки дивиться, придивляється.

Пригадую, як наприкінці 60-х років після довгих спроб нам з дружиною дозволили в групі туристів побувати на болгарському курорті "Золоті піски" і як нашу групу інструктували в подібному дусі: без дозволу старости (особа довірена) надовго не відлучатися з готелю, ходити лише втриьох-п'ятьох, з чужоземцями не входити в розмови, взагалі з сторонніми не розбазікуватися. А коли нам і трапилося зустрітися там з туристами з Сполучених Штатів, негайно біля нас з'явився спеціально надісланий наглядч. Ми його відразу впізнали і навіть прибили до гурту, щоб він мав змогу подати повну і, сподівалися, правдиву інформацію про наші "злочинні" контакти з чужоземцями.

Цими чужоземцями були Марія й Антон Рудницькі!

Нам пощастило заздалегідь домовитися про можливість цієї зустрічі. Для них, які вільно майже щороку подорожували по всіх країнах Європи, не становило труднощів купити білет і прилетіти на цей широко рекламований болгарський курорт. Наша "змова" увінчалася успіхом. Ми з'їхалися майже в один і той же день. Цілих два тижні були разом зранку до пізнього вечора. Безумовно, не про таку зустріч мріялося, однак, загальна радість наша після сорокрічної розлуки була велика. Про все давнє і спільне могли згадати, про все нове розповіли один одному, помріяли про майбутнє, а коли лишалися насамоті й про особисті пляни домовилися. Зокрема, тоді ще зберігалися невеличкі надії на гастролі Романа та на виконання в Україні творів Антона, тому переважно про це і йшла мова.

Чесно кажучи, я давно прийшов до висновку, що всі мої клопотання безнадійна річ, оскільки за чотири роки після візиту Романа не вдалося справу зрушити з мертвого місця. Проте не хотілося цього казати Марії й Антонові.

Розповів я їм і про те, як на той час мені в десятий раз відмовляли поїхати в гості до Америки. Щороку, не зважаючи на відмову, я подавав усе нові й нові запрошення сестри і відповідні заяви та анкети до ОВІРу.

В ті дні мої документи розглядав уже не майор, а підполковник. Грандіозний злет у своїй кар'єрі зробив колишній капітан! (Я ще зустрівся з ним як з полковником.) А тим часом наважився зламати його опір офіційно даним мені радянською владою правом скаргитися на "бюрократу" Давидова. Надсилав вельми аргументовані листи спочатку на адресу місцевого управління внутрішніх справ (до нього формально належить ОВІР), — усі вони поверталися до Давидова з резолюцією: "розібратися і відповісти скаргжникові". Він "розбирався" і щоразу відповідав: "Управління ВС вважає скаргу

безпідставною.” — “Чому ж моя скарга безпідставна?” — допитувався я. Начальник, дивлячись у вікно, твердив: “УВС вважає скаргу безпідставною.” Тоді я скаржився на УВС Міністрові внутрішніх справ. Почав з міністра УРСР. Він повертав мої скарги до цього ж УВС з резолюцією — “розібратися”. УВС мою скаргу переслало до Давидова, який запрошував мене і повідомляв . . . (Дивись вище написане). Потім я замахнувся поскаржитися на начальника ОВІРу, на обласне УВС та міністерство ВС УРСР вищому начальству, аж у Москву в міністерство внутрішніх справ СРСР, самому міністру Щолокову. Грізна моя скарга, пройшовши довгий шлях, повернулася врешті до . . . Давидова. Він запросив мене і тепер уже знайшовся новий варіант відповіді. “От ви, — став він дорікати, — поскаржилися міністру на те, що вам без жодних підстав відмовляють у поїздки до США. Скарга ваша визнана безпідставною. Вам відмовляють тому, що ваша поїздка вважається “нецелесообразной”.

Я наводжу слово в оригіналі, бо переклад “недоцільна” не розкриває суті цього терміну російською мовою. В ньому два важливі компоненти: “цель” і “соображение”. Скільки я не допитувався у Давидова: “Хто ж визначає “цель” моєї поїздки? І в кого та які саме є з цього приводу “соображення”?” — нічого виразного він не міг сказати. Що не питай, — як горохом об стінку! . . .

Нарешті я вже так осмілів: почав писати скарги на всіх полковників та генералів — “бездушних бюрократів” і надсилати їх самому генеральному секретареві і президентові — товаришеві Брежнєву. Цей уже допоможе!

На диво, генеральний секретар партії, президент і верховний головнокомандувач виявив себе безсилим перед полковником Давидовим і нездатним без нього вирішити мою скаргу. В такому безпорадному стані він відіслав мою скаргу “на рассмотрение” тому ж полковнику.

В такому завороженому колі товкся я, — порахуйте, з 1960 до кінця 1978 року, коли почав настроювати новий варіант виїзду за кордон. Принаймні п’ятнадцять разів за ці роки подавав до ОВІРу документи і стільки ж разів діставав відмову. Ніщо, ніякі гуманні мотиви не діяли на поведінку стійкого начальника. Навіть телеграма 1972 року — виклик сестри на похорон загиблого в автокатастрофі брата Миколи . . .

В канцелярії ОВІРу зібралась у п’ять пальців товщиною тека — повна збірка “драматичних” творів українського письменника, невдахи-мандрівника. А це таки справді майже весь мій капітальний літературний доробок за ті п’ятнадцять років. Ця “творчість” відібрала у мене немало сил. І якщо вдавалося щось написати в ті роки, більшість з того лягало в шухляду, в архів.

Крім деяких робіт для театру, які були реалізовані на сцені, за тридцять років ні разу мені не випала можливість видати книжку власних творів. Лише 1966 року, в часи другої відлиги, і то лише в зв'язку з моїм 60-літтям (щоб дати мені змогу заробити на пенсію), видавництво "Прапор" благоволило випустити книжку друкованих у різні часи оповідань. І то після майже двох років проходження цензурних рогаток. Отож спасибі партії за заслужену старість, забезпечену ста двадцятьма карбованцями пенсії. Можна було вже спокійно жити, не гавкати.

Який не є малий розмір цієї пенсії, він у радянських умовах вважався максимальним, і письменників-голодранців, яких більшість у спілці, цілком задовольняв. Скажімо, за ту книжку я одержав близько трьох тисяч карбованців. Ні я, ні хто інший з письменників ні в якому разі не здатний (якщо, звісно, він не партійний скоропис) написати і видати бодай щодва роки книжку на десять друкованих аркушів, щоб заробити три тисячі. Тобто, по півтори на рік. А тут, одержуючи пенсію, заслужений письменник, як то кажуть, ні за що одержує щороку ті ж півтори тисячі карбованців! Та ще, — радість яка! — можна якісь три-чотири сотні підробити на різних "халтурах".

Я з такої сприятливої ситуації намагався скористатися, щоб не виконувати "соціального замовлення", а по змозі писати за власним бажанням і в незалежних інтересах. Не смію стверджувати, що щось справді путне писав, але в моєму архіві лежить (і лише тут, у вільному світі, дещо реалізується) кілька недрукованих творів: повість, оповідання, п'єси, переклади, кіносценарії, спогади.

Не раз я повертався до думки-запитання, — а чи мені допомогло те, що я 1960 року став членом спілки? Скажуть, це престижно. Ти вже не простий писака, а справжній письменник з членським білетом, який, пригадуєте, навіть у ялтинського міліціонера викликав перелякану повагу. Ну, відтоді тебе іноді запрошували навіть на всеукраїнські з'їзди, ти ходив там запанібрата з Козаченком та Бажаном, мав задоволення особисто слухати Шелеста, навіть фотографуватися з Сероштаном та зав. відділом культури ЦК КПРС Шауро в групі делегатів харківської організації; тебе посилали і в братню Росію на зміцнення дружби народів, обирали до керівних органів обласної організації, два рази ти був у письменницькій організації головою профспілки та, — увага! — в зв'язку з цим обирався членом обласного комітету профспілки працівників культури; посилали в складі вузької делегації на творчу зустріч з ленінградськими письменниками та громадськістю того міста, там тебе приймали як видатного діяча української культури; з тобою в Харкові почали здоровкатися номенклатурні діячі, які раніш проходили повз тебе, як мимо стовпа... Але...

Відтоді мені стало важче писати. Впав на плечі вантаж змушених зобов'язань. Твій кожен крок, твоя поведінка і образ життя, твої наміри і творчі пляни підпали під постійний нагляд і невпинний

контроль.

Та ще й така біда: саме після мого прийому до спілки я почав настійно проситися за кордон. У спілці про це знали, але напевне не всі однаково розцінювали моє бажання. Кожного разу, тобто, разів п'ятнадцять, правління, точніше, голова його, секретарі партійної організації та місцевого комітету профспілки писали мені характеристики, які вимагав від мене ОВІР. Характеристики були завжди доброзичливі, — інакше б я їх і не подавав Давидову. Писалися і підписувалися вони “трикутником” машинально, без жодної краплі відповідальності за свій престиж, напевне знаючи, що то нічого не вартий папірець.

Проте моя довгорічна настійність поїхати за кордон позначилася на офіційній характеристиці. Одного разу Ігор Муратов, у той час голова правління, за своїм звичаєм неповажно ставитися до осіб нижче його достоїнства, кинув мені: “Ти б уже перестав про це думати. А то, бач, як роз'їздився! Я тобі скажу, — характеристику підписав, але особисто сказав, де треба, щоб тебе не пускали... Ти ж такий, що залишишся там.” Я не мав сумніву, що таке він міг сказати не тому, що “там” цікавились його думкою, а щоб заслужити славу ще більш надійного служачи тюремного режиму. Він, бідолаха, цю славу любив. Лише смертельно, безнадійно хворий, знайшов у собі мужність кається, що був таким...

Не так саме бажання побувати за кордоном, як постійна відмова в цьому, накладала на мене нову пляму на давньому таврі людини, позбавленої політичного довір'я.

* * *

Поява в роки тимчасового потепління 60-х років згадуваних раніше сміливих творів українських письменників та нових імен з новими ідеями не лише насторожила партійне начальство, а дала привід вжити випробуваний метод боротьби з тими, хто “не з нами”. Бо “хто не з нами — той проти нас.” Семидесяті роки відразу ознаменувалися суворими заходами проти інакодумства. Постанова від 21 січня 1972 року ЦК КПРС “Про літературно-мистецьку критику” одверто закликала до погрому таких “ворогів”. У ці роки офіційно було підкреслено особливу загрозу режимові від самвидаву та його творців: бо з'явився підпільний вид боротьби, бунтівливі сили почали гуртуватися! Це вже була спроба організації руху опору. І “власть держащие” не на жарт перелякалися: почали застосовувати методи прямого терору. Мобілізували армію “стукачів” на пошуки самвидавців, запровадили жорстокішу цензуру на літературні твори, посилили й так суворий контроль за діяльністю кожного члена спілки письменників. Почалися масові арешти серед письменників та діячів культури й мистецтва. Як новий вид караючої зброї застосовувалася в усе зростаючому масштабі психіатрія. Справді, хто з “нормальних” наслідиться протестувати

проти тюремних тортур? Лише божевільний . . .

Кожен новий семидесятий рік приносив нові й нові факти посилення режимних суворостей, які викликали загальний занепад творчої діяльності. Мої невеликі можливості до видання, на які можна було раніше розраховувати, — в ці роки цілковито зникли. Несмілива спроба надрукувати написану ще в кінці 60-х років іронічну повість “Записки Барзума” зустріла таку шалену реакцію першого ж рецензента, до якого вона потрапила, що я швиденько вихопив її з видавництва, рятуючись від більших неприємностей. Така ж доля була і драми “Поминки”, до якої керівники театрів, яким я пропонував, боялися доторкнутися, як до їжака.

Все тоді написане лягало в шухляду стола в розрахунку на краще майбутнє.

Яке воно буде, виразно не уявлялося. Гірко було визнати, що на будь-які відрадні зміни в Україні годі було сподіватися.

43.

“ДОКИ МОРЕ ПЕРЕЛЕЧУ...”

В перші роки приїзду з Киргизії на постійну працю в Москву син разом з кіносценаристом Данилом Храбровицьким почав знімати фільм “Перекличка”. Це була перша режисерська спроба Храбровицького. Написаний ним сценарій становив немало труднощів і для режисера і для оператора. Але обидва вони належали до тих людей, які воліли братися за складні завдання, і між ними відразу встановився дружній творчий контакт. Всі проблеми вирішували спільно, — режисер і оператор були єдині в розумінні завдань, що випливали з ідеї сценарія.

Фільм вийшов на екрани 1966 року. Успіх у глядачів мав великий. Професійна критика високо оцінювала режисерський дебют Храбровицького. А в числі кращих кінооператорів року було названо Сокола.

Однак офіційна критика швидко знайшла у фільмі крамолу. В сценарії ніби все нормально і допустимо: мова йтиме про перекличку між героями недавньої війни і сучасними героями космосу. Буде показано в художній формі спадкоємність поколінь: танкіст Бородин і космонавт Бородин — обидва творці героїки часу. Однак, режисерське та операторське рішення не поставило знаку рівності між ними. Героїзм танкіста, що життям своїм у тяжких воєнних умовах забезпечує перемогу, по суті водиночку, авторами фільму ставиться на таку висоту ідейного і художнього узагальнення, що польот космонавта, успіх якого забезпечили тисячі помічників з сотнями технічних приладів у співставленні з подвигом танкіста звучить явною показухою.

Спочатку фільм був заборонений Політуправлінням радянської армії. Слідом за цим посипалися удари з боку пристяжних газетних писак. Врешті фільм цілком зник з екранів кінотеатрів.

Такий початок праці на “Мосфільмі” насторожив сина, але став показовим і повчальним з двох боків. По-перше, він засвідчив, що творче задоволення можна мати лише тоді, коли берешся за працю не стандартного, казенного характеру. З іншого боку, переконав його, що, тримаючись такого принципу, весь час наражатиме себе на конфлікт з начальством.

Окрім “Переклички” за десять наступних років ним були зняті фільми, в кожному з яких ставилися гострі проблеми сучасності і жоден з них ані в найменшій мірі не служив прославланню “партійних ідей”. Так фільм “Гори, гори, моя зоре”, — трагедія мистця в умовах

нерозуміння начальством суті справжнього мистецтва. (Хоча мова йшла про перші роки революції, — переключ з сучасністю був очевидний.) “Мовчання доктора Івенса” — фільм на космічну тему, в якому оспівувалася свобода думки і велич творчих дерзань. У фільмі “І ніхто інший” умираючий прокурор сповідається перед власною совістю за безпідставно засуджених ним людей. “Вид на жительство” (тобто, право чи документ на проживання) — фільм про людину, яка тікає з Союзу і просить політичного притулку на Заході. У фільмі так докладно зображені деталі втечі, що він міг служити практичним порадиником. Так і сталося. Влітку 1979 року син випадково зустрівся в Римі з одним “невозвращенцем”, секретарем райкому комсомолу, який признався, що саме фільм “Вид на жительство” послужив йому інструкцією до втечі.

І нарешті останній знятий сином у Союзі фільм “Трясовина” трактує незвичну для радянських умов тему дезертирства. Ні, не виправдовується втеча людини від військового обов’язку, — у фільмі піднімається до трагедійного звучання доля матері, яка, пожертвувавши всіх своїх дітей пеклу війни, не хоче віддати на загибель останнього свого сина, юного хлопця.

Всі ці фільми, зроблені разом з визначними режисерами, зокрема, з такими, як Сергій Бондарчук (“Мовчання Івенса”), Олександр Мітта (“Гори, гори, моя зоре”) Григорій Чухрай (“Трясовина”), при всьому небажанні офіційних чиновників були визнані видатними творами художнього кіномистецтва.

Не вперше син настійніше став відчувати, що в здійсненні творчих задумів чимдалі натикатиметься на перешкоди та одверті заборони. То там, то тут для нього навмисне створювали важкі умови праці, одночасно спокушаючи “заманливими” пропозиціями при умові певної домовленості з начальством: мовляв, матимеш, як то кажуть, “зелену вулицю”, — тільки будь слухняним. Для того, щоб прибрати його до рук, вжили провокаційного ходу: йому запропонували вступити в партію. “Ви такий талановитий, вами пишається країна, — торочили йому. — Партія буде гордитися, коли в її лавах буде такий майстер...” Син відповідав, що не доріс до партії, але й безпартійним дещо добре створив, то хай так і далі буде. На нього тисли: “Ви матимете необмежені творчі можливості, ви будете вільно їздити за кордон, ви станете відомим на весь прогресивний світ...”

Кілька місяців провадили такі “дружні” розмови на кіностудії, в спілці кінематографістів, в кінокомітеті СРСР, і скрізь чули стійкі відмови сина. Нарешті пішла в хід важка артилерія наступу. Події розгорталися так: режисер Швейцер (з ним Юрко давно мав бажання разом працювати) запросив його знімати фільм, для якого відбувається за кордоном і зніматиметься в капіталістичній країні. Сценарій синові сподобався, він дав режисерові згоду, кандидатура була затверджена, режисер і оператор вступили в підготовчий період знімання фільму. І раптом украй розгублений Швейцер повідомив

Юрка: “Не знаю, не розумію, що сталось, але мені запропонували шукати іншого оператора . . . Сказали, що ви неvieздноj”.

Це слово так само, як і “отказник”, породжене в часи втечі громадян “вільноj” країни в капіталістичну “неволю”, означало, що тій чи іншій непевній особі навіки заборонялося виїжджати за кордон.

Так одверто і сказав синові начальник спецвідділу комітету в справах кінематографії (по суті, відділ, очолюваний кагебістом): “Ми вас високо цінуємо як справжнього майстра і раді були б, коли ви довірилися нам, але ви відкинули дружню пропозицію. Більше того, ви останнім часом посилили листування з закордоном. Ми не знаємо, який характер воно має. Особливо нас турбують ваші зв’язки з Ізраїлем та Америкою.”

Погроза недвозначна. Ця розмова для нього все прояснила: більше його нікуди за межі Союзу не пустять, ворота тюрми зачиняються. І тоді перед ним чітко сформулювалася давно виношувана думка: поки ще не клацнув замок на дверях камери-одиночки, негайно, за всяку ціну, будь-яким шляхом тікати, тікати з неї!

Про такий намір син повідомив нас ще 1975 року. Ми поставилися до цього з належним розумінням, хоча для себе не бачили практичного виходу. Адже скільки разів ОВІР відмовляв нам навіть на тимчасову візиту, а тепер — і думки не може бути. Відмовлять. Та ще й так, що наша відмова пошкодить і синові. Не раз ми обговорювали цю проблему з ним. Син настійно переконував нас, що спільна акція всієї родини якраз і може принести кращі результати, ніж домагання поодиночі.

Врешті погодилися діяти разом.

А тривожна думка не залишала нас: “Доки море перелечу, крилонька зітру”.

Єдиним офіційним шляхом виїзду з Союзу була країна, з якою не існувало дипломатичних зв’язків. Не знаю, Москвою чи Ізраїлем було пущено в хід таке поняття, як возз’єднання сімей, але ним почали широко користуватися єврейські родини. Потім прилучилися німці та вірмени. Невідомо, які були юридичні основи задовольняти інтереси людей цих національностей, а відмовляти у поєднанні, скажімо, українських сімей, розкиданих по всьому світі? Так чи інак, Ізраїль був єдиними дверима у вільний світ. І начальству, яке дозволяло виїжджати, абсолютно було байдуже, чи дійсно в кого там жили родичі. Мабуть, чиновникам ОВІРу легенда про родичів мала абсолютно формальне значення, — її вони й не читали. В цьому ми особисто переконалися, бо не раз були свідками, коли на настійне домагання російських сімей їм одверто підказували: “Знайдіть родичів в Ізраїлі — тоді будемо розглядати ваше прохання.”

Такий шлях обрав і син. За допомогою друзів він такі виклики міг “замовляти” по кілька разів. За два роки на нашу адресу було послано п’ять викликів-запрошень, і ні одного ми не одержали. (В цьому ми вбачали руку Давидова і ще більше зневірювалися в успіху справи.)

Вирішальним для нас став 1978 рік. Навесні ми нарешті через адресу сина одержали виклик на “возз’єднання сімей” від тієї ж єврейської родини, яка й синові надіслала таке запрошення.

Перелам у наших намірах, безповоротна ухвала порвати з нерішучістю сталася в травні того ж року. В туристичній групі з США до нас приїхали дві Віри, молодша сестра і братова.

Приїзд наших дорогих людей був для нас приємною несподіванкою. Вони якось раптом зважилися на таку подорож і сповістили нас тільки тоді, коли вже мали квитки на руках. Прилетіли в групі українців як чергова тура агенції Ковбасюка-Шумейка. Дякуючи ширим старанням керівника групи, їм обом була дана можливість відокремитися від групи і поїхати в Україну.

В Москві зустрічав гостей Юрко. Два дні був з ними, показуючи місто. А ми дома з дружиною мобілізували сили і можливості, щоб прийняття зробити на “найвищому рівні”. Завдання було серйозним, бо не на один день потрібно було готувати вгощення і не лише на двох дорогих гостей. Усі ближчі й далші родичі повинні були приїхати побачитися з ними після стількох років розлуки... Щоб хоч так возз’єднатися!

За одвічним і непорушним народнім звичаєм на столі у господарів повинно бути вдосталь чого пити й їсти. Щодо пити — проблеми нема, — цього добра в крамницях вистачало. Звичайно, як знавець цього діла я вважав, що недостойно поїти заокеанських родичів вульгарною горілкою виробу харківського заводу і тому, пустивши в хід усю свою спритність, роздобув по блату такі трунки, яких і сам доти не куштував. Думаю, якщо вже доганяти, то ми такі, що в цій справі й перегонимо Америку!

Щодо закуски справа складніша. В типових радянських умовах на трьох з півлітрою цілком вистачало три камсички та по одній-єдиній сардельці. А в даній відповідальній ситуації камса та сосиски виключалися. З політичних міркувань, можливо, й варто було цих американців пригощати таким харчем, щоб дати козирі в руки антирадянській пропаганді, але я не піддався на такий провокаційний крок. Навпаки, я просто забігався у пошуках харчів, достойних наших знатних гостей, і подумав, не дай Боже, щоб вони не догадалися, ніби ми голодуємо та щоб, повернувшись до себе, не почали нам посилати харчові пакунки. Цього ще не вистачало! Мало що листуємося з закордоном, та ще й харчуємося з його врожаю! Остаточо запродалися!

Взагалі народ радянський не голодує. Недоїдає, — це факт; не те, що потрібно, їсть; не їсть скільки треба; їсть не тоді, коли хоче, — це так, заперечити важко. Але щоб тепер помирили з голоду, такого не чув. Систематична нестача продуктів, хаотична система постачання, зловживання в торгівлі — це такі звичні явища, до яких люди, роками виховані в такому дусі, ставляться байдуже, хоч і критично. Досить “викинути” в продаж кільце ковбаси чи шматок м’яса, народ

шасливий.

Чи може зрозуміти службовець чи робітник капіталістичного світу, як можна широко і невимушено радіти від того, що комусь колись пощастить “дістати” непотрошену курку не на базарі у баби за вісім карбованців, а по карбованцю шістдесят копійок кіло по державній ціні! А скільки таких радісних днів на місяць трапляється! Просто не жити, а співати хочеться! А яке хвилювання, мов на полюванні, громадянин відчуває, йдучи на пошуки продуктів! Треба оббігати не одну вулицю! А з яким героїзмом і стійкістю вистоєє він довжелезну чергу. З якою гордістю несе перед собою на руках лоток з трьома десятками яєць по дев’яносто копійок за десяток! А з якою надією трудящий люд чекає урядових свят, сподіваючись, що такі підкинуть йому на стіл до півлітри й закуску! (Оце вже тут прочитав новину: в день виборів до Верховної ради на пунктах голосування будуть продавати дефіцитні продукти. Можна з певністю рапортувати, — голосування буде стовідсоткове, і завершиться за перші дві-три години, поки ще будуть у тих ятках продукти. Народ, вихований на нестачах, радіє від найменшої подачки . . .)

Рядовий радянський трудівник харчується з трьох джерел. В цьому його перевага перед споживачем капіталістичного світу, для якого не існує такого різноманіття. Ці три джерела постачання такі: державні крамниці, базар і “блат”. Ефективність першої позиції нікчемна і непевна, друга принаймні стабільна, там можна купити, хоч і дорого, але майже все. А третє джерело просто фонтаном може бити! “Блат” з давніх часів є невід’ємною складовою частиною системи радянської торгівлі. Постійна нестача того чи іншого товару підносить його ціну. Цим товаром можна гендлювати і за нього мати додатковий блат. Тому, як не смішно, але нестача товарів породжує достатні запаси цього товару для “блату”.

Таким чином і ми, використовуючи всі три джерела, почали вести заготівельні операції. Що пощастило підхопити в державних крамницях, — було знесено до хати. Базар також дав дещо. Але основна ставка була на блат. Чоловік сусідки обіцяв м’ясо. Знайома директриса книжкової крамниці гарантувала свіжу рибу. Приятель-інженер будівельного тресту зобов’язався закидати нас яйцями. Масло сподівалися дістати через адміністратора місцевого цирку. На підмогу кинули клич усім, хто виявив бажання приїхати на зустріч з заокеанськими родичами. Так що на виконання продовольчої програми піднялася вся могутня країна. На наш гостинний стіл лягли харчі з Дніпропетровська, Запоріжжя, Донбасу, Миколаєва, Риги, Москви. Особливо багато чого потяг син з Москви. Вона, столиця “нашої родини” чим приваблива? Тільки в ній вирощуються і продукуються такі екзотичні речі, як угорські, ба навіть і французькі кури, польські гуси, норвезькі оселедці, югославські яйця, швейцарський сир, болгарські помідори.

З'їхалося звідусіль до Харкова багато родичів. Постала нелегка проблема готелів. Тут також панує блат з неприхованим хабарництвом. Як у крамницях завжди немає м'яса чи масла, так і у готелях висить, здається, навічно приліплена на віконечко адміністратора табличка “мест нет”. Але вони є. За всяких умов адміністрація готелю резервує за собою кілька вільних кімнат. І щоб одержати їх, треба в паспорт при подачі його адміністраторові вкласти певну суму. Тоді відразу і мовчки дають анкету на пропуску, — і вважай, що ти вже у готельному ліжку.

Десятиденне гостювання наших милих Вірочок проходило як велике родинне свято. З перших днів за зсунутими на всю довжину кімнати столами сиділо десятеро душ, але протягом дальших днів прибували нові гості, і були дні, коли нас усіх було до двадцяти осіб. А столи — повні розкішних страв та напоїв. Дивись, Америко, як ми живемо!

Потім ми показали Америці, як ми справді живемо. Сестра побажала під час прогулянки по місту зайти до радянського супер-маркета. Дійсно, в нашому новому районі збудували велику продуктову крамницю і устаткували її за закордонним зразком. Поставили відкриті стелажі, бокси з охолодженням, — все на самообслуговуванні, — підходь до полицки, якщо там що є, бери, що тобі треба чи що подобається, і йди до однієї з кас платити гроші.

Сестра якусь хвилину дивилася на всю цю “розкіш” очима, я б сказав, не здивованими, а радше переляканими і промовила: “Але ж... але ж... Чому я не бачу покупців?” — “А чого ж їм тут бути? — намагався я пожартувати. — От навезуть продуктів — не протовпишся...” — “А коли ж привозять ті продукти?” — поцікавилася сестра. — “Це питання нас усіх цікавить”, — скромно відповів я. — “Але ж... але ж...” — все ще не знаходила вона слова і я заспокоїв її: “Ніяких але. У нас лише так, а не але.” — “Гаразд, — погодилась вона, — але... але я хочу, щоб ти мені зробив подарунок.” Вона підвела мене до полиці і показала... Я спочатку не зрозумів, який дорогий подарунок сестра хоче мати від мене. Вона пояснила: “Я хочу цих цукерок, забула, як вони зветься, ага, горошок чи драже... І оті коричневі квадратики, іриски...”

Я купив їх. Вона попробувала, мило всміхнулася: “Такі ж, як були! Як вони мені нагадали дитячі роки!... Це ж були найсмачніші наші ласощі... Бач, нічого не змінилося за стільки років!...”

Дуже хотілося нам повезти наших Вірочок до Дніпропетровська та Ігрени, де вони прожили до виїзду з України, але сентиментальні бажання їхні змушені були обмежитися... горошком та ірисками. Дніпропетровськ та його околиці вважалися забороненою для чужоземців зоною: там, бачте, важливі державні секрети валяються просто на вулицях!

Надзвичайно зворушив їх приїзд небожа з Ігрени, який з дружиною та сином приїхав на побачення з тітками. Вони увійшли в хату з

букетами — величезними снопами славнозвісного ігреньського бузку. Від неповторної краси та п'яного аромату квітів, серед яких пройшли дівочі роки Вірочок, аж голова їм закрутилася. Для них це був чудовий сюрприз. Певне, й досі вони бачать цю сиреневу красу, яка нагадала їм давнє минуле...

Десять днів у нашій невеликій квартирі було повно людей, весело і гомінко. Гості мешкали в готелях, сходилися на сніданок, сиділи за повними столами до обіду. Складалося враження, що на столах мінялися страви, пляшки, тарілки ніби за помахом казкової феї. Але це вже наш сімейний секрет...

Десять днів гостювання пройшли швидко, наче один святковий день. Настав час гостям рушати до Києва. Численною родинною командою ми їх супроводжували туди. Три дні пробули з ними, походили, поїздили по славному місту. Група туристів, з якими наші гості прилетіли з США, тим часом прибула до Києва і наші Вірочки разом з ними відлетіли через Будапешт додому, залишивши в наших серцях зворушливі спогади і надії на зустріч. Уже там, за далеким океаном.

* * *

Відразу після прощання з милими гостями, почали активно готуватися до свого відльоту.

Перед подачею документів до ОВІРу вирішили зайнятися справами, які мали забрати багато часу на виконання. Потрібно було розрахувати заходи так, щоб на день одержання дозволу на виїзд (дай, Боже!) бути вільними від головних клопотів. Справа ж бо йшла про ліквідацію майна та повний розрахунок з усім, що нас тримало в тодішньому стані.

Рішення виїжджати з Союзу разом з сином було остаточним і безповоротним. Однак, одного нашого рішення могло не вистачити. Що тоді робити? Якби нам відмовили, ми б автоматично потрапили до категорії “отказников”. Я був би дискримінований як письменник. Двері всіх видавництв замкнулися б переді мною. Не виключено, що мене б вигнали з спілки письменників. Та ж сама доля могла чекати і сина. Якби йому відмовили, — позбувся б він мінімальної можливості працювати за професією.

Ми свідомо пішли на такий ризик і вирішили діяти спільно на двох фронтах — син у Москві, а ми в Харкові.

В кінці жовтня 1978 року, помолившись, кому слід, подали документи до харківського ОВІРу, персонально нашому давньому знайомому полковнику.

44.

ЧЕКАННЯ, ТРИВОГИ, ЗНЕВІР'Я, НАДІЇ

Відтоді почали ми всі мости за собою палити. Назад шляху нема. Або пан, або пропав. І хоча весь час в'їдалася думка-зміючка, що полковник і на цей раз відмовить, хтось добрий нашіпував: "вір, усе буде гаразд!" Не маючи такої віри, їй-бо, руки б не піднялися на те, щоб палити мости. Не так важко продавати меблі, книжки тощо. Це діло наживне... А ризикувати навіки втратити власний літературний архів, родинні реліквії, листування — на це нелегко було зважитися.

Відомо, що в радянських умовах існує безліч заборонених до вивозу за кордон речей. Серед них найсуворіші обмеження стосуються особистих архівів та листування. За довгі роки у мене цього паперового "багатства" зібралось чимало. Перебираючи, я відібрав те, що вважав цінним, а решту мав на увазі викинути в смітник. Сталося так, що невідомо з яких причин у ці дні до мене звернулась адміністрація центрального міського архіву (пригадав, що там колись працював горезвісний Скаба) і попрохала здати їм свої матеріали. Кажали, — для досліджень, для історії, для наступних поколінь. Я охоче віддав велику купу паперів (переважно копії відібраних). Хай досліджують... Тільки зараз певен, що пакунки ті досліджуватимуть миші.

Що ж робити далі? Як вивезти найважливіше: рукописи ненадрукованих речей, чорновики, ескізи, нотатки, щоденники? Бажано було взяти з собою ще й статті чи художні твори, друковані в газетах, журналах та рецензії на вистави п'єс, афіші, програмки, театральні буклети. Та ще й фотоальбоми. Існувало правило: пошта не має права приймати до пересилки за кордон (перечисляються речі) без дозволу відповідних організацій. На вивіз книжок видання довоєнних років дозвіл може дати тільки Москва. На твори мистецтва — так само лише там. А на особистий архів та листи?

Зважає, що дозвіл потрібно було мати на кожен окрему річ, на кожен аркушик документу, на кожен малу нотатку. І все це потрібно везти до Москви чи до митниці і особисто домагатися дозволу. Ні сил, ні часу на це неможливо було знайти. І я вирішив грати ва-банк. В нашому поштовому відділенні мене працівники добре знали. Щодня я одержував велику кореспонденцію і сам широко листувався, — зокрема, посилав і закордон родичам пакунки з книжками. Так і цього разу вирішив діяти. Спочатку поніс два пакунки виключно з книжками видання повоєнних років, які дозволялося висилати. Демонстративно

розпакував один пакунок і переконав поштарку (вона ж, по суті, виконувала обов'язки митниці), що нічого недозволеного не висилаю. Проїшло, прийняли, попливли ті книжки до Америки. Вдруге так само приніс уже три пакунки. Цього разу не розпакував, запропонував поштарці самій пересвідчитися. Вона глянула на пакунки й каже: "Воно й так видно, що це книжки". А посилала їх не в щільних пакетах, а відкрито, лише мотузкою навхрест перев'язав, підклавши картонні смужки, щоб мотузка не різала палітурок. Далі відносини мої з поштарями стали такими довірливими, що ніхто і ніколи з них не дивився на те, що я в тих пакунках пересилаю. А тут одержую від сестри листа, що перші пакунки припливли в цілості і справності. Тоді я ризикнув послати дещо з рукописного матеріялу, Склав у папку, поклав між книжками . . .

Проїшов і цей пакунок. Одержала сестра.

Протягом кількох місяців на адресу сестер, Марії та Віри, я звжився вислати майже двісті пакунків. І диво дивне, всі до єдиного прибули до США. Жоден не пропав. Навіть з фотоальбомами, з пачками листів, з розрізненими аркушами. Очевидно, поштові працівники не дуже ретельно виконували обов'язки митників. Так мені пощастило переслати майже весь свій літературний архів (додам, що на всяк нещасний випадок найцінніші оригінали я постарався іншим шляхом переправити), а разом з ним кілька сотень книжок, переважно українки.

Переважну кількість книжок з нашої бібліотеки, яка нараховувала не одну тисячу видань, довелося розпродати. Так само помалу продавали наші "коштовності": керамічні, кришталеві вироби. Найцініше пакували в багаж. Дозволялося вивезти якусь, — не пригадую, вагу речей. Проте ми були такі "багаті" на майно, що нам вистачило й дозволеної норми, — щось близько 400 кг.

Продавати речі необхідно, щоб мати гроші на виїзд. Сума потрібна чимала, — кілька тисяч карбованців. Точно важко було заздалегідь встановити, тому довелося грошей складати якнайбільше. Лише після одержання дозволу стало можливим скласти більш-менш точні фінансові розрахунки.

Але до цього дня ще було далеко, — у всякому разі, абсолютно неясно . . .

Життя тим часом ішло без виразних змін. Зустрічалися з друзями, які хоч і догадувалися, однак, не були втаємничені в наші пляни. Як і раніш, я відвідував ті чи інші засідання в спілці. Жодних ознак розуміння того, що ми затіваємо, я ні в кого не помічав буквально до останніх днів. Не виключаю, що комусь у спілці було відомо про подачу заяви на поїздку за кордон, але нікому не прийшло б у голову, що мова йде не про виїзд на тимчасове побачення з родичами. У спілці давно звикли, що я так "роз'їздився по закордонах", і не здивувались би, коли б я ще раз побажав туди полетіти.

А насправді здавалося логічним, щоб мене потягли на “суд громадськості”. Для такої форми “виховання” скликалися спеціального призначення збори, де “запроданців” та “зрадників” розпинали з неприхованим садизмом. І зовсім не для покаяння підсудного влаштовувалися ці судилища-спектаклі, а для вияву свого “патріотизму” і на пострах іншим. “Підсудному” ніяк не можна було не прийти на такі ганебні зборища, — інакше відмовляли у характеристиці, яку необхідно було подати до ОВІРу. Бідолашні люди приходили і, сціпивши зуби, вислуховували гідоту, яку про них говорили, терпіли образи, прокльони, аби лише відбутися падлючу процедуру.

Очевидно, організатори таких колективних знущань над людьми, що насмілювалися тікати з країни, “где так вольно дышет человек”, зрозуміли, що ці методи не тільки не приносили бажаних результатів, а й почали завдавати їм шкоди. Розправа мала настільки огидну форму, а підсудний виглядав безпідставно плямованим героєм, що зачинщики і виконавці розправ побачили, як цей спектакль обертався проти них.

Забігаючи трохи вперед, скажу, що “суд письменницької громадськості” наді мною організували і провели.

А тим часом усе навколо було тихо-мирно. Всі при зустрічі віталися, цікавилися здоров'ям, справами. Дивно, але дійшло навіть до того, що мене включили до делегації на організовану правлінням спілки поїздки восени 1978 року — так званий творчий відчит письменників-харків'ян у Москві. Сталося це абсолютно без моєї участі, бо мені була байдужою вся ця саморекляма. Але розумієте, який ажіотаж розгорівся відносно складу делегації. Ще б пак, — поїхати у Москву! Показати себе високому начальству! Бути на прийнятті у членів уряду! Надрукуватися в центральній пресі! Побачити своє ім'я на сторінках “Правди”! Може, і фото надрукують. Хай не особисте, а в гурті, разом з якимнебудь секретарем ЦК партії!

Уявляєте собі, яке запекле змагання відбувалося при складанні списку членів делегації. Особливо завзяті були літератори-графомани. Вони ж і захопили в делегації більшість місць. Тоді втрутився член правління і партбюро, — за сумісництвом мій хороший приятель, Микола Шаповал. Він сказав, що організація не може бути представлена виключно молодими та середнього віку людьми. І таки справді побачили, що жодного письменника старшого віку до складу делегації не включили. Таким чином я опинився в ролі старійшини харківських письменників. При чому Микола ще й козирнув: назвав мене одним з небагатьох членів делегації автором, твори якого відомі за межами Харкова: п'єси мої ставилися по багатьох містах Союзу, в тому числі і в Москві, а кінофільм “Червоні маки Іссик-Куля” тоді ще йшов на екранах Союзу. “Як можна їхати без Сокола!” — патетично вигукував він. Бідолаха не знав — не відав, чим це все для нього закінчиться. . .

Спочатку я думав відмовитися від такої чести. А потім зважив, чим ризикую? В ті дні ще невідомо було, чи матиму дозвіл на виїзд. Так

що нічим Миколу не підводив. І я поїхав.

Своє перебування в Москві я використав переважно для обговорення з сином нашої справи. У нього вона розвивалася успішніше, і його непокоїло наше становище. Вирішив активніше нам допомогти. І справді, його заходи зрушили з мертвої точки наше клопотання.

Син мав намір, коли остаточно прийшов до думки залишити Союз, більше не братися ні за яку роботу на кіностудії. Однак, для заробітку зняв для телебачення комедію про пригоди дурника-міліціонера, який з далекої глушини вперше приїхав до Москви. А трохи згодом дав згоду режисерові Григорію Чухраю зняти з ним фільм за його сценарієм про дезертира. Фільм так і мав називатися “Дезертир”, але назва злякала цензуру, і картина вийшла під назвою “Трясовина”.

Після виходу на екрани цього фільму син самостійно звільнився з “Мосфільму”. В грудні 1978 року одержав дозвіл на виїзд із Союзу.

А наша справа лежала непорушно в шафах харківського ОВІРу. Назривала небезпечна ситуація. Сина повідомили, і так було зазначено у візі, що на виїзд йому дається двадцять п'ять днів. А що робити, коли за цей час нам не буде позитивної відповіді? Для нас було ясно, що після від'їзду сім'ї сина наші шанси зведуться до нуля. І це розумів син. Тоді він, по-перше, заявив у московському ОВІРі, що без батьків не виїде. По-друге, приїхав до Харкова, пішов до Давидова і показав московську візу, заявивши і йому, що не виїде без нас. Чи вплинуло це на нашу справу, невідомо.

Час від часу ми приходили до ОВІРу і нагадували про себе. Вигляд байдужого, з каламутними очима полковника мене не раз виводив з рівноваги до такого ступня, що я... Словом, дружина заборонила мені ходити до нього. Сама відвідувала це солідне управління людськими долями. На моїх очах воно розросталося. На початку 60-х років капітан сидів у маленькій кімнатці великого міліційського будинку. А через п'ятнадцять років спеціально для ОВІРу побудували в новому районі міста на тихій вулиці чималий особняк, в якому полковник мав просторий кабінет, а для відвідувачів велику прийомну залю. Маштаб діяльності зростав і, як відомо, досяг найвищого рівня 1979 року. З осені попереднього року важко було протовпитися до приміщення ОВІРу. Працівники, завантажені сортуванням справ, ледве впорувалися з ними.

На початку того року все частіше можна було бачити людей, які з кабінету полковника виходили з радісними вигуками: “Дали! Дали дозвіл!” Щасливців проводжали заздрісними поглядами. А ми знову й знову приходили, нагадували, просили прискорити рішення нашої справи.

Синові вдалося продовжити строк виїзду ще на два тижні. Кілька разів приїздив до Харкова. У нього склалося враження, що полковник ніби схиляється два жати на сімейну ситуацію. Спільне бажання відіграло роллю. Навпаки, відсутність згоди в сім'ї як правило служило для ОВІРу підставою до відмови. Відомі факти, коли небажання

батьків їхати разом з дітьми приводило до трагедій. Немало траплялося й таких батьків, які долю дітей своїх, усе їхнє майбутнє перекреслювали в ім'я безглузкого "патріотизму". Це був "подвиг Павлика Морозова" з переверненням осіб: в даному випадку не син, а батьки ставали вбивцями своїх дітей.

У нас же була цілковита сімейна згода, і це являлося нашим основним аргументом. Ми з інтересом і деякою долею надій відзначили ще один момент під час зустрічей з Давидовим. Ні разу він не нагадав про те, що я вже стільки років домагався дозволу на закордонну поїзду. Навпаки, робив вигляд, ніби вперше мене бачить. Що це було, — маскування чи дійсна готовність по-новому розглядати справу, не торкаючись минулих відмов, — ніяк не можна було догадатися. Щоразу ми чули одну і ту ж відповідь: "ваша справа ще не розглядалася. Чекайте, ми вас викличемо." Чекали тиждень, другий. Не витримували наші нерви. Дружина знову ходила і чула ту ж відповідь.

В такому непевному стані ми попрощалися з сім'єю сина. Далі продовжувати строк дійсності його візи було неможливим. В середині січня в Москві (я згодом звернув увагу на наше щасливе число, це було 13 січня) ми проводжали в аеропорт Шереметьєво сина, його дружину Ірину та двох їхніх діток, любих внучок Оксанку та Ганну, яким було приблизно стільки ж років, як їхньому татусеві під час тікання від німців у 1941 році. Так само, як і тоді, в кімнатах панував розгартіш, — оголені стіни, зсунуті меблі, в кутках паперове сміття, спаквані чемодани... Напередодні в цих порожніх кімнатах було повно друзів, які прийшли попрощатися, сиділи допізна, власне, не сиділи, бо не було на чому, а стояли, проголошували найкращі побажання і сподівання на зустріч. Переважна більшість друзів сина мріяла про таку втечу за кордон. Ми переживали подвійне почуття: належало б радіти, але весь час непокоїла тривога і непевність за себе. Сім'я сина виїжджає, а ми лишаємось. Невже востаннє бачимось?

Певне, ніхто тієї ночі не спав. Десь перед ранком полягали на підлозі, з валізками під головами, напруження нікому не давало змоги бодати на часинку задрімати. От уже й час виходити: о 5-ій ранку прибули замовлені таксівки. Побрали в руки речі, сонних дівчаток узяли на плечі, постояли серед порожніх кімнат, кивнули на прощання — і прощай, прощай...

В довгій дорозі до аеропорту дівчатка, наче свідомі відповідальності моменту, розбуркалися і досить жваво розмовляли між собою. Можливо, вони краще, ніж ми всі, вбачали своє майбутнє і так весело обговорювали його.

Процедуру митного догляду нам не дозволили подивитися. Однак, відгомін того, що там відбувалося, доходив і до нас у залу, де ми чекали, поки наші мандрівники пройдуть по верхньому коридору до літака. А вони все не йшли. Раптом бачимо внизу сина, який у супроводі митника прямує до нас і дає мені в руки якийсь пакунок. — "Чай не дозволяється везти", — пояснює і повертається назад з митником.

Через якихось п'ять-шість хвилин обидва повертаються. — “З'ясувалося, що можна”, — кажуть нам і беруть той пакунок. Через кілька хвилин приносять назад пакунок. Пояснює син: “Дозволено п'ять пачок, решту заберіть додому...” Пішли. Знову павза невідомости. Зазираю до приміщення митного догляду. Бачу, стоять біля контрольного пункту невістка з доньками, а син щось доводить митнику. Той наче й не слухає, одвертається і йде геть. Вартовий кричить на мене, щоб я зачинив двері і забирався подалі, інакше... Значить, якась таємнича операція відбувається. Чекаємо ще кілька хвилин. І, слава Богові, бачимо, — йде наше миле сімейство по коридору і через засклені вікна посилає нам знаки прощання.

Що трапилось під час митного догляду, ми дізналися лише в Римі. Невістка розповіла, що в ті хвилини, коли митник робив незрозумілі маніпуляції з пакунками чаю, вона, стоячи біля парапету, почула фразу, вимовлену одним з старших митників: “Цього треба зняти з рейсу”. Вона мало не знепритомніла, переконана, що вся ця тяганина спрямована на те, щоб знайти причіпку для заборони вилету, а може, навіть і арешту. Чи такі справді затівалася провокація, чи то їй вчулося, але врешті прийшов хтось з вищого начальства, ще раз переглянув виїзні документи і, нічого не сказавши, пішов. Через кілька хвилин сповістили: “Проходьте!” І сім'я молодшого Сокола переступила державний кордон.

Проте тривога не залишила Ірину аж до тої хвилини, коли вони вийшли з літака у Відні. Вона знала, що навіть піднятий у повітря літак не раз повертали назад, щоб надати більшої значности затриманню в останню хвилину небезпечного “агента імперіялістичних розвідок”. Тільки коли відчули себе вільними у Відні, Ірина розповіла про те, що почула від митника. Син посміявся, проте зауважив, що дійсно щось затівалося проти нього. Він сам занепокоївся, коли при посадці в літак обернувся назад і побачив, як здалеку з приміщення вокзалу аеропорту йому помахав рукою хороший приятель, — працівник однієї західноєвропейської амбасадки. А син і не знав, що він приїхав його проводити... А що було б, якби прикордонники помітили це?!

Вся процедура при відлеті була для нас повчальною. І з нами так могло статися. Все передбачити і застрахуватися від провокацій неможливо, але ми переконалися, що необхідно триматися обережно і насторожено.

Після відлету сім'ї сина ми змушені були покласти на ласку долі. І вона поставилася до нас милостиво. Одного разу пішли ми на чергову візиту і, на відміну від попередніх, одержали відповідь: “приходьте наступного понеділка”. І дали папірець як офіційне запрошення. Це нас і обрадувало і стривожило: що ж ми почуємо в той понеділок, відмову чи дозвіл? Дружина була переконана, що дозвіл. Я сказав, — підеш тоді сама до полковника, інакше я за себе не ручуся. Справді, нерви напружилися до крайньої міри.

У той понеділок я таки пішов з дружиною, але в кабінет до Давидова зайшла дружина, а я сів чекати її у вестибюлі, повному прохачів. Швидко з дверей кабінету вилетіла дружина, і я по виразу обличчя та піднятій вгору руці з якимсь папірцем зрозумів, що вона цього разу була права. Нам дали дозвіл на виїзд. Ця знаменна і довгождана подія сталася 5 лютого.

Дружина розповіла, що полковник мало не привітав її з дозволом і порекомендував негайно замовляти квитки на потяг. Самої візи він ще не дав. Замість неї дружина одержала той папірець, який несла як прапор в руках: по тій записці давалося право придбати квитки. І це було перше, що ми негайно зробили. З тим папірцем ми вже вважалися не радянськими громадянами, а чужоземцями: квитки належало замовляти не у звичайній залізничній касі, а в касі "Інтуристу", куди ми й побігли в той чудовий лютневий день, справді морозно лютий. А нам було жарко.

Полковник також попередив, що на виїзд дається точний строк, 25 днів. Нас зобов'язали 1 березня перейти державний кордон. Ми ладні були й раніш вибратися, але скільки ще належало виконати справ і бюрократичних формальностей! Я намагався скласти якийсь плян з певним графіком їх виконання, але він у перші ж дні тріснув по всіх швах. Одна невдача тягла за собою іншу, в результаті нагромаджувалося так багато недоробок, що не видно було ні кінця, ні краю...

Квитки замовили на 25 лютого, щоб 27-го бути в Бресті, на прикордонній станції і митниці. Але треба, щоб багаж уже там лежав. Для цього необхідно його відправити заздалегідь товарним поїздом, днів за сім-вісім до нашого виїзду. Швидко почали його пакувати. Виявилося, що готових ящиків дістати неможливо. Друзі допомогли, принесли дошок, фанери, стали клепати, пиляти, збивати. Так-сяк зліпили три ящики з нашим багатим майном. Можна везти на товарну станцію. Побіг туди, щоб дізнатися, коли везти ті ящики, — відповідають, — коли матимете на руках квитки на потяг. "Так вони ж, — у відчаї гукаю, — будуть не раніше двадцятого лютого, так нам сказали в "Інтуристі". "А яке наше діло, — то ваш клопіт..." Догадався, побіг я до звичайної каси і купив один квиток на поїзд до Бреста, приніс тому прийомщику. Погодився. Тут же я піймав якогось "лівака" на вантажній машині і миттю додому по ящики. Ху-ух! Перший рубіж подолано! Питаю, скільки днів ітиме багаж? Може, два дні, а може й два тижні, — гарантії не дають. Підрахував, час є, хай собі плентається. А відомо було, що ящики у декого не прибували вчасно, і поставали неймовірні труднощі, примушували їхати без багажу.

Через тиждень нам мали видати візи. За цей тиждень ми зобов'язані одержати від домоуправління довідку, що воно не має до нас жодних матеріальних претензій. Таку довідку могли видати лише після того, коли ми: 1) Принесемо квитанції від телефонної станції про сплату всіх рахунків. 2) Таку ж довідку взяти в "Харківенерго"

відносно електрики та газу. І найважливіше — 3) Сплатити видатки на ремонт квартири після нашого виїзду.

З першими двома вимогами, думалося, за один день упораємося: принесемо всі копії сплачених рахунків і тут же одержимо потрібну довідку. Але це тільки в казці трапляється. В реальному житті з тебе поють крові за таку довідку. Так і сталося! Адже відомо для якої мети нам вона потрібна. Відповіли, — чекайте, придуть до вас техніки, відключать телефон і світло, тоді приходьте по довідку... Навіщо ж відключати, — волаємо, — адже за телефон та світло наперед за місяць заплачено, ось квитанції, дивіться... Не подивилися. А техніки, — питаємо, коли ж придуть? Ждять, байдуже відповідають. Чекаємо день-другий — не приходять. Біжу, вимагаю, прошу, благаю. Втішають, — може, завтра придуть...

А тут ще клопіт з ремонтом квартири. Питаю, скільки платити? Кажуть, прийде технік, оцінить вартість, складе кошторис. Коли ж він прийде? Ждять. Покажіть хоч мені того техника, я спробую з ним домовитись. Через два дні ввіймав того техника. Виявилася дуже мила дівчинка. Прийшла, обдивилася і почала писати рахунок. Я дивлюся на нього і за голову хапаюсь. Не через те, що сума немала, а за перелік ремонтних робіт, що їх визначила та мила дівчина. Намагаюся урезонити її: “Навіщо такий генеральний ремонт затіваєте, — подивіться, — на стінах чисті, акуратно наклеєні чудові шпалери, спеціально з Москви привезені, ванна знизу до стелі облицьована чеськими кахлями, всі двері обклеєні плівкою, а ви що хочете з цим зробити?” — “Все обідрати”, — каже вона, — “Кахлі посколювати, оббити, заново потинькувати, побілити”. “Навіщо?” — кричу. — Дівчатко робить суворий вигляд і заявляє: “Ви зобов'язані здати квартиру в тому вигляді, що був при вашому вселенні”, — “Оце так так! — сплескую руками. — Та чи ви не знаєте, який вигляд мала тоді квартири? Двері не причинялися, паркет горбом лежав, скрипів, тріщав, тріскався, з стін обсипався тиньк, стеля спузирилася... Та ми ж понад дві тисячі витратили на те, щоб у ній можна було жити. А ви...” — “Такий порядок, і все! — одрубала. — Будете платити, чи...” Заплатив я майже п'ятсот карбованців. І подумав, навіщо я, дурень, так гаряче намагався довести, що ремонт цей типове безглуздя, нащо я заходився повчати, адже вся система держави повна кричущих неподобств і несусвітнього безглуздя. Та хай вона синім вогнем горить! Чого я клопочуся? Здирайте, ламайте, розбивайте, обрубуйте, — доводьте до первісного стану! Так вам і треба!

Заплатив ті гроші. А з телефоном та світлом ще більша морока. Нарешті приходять телефоніст, одрізає проводи, забирає апарат. З'являється технік виключати освітлення. Жінка, схожа на сільську вчительку. Сходу питаю: “Сім'ю маєте, чоловіка?” — “Маю, — каже. — А чому це вас цікавить?” — “А вас, — питаю, — цікавить справжнє шотландське віскі?” І показую пляшку. — “Такого я в житті не бачила”, — аж розгубилася. Допитуюся далі: “А хочете попробувати?”

Ваш чоловік любить випити?" — "Та хто не любить цього добра?" — признається. — "Нате, — даю їй пляшку, — випийте за своє здоров'я". Бере і ніяковіє, — мовляв, чим же мені віддячити... Пояснюю: "А ви не виключайте світла". Видно, вона вже була напрактикована в таких ситуаціях, вмить розв'язала проблему. "Лічильник я зніму, — сказала, — як доказ, що світло виключила, а для вас залишу провідки і з'єднаю їх на "пряму". Ясно?" "Кажу, — ясніш не може бути! Дякую, привіт чоловікові і всій вашій сім'ї!"...

Так ми полагодили справу з світлом, не довелося купувати свічок, як інші недогадливі робили. А з телефоном, думали, — справа безнадійна, зв'язок обірваний, а нам же до від'їзду чимало днів лишилося і потреба в телефоні величезна. Не без добрих душ на світі: сусідка запропонувала дати свій запасний апарат, щоб підключитися до її лінії. До того й синок її дещо тямив у телефонній техніці, протяг до нашої квартири провідки, підключив апарат. Зв'язок був відновлений. Лише дзвонити могли ми по лінії того сусіда і з'єднуватися з бажаним номером, а до нас уже важко було додзвонитися, бо наш номер був виключений. Одне слово, не тільки держава нас весь час і на кожному кроці обманювала, але в даному випадку і нам удалося її дурити.

Збираю квитанції та розписки, несу до домоуправління. Голови нема зранку. Вдень також, кажуть, в райвиконкомі на засіданні. Наступного дня він у райкомі. Замісник відмовляється дати довідку. Лише на третій день впіймав того голову. Навмисне довго передивлявся подані папірці, викликав ту дівчину-техніка, вона підтвердила правильність квитанції, ще раз кудись з цього приводу дзвонив, нарешті підписав ту розпроклату довідку!

Крім неї потрібна була ще квитанція з банку про сплату вартости візи. Нам належало заплатити, здається, по п'ятсот карбованців за право виїзду за кордон на постійне.

Заплатили, віднесли всі документи полковникові.

Процедура вручення виїзних віз відбувалася без урочистостей, як того, по ширості кажучи, ця історична подія заслуговувала. Однак, елемент серйозности моменту відчувся, тільки-но ми з дружиною зайшли до кабінету начальника. За широким міністерського розміру столом сидів у парадному мундирі полковник Давидов, а збоку за продовгуватим столом, що творив разом з головним столом літеру Т, сидів молодий чоловік у цивільному вбранні, зовсім не знайомий мені. На наше привітання обидва чемно відповіли, полковник запросив сісти до стола саме проти того цивільного. І той, мило всміхаючись, почав вести бесіду зі мною, яка звелася до докорів типу: "Як же це ви, шановний, який в країні цілком заслужено мав те-то і те, якому країна дала те-то і те, для якого те-то і те... і який незрозуміло чому... куди і навіщо?... як ви можете зважитись?... та чи не дороге для вас усе?..." Я слухав його і злість розбирила мене. Намагаюся стримувати себе, кажу: "Пробачте, ми прийшли сюди на запрошення товариша Давидова. Хто ви такий, нащо ви тут? Та ще й

такі запитання мені ставите? Та ви знаєте...” Що саме, я не встиг до кінця договорити, бо в цю мить моя дружина так наступила під столом на мою ліву ногу, що я вмить прикусив язика. Той кагебіст знітився і теж замовк. Полковник, не підводячися з крісла, широким жестом подав нам візи. Ми взяли, подякували, попрощались і вийшли. Власне, вибігли. Я ледве встигав за дружиною, шкандибаючи на ліву ногу...

Ну, їй перепало ж мені потім од дружини! Вона була переконана, що за таку зухвалу поведінку наші візи там же були б порвані на шматки, а нас відразу б запроторили до в'язниці. Я, як годиться, не перечив дружині. Жінки завжди праві. Особливо тоді, коли справа кінчається добре.

Проте, до щасливого закінчення справи ще лежав довгий і непростий шлях.

Заходилися остаточно розпродувати бібліотеку та меблі. З меблями, нам необхідними до останнього дня, домовилися з покупцями про день, коли вони зможуть їх забрати. Так що нам було на чому спати і сидіти за столом. І гостей приймати. Правда, дуже обмежене коло знало про наш виїзд. Але чутки носилися в повітрі. Особливо після того, коли дружині моєї потрібна була довідка з канцелярії театру, що до неї нема жодних матеріальних претензій. В ній обов'язково мало бути зазначено, для чого видається вона. Обмежилися: “в зв'язку з виїздом за кордон”. Коли хтось її запитав, що це означає, дружина спокійно відповіла: “А ми не вперше подаємо такі заяви. Якщо цього разу не відмовлять, поїдемо”.

В ці дні до мене дійшли вісті, що харківський театр мав намір відновити постановку “Червоної калини”, а хтось на засіданні сказав: “Так його ж син виїхав до Ізраїлю!” П'єсу відклали. Але найпікантніше було те, що за тиждень до нашого виїзду ми прочитали в черговій програмі центрального телебачення, що в неділю 25 лютого (в день нашого від'їзду) на всю Україну передаватиметься “Червона калина” в постановці Миколаївського муз.-драмтеатру! Оце так, — думаю, — сюрприз на прощання!

Така кумедна ситуація нас дивувала. Невже ніхто не знав, що ми затіяли? Чи то нікому в голову не могло стукнути, що “соколи відлітають у далекий край?” А може, щось чули, та не вірили, що випустять.

А таки справді, все могло трапитися. Мій приятель, який був добре поінформований про наші справи, застерігав, щоб ми весь час були насторожі, навіть маючи на руках візи. Дійсно, мені згадалися випадки, коли прямо з вагону потяга знімали сім'ї, відбирали візи і... Куди далі податися, якщо квартиру ми здали, з працею розрахувалися, всі гроші витратили, пашпорта позбавлені?

На право виїзду з СРСР вистачало візи харківського ОВІРу. А для в'їзду і проїзду через територію західних країн потрібні візи відповідних амбасад. Для одержання їх слід їхати до Москви. За перший день,

— пам'ятаю, це був знову ж таки наш щасливий день 13 лютого, я мав дві візи, — голляндського консула (амбасада заступала інтереси Ізраїлю) і австрійського. Транзитну польську візу одержав наступного дня. А ще день пішов на обмін дозволених ста карбованців на долари.

В Москві — “столице нашей великой родины”, — я вже був безпашпортним, безрідним космополітом. Ні один готель не давав дозволу поселитися бодай переночувати. Між іншим, така доля й тих осіб, що мали дозвіл на тимчасовий виїзд у гості до родичів. Вони зобов'язані перед подорожжю здати в міліції паспорт і таким чином робилися теж “несоветскими” людьми. Про знущання над ними в Москві розповідали мені люди, які їхали погостювати в США. Майже всю ніч їх ганяли від одного до другого готелю, врешті під ранок дозволили поселитися в якомусь буквально притоні, — при чому в гуртожитку, — матір в одному на десять душ, а син в іншому, в якому навіть ліжка для нього не знайшлося. Так і просиділи вони у вестибюлі готелю, поки пора було їхати в аеропорт. Приємна, просто розкішна подорож за кордон! Мені теж не було куди йти, бо син уже в ті дні мешкав у Римі. Спасибі, друзі помогли. Вони також збиралися ближчими днями вилітати з Союзу, тому охоче прийняли мене. Тим паче, я поміг їм, розповів про процедуру оформлення віз та інші справи.

У Москві я намагався розв'язати ще одну проблему, про яку в Харкові й говорити не стали. Річ у тому, що за довгі роки, починаючи з передвоєнних, у нас зібралося тисяч на двадцять п'ять облігацій різних державних позик. Я в Харкові зайшов до центральної ощадної каси і заявив примірно таке: “Ми з дружиною назавжди залишаємо країну Рад. Ми повністю розрахувалися з нею і маємо офіційну довідку, що ні копійки їй не винні. Тепер просимо державу розплатитися з нами. Ми їй позичили (назвав точно суму) і держава гарантувала нам повернення цієї позички. Прошу сьогодні ж розрахуватися з нами”. Фінансист відповів: “Маємо інструкцію таких виплат не робити”. Прошу показати інструкцію. Не дозволено. Назвіть, кажу, тоді хоча б номер цієї інструкції, хто і коли її видав. Не маємо права. Таємниця, чи обман? Чому, питаю, боїтеся показати документ, якщо він законний? Чиновник мовчить. Потім додає: — Їдьте в Москву, може там покажуть вам оту інструкцію. Для мене було ясно, що це абсолютно антизаконна дія органів радянської влади, по суті грабїж людей, привласнення чужих грошей. І робили вони це безкарно, бо хто з таких, як я, стане затівати судовий процес проти грабїжників, які залізли в чужу кишеню і витягли з неї гроші?

Так було і в Москві. Відмовили. Порекомендували здати облігації до ощадної каси. Для кого? Краще вже подарувати родичам, що лишаються, та близьким друзям. Так ми й розпорядилися з нашими капіталами. Правда, радянська влада щедро дала нам на дорогу: виплатила за шість місяців уперед пенсії. Цей благородний вчинок зробила хитро-мудро. Гроші ми одержали буквально за два дні до ви-

їзду, а вивезти не можна ні копійки. Купити щонебудь путне не було де, то й тут довелося всіх родичів та друзів обдаровувати.

Наближалися дні від'їзду. До спілки я вже давненько не ходив, хоча з приятелями зустрічався. Тоді ж попросився з Василем Мисиком, який жив з дружиною недалеко від нас. З іншими тримав телефонний зв'язок. Декого повідомив про новину, яка їх так налякала, що вони потім забули мій номер телефону. Ну, хай і живуть собі спокійно, сказав я, — не стану турбувати і до спілки більше не піду. Через три дні виїжджаємо, — квитки до Бресту в руках. Але раптом пролунав телефонний дзвоник. Секретарка Давидова схвильованим голосом повідомила: “Віза буде скасована, якщо негайно не принесете довідку про те, що здали членський квиток спілки письменників і що до вас з їхнього боку нема жодних претензій”.

Це трапилось в другій половині дня. Миттю написав три заяви, — до правління, до літфонду і до профспілки, — з проханням виключити мене звідусіль у зв'язку з т.д. Приходжу, ще застаю начальство: у правлінні замісника голови Віктора Лагозу, голову ради Літфонду Миколу Шаповала і когось з місцевому профспілці. Насамперед зайшов до Віктора, подаю заяву, кладу на стіл членський квиток. Він читає, дивиться ошелешеними очима то на мене, то на заяву і щось намагається сказати: “Як же ж це так...” — “А хіба ти цього не знав?” Мовчить. “Ти ж добре знав про моє бажання, — кажу далі. — Не раз і характеристики на мене писав. А вони, пригадуєш, звалися ще й рекомендаціями. Отож ти й рекомендував мене на поїздку закордон. От я й скористався з цього...” — “Ну, що ж, — він начальственно підвівся з-за столу, — бажаю тобі...” І навіть потиснув руку, хоч і невідомо, якого добра він мені бажав. Проте я переконаний, що наодинці зі мною не кривив душою і зла не бажав. А що він потім на зборах говорив про мене, хай уже партія цінить його за відданість.

Отакі вони всі виявилися мої спілчанські друзі. Пили-гуляли разом, дулі в кишені тримали на радянську владу, плакали в жилетку, скаржилися на вчинені їм кривди, проклинали сіроштанів, а потім дружньо піднімали руки “за суворе покарання” того друга...

Не всі були такі. Знайшлися й сміливці. Найчеснішим серед них виявився Микола Шаповал. Того ж дня я подав йому заяву про вихід з Літфонду. Це відбувалося в присутності трьох співробітниць спілчанського апарату. Він прочитав і вигукнув: “Ну, й молодець!” Інтонація давала можливість трактувати цей вигук як докір і як похвалу. Жінки, дізнавшись у чому справа, оніміли. Одна з них удала, що їй зробилося недобре, і притьмом вибігла з кабінету. Як потім я дотямився, — побігла негайно як стукачка першою повідомити про таке ЧП* голову правління. Микола тут же написав мені розписку, що я

*ЧП — абрєвіатура від російських слів — “чрезвычайное происшествие” (вимовляється “чапе”).

здав членський квиток Літфонду і що ніяких претензій до мене немає. Я подякував, почав прощатися, — а Микола сказав: “Почекай, разом вийдемо.”

Коли ми вдвох через якихось п'ять хвилин виходили з спілки, на вхідних дверях зіткнулися з Петровим, головою правління харківської організації. Нагадаю, — це той полковник у відставці, проти якого Микола разом з однодумцями організував було змову на перевиборах, за що вже був покараний. То ж я тоді, коли ми вийшли на вулицю, кинув йому: “Ну, друже, знову попався!” На це сердито Микола махнув рукою: “Плювать мені на них! Я роблю по-людськи!” Він повів мене до невеличкого кафе, по дорозі прихопили півлітра і хвилин двадцять у дальньому кутку по ширості поговорили. Наостанку Микола гірко вимовив: “Як би це й мені так! Може, пришлеш виклик?” Він ще, бачте, й жартував. Для нього взагалі було характерним не раз говорити про серйозні справи жартома, щоб уникнути брехні. Очевидно, це була захисна зброя. Він навіть радий був, коли його називали несерйозним, легковажним. Це його вибачало. Хай кажуть що хочуть, а насправді ніхто не знав його глибоких переконань, що все навколо робиться не по-людськи.

Ми тоді ніяк не могли наговоритися, розуміючи, що це остання наша розмова. І навіть листуватися не зможемо. Провів я його до дому, де він жив, постояли біля нього, потім він мене провів до троллейбусу, попрощалися . . . Він пішов якийсь нещасний, зіщулений. Я довго дивився вслід йому, і згадалося його нелегке життя . . .

Драматичне було дитинство. Батько загинув у вогні громадянської війни. Мати померла в голод 1921 року, лишивши сиротами восьмеро дітей. Миколці, найменшому було два роки. Більш ніколи не знав він, де його брати й сестри, — розвіялися по світу, хто безпритульним, хто по чужих людях, і слід їхній загубився у бурхливому вирі життя.

Бідолаха Микола мав щастя вижити. До шести років скитався по людях, захворів на віспу, мало зір не втратив, однак, видужав і на сьомому році став поводитирем сліпого кобзаря Кушнерика, відомого в Україні.

Така дивна доля! Не один рік сирота-хлопчик водив по селах славетного кобзаря, разом з ним радів хлібові, дарованому людьми, і разом з ним горював одним горем, і не знав — не відав, що в тій торбї з хлібом, яку носив за плечима, збиралися й інші цінності, які згодом залунають в його душі поетичним словом. Химерна доля дала хлопцеві щасливу нагоду вже змалку, щодня, по краплині вбирати в своє серце невмирущу силу народньої поезії, пісні, речником якої був сліпий кобзар.

Дальший шлях Миколи пройшов через дитячий будинок, де його годували, одягали і навчили грамоти. Закінчив сім класів школи, вступив до педтехнікуму у Великих Сорочинцях на Полтавщині. А в

Решетилівській районній газеті вперше й спізнався з літературною працею: 1938 року в ній були надруковані перші його вірші.

Війна порушила всі життєві плани. В перші дні забрали його до армії, служив спочатку рядовим солдатом, потім узяти до редакції дивізійної газети, був поранений, видужав у далекому шпиталі, взяли його на радіостанцію ім. Т. Шевченка, яка мовила на окуповану гітлерівцями Україну.

День перемоги застав його на Закарпатті. По демобілізації поступив до Ужгородського університету. З 1952 року жив у Харкові, після того, як перед цим вийшла перша збірка “Поезії”, прихильно зустрінута критикою.

До кінця свого життя жив літературною працею, видав десятка два збірок поезій та оповідань, повістей (серед них багато для дітей), в яких, живлячися скарбами кобзарської науки та досвідом гіркого дитинства, оспівував красу і велич людської вірності, широти, чуйности до нездолених та скривджених, готовности прийти на поміч людині в біді.

У всій творчій діяльності, — в прозі чи поезії, його тривожили пекучі конфлікти сучасности. Героїв своїх творів він шукав і знаходив у житті, змальовував їх іноді під власними прізвищами. Переважно це були трудівники землі, з якими він часто зустрічався під час своїх мандрівок по Україні, — складні проблеми яких гостро хвилювали його і про які не раз осмілювався сказати в своїх творах досить одверто.

Офіційна казенна критика не шанувала його. Але найбільше діставалося Миколі Шаповалові не так за творчі негодження партійному начальству, як за громадсько-політичну поведінку. Він часто забував советські “правила гри” і, обурений тим чи іншим несправедливим вчинком або підлою брехнею, не міг стримати себе і прямо ввічі говорив те, що думав.

По натурі прямолінійний і чистосердечний, мав багато друзів, а ще більше недругів, особливо там, де вершаться долі письменників. Однак, не знайшов мужности рвати пута, які зв'язували його, і не став у звичайному розумінні активним інакодумцем. В цьому розумінні він, як і багато інших, був зразком двоїстости і протирічivosti людини, вихованої радянською системою.

Після прощання зі мною його чекали нові неприємности.

Невідомо, який шпик за нами наглядав у тому кафе, але про нашу зустріч стало відомо тим, кому це було потрібно.

Тільки-но я прийшов додому, як задзвонив телефон. Голова правління Петров повідомив: “Завтра об 11-й годині скликаються загальні збори харківської організації з приводу вашої заяви. Ваша присутність обов'язкова”. Я спокійно відповів: “У своїй заяві я прошу вважати мене виключеним з спілки письменників у зв'язку з виїздом назавсім з Радянського Союзу і прошу видати для ОВІРу довідку, що

я здав свій членський квиток. Для цього моя присутність абсолютно зайва". І поклав трубку.

Я не цікавився, що відбувалося на тих зборах. Але з випадкової інформації склалася картина того судилища. Власне, про який суд мова? Там був безперервний потік обвинувальних промов, лилася лявіна брудних помий на мою голову. Нічого дивного в тому, що лютували пристяжні громили, які бандитували в тридцяті роки, в роки "космополітизму" та боротьби з "американським" імперіялізмом, — але прикро і соромно мені було за тих "друзів", які з такою ж ретельністю поливали мене брудом.

Чесний і принциповий Микола Шаповал не прийшов на це ганебне зборище. Але на тому відьомському шабаші був жорстоко розп'ятий. Багато було згадано, — і фракційну змову проти обкому, і ідейні ухили в творчості, а головне, його симпатії до прихованого ворога народу Сокола, якого він так настійно рекомендував до складу політично важливої делегації харківських письменників, — і куди? — до самої Москви! І за те, що він сказав: "Ну, й молодець!" І за те, що пішов пити з ним на прощання горілку. І про що він там з ним говорив?

В Італії я дізнався, що в ті дні з ним трапився тяжкий сердечний припадок.

У березні 1982 року помер від розриву серця . . .

* * *

25 лютого 1979 року до нашої порожньої квартири на прощальну вечерю прийшло небагато сміливців. З письменників, акторів ніхто не зважився. Деякі з чемности послали своїх дружин. Але всі, хто проводжав нас, були щирі у своїх побажаннях щасливої путі і доброго майбутнього.

Невеселий був той лютневий вечір прощання з рідними, друзями, з теплою затишною хатою, з містом, в якому худо-бідно прожили п'ятдесят років, з рідною землею, яка зростила і наситила життєвою силою, з народом, якому ми так і не змогли по-справжньому служити і відчували себе у великому боргу перед ним. В унісон з нашим настроєм за вікнами лютувала завірюха, — світу Божого не було видно, — наче гнівилася, страшила, лякала невідомим майбутнім.

З важким серцем залишали ми Україну. І особливо, — з почуттям кривд заподіяної тими силами, які примусили піти в добровільне вигнання.

Молоді хлопці, діти наших приятелів, виявили щиросердне схвалення нашого виїзду і всяко старалися допомогти, бо відомо було, що процедура посадки до вагонів потягу "зрадників родіни" супроводжувалася чималими незручностями.

Вони стали надто гидкими, коли власті перелякалися масових провідів на вокзалі, під час яких лунали тости, лилося шампанське. Щоб придушити такі антирадянські демонстрації, запровадили особливі

правила. Пригадав я, як 1925 року нас з однієї тюрми переправляли до другої, то наш тюремний вагон, в який садовили, поставили на далекій колії, — так і тепер вагони біженців тримали далеко від людських очей в товарному тупику. Потім їх порожніми підганяли до головного перону на такий короткий час, щоб спеціально створити безладдя і поспіх. Але хтось з розумних “зрадників родини” згадав давно випробуваний і безпрограшний спосіб — дати хабаря провідникові того вагону, загнаного в тупик. І все стало на свої місця. Провідник одержував немалу суму — і, будь ласка, пасажири заздалегідь приїжджали і цілком спокійно (правда, в п'їтьмі, без електрики) розташовувалися. Кої навантажувався повен вагон, провідник замикав двері, вагони підкочували до потяга, — і він негаїно ж рушав. Так була розв'язана політична проблема небажаних масових провджань-мітингів. А залізничники-провідники мали з цього немалий навар: за кожен вагон брали по сто карбованців. (Пізнїше такса зросла до 150.)

Потяг відходив десь о першїй годинї ночї. Об одинадцятї ми закінчили прощальну вечерю, почали виходити з хати. Як капїтан потопаячого корабля я виходив останнїм разом з дружиною. Глянув на порожнї, чужї вже стїни кїмнат — і відчув радїсть звільненостї від муру постїйних обмежень та заборон, який оточував мене довгї роки, і стояв нездоланною перепною до їнших шляхів, темною брилою заступав весь бїлий свїт!

Надворї хуга бушувала, а на душі було тепло.

Хлопцї швидко повезли нас темними завулками. Перед товарним тупиком дорогу нам тричі перегороджували шлагбауми, але п'ять карбованців вмить перетворювали їх на автомат, який стрїмко піднїмав загородки вгору, мов вїтальний салют. Вагони були відкритї. Дружнью внесли валїзи, розташували їх на верхнїх полицях, і як годиться посїдали помовчати перед розлукою.

Прощай, прощай! А може, — до побачення? До зустрїчї?

Крадькома зрушив з мїсця потяг, — ми навїть і не помітили, коли це сталося.

Стояла глупа заметїльна нїч.

У вагон так і не дали свїтла, їхали поночі...

Ми так і зрозумїли: з ночї до свїтла.

45.

НЕ ВВІ СНІ, А НАЯВУ

І от ми в Бресті. Остання, прикордонна станція. Від'їжджаючих по-вен перон, метушня, нервовість, біганина, тривога, зокрема, всі клопочуться, чи прибав багаж. Слава Богу, лежить, чекає митного огляду. Де переночувати? Жоден готель і тут безпашпортних не приймає. Дали “в лапу” адміністраторові привокзальних так званих “кімнат відпочинку”, — будь ласка, розташовуйся. Правда, до туалету біжи на перон, там же і вмивайся.

А думка заспокоює: “Не клопочись, не гарячкуй, тримайся, — це останній рубіж, — з митниками не сперечайся, байдуже, що пропустять, а що не дозволять, пильнуй лише, щоб якоїсь провокації не вчинили”. От бач, щось уже трапалося з квитками до Відня... Кажуть, на нас не прибуло розпорядження з Москви. Ми ж замовляли через “Інтурист” мало не три тижні тому, — протестуємо, вимагаємо, — нам один день лишився, завтра ми зобов'язані бути за радянським кордоном... Через кілька годин віддикуємо з полегкістю: можемо купувати квитки, — ще один клопіт геть з плечей. Тепер митний огляд багажу. Тут особливі неприємності. Не в тому, що знайдуть недозволені речі, — хай забирають, байдуже, аби швидше кінчалася принизлива процедура. Ящики, старанно нами запаковані в Харкові, тепер розламують, усе перешупують. Стеж, не спускай з очей митника! До твого ящика може потрапити така контрабанда, навіть зброя... Тоді й почуєш: “Цього треба зняти з потяга...” Ставало моторошно, бо весь час не виходило з голови попередження харківського приятеля: “Хай щастить тобі на митниці. У нас усе може трапитися...”

На щастя, нічого лихого не трапалося, тільки нерви посмикали. Відправили наші три ящики, — все наше багате майно, — на вантаження за кордон, у вагони австрійського потяга.

Останній день бенкетували у вокзальному ресторанчику. З Харкова нас проводжав брат Володимир і молодий інженер Саша, з яким ми познайомилися в приїомній ОВІРу. Він з дружиною й донькою чекав дозволу на виїзд і, щоб набути досвіду, побажав поїхати з нами до Бресту і побачити, як відбувається остання виїзна процедура. (Ми з ними зустрілися через три місяці в Італії. І добре подружилися, зараз живемо в Нью-Йорку недалеко один від одного.) А тоді в Бресті прощалися, не сподіваючись на зустріч. З братом сумно було розставатися: він назавжди лишався в Україні, а надій бодай на тимчасову візиту до нас за кордон не було ніяких. Йому, так як і мені, не один

раз відмовляли в такій поїзді. Оце недавно він ще раз подавав прохання. І знову бажання брата відвідати сестер виявилось “нецелесобразним”.

Перед сіданням до вагонів необхідно було пройти ще один контрольний бар’єр: митний огляд особистого багажу, — валіз, сумок, портмоне, записників. Декого примушували роздягатись, обшупували кожен рубець, зривали підметки. Нас ця ганьба минула, хоча митна бригада попалася жіноча, і вірно нас попереджали, що вони значно придирливіші, ніж чоловіки. Прискіпувалися до всього. Спочатку ми намагалися щонебудь виторгувати, а потім махнули рукою, — хай буде як буде. Не дозволяєте взяти кільце ковбаси — беріть її собі! Не можна гречки та рижу, — обійдемося! Може, у Відні по блату дістанемо . . .

Перед тим, як пускати до вагонів, усіх, що пройшли митницю, замкнули у великій, мов тюремна камера, кімнаті, і ми в ній (нате вам наостанку!) просиділи години три. Крізь вікно бачили Володимира і Сашу, які здалеку перемовлялися з нами на мигах та показували написані на аркушах паперу дружні побажання.

2 лютого ранком ми були вже на віденському вокзалі.

А погода яка! Виїжджали з холоду, а приїхали у весняне тепло. “От що значить заграниця!” — жартували. — “Одна і та ж з Харковом географічна паралель, а яка різниця, — там люта зима, а тут лагідна весна”. А згодом почали робити інші паралелі і порівняння . . .

Довгими роками годовані напівголодними пайками, привчені покірно миритися з обмеженнями буквально у всіх сферах духового і матеріального життя, ми протягом десяти днів у Відні не могли отямитися від неймовірності світу, до якого потрапили. Почувалися ошелешеними від усього, що бачили. Від ніколи не баченого. Правда, траплялося нам колись глянути на закордонні рекламні видання, але реальні картини перевищували будь-яку уяву. Розкіш крамниць, до яких боязко було зайти, бо невідомо кому й як воно все продається. І мучить думка, — а чи вся ця картинна галерія — є справжні ковбаси, кури, фрукти, овочі, чи майстерно зроблений натюрморт? Сотні невеличких крамничок, на вітринах яких, а то й просто на вулиці на столиках лежить таке, від чого очей не можна відірвати. Вчора бачиш отакений шмат яловичини — сьогодні ще кращий лежить. Коли, хто його купує? Боже ж мій, ніяких черг! І взагалі не видно покупців. Може суди лише з перепустками пускають? Ні, уже й нас запрошують . . . Зайти, чи не заходити? Примусять щонебудь купити, а у нас і грошей нема? Та й “авоську” з собою не прихопили. Та диви! Чудо! Диво! Тобі запаковують курку в розмальований целофановий мішечок! З ручками! Та за один такий мішечок у Харкові дають п’ять карбованців. А тут на кожну курку — окремий мішечок. Що діється на цьому світі! Здуріти можна. Навіщо цей мішечок? Адже цілком зручно нести курку, вхопивши її за ноги! Несеш — і всі тобі заздять. Питають, — де дають. А тут усім байдуже, де ти “взяв” ковбасу, сир, масло. В

голову не вміщається!

Ідеш вулицею, а голова весь час повернена в бік вітрин. В'язи можна скрутити!... За день шия так розболиться, — ночі не спиш. А якщо й заснеш, такі дивовижні сни зачарують! А прокинешся — втямиш, що то не сон, а дійсність. Від захоплення і подиву весь час ахаєш, рота розкриваєш так, що твоя щелепа одвисає від усіх "ахів"! Чистота вулиць! Радісне вечірнє освітлення! Дисциплінованість пішоходів! Яка повага водіїв авт! У Москві таксист тебе б уже двічі виматюкав за те, що ти намагаєшся першим перейти вулицю, а тут... Та що говорити! Відчуваєш, що тебе шанують як людину. Усміхнені обличчя, веселі розмови, грайливий настрій зустрічає тебе на кожному кроці. Повага, чемність, послужливість. На автобусних зупинках спокійні черги. Ніхто через твою голову не лізтиме, не виштовхне в калюжу, не торохне по голові, не вилає тричі поки ти мовчиш... Будь ласка, навіть старим людям дають місце в переповненому автобусі...

Перші враження, звичайно, найвиразніші. І певна річ, вони спочатку поверхові, бо тебе вражає зовнішнє, що впадає в око. Розуміння глибших явищ прийде згодом. Але вони, ці перші враження від нового, досі не баченого світу, лишаються в пам'яті надовго.

За короткий час ми змогли лише поверхово оглянути Відень, бо немало днів забирала процедура оформлення дальшого шляху, зокрема, переправка багажу: правила дозволяли взяти з собою по дві валізи, решта мала йти товарним потягом на Рим. Але ми кожну вільну хвилину використовували, щоб походити і помилуватися вулицями австрійської столиці, оглянути славетні палаци та пам'ятники, які досі нам дозволено було бачити лише на книжкових ілюстраціях або в кіно. (Так і звалася та всесоюзна телепередача — клуб кіномандрівників. Мандруй перед телеекраном!)

12 березня вирушили до Риму. Вагон незручний, гірший, ніж у приміських харківських робочих потягах, явно не розрахований на довгу їзду. Так-сяк можна було сісти чотирьом упритул, а полежати лише двом скорчившись, якщо двоє інших стоятиме. Всю ніч я не спав, з захопленням дивився крізь шибку вікна на фантастичну панораму альпійських гір. Потяг повільно петляв угору до засніжених вершин, колія проходила над стрімкими урвищами, внизу яких мерехтіли вогники осель, шохвилини мінялися дивовижні картини. І хто б міг подумати якийсь рік-два назад, що ми так, виявляється, просто і звичайно можемо їхати через Альпи!... Та хіба одні Альпи? Ми вже в'їжджаємо до Італії!

З цікавістю малого хлопця, який, гай-гай коли це було! прочитував назви катеринославських вулиць, я вчитувався в назви міст, через які проїжджали: Джемона, Удіне, Тревізо, Местре, Падуя, Феррара, Фльоренція... Що не назва — історія, поема! А от і Рим!...

Не доїжджаючи до центрального вокзалу, потяг зупинився. Вийшли з вагонів під рясний весняний дощ. Небо вітало нас. В нашій родині

дощ визнавався щасливою ознакою. І — диво дивне! — знову було 13-те число!

Посідали в автобуси, поїхали і невдовзі крізь пелену дощика здалеку побачили сина й невістку. Вони, виявляється, пильно стежили за нами (ще в Харкові Юрко дав нам орієнтири для зв'язку) і точно розраховували час та місце нашого прибуття.

Рівно два місяці ми не бачилися. 13 січня проводжали їх з Москви, а тепер 13 березня вони нас зустрічають у Ладисполі. Та ще й у дощ. Правда, в Москві тоді не було дощу, але я нагадав, як ми 25 років тому назад їхали з сином на його іспити до інституту. Тоді йшов великий дощ, а число було 13-е. Отож, якщо вірити в прикмети, хотілося переконати себе й тепер, що все буде гаразд.

Через кілька днів ми залишили готель і оселилися поблизу сім'ї сина, а згодом перебралися до спільної квартири на вія Дюка Абруччі, 201. Між іншим, будиночок цей, другий поверх якого ми зайняли, належав родині італійського кінорежисера Росселіні. Справа не в цьому, — для мене було дивно, що членами італійської компартії було чимало багатів, навіть мільйонерів, таких як Росселіні. Генеральний секретар партії Берлінгер (казали, я не перевіряв) володів багатьма будинками в різних містах Італії, а в спадок одержав від батьків великий терен землі, лісів, річок на острові Сардинія. Щоб не зганьбити репутацію борця за інтереси пролетаріату, всі маєтності свої він ніби заповів комуністичній партії. Не знаю, як це вплинуло на авторитет партії, але саме того 1979 року на виборах вона втратила порівняно з рекордним 1976 роком десять процентів місць у парламентах та сенаті.

Італійська компартія давала знати про себе такими демагогічними засобами пропаганди, що мені аж очі на лоба мало не вилізли. Я бачив на вулицях Риму демонстрацію жінок, які серед інших плякатів несли такий: “Хочемо мати такі права, як радянські жінки” Хай би переселилися, відразу б одержали ті права у вигляді ломів та лопат на будівництві доріг.

Про наші враження від Італії докладніше розповім іншим разом. Зараз лише згадаю про особливо цікаві деталі. Ладісполі — невелике курортне містечко на березі моря. В нашому розумінні це не курорт, бо нема ні санаторіїв, ні будинків відпочинку. Римські багатії тут мають власні будинки, до яких приїжджають на розваги у кращі літні місяці, — червень та липень, а в іншу пору здають у найми або лишають порожніми. Порожніми, однак, вони останніми роками не бували, бо приплив біженців з Союзу щороку зростав, а 1979 року не легко було навіть винайняти помешкання.

Містечко простяглося вздовж теплого моря. Згадалося, — доводилося нам купатися в Чорному морі та в Озівському, бували й на Балтійському та Каспії. А це бач, занесло нас аж до Тиренського моря. Та ще й на такий дивовижний пляж! Йй-бо, на всяких лежали, — на малих і великих каміннях, на пісках різного кольору, — на жовтому, білому, кремуватому, сіренькому, — але щоб пісок на пляжі був чорний,

мов вугілля?! При чому він на сонці страшенно нагрівається, робиться розпеченим залізом. Так і є, він має кристалічні зеленуваті елементи залізної руди, які під промінням аж поблискують.

Багатство італійських базарів з горами винограду, яблук, помідорів, кавунів, з ятками м'ясними, рибними, ковбасними, сирними потрясли нас після статечного Відня східною пишністю, грандіозним масштабом, сліпучою барвистістю, динамічним рухом тисяч людей, різноголосим клекотом, — суцільне свято! Дійсно, ці базари — святкова вистава з шораз мінливими картинами, музикою, співом . . .

Вміють італійці працювати і радіти з плодів своєї праці. І споконвіку шороку відзначають народом бережені свята трудового життя.

Український народ також мав колись радісні трудові свята на своїй землі. Люди з давніх-давен складали певний ритуал святкування таких дат, як, скажімо, перший день жнив, а особливо врочистий і веселий останній день — обжинки. Радянська влада все це вбила. Тепер на "день врожаю" людей зганяють у колони під червоні прапори і під бойові марші оркестрів ведуть до сільського клубу, щоб вони прослухали доповідь секретаря парторганізації про останню постанову ЦК по сільському господарству.

Італійські хлібороби, на щастя, ще не виходять на демонстрації з гаслами: "Хочемо жити, як радянські колгоспники!" І на свої трудові свята збираються з власної волі й зі щирим задоволенням. Кожна провінція, а подекуди й окремі місцевості мають свої свята, — квітів, овочів, фруктів, збіжжя, худоби, — в залежності чим славиться та чи інша місцевість. Трудівники Ладіспольської землі на всю Італію відомі як майстри вирощування артишоків. Щороку в травні (перший врожай цих овочів) відзначається таке свято. Базари, вулиці, площі містечка завалені горами цього дивовижного творіння землі. Це одночасно і великий ярмарок, і чудова вистава. Це і торгівля, і змагання. Торгують артишоками в різному вигляді, — сирими, вареними на різний спосіб, маринованими, солоними, печеними. Змагаються зовнішнім виглядом, кольором, розміром. Траплялися величиною з дитячу голівку. Барвіста юрба вирує, молодь танцює, співає, старі статечно оглядають ряди овочевих яток. Увечері не протовпишся, — до каруселів та інших атракціонів черги дітвори, над натовпом колишуться сотні, тисячі різнокольорових бальонів. (Наші внучки Оксанка та Ганнуся, щоб не загубитися в юрбі, тримали на ниточках синіх зайців, — по них ми їх і знаходили.) До пізньої ночі вирувало містечко, ні одна ятка не зачинялася, — торгували чи не торгували, — святкували! На закінчення — грандіозний фоерверк вздовж моря.

Свято артишоків тривало кілька днів. А інше, ще дивовижніше народне свято тривало лише один день. Надзвичайно жаль було дивитися на барвісту розкіш фестивалю квітів, знаючи, що цього мистецького твору завтра вже не буде. Лише один день ці картини з квітів існували . . .

В містечку Джензано, 30 кілометрів від Риму, 205 років підряд (за винятком воєнних) щороку в середині червня відбуваються змагання майстрів на крашу картину чи орнамент, викладені на асфальті вулиці з пелюстків квітів, листя рослин, землі різних кольорів. Все натуральне, нічого штучного. Сюжет і форма — довільні. Може бути килим, панно, гобелен, портрет відомого письменника, політика, актора, художня картина, — оригінальна чи копія відомих полотен.

Ми прибули рано і були свідками процесу творення цього виду мистецтва. Проїжджа частина вулиці шириною метрів десять і довжиною метрів триста, яка круто піднімається вгору, розділена на 25-30 квадратів. Групи майстрів кожні на своєму квадраті починають творити картину чи візерунок. Звичайно, керує головний майстер-художник, який на асфальті накреслює контури майбутньої картини. Потім іде викладання деталей зображення. Як маляр користується фарбами, так тут майстрі малюють картину різнобарвними пелюстками квітів найтонших відтінків. Чорним, коричневим чи попелясто-сірим тоном служить земля. Риж дає білу барву. Виразність і свіжість кольорів неповторна. Опівдні вся вулиця удекорована картинами. Тисячі людей, проходячи тротуарами з обох боків, оглядали їх. Нам пощастило вийти на балкон третього поверху будинку. Перед нами відкрилася чудова панорама — виставка творів надзвичайного мистецтва вздовж усієї вулиці. Не можна було відірвати очей від тонко виконаної копії "Тайної вечери" Леонардо да Вінчі. Кожна рисочка на обличчях, кожна складка на одязі, вираз очей створювали враження живих образів.

Наприкінці дня прибув посланець Папи, який визначив переможців цього унікального змагання.

Я так, як інші глядачі, увічнив деякі картини на фотознімках. Однак, вони не могли передати красу і життєву натуральність неповторного видовища. Власне, чому неповторного? Через рік на цій вулиці маленького Джензано відкривається чергова виставка картин, може, ще й кращих. І так щороку, починаючи з 1778 року.

Приїжджайте, — ніде, крім Джензано, такого дива не побачите. По-італійськи цей фестиваль зветься "L'infiorata".

Між Віднем і Римом великі зовнішні контрасти. Італійська столиця вся в русі, в гаморі. Люди на вулицях здаються недисциплінованими, водії авт ніби не дотримуються правил руху. У всякому разі я не бачив, щоб поліцей когось штрафував. В часи "пік" взагалі регулювальники зникають з своїх постів, — розбирайтеся самі, виплутуйтеся з лабіринту, хто як може. І виплутуються. Без конфліктів, без крику, без скандалів. Знаходять у стовпищі авт щілинку, протискуються, лавірують, пильнуючи лише правий бік своєї машини. Приємно відзначити, водії авт надають пішоходам право першости при переході вулиць. Навіть у недозволених місцях.

Італійці характерні своєю демократичністю, простотою у стосунках між собою, доброзичливі, гостинні, позбавлені манірности, у всьому

виявляють кипучий темперамент. Стиль життя може здатися розхристаним, бо люди, особливо молодь, ніби зовсім не дбають про те, в чому вийти на вулицю, з якими вигуками привітатися з зустрічним, заспівати пісню, обняти та поцілувати серед людної вулиці знайому дівчину чи метеором промчати з нею на мотоциклі. Так багато зустрічаєш серед дня на вулицях гуляючого люду, що дивуєшся, — а хто ж працює? Статистики твердять, що в країні невисокий життєвий рівень, а звідки такий достаток на базарах, хто, коли й як вирощує такий багатий врожай? По дорозі з Ладісполя до Риму часто проїжджав повз плянтації винограду та овочів і ні разу не бачив на них “бригад колгоспників” з лопатами чи сапками, — а все акуратне, чистеньке, впорядковане, — наче без людського догляду росте, цвіте і спіє. Мимоволі згадуються “ударники комуністичної праці”, “прогресивні форми організації колективної праці”, “героїчні трудові подвиги”, “грандіозні перемоги сільського господарства”. Того господарства, яке протягом півстоліття не може отямитися від погрому з часів колективізації...

Рим — вічне місто з бурхливою історією. Пам’ятники старовини на кожному кроці. Кріпосні стіни стоять поруч з новітніми будинками. Кожна вулиця, кожна площа чимось славетна. Палаці, собори в собі бережуть дух давніх віків. Пам’ятники нагадують сучасникам про невмирущість людських діянь і подвигів народу.

Матеріальні обмеження та емігрантські клопоти не дали змоги в достатній мірі оглянути історичні місця Італії. Та й у самому Римі окрім огляду площ та вулиць вдалося побувати тільки у Ватикані. Але що для нього один день, коли на оглядини лише одного відділу галерії потрібно не менше двох-трьох днів. Побували в кількох соборах, прослухали Службу Божу в базиліці св. Марії Маджоре. Але як же бути в Римі і не бачити Папу? Бачили і навіть слухали його звернення до народу на площі св. Петра. Обійшли внутрішні приміщення собору св. Петра, вклонилися скорботній “Пієті” Мікельанджело. Походили по руїнах Колізею і вслухалися в далекий відгомін бучних змагань глядаторів на просторій арені. Зворушені, постояли над розкопками древнього Форуму біля Колізею. Звичайно, на площі Треві кинули у фонтан монетки. Дасть Бог, ще раз побуваємо тут. Тепер легше, ніж з Харкова. І тоді постараємося докладніше написати про цю чудову країну та її людей.

Єдина екскурсія, яку ми зробили на південь Італії залишила незабутнє враження. Неаполь, Сорренто, острів Капрі... Звичайно, побували в Помпеях, походили вулицями, майданами мертвого міста. Заходили на подвір’я, в будинки і з хвилюванням чекали, що з-під тієї арки чи з оцієї кімнати до нас вийде власник будинку, очевидно, художник, який оздобив його фресками так майстерно, що ми бачили на них живих людей, які понад тисячу дев’яцот років тому назад сиділи в затишних двориках біля фонтану в колі веселих друзів.

Так хотілося нам побувати на півночі Італії, куди пощастило з'їздити синові з невісткою. Ми вже зібралися проїхатися цим маршрутом, але нові клопоти примусили лишитися в Римі та Ладі-сполі. А син зумів ще на три тижні виїхати в Європу, побував у Франції, Бельгії, Англії та Швейцарії. Пригадую, як він стояв біля мапи і вголос розмірковував, як і куди йому краще поїхати спочатку, — до Женеві, а потім до Парижу, чи може відразу до Лондону, а на зворотному шляху об'їхати Бельгію та Францію? А його мама слухає і каже: “Синку, ти розумієш, про що говориш?” Син спочатку не зрозумів, а потім вибухнув сміхом: “Дійсно, такі нечувані слова! Міркую, в Париж, чи в Лондон, а може до Женеві?”

Справді, кожен день ми проймалися незвичним для нас почуттям свободи поведінки, свободи переїзду, свободи вислову думок і свободи здійснення бажань. Аби гроші, звичайно . . .

В Італії прочитали багато літератури, публіцистичної й художньої, авторів часто досі невідомих, докладніше ознайомилися з журналами, про які в Союзі крайком вуха чули, або контрабандним шляхом прочитували окремі їх числа. А тепер, будь ласка, маємо необмежений вибір. І просто неймовірно, що в своєму каталозі на 1979-80 роки німецька книготорговельна фірма “A. Neimanis-Buchvertrieb” на 210 сторінках непарельним друком подає назви творів майже півтори тисячі авторів-клясиків і сучасних письменників поза Союзом і декого з радянських, які вона пропонує читачам. Авторів в абсолютній більшості російські, але знайшов я й невелику кількість українських письменників. З цікавістю перечитували ми десятки творів на цілком “заборонені” теми, романи і повісті з “крамольними” ідеями і далекі від “соцреалізму”, і ще раз переконувалися, що тільки свобода вислову, свобода творчого вибору забезпечує найсприятливіші умовини для створення літератури, яка достойна стати виразником людських прагнень до правди і щастя. І який разючий контраст між живою літературою письменників у вигнанні і казенною писаниною радянських авторів, які в інтересах самозбереження ладні топтати власну совість, вбивати найдорожчі людські ідеали, галасливо славословлячи тюремний лад!

Невже ніколи не прийде розкріпачення думки? Невже світло правди не здолає перемогти морок неволі?

Віднині я по цей бік тюремного муру, і доля тих, хто там лишився, болить мені. Треба братися до роботи. Але як? Ця думка давно не давала мені спокою. З чого почати? Які можливості для праці? Мав надію, що встановлю добрі взаємини з газетами та журналами, серед яких досі знав і зрідка мав нагоду читати лише журнал “Сучасність” та газету “Свобода”. Деяке ознайомлення з тутешніми українськими літераторами дали мені два томи антології, виданої в Сполучених Штатах під назвою “Координати”, які потрапили до мене ще в Україні.

Відразу по прибутті до Риму я дав знати про себе Іванові Лисяку-Рудницькому, який був знайомий з моїм сином, коли приїжджав до Москви на міжнародню нараду істориків-слов'янознавців. Він швидко відгукнувся, написав, що розповів декому в Канаді та США про мій приїзд. Згодом я одержав листа від редактора "Сучасности" Юрія Володимировича Шевельова, який запросив до співробітництва. Це вселило добру надію, що я матиму можливість працювати за фахом. В доброму настрої почав писати ще в Італії публіцистичну статтю про культурно-мистецьке життя в Харкові, яку й привіз з собою до Нью-Йорку. Журнал надрукував її на початку 81 р. Це була перша опублікована за кордоном моя праця.

Безперечно, турбувало основне питання: чи вдасться мені достосуватися до нових умов з моїми намірами продовжити, власне, перевести на нові рейки літературну діяльність. Хотілося вірити, що у вільному світі додасться творчої енергії. Гірко визнавати, що за своє життя так мало вдалося написати з того, що зберігав у голові та серці, а коли й писав, то не те, що бажав, а чимало з написаного вийшло спотвореним цензурою. То чи спроможуся щось інше, краще написати? Адже й вік немолодий. . . Коли б десятків зо два років назад!

Та ще й відчуття особливої відповідальності. Сталось так, що за довгі роки пощастило визволитися з-під тюремного режиму саме мені, радянському, українському письменникові, далєбі, єдиному з членів непохитної спілки письменників. Письменники повоєнної "хвилі" тут уже відомі своїми темами і мотивами. Третя "хвиля" несе свої проблеми і сюжети, відмінні від досі відомих. Може, мені пощастить знайти сили про це сказати?

Новизна, різноманітність і багатство вражень, які з перших днів приїзду за кордон наповнюють, подібні до того, як людина з п'їтьми потрапляє в світло. Щомиті новий світ перед очима. Бачимо його не на екранах чорно-білого теле чи кіно, а реально відчуваємо, — і тим більше він вражає, бо усвідомлюємо, — для нас це ще вчора було недоступне, заборонене.

В історії людства далєбі важко знайти гірший варварський лад, щоб так люто протягом десятків років душив, топтав, убивав елементарні людські стремління пізнати інше, краще, духово багатше з усього, що є на світі. Тюрма для того й призначена, щоб людина не бачила волі. Деспотичний лад радянського типу тільки й тримається на тому, що його громадяни не мають права бачити ні інших земель, ні морів, ні людей інших, не дивитися власними очима на багатства, створені людством протягом тисячоліть, не ходити вулицями древнього Риму чи молодого Нью-Йорку, не знати, не єднатися з людьми іншої віри, іншого способу життя.

Обставини несподівано склалися, що ми не змогли разом з сім'єю сина вилетіти до США. Він одержав запрошення на працю за своєю спеціальністю — кінооператора до Австралії. І правильно зробив. За останні три роки він зняв два повнометражні художні фільми, два

фільми для теле і десятки рекламних фільмів. В умовах американських на це потрібно було б десятки років. Отож ми раді його вибору. А побувати у них — не проблема. Полетимо!

* * *

22 жовтня 1979 року великий літак “Пан Американ” піднявся в повітря з римського аеродрому да Вінчі і взяв курс до Нью-Йорку. Серед пасажирів біля ілюмінатора сидів хлопчик, який колись мрійно вдивлявся в мерехтливі обрії. Виявилось, що потрібно було всього якихось сімдесят років, щоб здійснилася його мрія... Певна річ, він трохи змінився, став старшим. Але не таким уже й старим, бо відчував себе щасливим, як той хлопчик, що вмів тоді літати вільним птахом.

Тепер він пролітав над Середземним морем, через Піренейські гори та Атлантичний океан.

Непомітно літак торкнувся бетонної смуги аеродрому ім. Кеннеді...

Вся заокеанська рідня, — від старого до малого, численні друзі прийшли зустрічати нас. З багатьма ми ніколи не бачились. Багато з них ніколи нас не бачили. Але зустріч, запевняю, була така зворушлива, що... я з багажу замість своїх помилково прихопив два чужих чемодани...

Здрастуй, Америко! Здрастуй, новий світе!

* * *

Незабаром згадали мене і в старому світі. Друзі прислали видану в харківському видавництві “Прапор” мерзенну книжчину під заголовком “Путь в бездну”. Автори невідомі, але я знаю, хто вони такі, бо так багато (аж дві сторінки) присвятили “нікчемі” та “зрадникові й відшепенцеві”, вигукуючи: “Як він міг проміняти таку чудову країну?! І що його там чекає? Безодня!”

Недотепи автори і малограмотні редактори-цензори не дотямилися до всебічного значення слова безодня. Це не тільки вниз, це і вгору. Це не тільки провалля, але й небо. Це безмежність простору і неосяжна глибина.

Це безодня можливостей і широчінь вияву людських сил.

46.

ПРОЙШЛО ШІСТЬ РОКІВ...

Шість років — достатній час, щоб зробити бодай стислий огляд пройдених в Америці кроків по шляху “в безодню”.

Першочерговою проблемою для таких, як я, прибулих з того світу, була непевність, як швидко й безболісно вдасться увійти в нові життєві і громадські умови нового світу. І як другий бік справи, — чи легко буде відмовитися від довгими роками прищеплюваних поглядів та принципів міжлюдських взаємин.

Молодеча віра в світле майбутнє, обіцяне будівництвом “нового ладу”, рожеві надії на утвердження української суверенної держави, все це формувало мою свідомість, переконання і погляди. Віри цієї вистачило лише до 30-х років, відколи наївні мої мрії стали розвіюватись. Натомість почало зростати глибоке недовір'я до всього, що діялося в країні, яке далі нагромадилося в систему поглядів, для вияву яких нелегко було знайти відповідну форму.

Такою зручною формою для мене спочатку уявлялася літературна чи публіцистична діяльність. Незабаром довелося гірко розчаруватися: в країні диктатури партії вільна думка неможлива, незалежні переконання суворо караються.

Тоді непрямую формою спротиву системі з'явилося небажання вихвалити її. Не скажу свідомо, скорше інтуїтивно, я уникав трактувати трудові дії людей як наслідок партійного керівництва. Розумію, так ще можна було писати в 20-ті роки. Незабаром прискіпливі критики нагадали мені про цей порок. Недвозначно допитувались, чому в моїх повістях тих часів ніде не згадуються імена вождів та натхненників перемог, батьків народу, орлів сизокрилих?

А як я міг дозволити собі згадати “священне ім'я” у своїх гумористичних, а тим паче в сатиричних творах? Признаюся, в цьому жанрі Андрій Шпичка, а згодом і особливо, — Макар Дуда відчували задоволення, що бодай в такій формі можна буде таврувати численних негідників як породження підлої системи, одночасно плекаючи надію, що в тих злочинцях догадливий читач зуміє вбачити риси Батька і Вождя.

Отож на запитання, чи не важко було позбутися колишніх догматичних поглядів, відповідь проста: разом з давнішнім критичним ставленням до диктаторського ладу перехід до умов свободи думки і слова мусів обов'язково дати новий поштовх до творчої праці.

Інша річ — туга за батьківщиною. Від неї ніяк не відмовитись. За неї тужитиму весь час. Доки не настане щасливий день повороту до неї. А покищо лише в думках відвіую її. Та ще вві сні мандрую до рідного краю. Про реальну подорож зараз і думати нема чоґо. Як колись в Україні співали про подорож у вільний світ:

— Ой, діду, діду, діду,
Я в Америку поїду.
— Ти, бабусю, не свисти,
Туди не ходять поїзди!

Тутешньому читачеві непросто зрозуміти, що в радянських умовах подорожувати не те, що за кордон, у межах своєї країни є вельми складною справою. Поїзди, звичайно, ходять. Можете купити квиток, сідайте на потяг чи в літак і — будьте здорові! Прилетіли... Якщо вам пощастить знайти готель з вільною кімнатою, — не поспішайте радіти, вас туди не пустять, зажадають пред'явити документ, — чоґо і з якою метою ви прибули.

Документ цей зветься “командировочне посвідчення”, в якому зазначається, хто ви і з якою метою командируетесь до цього міста. Пашпорт ваш нічоґо не вартий без цього посвідчення. За все життя лише завдяки цьому нікчемному папірцеві я зміг побувати в тих чи інших краях Союзу.

Просте слово — свобода. Реальну ціну його ми лише тут зрозуміли. Свобода не лише подорожей по всьому світу чи місця проживання, головне, — свобода думки, свобода переконань, свобода слова, свобода вірувань, свобода відмовлятись від чоґось і з чимсь іншим погоджуватись.

І особливо, — свобода не схвалювати занадто велику свободу, яка, виявляється, не завжди є благом для людства. Людина тут має свободу вибору кращоґо.

Бачите, ми вже ось летимо до далекої Австралії, яка колись нам тільки снилась.

Чому до Австралії? Свобода вибору.

А от свободи полетіти в Україну нема. Лишаються сни. Недавно приснилось, — ходжу вулицями Харкова, зустрічаю друзів, ідуть на літературні збори, я з ними. Чомусь ніхто не розмовляє зі мною. Прийшли до клубу письменників на Чернишевській, посідали, в цю мить хтось з президії штрикнув пальцем на мене і вигукнув: “Як він сюди потрапив? Виведіть його геть! Він же продався “Голосу Америки!”

Виштовхали мене на вулицю, стою розгублений і безпорадний, — зараз мене посадять у тюрму!

Прокидаюсь...

Оце так відвідав рідний край! Он як мене зустріли!

Чи ж прийде той час, коли можна буде до нього вільно полетіти так, як ми шість років тому прилетіли до Сполучених Штатів Америки?!

А як нас тут зустріли?

В основному ми були ще в Італії поінформовані, але точно не могли уявити, що практично нас чекає в цій Америці. Пригадалося, як зустріла вона біженців після другої світової війни. З листів брата Миколи та сестри Віри ще в Україні ми дізналися, що, з великими труднощами діставшись з німецьких таборів до США, вони одержали по три долари на кожного — і, будь ласка, влаштовуйтесь, хто як зможе . . .

Ми потрапили зовсім в іншу ситуацію. І щиро кажучи, відчули непрямої докір за те, що нам дали трохи більше, ніж ті три долари . . .

За існуючим тут законом про біженців люди старшого віку мають право одержувати матеріальне забезпечення. Отримавши його, ми відчули себе нечуваними багачами, хоча згодом дізналися, що своїми “заробітками” належимо до жебрацького прошарку американського суспільства. Щоб уявити, що це таке, досить порівняти достатки, які ми мали в Україні, з “жалюгідними подачками”, які дали нам тут. Разом з дружиною ми одержували пенсію, якої ледве вистачало на харчі, оплату квартири, комунальні послуги тощо. А на одяг та взуття чи на якісь розваги ошаджували протягом цілого року. Тим часом, належачи до найбільшого кола суспільства, платячи в чотири рази більше, ніж у Харкові, за квартиру та різні послуги, харчуючись без жодних труднощів, — маємо змогу зі своїх заощаджень ще й допомагати родичам і друзям в Україні речовими пакунками.

Як і слід було сподіватися, радянська пропаганда відразу зарахувала мене “на утримання” ФБР та “Голосу Америки”. Про це я дізнався з статтейки такого собі доктора спеціальних наук Ів. Дузя, який під назвою “Серед друзів і ворогів” надрукував її у харківському “Прапорі” в кінці 1984 року.

Автор з надзвичайним захопленням пише, як його в делегації радянських учених щиро та сердечно приймали друзі в Канаді. Від своїх прислужливих канадських друзів він одержав належну інформацію про “підлих зрадників батьківщини”, “жалюгідних найманців” (в числі, примірно, десятьох і моє ім'я значиться), на підставі якої написав і опублікував у журналі “Прапор” свій відчит перед тими, хто і з якою метою він був посланий до Канади. Скільки він вилив брутальних лайок, злобних характеристик! Усі ми провокатори, наклепники, ненависники, запроданці, брехуни, воєнні злочинці, ренегати, найманці, убивники, головорізи, гвалтівники і палії . . .

Такий злобний вибрик доктора кагебівських наук ніяк мене не здивував. Стривожило інше . . .

Скільки ж то він знайшов серед українських канадців однодумців і вірних друзів! І як він їм вдячний за подану допомогу у викритті

“підлих ворогів” і як він готовий розцілувати всіх канадських друзів за їхню “відданість нашій спільній справі”!

Нам ще в Україні було відомо про велику політичну неоднорідність української громади в США та Канаді. Радянська інформація, не вдаючись у деталі, поділяла тутешню громаду на “озвірілих націоналістів” і на “ширих, відданих друзів” радянської влади. Симптоматично, радянська пропаганда дуже мало цікавилася конфліктами між цими двома групами.

Тим часом про сварки в середовищі “озвірілих націоналістів” розписувалася залюбки! “Дивіться, що коїться в їхньому кублі! Гризуться, шматують один одного! Оце вони, визволителі України! . . .”

На превеликий жаль, опубліковані радянською пресою факти зчаста виявлялися переконливими. Якщо врахувати, що згадані українські організації не змогли заперечити існування між ними нерозумних сварок, радянська пропаганда в своєму очорнюванні всього українського національно-визвольного руху досягала чималих успіхів.

На диво, далеко не всі тут визнають, яку велику прислугу кагебівським агентам роблять ті, що сіють та розпалюють розбрат і таким чином завдають непоправної шкоди визвольній справі. Дуже можливо, тут знаходяться й такі “друзі”, що навмисне цю підривному акцію провадять.

Для мене потрібно було немало часу і труду, щоб з’ясувати ситуацію в українській громаді і визначити, хто тут “друзі”, а хто “вороги”. І, ясна річ, уявити собі, хто й як поставиться до мене.

Признаюсь, хотілося сподіватися, що прибуття у вільний світ українського, хай не такого помітного літератора, викличе зацікавленість до його особи. Справді-бо, не так уже часто тікають українські письменники з того боку.

Друзі та ширі знайомі, що знали мене з давніх літ в Україні, не дали зажуритися. Ділові зв’язки з “Сучасністю”, встановлені в перші дні прибуття до США, продовжувалися і в подальші роки. Незабаром я та Макар Дуда стали регулярно друкуватися в “Нових днях”, “Українських вістях” та “Свободі”.

Серед людей, які дбайливо допомагали мені зорієнтуватися в перші дні прибуття до США, з почуттям глибокої вдячності згадую Івана Лисяка-Рудницького, — далекого нашого родича, але дуже близького нам Іванчика, широсердну людину, передчасна смерть якого завдала всім нам таку тяжку рану.

Це він під час нашого перебування в Італії по дорозі до США пов’язав мене з Юрієм Шевельовим, який відразу замовив мені статтю, про яку вище була мова. Йому я завдячую й поданням основних орієнтирів для визначення, в якому напрямі шукати пресу, де мене побажали б друкувати.

В один з місяців кінця 80-го року Юрій Володимирович як президент УВАНу запросив мене на зустріч з тутешніми діячами української культури й історії. З задоволенням я розповів присутнім про літературно-мистецьке життя Харкова у повоєнні роки. Цей день для мене мав особливу приємність від зустрічі з людьми, які або мене знали, або про яких я чув ще в Україні.

Отож там в залі Академії я побачився з Григорієм Костюком.

Зустрілися після п'ятдесятирічної перерви, а здалося, — час зупинився. Війнуло подихом давньої української весни. На його обличчі знайшов колишні юнацькі риси Григорія. Згадалося, як ми жили в одному славно і горезвісному будинкові “Слово” (він у п'ятому, а я в першому під'їзді). Були ми тоді на початку 30-х років завзяті початківці і, певна річ, переконані що піднімемося до вершин, — я в художній літературі, він — у критиці. Правда, я тоді був зелененьким віршувальником, хоч і з космічними темами, а Григорій Костюк регулярно друкувався в солідних журналах, і в “Пролітфронті” належав до відважної групи публіцистів. Знайомство наше в Харкові не перейшло в ближчу дружбу, але добре запам'яталося в зустрічах на завзятих творчих літературних диспутах у будинку ім. Блакитного.

Через кілька років Григорія Костюка в Харкові не стало. Опинився він на далекій півночі . . .

І от ми тепер удвох ідемо вулицями верхнього Мангетена і продовжуємо давно перервану розмову. Відразу визначився у нас контакт взаєморозуміння — нічого не змінилося в наших поглядах на життя. Кращого й кориснішого годі було мені й бажати від такої зустрічі і довгих розмов. Він готовий був багато про що і без кінця говорити, а я радий був якнайбільше почути від нього . . . Несподівано запов вечір, і ми розійшлися. До наступних зустрічей і нових розмов.

З них я дізнався про діяльність літературно-мистецьких організацій та творчість як відомих мені, так і нових для мене письменників, творчо народжених на чужині. Приємно було зустрітися зі знайомими ще з України літераторами Докією Гуменною, Василем Чапленком, Олексою Веретенченком. Вперше запізнався тут, — де з ким особисто, як з Остапом та Мартою Тарнавськими, Богданом Бойчуком, а з іншими, як Яр Славутич, Емма Андіївська, Василь Барка, Іван Смолій, Віра Вовк, Ігор Качуровський, Олег Зуєвський, — читаючи їхні твори.

Навіть побіжне знайомство з творчістю цих літераторів засвідчило тематичну широту і стилеву різноманітність, чим їхні твори вигідно відрізняються від літераторів в Україні, творчі руки яких зв'язані пучками соціалістичного реалізму.

Вперше я широко познайомився з творчістю українських літераторів-інакодумців, в'язнів тюрем та таборів. В наслідок суворих заборон в Україні цілком заборонені імена таких поетів, як Стус, Осадчий, Красівський, Горбаль, Сокульський, Ірина Сенік та багато інших, покараних за слово правди. Видання творів таких авторів —

велика заслуга тутешніх видавництв. Крім друкування вищезгаданих літераторів, тут вийшли такі книжки, як “Набої для розстрілу” Гелія Снегір'ова, драма Миколи Руденка “На дні морському” та тюремні його поезії, “Лихо з розуму” Вячеслава Чорновола. Така література є обвинувальним документом страшної епохи.

Серед дослідницьких праць, написаних літературознавцями, важливе місце посідають публікації про творчість письменників, викреслених цензурою в Україні з історії нашої культури. Мова йде про таких поетів, як Михайло Драй-Хмара, Тодось Осьмачка, Василь Ситник, О. Бургардт та інших, заборонених на своїй батьківщині. Героїчним творчим подвигом є написання і видання “Споминів” Йосипа Гірняка про театр “Березіль” та його творця Леся Курбаса. Такого широкомаштабного твору в радянській Україні немає. Колись він напевне буде і там оцінений належно, бо без нього неможливе знання історії театрального мистецтва в Україні. Там, зокрема, ще й досі не видані повністю твори Миколи Куліша, а тим часом яка значна робота провадиться тут по виданню та дослідженню творчості найвидатнішого українського драматурга! Так само слід сказати і про увагу до творчості Миколи Хвильового, п'ять томів творів якого за редакцією Григорія Костюка вперше в історії української культури видані видавництвом “Смолоскип” за ініціативою об'єднання українських письменників у вигнанні “Слово”.

Нічого дивного немає в тому, що ми з такою жадібністю, зголоднілі за вільною думкою, накинулися на книжки та періодику. Читали буквально все видане, — українською і російською мовами, щоб з лаяні часом суперечливих і сумнівних поглядів наочно переконатися, яка могутня сила — свобода слова і переконань.

Для нас усе було тим новим, про яке ми могли раніш лише чути або десь прочитавши. Віднині перед нами без жодних обмежень відкривався заборонений нам світ культури. Ми не встигали оглядати музеї Відня, Риму, Нью Йорку, картинні галерії цих міст, виставки ніколи не бачених малярів та скульпторів, слухати твори ніколи не чутих композиторів, — поспішали надолужити втрачене і хоч тепер ще глибше увійти в світ скарбів світової культури.

І в котрій раз відчували почуття гіркого жалю до людей моєї батьківщини, які вже в третьому поколінні позбавлені животворної сили безпосереднього знайомства з творами світового мистецтва.

Одночасно з ознайомленням літературно-мистецьким життям української громади приємно було дізнатися про багатогранну діяльність Української вільної академії наук, керованої Ю. В. Шевельовим. Здобутки її є величезним внеском у скарбницю української культури у всіх її площинах, зважаючи на те, що в радянських умовах або цілком відсутнє правдиве освітлення минулої історії нашого народу, або подається вона у спотворених формах псевдонаукової писанини.

Не маю можливості докладно говорити про діяльність інших наукових інституцій, — але за ці роки, що я тут, на мене особливо добре враження справила наукова та видавнича праця таких закладів, як Українська вільна академія наук, Наукове товариство ім. Т. Шевченка, Канадський інститут українських студій, Український науковий інститут Гарвардського університету.

Цікава для мене була розповідь Григорія Олександровича Костюка про знайдення літературного архіву Володимира Винниченка, дбайливо збереженого після смерті в 1951 році його дружиною Розалією Яківною, та про створення 1952 року при УВАН комісії для дослідження й опрацювання літературної спадщини письменника. Перевезений з Франції до США архів містив у собі багатий матеріал. В ньому, зокрема, знайдено немало неопублікованих творів, серед яких старанням Винниченківської комісії відразу були надруковані такі праці, як драма “Пророк”, п’єса “Між двох сил” та останній написаний письменником роман “Слово за тобою, Сталіне!”

Цінним документом історії культури й політики виявився знайдений в архіві щоденник письменника, який він систематично вів протягом сорока років (від 1911 по 1951 рік). Заходами комісії в ті роки розпочато було готування до його видання і до кінця 1979 року завершено редагування першого тому “Щоденника”.

Я був радий прийняти пропозицію Г. Костюка, головного редактора “Щоденника”, взятися за працю над дальшими томами. Це було цікаве завдання. Читання аркушків, заповнених дрібними літерами рукою Володимира Кириловича, викликало у мене почуття зворушеності від того, що переді мною відкривалися джерела поглядів, настроїв, вчинків письменника, його оцінки подій та характеристики різних діячів. Як редактор текстів я усвідомлював особливу делікатність завдання: дотримуючись мовостилі, очистити текст від текстуальних неточностей і формальних помилок, неминучих при квапливих, часом скорочених записах на аркушиках невеликого за розміром перекидного календарика.

Нині вже два томи “Щоденника” вийшли друком у виданні Канадського інституту українських студій при Альбертському університеті. Ще два томи допоміг я підготувати разом з головним редактором професором Григорієм Костюком та молодим науковцем Олександром Мотилем.

Подальша праця над підготовкою матеріалів щоденника до видання затрималася. Сподіваюсь, затримка тимчасова. Докладні, хронологічно занотовані записи письменника, особливо ті, що стосуються подій початку і кінця 30-их років, сповнених драматичного напруження, заслуговують на їх публікацію. Безумовно, таку ж велику вагу мають і сторінки письменницького щоденника, написані у воєнні роки.

* * *

Переглядаючи свій літературний архів, переважна більшість якого була переправлена різними шляхами до США, я відібрав з нього те, що вважав за необхідне і можливе якнайшвидше підготувати до публікації, зокрема, сатиричну повість, яка в Україні не могла бути надрукована. Крім того, я привіз з собою більшість фейлетонів Макара Дуди, друкованих в Харківській пресі, не сподіваючись, що вони можуть мати якусь вартість. Коли ж надрукував (без особливих змін) кілька у газеті “Українські вісті”, відчув, що тутешній читач зовсім інакше розцінює описані факти, і вони постають як типові явища системи, в якій панує людська безправність, непробивна бюрократія, оковамилювання, хабарництво, розкрадання державного майна, безсовісна брехня, залякування, словом, весь набір ганебних прикмет тогочасного державного ладу.

З 1982 року на сторінках “Українських вістей” з доброго благословення редактора Михайла Смика регулярно почали з’являтися фейлетони Дуди під рубрикою “Як було, так і є”. Справді, нічогосінько не змінилося за всі майже сорок років, а фейлетони здобули нове життя, не втративши своєї актуальності.

Шістдесяті роки в Україні позначилися лагідним і легеньким повітом свободи. З’явилися свіжі голоси молодих поетів, прозаїків. Старшого віку літераторам також забажалося змолодитися. І я, бачте, зважився на гостросатиричний твір. Закінчив його десь на початку 60-их років. Була це комедія “Вікна виходять на захід”. Головний герой — партійний діяч обласного масштабу на пенсії, заробивши на самовідданій службі партії чималі маєстності, подальше життя присвятив ще більшому власному збагаченню. На людях продовжував, як з високої державної трибуни, виголошувати марксо-ленінські повчання про комуністичну мораль.

Образ типового партійного дворушника, демагога, сатирично змальованого в творі, так налякав театри, до яких звертався автор, що всі наївні надії на свободу творчого слова розвіялись як димок. П’єса не була поставлена. Щоб хоч якось зберегти твір, я погодився переробити її на повість.

Перероблену п’єсу на повість мені милостиво дозволили через п’ять років, з цензурними корективами, надрукувати під назвою “Дядя Федя”. Тираж дали мінімальний — 15 тисяч примірників. Це жалюгідна кількість на 50-мільйонове населення країни.*

Реалізація другого задуму пішла іншим шляхом. Вирішив удатися до езопівської мови і передати авторство повісти . . . старому собаці. Цей вельми кмітливий пес Барзум жив у мене і щоразу вражав

* В дещо поновленому вигляді цей твір під первісною назвою “Вікна виходять на захід” надруковано в “Сучасності” в числах 3, 4 і 5 за 1986 рік.

виключним розумінням людських характерів і життєвих процесів. Коли я загалом підрахував, що він цілком точно засвоїв понад сто зворотів людської мови, вирішив звернутися до нього, щоб він зважився сам зробити належну оцінку всьому, що наповняло наше нелюдське життя, і з своєї точки зору розповів про це людям.

Слухняного і готового прийти на поміч Барзума не треба було довго умовляти і незабаром він наговорив цілу книжку спогадів, до яких його спонукала довга, дощова і темна ніч...

Мені лишалось записати його розповідь. Коли рукопис був готовий, я прочитав його і... живаючи кінематографічний термін, далі виникло "затемнення"...

З того затемнення вималювалося грізне обличчя критика видавництва "Радянський письменник", до якого необачний пес надіслав свої спогади. Цей спеціально найнятий донбасівський рецензент-громило О. Сизоненко стільки собак навішав на бідолаху, що я, побоюючись за його долю, наказав йому негайно побігти до видавництва і за всяку ціну вирвати з їхніх рук рукопис.

Кмітливому і рішучому Барзумові не потрібно було двічі давати команду, і через кілька днів небезпечний твір був — у наших зубах.

Понад десять років пролежав рукопис у шухляді стола, а копії по різних схованках. Може, й не було особливої потреби так уже ховатися, але Барзум налякав мене можливим трусом, в результаті якого не так йому, як мені довелося б відповідати за цей "собачий пасквіль", як його назвав той висулужливий перед начальством критик. І було б зовсім недобре, якби рукопис в єдиному примірнику пропав...

На моє щастя, не пропав. Єдиний повний примірник, мандруючи довгим шляхом, нарешті прибув сюди до мене.

В основі своєї надрукований тут твір не зазнав принципових змін, хоча, готуючи до друку, я скористався з можливості дещо ясніше сказати, посилити натяки, додати щось нове, гостріше. В такому вигляді повість-спогади старого собаки "Така довга ніч" була надрукована в трьох числах "Сучасности" (січень-квітень 1984 рік). За кілька місяців у тому ж видавництві повість вийшла окремою книжкою.

В дещо поширеній версії повість влітку 1985 року вийшла в російському перекладі під назвою "Собачьи радости".

Деяка надія існує й на видання її іншими мовами.

Драму "Поминки" сподіваюсь незабаром довершити. В перспективі — вихід у світ збірки гумору й сатири Макара Дуди.

* * *

Відчитавшись за себе, не можу оминати успіхи сина, про якого в Москві, як про мене в Україні, ширилися злорадні поголоски: жодної роботи за професією не знайшов, ладен підмітати вулиці, мити посуд у ресторанах... От, мовляв, що він одержав! А що мав?

В Союзі напевне знають, скільки він зняв кінофільмів. І які відзнаки одержав за них. То ж дозволимо зробити порівняння.

З 1961 року до кінця 1978 року тобто, за сімнадцять років, — він зняв 11 повнометражних художніх фільмів. Чотири з них на різних кінофестивалях одержали нагороди за операторську майстерність, серед них “Джура” на двох, а “Спека” на трьох інших фестивалях. В останні роки ім’я кінооператора називалося в числі десятих найкращих майстрів СРСР.

За перший рік прибуття до Австралії він зняв не так багато рекламних стрічок для телебачення. А 1981 року, крім таких же commercials — два художніх фільми, за один з яких “Lonely Hearts” оператор був нагороджений срібною медаллю.

Протягом наступних п’яти (не сімнадцяти в Союзі) років, від 1981 по 1985 рік він зняв майже 50 різнохарактерних кінострічок, з них 16 — художніх фільмів, — решта телевізійні commercials. Показовою є динаміка праці. 1981 року знято 2 художніх фільми, за 82 і 83 — 3, потім різкий стрибок, у 84 році — 5, у 85 — уже 6 повнометражних художніх картин. За фільм “Man of Flowers” оператор одержав золоту медаль.

Минулого року ім’я цього Director of Photography значилося в числі чотирьох найкращих австралійських кінооператорів.

Фільми ці демонструються на екранах усього світу. Окрім, звичайно, Радянського Союзу. А дуже жаль, могли б там дізнатися, до якої “безодні” він разом з своїм батьком докотився.

* * *

Отакі-то наші справи. За ці недовгі роки я також “по шляху до безодні” написав і надрукував далєбі в кілька разів більше, ніж за десятьок років там. А ми ж із сином ще в дорозі, в праці, в творчому русі! Як певний крок на цьому шляху вважаю і цю книжку спогадів.

Тепер я можу цілком вільно, з відкритими очима глянути здалека на все близьке серцю. Здалека, як з гори, розкривається ширша панорама. А згори років події стають виднішими. І батьківщина, яку довелося залишити, робиться ще ближчою. Вона зі мною. І я продовжую жити для неї, своєю скромною працею бажаючи служити народові рідної землі.

А що ж робити з тугою за нею, за батьківщиною?

Тужу за привільними таврійськими степами, за вишневими садами, за солов’їними гаями, за сивим Дніпром, верхів’ями Карпат, бездонним небом над рідними степами, ярами та долинами. А понад усе — тужу за людьми — трудівниками рідного краю. І тільки-но згадаю про них, хочеться кричати: “За що, в ім’я чого, за які провини люди моєї батьківщини примушені довгі роки жити в покорі, у рабстві, позбавлені людських прав жити у своїй суверенній державі?! Що зроблено з моєю Батьківщиною?”

Тужу за нею. За вільною Батьківщиною. Бо, дійсно, батьківщина там, де свобода. І свобода — це також батьківщина.

Велика туга моя за рідним краєм сповнена гіркою болем за всі приниження, які люди моєї землі не тільки покійно терплять, але, спантеличені та стероризовані, навіть погоджуються вважати тюремний режим нормальними умовами життя.

Поневолена батьківщина не потребує сентиментальної туги за нею. Вона шукає порятунку, бо вона в неволі. Журливе вболівання не врятує її, не принесе волі. Волю належить не випрохувати, а виборювати.

Для цього потрібні великі сили. Щоб їх мати, треба насамперед позбутися найстрашнішої слабкості: нерозуміння свого рабського становища і покійного ставлення до нього. Позбутися згубної слабкості — значить здобути нездоланні сили.

Canadian Institute of Ukrainian Studies Titles in Ukrainian Studies

Andrusyshen, C. H. and J. N. Krett, comps.	Ukrainian-English Dictionary
Basarab, John	Pereiaslav 1654: A Historiographical Study
Borys, Jurij	The Sovietization of Ukraine 1917–1923: The Communist Doctrine and Practice of National Self-Determination
Boshyk, Yury, ed.	Ukraine during World War II: History and Its Aftermath
Humesky, Assya	Modern Ukrainian
Joukovsky, Arcady and Emile Kruba, eds.	La Renaissance nationale et culturelle en Ukraine de 1917 aux années 1930
Khvylovy, Mykola	The Cultural Renaissance in Ukraine: Polemical Pamphlets, 1925–1926
Kolessa, Filiaret	Ukrainska usna slovesnist
Koropec'kyj, Iwan S., ed.	Soviet Regional Economics: Selected Works of Vsevolod Holubnychy
Kostiuk, Hryhorii	Zustrichi i proshchannia. Spohady
Kozik, Jan	The Ukrainian National Movement in Galicia, 1815–1849
Krawchenko, Bohdan	Social Change and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine
Krawchenko, Bohdan, ed.	Ukraine After Shelest
Kubijovyč, Volodymyr, ed.	Encyclopedia of Ukraine. Volume 1 (A-F)
Lewytzkyj, Borys	Politics and Society in Soviet Ukraine, 1953–1980
Luckyj, George S.N., ed.	Shevchenko and the Critics, 1861–1980
Luckyj, George S.N., ed.	Vaplitianskyi zbirnyk
Magosci, Paul R.	Galicia: A Historical Survey and Bibliographic Guide
Maistrenko, Ivan	Istoriia moho pokolinnia. Spohady uchasnyka revoliutsiinykh podii v Ukraini
Marples, David R.	Chernobyl and Nuclear Power in the USSR
Pliushch, Leonid	Ekzod Tarasa Shevchenka. Navkolo "Moskalevoi krynytsi." Dvanadtsiat stattiv
Potichnyj, Peter J., ed.	Poland and Ukraine: Past and Present
Potichnyj, Peter J. and Yevhen Shtendera, eds.	Political Thought of the Ukrainian Underground, 1943–1951
Radziejowski, Janusz	The Communist Party of Western Ukraine, 1919–1929

- Rudnytsky, Ivan L. Essays in Modern Ukrainian History
- Rudnytsky, Ivan L., ed. Rethinking Ukrainian History
- Saunders, David The Ukrainian Impact on Russian Culture, 1750–1850
- Serbyn, Roman and Bohdan Krawchenko, eds. Famine in Ukraine, 1932–1933
- Shevelov, George Y. A Historical Phonology of the Ukrainian Language
- Shumuk, Danylo Life Sentence: Memoirs of a Ukrainian Political Prisoner
- Sokil, Vasyl Zdaleka do blyzkoho. Spohady, rozdumy
- Struk, Danylo Husar Ukrainian for Undergraduates
- Vynnychenko, Volodymyr Ukrainian Dumy
- Vynnychenko, Volodymyr Shchodennyk. Tom pershyi, 1911–1920
- Vynnychenko, Volodymyr Shchodennyk. Tom druhyi, 1921–1925
- Zerov, Mykola Lektsii z istorii ukrainskoi literatury, 1798–1870
- Zilinsky, Orest, ed. Antolohiia ukrainskoi liryky. Chastyna persha -- do 1919

В

14,

1/2

Василь Сокіл народився 1905 р. в селі Гусарці на Запоріжжі. Від 1928 до 1978 р. жив у Харкові. Автор кількох книжок прози та творів для театру і кіна. Емігрував 1979 р., живе в Австралії.

